ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
vol. XXIV: Un Siècle. Matériaux pour l'histoire sociale et littéraire en Ukraine au XIX et au début du XX-e.
Sommaire voir p. VIII.

ЗА СТО ЛІТ

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ, ЗА РЕДАКЦІЄЮ АКАДЕМИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

КНИГА ПЕРША

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Історична Секція Всеукраїнської Академії Наук
(кол. Історична Секція Наукового Товариства в Київі)
ПРОДОВЖУЄ СВОЇ ВИДАННЯ:

„УКРАЇНА" і „ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА".

„Україна" містить статті й матеріяли по українській мові, письменству, історії культури, економіки, соціяльного й політичного життя, етнографії, краєзнавству. В відділі „Критики" подаються рецензії і звідомлення з біжучої наукової літератури. В відділі „Хроніки"—відомості про наукове життя, діяльність наукових інституцій і видавництв.

До хроніки Редакція просить надсилати все, що може ілюструвати науковий рух на всім просторі українських земель, а також і поза Україною—все, що діється на ниві українознавства, в можливо стислій формі.

Редакція „України" і збірників звертає увагу співробітників, що до друкарні весь матеріял мусить тепер даватися переписаний на машині, і то в двох копіях. В високій мірі бажано, щоб автори, коли мають якусь змогу, надсилали свої статті і матеріяли в такім вигляді,—в двох чисто переписаних на машині і чітко виправлених копіях.

Автори, що надсилають які-небудь матеріяли для уміщення, тим самим дають Редакції право на редакційні зміни, скорочення й виправлення правопису, без окремого порозуміння.

Коли протягом двох місяців від одержання рукопису Редакція не повідомила автора, що його працю вставлено в чергу для уміщення, він повинен або взяти з редакції свою працю, або прислати марки на повернення поштою, бо Редакція не приймає на себе обов'язку переховувати та повертати авторам рукописи, не прийняті до друку, а також оригінали статтей надрукованих.

Автори, які присилають свої праці для надрукування в виданнях Істор. Секції Всеукр. Академії, не можуть друкувати їх в инших виданнях хоч-би й иншою мовою, ані після видрукування їх в виданнях Секції не можуть випускати окремим виданням, не порозумівшися з Секцією.

ПЕРЕДПЛАТУ НА НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК

„УКРАЇНА"

надсилати до періодсектора Державного Видавництва України, Київ, вул. Короленка 49.

Передплата на р. 1927 за шість чисел (в п'яти книгах) „України" з додатком „Наукового Збірника за р. 1927"—**вісім** крб., за півроку—**4** крб. **25** к. Окрема книжка „України"—**1** крб. **50** коп.

Комплекти „України" за р. 1925 і 1926 (шість чисел, в п'яти книгах „України" з додатком „Наукового Збірника") коштують по **шість** карбованців.

Комплекти „України" за 1924 рік (чотири числа в трьох книгах) з додатком „Наукового Збірника за р. 1924", коштують **п'ять** карбованців.

Всі матеріяли, книги, обмінні видання для „України" і збірників треба надсилати на адресу Редакції „України": **Київ, вул. Короленка 37, пом. 12-а.**

Справи передплати до Редакції „України" ніяк не належать; з ними треба звертатися до Контори періодичних видань Державного Видавництва, Київ, вул. Короленка 49.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, Спартаківський пер. № 3.

Філії по всіх окружних містах У. С. Р. Р.

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ Є ВІДДІЛИ КАНЦПРИЛАДДЯ

X
487-1

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Section Historique de la Société Scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XXIV,
sous la redaction de M. Hrushevsky, Président de la Section.
Sommaire voir p. VIII.

ЗА СТО ЛІТ

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО Й ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

КНИГА ПЕРША

(Записок 6. Історичної Секції
Українського Наукового Товариства в Київві т. XXIV).

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1927

[9 (47.7)+891.79]

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
Акад. *А. Кримський*.

Київський Окрліт № 232
Держтрест „Київ - Друк",
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 206—3.000.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО.

„Сто літ", поставлені на титулі сього збірника, відділяють нинішні соціяльні, національні й політичні досягнення Українського народу від перших скромних зав'язків нових течій: початків культу народніх селянських мас, як носіїв українського національного типу, перших проявів національного романтизму, ідеалізації української минувшини, козаччини, державницьких традицій,—що виявило себе в ріжних заходах і творах другого й третього десятиліття XIX в. Центром була творчість Котляревського останньої доби, особливо його „Наталка" (1819); наоколо групувались такі появи, як граматика Павловського (1818), думи Цертелева (1819), початки творчости Гулака-Артемовського й Квітки: перші серйозніші проби етнографічного збирацтва, оброблення народньої мови, пам'яток поетичної творчости та літературні втілення нової національної й соціяльної ідеології. Найбуйніші фантасти, політичні й соціяльні радикали тих років не могли собі уявити, що протягом століття виросте з сих невиразних, неоформлених, недоговорених і недодуманих до кінця поривів, настроїв і мрій. І тепер, коли діло, що його розпочали ті покоління в сих неясних мріях і нерішучих починах, остаточно зробилося, викристалізувалось і сконкретизувалося в нових формах національного життя і соціялістичного будівництва,—завершення сього діла ставить свої завдання і обов'язки перед сучасними поколіннями дослідників, яким історія нашого народу дала бачити й використовувати завершні форми сього столітнього, рідкого в історії людства процесу. Вони мають закріпити й передати потомним поколінням, за ще свіжими і невповні пережитими слідами і останками сього процесу, його можливо повний і докладний образ, його історію, його динаміку в усій амплітуді.

Бо поки процес розвивався, поки йшла боротьба за здійснення проголошених гасл, за оправдання поставлених постулатів,—історія сього процесу в значній мірі розроблялася теж із становища завдань та інтересів боротьби. Історія нашого останнього відродження, його літературної творчости й політичних змагань трактувалась і мусіла трактуватись, свідомо й несвідомо, не стільки як об'єкт наукового досліду, скільки як одна з стратегічних ділянок сеї боротьби, як один з відділів бойового національного арсеналу, звідки вибиралось і виносилось на світ те головно, що могло послужити успіхові сих іще не закінчених операцій, могло оправдати домагання, скріпити енергію боротьби. Певні яскраві постаті, що втілювали в собі її змагання або досягнення, певні характеристичні, показні її моменти висувались і любовно розроблялись. А сіріші, буденні, обивательські сторони сього процесу лишались у тіні,

без уваги,—бо для них не ставало часу й енергії, що концентрувалася коло бойових завдань дня; вони не мали цінности з їх становища.

Тепер, коли сі бойові завдання в головнім виграні, й вікова боротьба Української нації за своє самоозначення себе оправдала,—приходить час, крайній час забратись до докладнішого висвітлення не тільки тих ефектовніших сторін, але й тої сірої буденщини тяжкого й трудного походу — не самих провідників, а й української обивательщини і всієї української маси в напрямі нинішніх командних позицій. Висвітлити економічні й соціяльні підстави сього процесу. Прослідити перетворення в ідеологічні формули сих реально даних передумов розвою рухової сили мас. Вияснити взаємовідносини ріжних соціяльних верств і течій. Не тільки тяжкий і повільний процес виковування командних гасл сього походу, але і всякання їх в обивательські верстви й народні маси, і ті економічні й соціяльні обставини, що сьому процесові сприяли або його гальмували.

В нормальніших обставинах культурного життя сей процес ілюструється в значній мірі автоматично даними матеріялами щоденної преси й тою масою буденної обивательської літератури, що переломлює й перетравлює в собі провідні ідеї корифеїв літературного й громадського руху, служить мірилом їх впливу й діевої енергії, дає образ настроїв ширших ітелігентських кругів і мас людности, зростання їх рухової сили та виясняє її підоснови. Але в нас на Україні, особливо Україні Східній, „Великій", або „Наддніпрянській" — таких нормальних обставин виявлення сього процесу не було. Не тільки в порівнянню з Західньою Европою, а навіть коли поставити її поруч із Західньою Україною, маємо в тім велику ріжницю на її некористь! Преси і взагалі періодик не було. Через цензурне ухо пролазив і виходив на світ тільки невеликий відсоток того, що призначалося до друку, і цілком пропадала переважна його частина. Можливості виявів настроїв і домагань громадянства були зведені до мінімуму—аж до самої революції 1905 року, або її передоднів.

Отже для того, щоб з'ясувати ті проблеми, що я вище зазначив, дослідникам українського відродження треба перевести підготовчу, збирацько-видавничу роботу коло матеріялу невиданого. Пошукати в архівах цензури, в останках архівів редакцій, літературно-наукових товариств і гуртків, в приватних збірках те, що призначалось до друку, та не побачило світу. В приватнім листуванні, в офіціяльних звідомленнях і паперах, в матеріялах, згромаджених жандармськими та поліційними трусами й розшуками, виловлювати вказівки на ті прояви й симптоми громадських настроїв і рухів, що не знаходили собі вияву на прилюдній арені, в пресі й письменстві.

Але те, що досі зроблене в нас у сім напрямі, дуже невелике. „Основа", „Кіевская Старина", „Зоря", „Житє і Слово", „Літературно-Науковий Вістник", „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка", „Записки Українського Наукового Товариства в Київі", „Україна" 1907 і 1914 року, „Украинская Жизнь", „Наше минуле" й инші зовсім уже ефемерні, на жаль, проби літературно-історичної періодики, могли здебільшого

тільки прихапцем докидати до нашого історично-літературного запасу більші або менші жмутки сього дорогого й пильно-потрібного матеріялу. Тепер-же з жалем приходиться роздумувати над тим, яка маса його—наявного й приступного десять-пятнадцять літ тому, тепер уже безповоротно зникла—за війни світової й горожанської. А до сих жалісних роздумувань прилучаються тривожні відомості, що нищення й „утилізація" рукописних і архівних фондів не скінчилась і не припинилась ще й досі, а недогідні умови переховування рік за роком руйнують їх останки також і стихійно!

Очевидно, в інтересах дослідження й збереження пам'яти сеї величної, незабутньої в історії України доби потрібні інтенсивні заходи коло захована, дослідження й публікації цінного і на випадок утрати—ненагородимого матеріялу. Дійсно, ріжні наукови установи України підносять кличі з сього приводу і роблять ріжні заходи коло консервації й публікації всього ціннішого. В їх числі й Історична Секція Української Академії Наук, себ-то колишня Істор. Секція „Українського Наукового Товариства в Київі", що продовжує свою роботу під сею фірмою „Історичної Секції Української Академії Наук", відновляючи свої видання „Україну" й „Записки Українського Наукового Товариства", звернула пильну увагу на сю сторону. Завела як окремий відділ „України" рубрику „Матеріялів з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття" і публікує в ній архівні та історично-літературні джерела для історії вищезазначенного століття останнього українського відродження. І треба сказати, що сей відділ, як з одної сторони знайшов живий інтерес у публіки, так з другої—викликав пошукування за аналогічним матеріялом, спонукав багато людей до писання споминів про те, в чім їм довелось брати участь, біографії тих діячів, до котрих вони ближче стояли, докладніші описи подій українського руху, що пройшли перед їх очима Редакція „України" із свого боку безпосередньо спонукала до споминів цілий ряд представниць і представників старших і молодших поколінь, як от Олену Пчілку, Ірину Вол. Антонович, Л. Ф. Мищенко, М. М. Грінченко, Н. Д. Романович-Ткаченко, Гн. П. Житецького, А. В. Верзилова, І. О. Косака, М. М. Мочульського та ин.

Але пропускна здібність самої „України" для сих матеріялів дуже обмежена: в теперішніх своїх розмірах вона може пропустити їх не більше як двацять—двадцять п'ять аркушів на рік! Через те в редакційнім портфелі з року на рік збільшуються запаси такого матеріялу, що при всій своїй вартості не може своєчасно побачити світу. Се спонукало її редакцію ще в 1924 році подати своєму видавцеві—Державному Видавництву України проєкт видавання неперіодичних збірників сього матеріялу. План сей був принципіяльно прийнятий і вставлений до операційного плану 1924/5 року—але матеріяльні труднощі призвели до того, що минуло півтретя року, поки нарешті перший том сього видання, заходами новозаснованної комісії „Найновішої Історії України", виходить у світ.

Як з вище сказаного виходить, се видання становить собою доповнення чи продовження згаданого відділу „України"—так що його заголовок поставлено як підтитул сього збірника: „Матеріяли з громадського й літературного життя XIX і початків XX віку". Ні в якім разі се не мають бути перебірки чи відпадки, матеріяли другого сорту, признані за менш цікаві для опублікування в „Україні". Мало цікавого матеріялу редакція „України" взагалі не приймає до друку; назад повертає або рекомендує відповідно „згустити": вибрати цікавіше, опустити менш важне заступити наведене in extenso переповідженням або реєстрацією. Але цінний матеріял, особливо той, що не звязаний з якимись черговими ударними темами, ювілейними споминами, то-що, все-таки збирається в її портфелях в такій скількості, що не може пройти своєчасно через книжки „України", особливо речі більшого розміру: більші листування, більші мемуари, більші політичні процеси. Вони залягають роками, і для публікації їй такі збірники, як отсей, потрібні доконче.

В отсім першім томі маємо такі категорії матеріялу:

Автобіографії і спомини Франка, Кропивницького, Русова, Дебогорія-Мокрієвича, Суслова.

Листування приватне й урядове: Ів. Котляревського, Оп. Марковича, В. Гнилосирова, М. Кропивницького, Драгоманова—Навроцького, Доманицького.

Документи політичних процесів і спомини про них Опанаса Марковича, Русова, Навроцького, київської й одеської Громади.

Непропущені цензурою і з инших причин ненадруковані твори: Велецького, Кропивницького, Тобілевича, Русова, Франка, Коцюбинського.

Документи й пояснення до політичного й громадського життя, що їх дали В. Міяковський, Н. Богданова, Г. Шамрай, Є. Рудницький, Є. Витошинський, Ол. Русов, О. Рябінін-Скляревський, К. Студинський, О. Гермайзе.

Спеціяльно—матеріяли для історії українського театру, що їх подали А. Музичка, Т. Слабченко, П. Ярош, О. Суслов.

Хоча редакція, повторяю, зовсім не ставила своїм завданням вибирати матеріял особливо яскравий, навпаки старалася як-найбільше кинути світла на будні українського життя минулого століття, сей том збірника приносить цікавий, цінний і ріжнорідний матеріял, для освітлення ріжних сторін громадського й літературного українського руху за останне століття і я певен, що він буде необхідною річчю в бібліотеці кожного українознавця. Коли-б тільки Державне Видавництво України мало змогу продовжити се видання!

Мих. Грушевський.

В Київі 1 березня 1927 р.

ЗМІСТ.

стор.

Передне слово акад. **М. Грушевського** III

П. Пущинський, Службове листування І. П. Котляревського (архів колишніх полтавських „Богоугодных заведений“) 1

Надія Богданова, Альбом М. Д. Селецької і автограф Т. Г. Шевченка 16

Володимир Міяковський, Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві . . 20

Ганна Шамрай, Маршалок Ілляшенко-Кирилович. „Полтавська картинка“ Миколаївських часів та її автор М. К. Велецький 46

Євген Рудницький, До історії польського козакофільства 62

Хведір Сенгалевич, „Золота грамота“ (із споминів про 60-ті роки) 67

Ігнат Житецький, О. О. Потебня і харківська громада в 1861—63 рр. (із щоденника та листування В. С. Гнилосирова) 73

Омелян Витошинський, Селянські оповідання про холмське „возсоединеніе 1866—75 рр. 75

Акад. Кирило Студинський, Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. З початків соціялістичного руху в Галичині 83

Олександр Рябінін-Скляревський, З революційного українського руху 1870-х р. В добу тимчасових генерал-губернаторів 154

Михайло Возняк, Матеріяли до життепису Франка (з додатком двох недрукованих його автобіографій) 166

Тарас Слабченко, Автобіографія М. Л. Кропивницького 187

Панько Ярош, „Добродій“, заборонена цензурою переробка „Глитая“ М. Л. Кропивницького (1895 р.) 200

А. Музичка, З творчости І. Тобілевича (Карпенка-Карого). Перша редакція першої дії Тобілевичевої п'єси „Батькова казка“ 208

Онисим Суслов, Подорож трупи Деркача до Парижу 1894 р. 220

Ганна Берло, З листування Василя Доманицького (1901—2) 227

Сергій Козуб, Конспект ненаписаного оповідання М. Коцюбинського з революційного руху 1905 р. 233

Сергій Шамрай, Спомини Ол. Ол. Русова 236

Осип Гермайзе, До споминів Ол. Ол. Русова. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернигівщині 1870-х рр. 259

Іван Франко, „Терен у нозі“ (недрукована поема) 266

Володимир Дебогорій-Мокрієвич, Із споминів про М. П. Драгоманова (з портретом В. К. Дебогорія-Мокрієвича) 275

SOMMAIRE.

Avant-propos de **M. Hrushevsky,** membre de l'Académie III

P. Pouchtchynsky, La correspondence officielle de J. Kotlarevsky 1

N. Bogdanova, L'album de M. Seletski et l'autographe de T. Chevtchenko 16

V. Miakovsky, Athanase Markovytch membre de la Confrérie de ss. Cyryl et Méthode . 20

A. Chamraï, Une esquisse du temps de Nikolas I et son auteur M. Veletsky 46

E. Roudnytsky, Quelques notes pour l'histoire du mouvement cosakophil dans la société polonaise 62

Th. Sengalevytch, «La bulle d'or», une page de souvenirs sur l'année 1863 67

Ign. Jytetsky, A. Potebnia et la société de Kharkov vers 1861—63 73

E. Vitochynsky, Les récits des paysans sur l'abolition de l'église uniate de Kholme . 77

C. Studynsky, membre de l'Académie, La correspondence de M. Dragomanov et de V. Navrotsky 83

A. Riabinine-Sclarevsky, Le mouvement révolutionnaire de 1870—1880 154

M. Vozniak, Matériaux pour servir à la biographie de J. Franko 166

T. Slabtchenko, L'autobiographie de M. Kropyvnytsky 187

P. Iaroche, «Le bienfaiteur», ue drame de Kropyvnytsky, interdit par la censure . . . 200

A. Mousytchka, «Le conte du père», fragment inèdit d'un drame de J. Tobylevytch . . 208

O. Souslov, Le voyage à Paris de la troupe pe Derkatch en 1894 220

A. Berlo, Quelques lettres de V. Domanytsky 227

S. Kosoub, Exposé d'une nouvelle inédite de M. Kotsioubynsky sur le mouvement révolutionnaire de 1905 233

S. Chamraï, Les souvenirs de A. Roussov 236

J. Hermaise, A propos des souvenirs de Roussov: Roussov accusé d'instigation du mouvement révolutionnaire des paysans 259

L' Écharde, un poéme inédit de **J. Franko** 266

V. Debogory-Mokrievytch, Quelques souvenirs sur M. Dragomanov 275

П. ПУЩИНСЬКИЙ

СЛУЖБОВЕ ЛИСТУВАННЯ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

(Архів колишніх полтавських „Богоугодных Заведений")

Розбираючи архів кол. полтавських „Богоугодных Заведений", довелося несподівано натрапити на службові рукописи батька українського письменства, Івана Петровича Котляревського. Рукописи ці складаються з офіційних службових паперів до ріжних інституцій та до приватних осіб, а також із резолюцій Ів. Котляревського на службовому листуванні. Резолюції майже всі підписано: „Котляревський", а службові листи (чернетки) не мають підпису; проте, докладне порівнювання письма та складу їх переконує нас, що й чернетки ті писав ніхто инший, як сам Котляревський.

Вага цієї знахідки чимала, бо-ж у тих паперах відбиваються погляди й удача нашого письменника в часи його поважного вже віку; а цих відомостей власне й не гурт в нашій життєписній літературі про нього. Біографи, торкаючись цієї доби, обмежувались здебільшого тільки коротенькими вказівками, як от Павловський: „окрім обов'язку доглядача по дому виховання, Котл. був попечителем Полтавського Богоугодного Заведення, що його держано коштами приказу громадського піклування"[1]. Далі подається ще один коротенький офіційний лист—от і все. Це загальне явище, що його можна пояснити тільки браком відповідного матеріялу, бо той матеріял, що був, складався з офіційного: „служив піклувальником з 1827 до 1835 року включно" та ще з кількох спогадів, що теж дають дуже й дуже мало для характеристики дієї доби.

Це один бік ваги знахідки. Другий бік ваги може буде поважніший, а саме: до 80-х років минулого століття в літературі про Котляревського в укр. письменстві були, як ми знаємо, неоднакові думки, не однаково цінувалося вартість його творів, їхній соціяльний бік та ті стимули, що призвели до їх появи на світ. Як приклад, наведу декілька ривків.у

Куліш у перших своїх рецензіях на твори Котляревського вбачав у тих творах глузування та кепкування з народу українського і підлабузнювання до панства. Енеїда,—пише він,—„носитъ на себѣ признаки глубокаго упадка народнаго чувства, самосознанія и самоуваженія" і „въ его перелицованной Энеидѣ собрано все, что только могли найти карикатурнаго, смѣшного и нелѣпаго въ худшихъ образчикахъ простолюдина", і далі: „Котляревскій заговорилъ впослѣдствіи другимъ языкомъ о томъ народѣ, который ему, какъ семинаристу, какъ домашнему учителю въ помѣщичьихъ семействахъ и армейскому офицеру представлялся только съ карикатурной своей стороны"[2].

Відомий учений А. Пипін, спростовуючи думку Куліша та ще другого мало відомого критика Марусика і визнаючи за творами Котляревського певну вагу та вартість, все-ж таки каже, що в письменника є „шутливое

[1] І. П. Котляревський (біографія, нарис Павловського, в перекладі Куліша), с. 14.

[2] И. П. Котляревскій въ свѣтѣ критика Стешенко. „Кіевская Старина", 1898 г., іюль—августъ, с. 104, 105.

отношеніе къ народной средѣ“ [1]. Піскунов зауважує між иншим, що Енеїда „довго потішала наше панство“ [2]. Галицький критик Онишкевич добачив у Енеїді вже глузування з козаків і тим Котляревський, мовляв, „дав велику втіху народові“ [3].

Критика в минулому остільки була „далекозора“, що поясняла иноді те, що Котляревський писав свої твори українською мовою, тим, щоб вони смішнішими видавалися. Такої думки тримався навіть відомий наш історик М. Г. Костомаров: „по господствующему тогда образу воззрѣній,—каже він,—рѣчь мужика непремѣнно должна была смѣшить и, сообразно съ такимъ взглядомъ, Котляревскій выступилъ съ пародіей на „Энеиду“ Виргилія, составленной по малорусски“ [4].

Та були й инші критики, що прикладали зовсім иншу мірку до писань Котляревського, як от І. Срезневський, Стеблін-Камінський, Сементовський, Евецький, Мокрицький, то-що: ці люди вбачали в творах Котляревського самі тільки позитивні риси. Коли-ж пригадаємо ще уривок з відомого вірша Т. Шевченка „На вічну пам'ять Котляревському“:

Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє
Тебе не забудуть,—

то ясно стане, як неоднаково розуміла критика минулого століття твори нашого письменника.

Починаючи з 80-х років минулого століття, критика стає на певніший шлях, студіюючи попереду письменницьку спадщину Котляревського. Правда, і тут ще довго, поруч із визнаванням демократичности, художности та инших позитивних рис, бренів у критиків відгук старих поглядів; проф. Петров, наприклад, зазначає, що „всѣ нареканія на Котляревскаго имѣли свою долю основанія“ [5]. Костомаров, полемізуючи з Кулішем, пише: „демократичность, какъ выражается самъ Кулишъ, явилась отъ того, что иного народа, говорящаго по малорусски, кромѣ простонародья, почти не было. Понятно, что и въ литературѣ нельзя было не выводить никого, кромѣ простолюдина“ [6]. Минський, зазначаючи негативні боки Енеїди, каже: „Цѣльность поэмы страдаетъ и отъ того, что послѣднія пѣсни, когда отношеніе Котляревскаго къ народу стало измѣняться, написаны въ другомъ тонѣ, чѣмъ первыя“ [7]. Але це були тільки відгуки; критики за невеликими винятками немов-би погоджуються один з одним, і критика стає де-далі прихильнішою до Котляревського. Навіть Куліш змінив цілком свої думки і в 1882 році вже вважає Котляревського і за соціяльного реформатора, і за діяча українського відродження, взиваючи його батьком нашого письменства [8].

Чим більше наближатимемось ми до наших часів, тим більше спостерігатимемо, як критичні огляди стають все ґрунтовнішими, поважнішими і що-далі, то все менше трапляється ріжних закидів на адресу автора Енеїди. Майже ціле півстоліття (критичні огляди творів Котляревського почали більш-менш систематично з'являтися з 1839 р. [9]) панувала розбіжність та непевність у думках про твори нашого письменника; півстоліття кидали обвинувачення Котляревському в глузуванні з народу, в запобіганні ласки панської та в глузуванні з козаків. Та збочивши з утоптаної стежки, критики та історики нашого письменства приходять з часом до цілком протилежних поглядів на працю і значіння Котляревського в письменстві. Цей новий погляд дуже яскраво відбився і в „Історії українського письменства“ акад. С. Єфремова, що, розглядаючи

[1] И. П. Котляревскій въ свѣтѣ критика Стешенко. „Кіев. Стар.“, 1898, іюль—августъ, с. 112. [2] Ibid., с. 113. [3] Ibid., с. 120. [4] Ibid., с. 117. [5] Ibid., с. 121. [6] Ibid., с. 132. [7] Ibid., с. 134. [8] Ibid., с. 130. [9] Ibid., с. 84.

твори Котляревського, знаходить в них „серйозний і живий інтерес до українського народу", зве письменника „першим українським етнографом, свідомим українським народолюбцем". „Котляревський,—на думку історика,—зробився першим живим мотором українського письменства і громадського життя, єдиним на свої часи теоретиком і практиком основ демократичного національного руху на Україні" [1]. Така неоднаковість у думках упевняє в тім, що для критичного студіювання творів письменника, а надто для правильного зрозуміння соціяльної природи їх та тих стимулів, що вели до появи їх на світ, замало самих творів та тих коротеньких біографій письменника, що ми їх маємо. Потрібно ще знати буденне життя письменника, буденні стосунки його з громадянством, щоб сказати остаточне слово й запобігти тим закидам, що можуть бути на адресу пізнішої критики, що вона, мовляв, не безстороння, тенденційна...

Знайдені рукописи дають можливість простежити до деякої міри буденне життя Котляревського та його повсякденні стосунки з громадянством; в цьому власне й полягає чи не найбільша вага цих службових паперів.

Звичайно, охопити увесь матеріял, розглянути його всебічно в такій невеликій розвідці неможливо. Через те, що Котляревський у важливіших випадках сам, власноручно писав чернетки службових паперів, матеріялу такого є чимало; коли-б ми заходилися розглядати увесь цей матеріял, то розвідку цю довелося-б дуже поширити. Уважаючи на це, ми мусимо спинитися тільки на тому листуванні, що відбиває найбільш цікаві моменти у стосунках Котляревського з околишнім громадянством, та й тут візьмемо не все листування, а тільки десяток, другий справ, в яких найяскравіше позначилися ці стосунки.

Матеріял буде цікавий нам ще й тим, що він стосується до старших років нашого письменника, коли життя його було на схилі, й він уже позбувся всього несталого, юнацького.

Поле діяльности в піклувальника Котляревського було досить широке. Під його керівництвом були всі відділи „Богоугодныхъ Заведеній", а їх було аж 6 (лікарня, дім психічнохворих, шпиталь для породіль, дім поправи, богадільня й контора), а лікувалося та служило тут чимало всякого люду ріжного стану тодішнього суспільства, більшість слабих присилали ріжні інституції та приватні особи; коротко кажучи, Котляревський підчас свого піклувальництва мав безпосередні стосунки з людьми всіх верств—з крепака починаючи й губернатором кінчаючи.

Бувши на такому місці, він міг піти двома шляхами: або стати звичайним урядовцем того часу та пливти за течією, або-ж лишитися тим Котляревським, яким заявив він себе ще в творах своїх. Доля судила, щоб він вибрав останнє, і службове листування як-найкраще це доводить.

Щоб краще відтінити стосунки Котляревського з громадянством, доведеться розбити цю невеличку частину листування на два головних відділи: перший відділ—стосунки Котляревського до громадянства, а зокрема до крепаків та взагалі до знедоленого люду, до „склонныхъ къ злодѣянію", до службовців та урядовців, до поліції та судів, до дідичів, а другий відділ—стосунки громадянства до Котляревського.

З'ясувовати все це маємо майже виключно на підставі архівного матеріялу, цеб-то службового листування Котляревського, що переховується в архіві кол. полтавських „Богоугодныхъ Заведеній".

До речи скажемо декілька слів про архів. Архів цей не систематизований, старого опису немає, а нового так само не зроблено; на де-

[1] С. Єфремов, Історія укр. письм., Київ, 1917, сс. 175, 176, 182, 183.

яких справах збереглася нумерація колишнього опису „Б. З.“, а на деяких немає зовсім нумерації, ба навіть немає назви й самої справи. Через це, коли доводиться посилатися на якусь справу, мусимо вказувати число в колишньому описі „Б. З.“, назву справи, рік, місяць і дату, як то вони є, в противному разі подаємо лише число вихідного паперу та дату з місяцем і роком.

Зайнявши посаду піклувальника, Котляревський користується з кожної нагоди, щоб допомогти комусь із знедолених. Ось він просить поліцмайстра розслідувати справу про жорстоке поводження „частнаго пристава“ Комаровського зі своєю служницею „для донесенія начальству“. Щира прихильність до цієї кріпачки й людяні погляди Котляревського притягають до себе нашу увагу: „уже двѣ недѣли,—пише він,—какъ она поступила по найму въ мамки къ частному приставу Комаровскому за 20 рублей въ годъ, но будучи изнуряема денно и нощно безпрестаннымъ за дитятею присмотромъ, доведена до такого изнеможенія, что не могла покормить дитяти, за что жена Комаровскаго разсердившись нанесла ей ударъ въ грудь столь жестоко, что приведена была она Тимошенкова въ безпамятство, пришедши же въ себя, собрала всѣ силы для ухода изъ дома Комаровскаго, гдѣ проводила столь мучительную жизнь“ [1].

Уривок цей набере ще більшої виразности, коли ми за-для характеристики панських поглядів на своїх крепаків подамо тут лист („объявленіе“ по тодішньому), що його надіслала дідичка Родзянина в дім поправи. В цьому листі вона прохала заслати до Сибіру крепачку її Марфу Мойсиху, що потрапила в цей дім „за сдѣланное неповиновеніе и грубость и кромѣ того упражденіе въ пьянствѣ и развратной жизни“, бо,—пише далі Родзянина,—„естли только освободить и дать ей вольность, то легко можетъ случиться, что по ея вредной ко мнѣ расположенности созжетъ домъ мой или посягнетъ на жизнь мою“. Підписано „Мари“, а в другому рядку „я Родзянина“.

Цікаво, що Котляревський, відповідаючи на це „объявленіе“, немов бажає підкреслити контраст у поводженні своїому, яко піклувальника, з крепаками, і Родзяниної; він з'ясовує тут людяні правила „Богоугодныхъ Заведеній“ і каже таке: „Содержащаяся въ Смирительномъ домѣ крестьянка Ваша Марфа Мойсиха разрѣшилась отъ бремени истекшаго іюля 14 числа и родила сына; слѣдовательно не можетъ быть употребляема съ нѣсколько недѣльнымъ дитятею въ работы“ [2].

Коли Котляревський бачить можливість допомогти скривдженій, на його думку, людині, він не обмежується з'ясуванням „правилъ“, а шукає оборони цій людині у вищої адміністрації. Такий випадок був з однодворцем Зінов'євим, надісланим у дім поправи. Зінов'єва цього обвинувачено було в підпалі та „за пьянство, ссоры и драки“. Повіривши Зінов'єву, що це все діло рук волосного писаря, Котляревський зробив докладну записку губернаторові [3]. Стаючи в оборону скривджених та знедолених, піклувальник Котляревський не вважав, до якої нації належить людина, він дивився тільки, чи дійсно людина потрібує допомоги й варта її. На таку думку наводить, наприклад, випадок з Німцем-робітником Бертрамі, якого після лікування надіслали до поліції, щоб вона відправила його на батьківщину. Поліція-ж прислала його назад, з допискою, що він ніби-то знов захворів. Добачивши в цьому вчинкові, „что полиція болѣе потому прислала его обратно въ домъ лишенныхъ

[1] Без назви в описі „Б. З.“, ном. 1183, 29 октября 1828 г.

[2] Без назви в описі „Б. З.“, ном. 900—1832 р.

[3] Дѣло съ присылкою для содержанія по смирит. дому однодворца Зиновьева, без номера, сентября 22/1830 г.

ума (Бертрамі лікувався від психічної хвороби), что не имѣетъ средствъ пристроить его Бертрами куда либо для пропитанія и по зимнему времени находитъ неудобнымъ отправленіе Бертрами на родину", але не маючи права особисто розвязати це питання й допомогти бідолашному Німцеві, Котляревський і прохає „Приказъ общественнаго призрѣнія" залишити Бертрамі в „Б. З." до весни, „можетъ быть сіе послужитъ въ пользу его здоровью и доставитъ ему между тѣмъ безбѣдное содержаніе" [1]. Що це дійсно була оборона й допомога робітникові, підкреслюється тим, що піклувальник поступається і інтересами „Б. З.", приймає людину не хвору й бідака, який і лікувався тут даремно, а це Котляревському, певно, важко було робити, бо-ж він мусів пильнувати інтересу установи—це по-перше, а по-друге, бачачи ошуканство поліції, Котляревський не тільки не відповідає їй гостро, як це він майже завжди робив у таких випадках, а йде їй назустріч, бо інтереси поліції в даному разі випадково збіглися з поглядами піклувальника та з його розумінням своїх обов'язків що до знедолених.

Одначе піклувальник Котляревський боронив не всіх, хто звертався до нього, чи потрібував допомоги, а тільки тих, хто, на його думку, був гідний цього. Тут він має певний критерій, що найяскравіше відбився в досить сміливому, як на той час, проханні до „Приказу" за повного бідака „Б. З." Брітальова, щоб його було призначено на помічника економа, „...потому, что (онъ) испытанной честности, благонравенъ и хорошаго поведенія" [2]; це ми спостерігаємо в заступництві за Зінов'єва: „въ пьянствѣ, ссорахъ и дракахъ нигдѣ замѣченъ не былъ... въ добропорядочной жизни, въ хорошемъ содержаніи семьи и въ незазорномъ поведеніи ссылается на всѣхъ жителей Старовѣровки" [3]. Але з такими людьми, що розминалися із зазначеними етичними приписами, в піклувальника Котляревського й поводження було инше.

„Отлучившихся самовольно въ истекшую ночь для пьянства служителей сего заведенія: двухъ бродягъ Ивана Анистратенка и Антона Косичевскаго да вольнослужащаго козака Семена Дудниченко при семъ въ оную полицію отправляя, покорнѣйше прошу приказать, наказавъ ихъ за таковой поступокъ розгами, прислать обратно въ заведеніе съ симъ же надъ ними надзоромъ" [4].

Ширше пояснення такому своїому поводженню знаходимо у піклувальника далі в листі, де він пише про одного із згадуваних „бродяг": „Анистратенко не только пьяница, буянъ, ночной бродяга, торгашъ водкою постороннимъ людямъ и самимъ больнымъ, но и развратенъ въ полномъ смыслѣ сего значенія и злонамѣренъ... за что нерѣдко былъ наказанъ розгами на съѣзжей", але „ни таковое (наказаніе), ни домашнее исправленіе не послужило, чтобы онъ почувствовалъ гнустность своего поведенія" [5]. Котляревський зрозумів непридатність такого „исправленія" і, щоб не повторювати екзекуцій, прохає „Приказъ" „ввѣренное мнѣ заведеніе избавить отъ склоннаго къ злодѣянію бродяги Анистратенка и тѣмъ подать примѣръ строгости къ удержанію отъ дурного поведенія многихъ остающихся еще при заведеніи бродягъ" [5]. Котляревський часто й густо уживає вже тільки цього способу кари. Одна чернетка без зазначення дати, знайдена серед паперів пізнішого часу, доводить це дуже

[1] Дѣло о помѣщеніи въ домъ умалишенныхъ нѣмца изъ города Выборга Бертрами в описі № 16 генваря 6/1832 г.

[2] Дѣло объ увольненіи изъ числа богодѣльныхъ и опред. пом. экон. Павла Бриталева, без ном., Іюля 24/1830 г.

[3] Дѣло съ присылкою для содерж. по смир. дому однодв. Зиновьева, без ном., сентября 22/1830 г.

[4] Без назви в описі, ном. 780, 1829 р.

[5] Без назви, ном. 780, 1829 р.

виразно (подаємо її в цілому). „Объявить богодѣльнымъ мущинамъ и женщинамъ и всѣмъ обоего пола бродягамъ, что по предписанію полт. приказа обществ. призрѣнія бывшая до сего въ числѣ богодѣльныхъ Дарья Аверченкова за непорядочную жизнь, за то, что въ общежитіи вздорлива, сварлива, склонна къ воровству и пьянству, за самовольную многократную отлучку изъ богодѣльни, за то, что безъ позволенія таскалась по шинкамъ, пропила казенныя вещи: головной платокъ изъ тонкаго холста, пестрову юпку, пару нитяныхъ чулокъ и пару башмаковъ, какъ не заслуживающую ни призрѣнія, ни о ней попеченія и недостойную по своему соблазнительному поведенію быть въ числѣ богодѣльныхъ и отсылается въ полтавск. городскую полицію". Як бачимо, переступи Оверченкової чималі, але про різки тут не згадується.

У стосунках Котляревського до службовців спостерігаємо чемність та повагу, як от до головного лікаря Матвійова, колишнього крепака кн. Репніна, та до протоієрея Петра Мазанова. До першого піклувальник ставився з надзвичайним довір'ям і доручав йому підчас своєї довготермінової відсутности керувати „Б. З." та провадити всі грошові справи; другого-ж (священика) навіть до нагороди представив, за те що він „оказываетъ по обязанности своей отличное усердіе, ревность и неутомимость... сверхъ того,—пише далі,—при похвальномъ поведеніи, соединенномъ съ смиреніемъ и кротостью, приличными іерейскому сану, все что по должности его относится къ больнымъ и всѣмъ живущимъ въ заведеніи, нелѣностно съ безкорыстіемъ и въ опасныхъ теперь случаяхъ съ самоотверженіемъ выполняетъ въ точности" [1]. В цих словах Котляревський виявляє свій погляд на ідеального урядовця, що точно, „нелѣностно и съ безкорыстіемъ", як і сам Котляревський (посада піклувальника була неплатна), виконує свої обов'язки.

З другого боку спостерігаємо і стосунки, так-би мовити, „начальственні". Ось Котляревський дає накази доглядачам; доручаючи, наприклад, доглядачеві шпиталю для породіль Сушинському доглядати і инших відділів „Б. З.", Котляревський пише: „ожидаю отъ Васъ ревностнаго и усерднаго смотрѣнія за больными, чтобы имъ лѣкарства и пища доходили въ свое время и надлежащей доброты, также чтобы постель и бѣлье были чистыя и перемѣняемы въ свое время, т. е. каждую субботу" і т. д. [2]. Хто таких наказів і розпоряджень не виконував, проти того вживалося певних заходів, що набирали инколи дуже гострої форми. В рапорті про доглядача Сутковського Котляревський пише ось що: „оставляя подробнѣйшее описаніе Сутковскаго нераденія, безпечности и во многихъ случаяхъ своевольныхъ поступковъ, заключаю тѣмъ... что съ смотрителемъ Сутковскимъ болѣе служить не могу" [3]. Таке начальникування, а може до деякої міри бажання додержуватися „табели о рангахъ", доводило инколи й до кумедних випадків. Так, наприклад, Котляревський повернув назад, не виконавши листа, присланого із „Б. З." в дім для виховання дітей бідних дворян, доглядачем якого (дому) він тоді був, через те тільки, що листа цього підписав був не піклувальник тодішній, а доглядач. Резолюція на ньому така: „Смотритель Сутковскій, служащій при Полтавс. Богоугод. Завед., не есть начальникъ того заведенія, то сообщенія за подписомъ его въ Полтавскій домъ воспитанія бѣднымъ не признаются приличными. Мая 5 дня 1827 года. Надзиратель майоръ Котляревскій [4].

[1] Окремий лист без справи. Вихідн. № 678 липня 30/1831. Полт. гражд. губерн. попечит. рапортъ.

[2] Без назви в описі, ном. 1066, 8/XII—1827 р.

[3] Теж і без черги в описі, вихідн. № 635, 9/VII—1828 р.

[4] Окремий папірець серед справ 1827 р.

Роблячи так, Котляревський все-таки вбачав у додержуванні „табели о рангахъ“ і кумедний бік. Ось як іронічно з'ясовує він губернаторові причину сварки між жінкою урядовця 14-ї класи Горшкова та жінкою фельдшера з бродяг: „Горшкова жаловалась потому только, что почитала себя оскорбленной отъ жены бродяги, яко жена чиновника 14-го класса, когда же обнаружилось ея Горшковой съ Топоровой знакомство, пріятельская связь и другіе поступки, то Горшкова Топорову простила и примирилась съ ней“ [1].

Инколи-ж піклувальник любив провчити власними заходами такого урядовця, що заноситься за хмари. Гостро й навіть образливо провадить Котляревський листування з полтавським поштмайстром, бо цей сповістив, що платити гроші за лікування хворого поштаря Попатенка він не буде, бо його, мовляв, не вилікувано. Через те, що цей папір надіслав поштмайстер не на ім'я піклувальника, а просто „Б. З.“, Котляревський не відповідає на зміст листа, а тільки нагадує, що „богоугодное заведеніе не есть присутственное мѣсто“, а тому й листи треба, мовляв, писати на ім'я піклувальника. І одержавши тільки листа на ім'я своє, Котляревський відповідає на зміст і також все іронізуючи з поштмайстра; відповідь ця має цілком аналогічну структуру з листом поштмайстра: в першій частині листа з'ясовується справу, друга частина починається навіть майже однаково—у поштмайстра: „впрочемъ я по службѣ долгомъ поставляю обратиться къ Вашему Высокоблагородію съ покорнѣйшей просьбой“..., у Котляревського: „Наконецъ по долгу службы и я обращаюсь къ Вашему Высокоблагородію съ увѣреніемъ“... Котляревський іронізує тут з того, що поштмайстер зазначив, що не грає ролі, кому адресовано листи—чи установі, чи її керівникові, весь час вказуючи „почтовая ли контора и Ваше Высокоблагородіе“ і т. д. А в кінці листа в формі прохання навіть повчає поштмайстра. „Обращаюсь также къ Вашему Высокоблагородію съ покорнѣйшей просьбой всякому почтальону безъ разбора не вѣрить и не полагаться на слова людей необразованныхъ, неблагомыслящихъ, нестыдящихся для своихъ видовъ оклеветать другихъ и по легкомыслію своему почитающихъ ни за что опорачивать заведеніе, безъ точнаго изслѣдованія истины не обижать на бумагѣ служащихъ при богоугодномъ заведеніи съ одобренія начальства лицъ, также и самого мѣста, не имѣя на то достаточныхъ причинъ и права“ [2].

Коли-ж листуватися доводилось Котляревському з урядовцями, яких він уважав становищем чи розумом за рівних собі, то тут трапляється тільки обопільна ущипливість; посилаючи, наприклад, хворого, з п'яничок салдата до командира внутрішнього гарнізону, щоб цей покарав салдата за піяцтво та щоб ізняв допит, хто приніс йому горілку, Котляревський пише: „Надѣюсь, что Вы, яко нетерпящій безпорядковъ, не оставите Бондарева безъ наказанія и заставите, яко главный начальникъ и командиръ его, признаться, кто принесъ ему водку“.

Відмовившись карати Бондарева через його хворість і прославши його назад до „Б. З.“ з повідомленням, що горілку приніс йому дозорчий „Б. З.“, командир пише: „при чемъ обнадеживаюсь совершенно, что Ваше Высокоблагородіе, яко блюститель и установитель во ввѣренныхъ Вамъ богоугодныхъ завед. строжайшихъ правилъ порядка недопустите впредь служителей сего заведенія доставлять средства ко всякимъ непозволительностямъ и дурному поведенію“. А Котляревський, прохаючи прислати офіцера, щоб з'ясувати, хто-ж саме з дозорчих приніс горілку,

[1] Дѣло по жалобѣ жены лѣкарскаго помощника Горшковой на жену фельшера изъ бродягъ Топорову. Іюля 28/1830 г.

[2] В описі „Б. З.“ ном. 458, без назви, 14 травня 1830 р.

пише: „причемъ обнадеживаюсь совершенно, что Ваше Высокоблагородіе яко блюститель и установитель строжайшихъ правилъ порядка, не допустите, чтобы подкомандные Ваши, будучи въ больницѣ, пьянствовали и другія своевольства дѣлали“ [1] і т. д.

Або-ж ось ще така коротенька відповідь: „что же касается до Вашей угрозы, то они между Вашимъ Высокоблагородіемъ и мною не могутъ имѣть мѣста“, так пише Котляревський командирові внутрішнього гарнізону Кулябкові 2-му на запитання про те, чому не принято хворого рекрута в лікарню. В цьому запитанні Кулябка зазначав, що на випадок збільшення хворости у рекрута він повідомить про вчинок піклувальника вище начальство, щоб зняти з себе відповідальність [2].

Правда, справи ці не цілком рівнозначні: поштова контора зачепила безпосередньо інтереси „Б. З.“, а військове начальство тільки саму особу піклувальника; але все-таки між поводженням піклувальника з поштмайстром і командирами внутрішнього гарнізону є ріжниця велика. Це, може, поясняється деякою зневажливістю Котляревського у стосунках до урядовців, що нижчі за нього становищем чи розумом і не варті поваги— не заслуговують на неї своїм не „похвальнымъ поведеніемъ“, не „добропорядочной жизнью“, то-що.

Що це мало не аби-яке значіння для Котляревського, доводить нам і листування його з поліцією, якій аж надто вже бракувало цих чеснот. Правда, Котляревський не відразу переконався, що тих чеснот бракує поліції. Спочатку він робив спроби кінчати справи миром і скаржився на той чи инший негарний вчинок поліцаїв тільки їхньому безпосередньому начальству—поліцмайстру. В одному з листів до поліцмайстра, ще на початку своєї праці в „Б. З.“, він пише: „но при всемъ этомъ не донося теперь о таковомъ поступкѣ чиновника полиціи высшему своему начальству, прошу только оную полицію, взыскавъ съ г-на Комаровскаго за семимѣсячное содержаніе и лѣченіе служанки его Антоненковой... 70 рубл., деньги доставить ко мнѣ... и тѣмъ исправить несправедливость Комаровскаго“ [3].

Коли-ж піклувальник Котляревський переконався, що з поліцією миром кінчати—марна річ, бо інтереси їхні розминаються, то він користується з кожної нагоди, щоб так чи инакше їй дошкулити. Такою нагодою між иншим було й надіслання з поліції до „Б. З.“ під догляд 5-ти бродяг, двох служників та одного посадженого в дім поправи. Всі вони раніш були в „Б. З.“ та повтікали звідти, наробили бешкету в маєтку дідича Тарновського, їх спіймали на гарячому вчинку, закинули до тюрми і справу ця розглядалося в нижньому земському суді. Ось уривок з відповіди, коли цих „бродяг“ було надіслано до „Б. З.“: „Трудно сообразить, какъ освобождаются изъ подъ стражи полтавскаго острога, содержащіеся въ ономъ служителя полт. богоугодныхъ заведеній, судимые за преступленіе, когда дѣло объ нихъ не рѣшено, удивительно также, что городская полиція таковымъ дѣйствіемъ открываетъ свое слабое понятіе о цѣли и занятіяхъ богоугод. завед., ибо по своимъ отзывамъ едва не почитаетъ богоугод. завед. отдѣленіемъ острога, когда преступниковъ совершенно здоровыхъ, коихъ дѣло еще не кончено, коимъ приговоръ неизвѣстенъ, кои за свое преступленіе не получили наказанія или кои еще не признаны невинными, присылаетъ въ богоугод. завед. для надзора“ [4].

[1] О препровожд. въ гарниз. батальонъ Бондарева за пьянство, без ном., 1830 р.

[2] Без назви, в описі ном. 1086, Іюля 11/1833 р.

[3] Дѣло о служанкѣ частн. пристава Комаровскаго Настасіи Антоненковой, в описі ном. 714, 1827 р.

[4] Без назви й ном., 15/X 1828 р., вихідний № 1025.

Поліція, бачивши, як ставиться до неї піклувальник, уважала його за свого ворога й прагнула всякими способами дискредитувати його, а це набирало инколи оригінального характеру. „Оная полиція безъ всякой надобности причиняетъ приказу общественнаго призрѣнія безпокойство и излишнюю переписку, потому только, что не стараяся разсмотрѣть положенія и состоянія тѣхъ людей, коими желаетъ наполнить больницу, ищетъ таковымъ дѣйствіемъ навлечь на меня неудовольствіе начальства. Полиція въ таковыхъ случаяхъ поступала неосновательно, поверхностно, опрометчиво, присылала иногда въ больницу для пользованія здоровыхъ, требующихъ въ болѣзни пособія къ принятію въ богодѣльные, въ родильный гошпиталь не брюхатыхъ, глухихъ и нѣмыхъ говорящихъ, лишенныхъ ума называла больными горячкою, и, наконецъ, безпокоила приказъ о таковыхъ людяхъ, кои вовсе не имѣютъ нужды въ пособіи, о коихъ получивши удовлетворительное отъ приказа разрѣшеніе не можетъ отыскать для присылки въ больницу“ [1].

Ці спроби дискредитації набувають часто-густо навіть анекдотичного характеру і коли-б не документи (кінець допіру наведеного листа, листування про хворого Бажуха і багато инш.), їм-би трудно було вірити.

В один рівень з поліцією ставив Котляревський і суди та судових урядовців. Ставиться він до них з великою неймовірністю. Навіть у тому, що суд повернув не вилікувану хвору крепачку померлого дідича Богаєвського Фенічову з повідомленням, що гроші за її лікування платити не слід, бо-ж її не вилікувано, Котляревський вбачає з боку суда „сверхъ своихъ обязанностей особенное покровительство осиротѣвшему имѣнію“ [2] і вважає, що в суді який завгодно присуд можна виклопотати чи за гроші чи через знайомство і так твердо в цьому переконаний, що самий натяк на це був для нього однією з причин, щоб шукати оборони за-для ніби-то скривдженої від суду людини. У згадуваній попереду „запискѣ“ про Зінов'єва піклувальник Котляревський пише губернаторові: „(Зиновьевъ) догадуется, что волосной старовѣровскій писарь исходатайствовалъ въ судѣ нынѣшнее содержаніе въ смирительномъ домѣ“ [3]. Так може писати тільки людина, твердо переконана в можливості такого випадку.

Та й узагалі Котляревський уважав судових, поліцейських, волосних голів та писарів за п'яниць, хабарників, то-що. Він не може позбутися такої думки навіть тоді, коли посилає на роботу надісланих у дім поправи за неправіж податків волосних голів і урядовців. Йому здається, що вони й тут примудруються впорядити піятику: „отпускать головъ въ городъ на работы въ собственномъ ихъ одѣяніи, подъ присмотръ полиціи и ежели будетъ имъ выдаваться плата, то чтобы по рукамъ имъ не давали, ибо они могутъ пить горѣлку, что противно смирительнаго дома правиламъ [4]. Августа 8-го Котляревскій“. Таку-ж саму гострість спостерігаємо подекуди й у стосунках Котляревського до панства з приводу їхніх кепських специфічних учинків. Для прикладу візьмемо кінець листа до згадуваної вже дідички Родзяниної. Родзянина прохала заслати її крепачку на Сибір, бо боялась її, а Котляревський, певно, щоб зробити прикрість Родзяниній, пише до неї: „контора проситъ Васъ крестьянку свою Марфу Мойсиху взять къ себѣ въ деревню, въ противномъ случаѣ

[1] Без назви й ном., 15/X 1828 р., вихідн. № 1025.

[2] Без назви, в описі ном. 1183, 1830 р.

[3] Дѣло съ присылкою для содержанія по смирительному дому однодворца Зиновьева, без №, 22/X—1830 р.

[4] Дѣло о волостныхъ головахъ и урядникахъ, без №, 29/VIII—1830 р.

контора сія обязана будетъ отправить ее къ Вамъ по пересылкѣ черезъ земскую полицію“ [1].

Другий приклад ще яскравіший. Лікувався сірчаними купелями дідич поручник Тарновський. За лікування обіцяв платити, але тільки обіцяв. Котляревський, побачивши тут „панську правду на всі боки гнучу“, зразу-ж заборонив робити купелі [2], хоч добре знав, що через це можуть бути великі неприємності. Щоб так зробити, треба справді бути ворогом „панській правді“.

Цілком зрозуміло, що, ставлячись так, Котляревський инколи не йняв віри тому, що окремі предстаники цього панства можуть змінитися на краще. У відповідь на запитання кн. Репніна, чи змінив своє поводження присланий у дім поправи поручник Прокоф'єв, Котляревський пише: „Прокофьевъ содержится въ смирительномъ домѣ съ 26 мая 1833 года, ведетъ себя трезво и смирно, но бывъ на свободѣ, не будетъ производить шалостей, за которыя теперь содержится, за сіе ручаться невозможно“ [3]. Що в даному разі ми маємо діло з тим, що Котляревський не йняв віри саме панству, видно з того, що за людей инших шарів суспільства Котляревський сам заступався. За конградських фабрикантів, надісланих у дім поправи „за развратную жизнь, доколѣ не исправятся“, Котляревський пише губернаторові: „фабриканты Игнатій и Дарья Бацикевичевы ведутъ себя смирно и прилично своему положенію, а преклонныя ихъ лѣта заслуживаютъ уваженія на освобожденіе ихъ изъ смирительнаго дома“ [4].

Що до стосунків Котляревського до вищої адміністрації, то треба сказати, що тут не можна говорити про гострість: коли-б її допустився Котляревський, то не був-би він і на місці піклувальника. А що до таких людей, як, напр., кн. Репнін, то Котляревський хоча-б і мав змогу гостро виступати, то однаково він цього не робив-би, бо надто вже вдача й погляди Репніна збігалися з удачею та поглядами Котляревського. Репнін, як пише Ланкевич, був „высокогуманный и благонамѣренный администраторъ. Онъ любилъ свой край, заботился о благосостояніи всего населенія, охранялъ интересы крѣпостныхъ и энергично отстаивалъ уцѣлѣвшія еще права казаковъ, чѣмъ навлекъ на себя подозрѣніе въ сепаратизмѣ“ [5]. І дійсно, Котляревський дуже дорожив гарними стосунками з Репніним і боявся їх втратити. Про це свідчить навіть тон уривка із спростування скарги поручника Тарновського, що він подавав Репнінові про заборону робити йому сірчані купелі.

„Долгомъ поставляю увѣрить Ваше Сіятельство и честью моею и тою увѣренностью Вашею, каковою имѣю счастье до сего пользоваться, какъ въ истинѣ объясненія, такъ и въ томъ, что въ промежутокъ непринимания больнымъ Тарновскимъ сѣрныхъ ваннъ никакого вреда для своего здоровья или умноженія болѣзни не претерпѣлъ“. Але боячись втратити „довѣренность, каковою до сего пользовался“, піклувальник все-ж не зраджує своїх поглядів, а щоб виправдати себе за свій гострий вчинок, він не перекручує факти, а на самому початку свого пояснення вказує дійсну причину, чому припинено було виготування купелів: „приказалъ пріостановить приготовленіе ваннъ первое, какъ для того чтобы побудить помѣщика Тарновскаго заплатить по договору деньги“ і тільки далі пише,

[1] Без назви, ном. 900, 1832 р.

[2] Дѣло о пользованіи сѣрными ваннами порутчика Тарновскаго, в описі ном. 885, 27/XII 1830 р.

[3] Дѣло съ присылкою въ смирительный домъ порутчика Прокофьева, в описі ном. 1092, 26/V 1833 р.

[4] Без назви, вихідний № листа 1031, 14/XI 1829 р.

[5] Къ исторіи Малороссіи Павловскаго. Труды уч. арх. комис., выпускъ I, с. 49.

„второе и потому что нужно было починить желѣзныя трубы, выходящія на дворъ“ [1].

Що-ж до цивільного губернатора та віцегубернатора, то Котляревський їхньою прихильністю мабуть не так то вже й дорожив. Спростовуючи скаргу 4-х салдатів, що вони подали цивільному губернаторові Могилевському на погані харчі, Котляревський тримається тону трохи вже иншого. Піклувальник прямо зазначає, що скаргу подано зі „злобы за удержаніе ихъ отъ пьянства и другихъ непозволительныхъ въ больницѣ поступковъ, какъ то отъ куренія трубокъ, картежной игры и своевольныхъ поступковъ, свойственныхъ людямъ развратнаго поведенія, что доказываетъ самый родъ болѣзни ихъ“ (венерична), і далі спокійно фактами спростовує скаргу [2].

В деяких выпадках тон листів Котляревського набуває навіть незалежности. Ось одна його відповідь на запитання цивільного губернатора: „... отъ Зеньковскаго нижняго суда 52 человѣка казаковъ за неплатежъ подушныхъ денегъ во ввѣренное мнѣ заведеніе не присланы, да ежели и присланы были, то я не могу ихъ принять, ибо въ здѣшнемъ заведеніи рабочій домъ не открытъ“ [3]. Або ось папір до „Приказа общественнаго призрѣнія“ з приводу розпорядження віце-губернатора: „поелику же г-нъ вицегубернаторъ упоминаетъ только о волѣ матери, чтобы сына ея содержать въ смирительномъ домѣ черезъ два года, а объ обезпеченіи содержанія ничего не говоритъ... ежели за годъ впередъ на содержаніе его не будутъ присланы и деньги... принять въ смирительный домъ не могу“ [4].

Таким чином із цих архівних матеріялів виразно видно щиру прихильність Котляревського до знедоленого люду і справжнє бажання його та заходи, щоб допомогти тому людові. Ці-ж таки матеріяли свідчать і про велику ймовірність піклувальника Котляревського до слів цих знедолених людей: він на підставі самої словесної скарги без инших будь-яких доказів з боку Тимошенкової, Зінов'єва та инш. заступається за них. А те, що крепаки шукали заступництва саме в Котляревського, свідчить і про те, що він з ними поводився просто та щиро.

Виявляється одначе, що в деяких випадках Котляревський не стояв вище від оточення і часу свого: він уживає як звичайного способу „исправленія“ та „наказанія“ різки, тут він у деяких випадках виявляє себе навіть ретроградніщим за своє оточення. Напр., командир унутрішнього гарнізону виявив себе навіть гуманнішим, відмовившись покарати присланого за-для цього з „Б. З.“ салдата, що піячив там. Він пише: „что же касается до наказанія за означенный его Бондаревымъ поступокъ... то я нынче исполнить сего по случаю болѣзни его не могу, дабы не увеличить оной еще болѣе“ [5].

Неймовірність та ворожість Котляревського до поліції та до судів, негативне ставлення до начальства також не викликають жодних сумнівів, коли ми студіюємо згаданий архівний матеріял.

Яскраво відбивається в матеріялах і те, як вороже ставився Котляревський до негарних учинків панства, а подекуди й не йняв віри тому, що можна змінити їхнє поводження. Виразно видно й ставлення Котляревського до губернаторів. Тільки в стосунках із урядовцями, до яких

[1] Дѣло о пользованіи сѣрными ваннами порутчика Тарновскаго, в описі ном. 885, 27/XII 1830 р.

[2] Без назви, ном. опису 943, 14/XII 1830 р.

[3] Дѣло съ присылкою въ рабочій домъ 52 чел. казаковъ, без ном., 18/XII 1828 р.

[4] Без назви та ном., вихідний № паперу 731, 27/XII 1829 р.

[5] Дѣло о препровожденіи изъ больницы въ гарнизонный батальонъ Бондарева за пьянство, 1830 р. без ном.

Котляревський і сам належав, не зовсім виразний. Але, звичайно, такий поділ стосунків Котляревського до людей більш-менш штучний; найскорше він у цих стосунках, судячи з архіву „Б. З.“, керувався вадами та чеснотами людської вдачі взагалі. Приналежність людини до того чи иншого кола суспільства мала, певна річ, деяку вагу, бо піклувальник Котляревський все-ж добачав в одному шарі людности вад чи чеснот більше, в другому менше. Про це аж надто яскраво доводить те, як він ставився до знедолених, як багато йняв їм віри.

Як ставилося до Котляревського громадянство тодішнє, простежити в архівних матеріялах важкенько: специфічність канцелярщини мало дає притоки судити про це. Проте деякі висновки та цікаві спостереження можна й тут зробити.

Перш за все впадає в око та віра у поневолених до Котляревського, як до заступника їхнього й оборонця. Тимошенкова, що пройшла всі етапи поліцейського поневіряння, з надзвичайним довір'ям скаржиться піклувальникові на це поневіряння і, певно, вірить в силу його заступництва—инакше-б не скаржилась, спробувавши на власній шкурі силу поліції[1]. Антоненкова робить те саме, викрикиваючи наклеп про себе що його вчинив поліцейський урядовець[2]. Всі ці крепаки не тільки вірили в силу заступництва Котляревського, не тільки знали й бачили його просте й щире ставлення до них, а й добре знали, як повести себе, що сказати, як висвітлити свою справу, щоб досягти його заступництва. Тут бралося на увагу, очевидно, добре відомі їм слабкі струни Котляревського вдачі, тоб-то: „добропорядочная жизнь“, „незазорность поведенія“, чесність, те, що він не йняв віри судам, то-що. Як приклад, що стверджує допіру сказане, може бути справа Зінов'єва, що саме таким себе й виставив перед піклувальником Котляревським, щоб тільки добитись його заступництва. Що Зінов'єв тільки імітував свої чесноти, що він підроблювався відповідно до поглядів піклувальника, видно з відповіди губернаторової, де з'ясовано присуд (за підпал та „за пьянство, ссоры и драки“) як цілком справедливий, бо базується він на певних свідченнях[3].

Все це доводить, що щире й прихильне Котляревського ставлення до поневоленого шару людности та негативний погляд його на деякі установи були добре відомі цим поневоленим. Як ставився до Котляревського елемент, „склонный къ злодѣяніямъ“, сказати з певністю трудно. Але можна думати, що не дивлячись на суворе поводіння піклувальника, цей елемент особливо не ненавидів, а може навіть і шанував Котляревського.

Перелічуючи „злодѣянія“ згадуваного вже тут Онистратенка, Котляревський пише: „больные въ арестантской палатѣ, гдѣ Анистратенко былъ палатнымъ надзирателемъ, объявили мнѣ, что онъ имъ открылъ свои замыслы обворовать больничнаго врача, а смотрителя Сутковскаго убить или по крайней мѣрѣ прибить“[4]. Як бачимо, тут і згадки немає про намір Онистратенка помститися на Котляревському, а він-же давав накази карати цього Онистратенка. Коли-б Онистратенко говорив про такий свій замір, то Котляревському-б сказали, і він, можна думати, написав-би про це в згаданому своєму листі. А коли цього нема, то ви-

[1] Без назви, в описі ном. 1183, 29/X 1828 р.

[2] Дѣло о служанкѣ частнаго пристава Комаровскаго В. Антоненковой, в описі ном. 714, 1827/1828 р.

[3] Дѣло съ присылкою для содержанія въ смирительный домъ однодв. Зиновьева, без ном., 22/IX 1830 р.

[4] Без назви в описі, ном. 780, 1829 р.

ходить, що й заміру не було. Отже можна гадати, що такі типи, як Онистратенко та йому подібні, ставилися до піклувальника добре. На таку думку наводять ще й такі рядки, що характеризують доглядача Сутковського: „больные и служителя столько увѣрены въ его неподвижности и лѣни, что отъ обѣда и до вечера почитаютъ за одно въ заведеніи ли Сутковскій или за сто верстъ живетъ, потому что въ сіи часы никогда не видѣли его добровольно навѣдывающагося въ палаты и другія отдѣленія для обозрѣнія все ли въ порядкѣ. Неспособность смотрителя Сутковскаго къ отвращенію безпорядковъ или умышленное послабленіе оныхъ, доказывается изъ того, что передъ его глазами служителя шинкуютъ, что ему извѣстны всѣ корчемствующіе, но прекратить сего зла не можетъ или не хочетъ“ [1]. Здавалося-б, що Сутковський такою поведінкою своєю зміг-би зазнати прихильности від Онистратенка, а тимчасом виходить навпаки: Сутковського, який дивився на всі переступи Онистратенка крізь пальці, він збирається вбити, а про Котляревського, що карав за ці провини Онистратенка, він і не згадує. Що-ж до стосунків урядовців до Котляревського, то тут з боку поступового елементу, з боку урядовців, що знали його твори, спостерігаємо велику повагу. Відомий Григорій Полетика, що за часів піклувальництва Котляревського в Полтаві був піклувальником роменських „Б. З.“, між иншим пише таке: „съ Вами, милостивый государь, какъ съ извѣстнымъ мною литераторомъ, весьма совѣстно мнѣ переписываться о вещахъ самыхъ мелочныхъ, но по нещастью принуждаетъ меня къ тому необходимость“ [2] і т. д. Инші дивилися на Котляревського, як на звичайного, такого-ж самого урядовця, як і вони, й відповідно до цього й поводилися з ним. Про це свідчить і листування з командиром полтавської внутрішньої залоги (два листи з цього циклу ми подали вже) і оте листування з поштмайстром, де в повчанні на адресу поштмайстра бренить мабуть ще й образа з боку Котляревського за неповагу до нього, як до відомої людини й доброго адміністратора.

У цих стосунках урядовців до Котляревського цікаво ще відзначити, що „Приказъ обществ. призрѣнія“, який між иншим ставився до особи Котляревського з повагою й навіть до відзнаки його представляв [3], все-таки в ділових справах не завжди йшов назустріч. Це особливо яскраво відбилося в листуванні з приводу суперечок Котляревського з поліцією. Так, напр., „Приказъ“ відмовив піклувальникові правити гроші за лікування служниці „частнаго пристава“ Комаровськаго, тому що вона хоч і служниця, але все-таки „сирота безродная“. У Котляревського на це погляд був приблизно такий: коли користуєшся працею здорової людини, то мусиш платити й за лікування, коли вона захворіє. Це відчував певне й сам Комаровський, коли не вказав, що Антоненкова його служниця, а написав тільки, що вона „неимѣющая родства и пристанища“, бо такі люди лікувалися даремне. Не відчував тільки цього „Приказъ“ [4].

Другий випадок—про ширшу справу, що вирішити її відмовилось губерське правління й передало на розгляд „Приказу“, а цей вирішив її на два боки—так, щоб не образити дуже ні Котляревського, ні поліції. Це з приводу скарги поліції на піклувальника за те, що він відмовився прийняти під догляд утікачів з бродяг, що про них було заведено судову справу, та за ту згадувану вже тут гостру відповідь, що її написав Кот-

[1] Без назви в описі, ном. 780, 1829 р.
[2] Дѣло о вычетѣ изъ жалованья лек. пом. Зубенка 50 руб., в описі ном. 932, 1830 р.
[3] Къ біографіи Котляревскаго, Павловскаго (Труды уч. арх. ком., вып. 13, с. 140—141).
[4] Дѣло о служанкѣ частнаго пристава Комаровскаго Антоненковой, в описі ном. 714, 1827 г.

ляревський поліції. „Приказ общ. призр." вирішив цю справу так: піклувальник має право не робити того, що до його обов'язків не належить, але все-таки до поліції відправити тільки двох служників, а бродяг залишити в „Б. З." „на томъ же положеніи, какъ прежде тамъ находились" [1].

Така відповідь і вирішення в такий спосіб спірних питань свідчать тільки про формальне ставлення до Котляревського, яке фактично зводилось здебільшого до того, „аби лихо тихо".

Таке ставлення до себе Котляревський добре розумів; це видно з того, що коли він хотів чого досягти, то минав своє безпосереднє начальство—„Приказъ" і звертався просто до губернатора, або на письмі, як от, наприклад, „записка о жителѣ села Старовѣровки однодворцѣ Зиновьевѣ", або персонально. Останнє видно й з помітки його на наказі цивільного губернатора випустити згадуваних уже Бацикевичевих. Там він пише: „по словесному предварительному приказу его превосходительства упомянутые въ семъ повеленіи фабриканты Бацикевичевы выпущены ноября 20-го дня" (фактично раніш на 2 дні від дати наказу)[2]. Губернатори-ж ставились прихильно до Котляревського та до його заходів. Про це свідчать численні заступництва Котляревського та їх позитивне здебільшого розвязання. Такою прихильністю надто визначався кн. Репнін, заходами якого поета й призначено власне на посаду піклувальника „Б. З.", а посаду цю вважалося за дуже почесну. Клопотатися Репнінові про це довелося аж перед міністерством внутрішніх справ. Ось уривок з наказу, що видав Репнін, одержавши згоду на призначення Котляревського: „Г-нъ Управляющій Министерствомъ Внутреннихъ дѣлъ отъ 25-го числа августа за ном. 1213 извѣстилъ меня о согласіи своемъ на опредѣленіе попечителемъ полтавскихъ богоугодныхъ заведеній сего Приказа, состоящаго надзирателемъ при полтавскомъ домѣ воспитанія маіора Котляревскаго, съ оставленіемъ его при настоящей должности и съ производствомъ ему нынѣ получаемаго по должности надзирателя жалованья" [3].

На стосунках до Котляревського дідичів за браком відповідного матеріялу не спиняємось, як не розглядаємо й стосунків поліцейських урядовців: погляд їх на Котляревського, як на свого ворога, досить ясний з того, що тут уже було викладено.

Оце й усе, що можна було розшукати за такого стану архіву, в якому він перебуває нині. Це не багато, але для характеристики стосунків громадянства до Котляревського дає чимало. По-перше, матеріял указує нам, що поневолений шар людности добре розумів, як ставиться до нього Котляревський, і, розуміючи це, віддячував йому своєю прихильністю. По-друге, змальовує нам, що друга частина громадянства в більшості своїй не цінила Котляревського й не дуже шанувала його, а поліція, до якої він ставився виразно негативно, навіть за ворога свого мала. Знаходив поет таких людей, що йому спочували, тільки серед більш освіченого, більш гуманного громадянства, як от Полетика, губернатори, то-що.

Все це наводить на таку думку: Котляревський жив інтересами двох шарів людности: поневолених, за яких заступався й болі та жалі яких приймав близько до серця, та більш освічених, більш гуманних окремих осіб, у яких шукав заступництва та в розумовому житті почував себе як серед своїх. Про останнє свідчить і участь Котляревського в біблійному товаристві та масонській ложі і звязок через неї з декабристами. Поведінка його з иншими колами суспільства тільки підкреслює цей здогад.

[1] Без назви й ном., 15/X 1828 р.
[2] Без назви й ном., 14/XI 1829 р.
[3] О назначеніи попечителемъ майора Котляревскаго, в описі ном. 780, 30/IX 1827 р.

Що-ж нового дає нам ця сторінка буденного життя Котляревського? І чи дає вона що взагалі?

Щоб розвязати це питання, треба пригадати, що демократизм молодших років письменника визнає більшість критиків. Особливо яскраво доводять вони це цитуванням центральних місць з „Енеїди“ — пекла та раю. І от, коли порівняти молодшого Котляревського із старішим, то мимоволі впадає в око надзвичайна аналогічність його поглядів. Немов-би поет зарані мав на увазі свою майбутню громадську діяльність і зарані схематично накреслив її план. Мимоволі згадуєш, читаючи „Енеїду“, і заступництво піклувальника Котляревського за поневолених, і причини цього заступництва встають перед духовими очима: всі оті Прокоф'еви, Родзянини, Сутковські, Тарновські, то-що. Вражає, що навіть те, що він не йняв віри панству, там також мало місце—„не квапляться на це вони“, щоб попасти до раю, або в житті позитивними вчинками поваги заслужити. І навіть підход той самий: всіх злодіїв, хабарників, мотюг і т. д. посаджено в пекло, поневолених, правдивих і т. д.— в рай.

Правда, в старших роках життя Котляревського є те, що в творах його яскраво не відбилось. Це хоча-б надто велика піклувальникова гострість до „склонныхъ къ злодѣянію“, або оте переборщування в листуванні з поштмайстром.

Але, даючи небагато нового до характеристики буденного життя нашого славетного письменника, ця архівна сторінка все-ж може бути цікавою для нас. Ця сторінка свідчить, що Котляревський і на останку свого життя мав багато гарних почувань, громадських зобов'язань та поглядів, що були властиві йому за молодих літ, в часи, коли творив він безсмертну поему.

Цікава ця сторінка ще й тим, що допоможе критиці як-найґрунтовніше висвітлити та встановити погляди на соціяльний бік творів письменника, а цим самим краще уґрунтується й один із етапів переходової доби в розвитку нашої громадської думки.

НАДІЯ БОГДАНОВА

АЛЬБОМ М. Д. СЕЛЕЦЬКОЇ І АВТОГРАФ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Як відомо, вірш Тараса Григоровича Шевченка „Вітер в гаї нагинає лозу і тополю“ було вперше надруковано тільки після смерти співця в журналі „Основа“ за 1861 р.[1]. Із цього друкованого тексту вірша потім передруковувалося в різних виданнях „Кобзаря“, бо до останніх років не тільки автографу, ба навіть завіреної копії не було знайдено. Таке становище справи неминуче порушувало питання що до автентичности самого вірша, а також і що до його хронології. Поміж дослідниками творів Т. Гр. Шевченка виникла незгода. І коли питання про автентичність було розвязано майже одноголосно позитивно, то навпаки, справа з датуванням стояла далеко гірше. Так, В. М. Доманицький у ріжні періоди своєї дослідницької роботи зачисляє цей вірш то до 1840 р., то до 1846 р.[2].

Поява в світ „Мар'яни Черниці“, де наш вірш являє собою ніби вступ до неї і разом присвячення поеми Оксані К—ко з точним датуванням самого поета, розвязує зразу всі сумніви. „Мар'яну Черницю“ написано рукою Шевченка і датував її він сам (С.П.Б. ноября 22 дня 1841)[3]. Крім цього на рукопису є помітка її власника: „Получ. 18 Янв. 1842 г. А. Корсун“.

У рукописнім відділі Ленінградської Академії Наук[4] зберігається другий автограф вступу „Мар'яни Черниці“, що його написав поет далеок пізніш, а саме—3 січня 1844 р., як значиться на ньому. Наводимо його увесь:

Витеръ в гаи нагинае
Лозу и тополю
Лама дуба, котыть полемъ
Перекотыполе
Такъ и доля,—того лама
Того нагинае;
Мене котыть, а де спынить
І сама не знае
У якому краю мене поховають
Де я прихилюся на вики засну
Коли нема щасть[5] нема талану
То никого й кинуть, нихто не згадае
Не скаже хоть на смихъ „Нехай почивае
Тилько его и доли, що рано заснувъ“
Чи правд...[6]

1844 генваря 3 Т. Шевченко.

Вірш знаходиться в альбомі, що належав Марії Димитрівні Селецькій.

Альбом цей середнього розміру, в червоній паперовій оправі, із золотим обрізом карток. На червоній шкуратяній спинці видруковано „Divers“. На початковому аркуші жіночим почерком надписано „Marie Seletzki“. Всього в ньому 62 + 2 карток. Картки 47 та 48 поналіплювано на рештки обрізаних. Иноді на рештках вирваних, чи вирізаних карток видко літери, а часом цілісінькі склади. Таким чином ми бачимо, що альбом дійшов до нас не в первіснім своїм вигляді. Чиясь рука, можливо самої властительки альбому, витягла звідти все, що здавалось невідповідним, або, навпаки, занадто цінним. Можливо, що це зробили пізніші власники цього альбому. Певна річ, ці зазначення є лише наші здогади.

[1] „Основа“, 1861 р., т. II, стор. 4.

[2] Див.: 1) В. Доманицький, Критичний розслід над текстом „Кобзаря“, Київ, 1907 р., стор. 144, 2) „Кобзарь“ видання „Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществованія нуждающимся уроженцамъ Южной Россіи, учащимся въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ С. Петербурга“ та „Благотв. Общ-ва изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ“ (редакція Доманицького), С.П.Б., 1907 р., стор. 284 та 619 та 3) Кобзар в редакції В. Доманицького, Видавниче Т-во „Криниця“, Київ, 1917 р., с. 64.

[3] Знаходиться в Пушкинськім будинкові Ленінградської Академії Наук.

[4] У збірці автографів В. І. Яковлева. [5] Sic! [6] Sic!

Перша дата в альбомі—3 липня 1842 р., остання — січень 1857 р. Отже активне життя альбому тяглося цілих 15 років. Як видко із записів у нім,—альбом не перебував цілий час на однім місці. Мабуть він подорожував разом із своєю властителькою, бо є написи, зроблені в Київі й у Березовій Рудці, та ще, певна річ, у самій „Отраді" —маєтку Селецьких. Більшість записів російською мовою, проте є багато й французьких, один українською мовою, один—польською і один—італійською. Зміст альбому—вірші та переважно звичайні альбомні записи. Вірші—або власні твори тих, хто писав їх, або переписані з найкращих авторів того часу, особливо Лермонтова.

Записи, як уже зазначено вище, найвульгарніші, як от „сей стишокъ злодѣйскій написалъ піитъ армейскій"... (арк. 60) або „На послѣднемъ семъ листочкѣ напишу четыре строчки въ знакъ почтенья моего Ахъ!.. не вырвите его" (арк. 60).

Але серед цього мотлоху є й цікаві автографи, не кажучи вже про дорогоцінний автограф Шевченка. Є, напр., вірш А. Афанасьєва-Чужбинського, позначений 1846 р. і написаний в Березовій Рудці:

„Когда гляжу на юное созданье
Во цвѣтѣ лѣтъ, во цвѣтѣ красоты,
Всегда проникнетъ въ грудь какое то
страданье" (арк. 33)

Другий вірш його-ж таки, написаний в Київі:

„Вся жизнь моя прошла комедіей пустой
Въ какія то отрывочныя сцены
Разбилась молодость"... (арк. 35)

Цікавий вірш і М. Добровольського, датований 1851 р.:

„Много по жизненнымъ волнамъ
Самъ я встрѣчалъ кораблей
Съ грузомъ безпечнаго счастья"... (арк. 19)

Зазначимо ще автограф піяніста Іосифа Венявського з кількома тактами його „Le carnaval de Venise" та скрипача Генриха Венявського (арк. 40—1).

Особливо цікавий запис княжни Варвари Миколаївни Репніної, що так глибоко врізалася в біографію Шевченка. Цей запис надзвичайно характерний для княжни і свідчить про її глибоко побожний настрій. Писано його в „Отраді" 13 липня 1843 р. (арк. 36). Инший її запис, також писаний в „Отраді", датовано лише 10 лютого (року немає); його присвячено питанню про приязнь.

Властителька альбому, М. Д. Селецька, була рідна сестра гофмейстрові Петрові Димитровичеві Селецькому, колишньому віце-губернаторові київському, а пізніш предводителеві київського-ж дворянства „по назначенію", що залишив нам свої надзвичайно цікаві „Записки" [1].

Селецькі належали до старовинного дворянського роду. Предки їх були родом з Ілірії й на Україну переселилися в XVI ст. П. Д. Селецький дістав прекрасну освіту; 1841 р. скінчив юридичний факультет київського університету. Бажаючи віддатися цілковито науці, він через рік по закінченню університету поїхав за кордон, щоб удосконалити там свої знання. Селецький і музику дуже любив і добре її знав; він і сам чудово грав на роялі, а до того-ж мав і значні композиторські здібності [2]. У нього було чотири сестри: Софія, Марія, Аделаїда і четверта, що її імени ми не знаємо. В своїх „Записках" П. Д. взагалі мало говорить про своїх сестер і імени четвертої сестри зовсім не називає. Любимою сестрою його була Софія, яка одружилася з Григор. Євген. Бразолем.

[1] П. Д. Селецкій, Записки, Кіев. Ст., 1884 і окремо, Київ, 1884 р.

[2] Див. характеристику, що дав йому Ліст, з яким він приятелював (П. Д. Селецкій, Записки, Кіевъ, 1884, с. 90—91).

„Болѣе другихъ любилъ я сестру Софію Дмитріевну Бразоль за ея доброе сердце, притомъ была похожа на матушку"—пише Селецький у своїх „Записках"[1] (П. Д. особливо ніжно любив свою матір, з народження Вакуловичеву). Отже, як зробити висновок із слів брата,—властителька нашого альбому особливою добротою не відзначалася[2]. Два тільки рази в своїх „Записках" Селецький згадує сестру Marie, і обидва рази підкреслює свої симпатії до сестри Софії Димитрівни, малюючи Марію Димитрівну в некорисному для неї світлі. Так, оповідаючи про свій приїзд в „Отраду", щоб побачитися з хворою матір'ю, і передаючи свої сумні враження від настрою в домі в звязку з хворобою матери,—він пише: „Въ домѣ всѣ еще спали, одна сестра Софья встрѣтила меня въ залѣ. Блѣдное ея лицо, заплаканные глаза служили дурнымъ предзнаменованіемъ"... І далі: „Въ 9 часовъ насъ позвали къ утреннему чаю въ столовую. Отецъ былъ очень радъ моему пріѣзду; въ немъ я не нашелъ никакой перемѣны... Сестра Marie разливала чай и казалась совершенно спокойной. Sophie не отходила отъ матери, проводила всѣ ночи у ея постели, и съ трудомъ можно было увести ее изъ спальни на нѣсколько мгновеній"[3].

Софія та Марія Селецькі вчилися в полтавському інституті, й 1843 року, коли Петро Димитрович повернувся з-за кордону, вже вийшли з інституту[4].

Селецькі жили в своїм маєтку „Отрада" на Полтавщині. На жаль, П. Д. дуже небагато говорить про неї в своїх „Запискахъ". „Въ 7 ч. утра (1846 р.) я подъѣзжалъ уже къ нашей усадьбѣ „Отрадѣ"; у аллеи, усаженной гигантскими итальянскими тополями, я сталъ и отправился пѣшкомъ въ домъ... Была ранняя весна, въ большомъ подъѣздномъ дворѣ цвѣли сирени, левкои, розы и воздушные жасмины. Солнце свѣтило ярко; послѣ дождя воздухъ былъ необыкновенно чистъ и прозраченъ, благоуханіе распустившихся кустарниковъ заставляло съ наслажденіемъ вдыхать въ себя ароматическую атмосферу майскаго утра. Никогда дворъ этотъ не казался мнѣ такимъ красивымъ"...

От ті одинокі рядки, які Селецький присвятив одному, мабуть, з найкращих хуторів України. „Отрада" лежала на великім поштовім шляху, що йшов на Київ. В „Отраді" написано було більшість віршів та записів у нашім альбомі. Недалечко від „Отради" був і славний Яготин князів Репніних. Селецькі та Репніни відвідували одні одних. Як-раз на різдвяні свята 1843—1844 р. Селецькі були в Яготині[5]. Тоді там жив і Шевченко. Три тільки сторінки своїх „Записокъ" присвятив Селецький своїй зустрічі та знайомству з поетом в Яготині, але все-ж таки вони мають величезний інтерес, хоч автор і не зрозумів всього великого значіння музи Тараса Григоровича[6].

Надзвичайно цікаві рядки, де він описує, як проводили час в Яготині, а також оповідає про україноφільські настрої, що панували в родині князів Репніних і найсильніші були в княжни Варвари Миколаївни Репніної. Я наводжу тут це місце з „Записокъ" Селецького: „... Варвара Николаевна (княжна Репнина) предложила мнѣ написать оперу, либретто взялся составить Шевченко, сюжетомъ избрала Мазепу. Сюжетъ для оперы, дѣйствительно, богатый. Много драматизма, дѣйствія, разнородные элементы: велико и малорусскій, шведскій, польскій. Но въ разработкѣ драмы и въ языкѣ либретто мы расходились. Всѣ стояли за личность Мазепы и хотѣли представить его поборникомъ свободы въ борьбѣ съ деспотизмомъ Петра. Хотя Петръ никогда не былъ моимъ героемъ, но въ дѣйствіяхъ Мазепы я не находилъ также ничего героическаго и желалъ представить его такимъ, какимъ онъ былъ въ дѣйствительности. Въ пылу спора у

[1] П. Д. Селецкій, Записки, Кіевъ, с. 168. [2] Ibid.
[3] П. Д. Селецкій. „Записки", с. 193. [4] Ibid., с. 192. [5] Ibid., с. 169. [6] Ibid., с. 171.

меня сорвалось слово: измѣнникъ, и мы чуть-чуть изъ-за этого не разсорились. Варвара Николаевна и Шевченко хотѣли, чтобъ либретто было написано на малорусскомъ языкѣ, я былъ противоположнаго мнѣнія и увѣрялъ, что Шевченко владѣетъ на столько русскимъ языкомъ, что хорошо напишетъ либретто; если писать оперу серьезную и на языкѣ общедоступномъ, а не какую-нибудь Наталку Полтавку. Каждый остался при своемъ мнѣніи, тѣмъ дѣло и кончилось въ Яготинѣ".

У Селецьких в „Отраді" Шевченко із Репніними, здається, не був, бо тоді-б автор цитованих „Записокъ" напевно згадав про це.

Як уже було зазначено вище, княжна В. М. Репніна робила свої записи в альбомі Селецької влітку 1843 р. і в лютому, мабуть, 1844 р. Вірш Тараса Григоровича в цім-же альбомі датував він сам у січні 1844 р. Ця дата самого поета має надзвичайну вагу для біографії його, бо дає змогу точно означити час перебування його на Україні 1843 р. Новітній дослідник Шевченка, Богдан Лепкий, в біографії поета, яку він написав, оповідає, що наприкінці 1843 р. Тарас Григорович повернувся з України до Петербургу для того, щоб скінчити „Академію Художествъ" [1]. Але багато разів згадані „Записки" П. Д. Селецького спростовують цю думку [2]. На різдво 1843—1844 р. Шевченко був на Україні й жив в Яготині у кн. Репніних, що потверджує й лист княжни В. М. Репніної до її приятеля Ш. Ейнара з 27 січня—1 березоля 1844 р. [3]. 10 січня, як свідчить той-же самий лист, Шевченко залишив Яготин, але ще із місяць прожив на Україні [4].

Вірш Тараса Григоровича в альбомі Селецької написано, мабуть, підчас перебування його в Репніних у січні 1844 р., бо його датовано 3 січня 1844 р., а,—за словами княжни Репніної,—10 січня він уже виїхав з Яготина.

Дорогоцінний автограф вирізано з альбому, хоч він і лежить у нім. Являє він собою дві альбомних картки, зліплені разом, але з протилежних боків, а це дає нам привід гадати, що його відразу було написано на вирваних з альбому картках. На зворотньому боці першої картки є альбомний запис Миколи Глібова з 1851 р. Наводимо його тут: „Постараюсь быть сосѣдомъ милаго земляка"—вгорі; потім написано кілька тактів із романсу М. Глинки „Не называй ее небесной и отъ земли не отымай"...; внизу підпис: „Николай Глѣбовъ. Конецъ 1851 г.".

Виникає питання, як цей пізніший запис М. Глібова попав на картки з автографом Шевченка?

Наш автограф дає невеличкі варіянти порівнюючи з попередніми друкованими текстами цього вірша. Так, в рядку 9-ім замість друкованого „заховають"—в автографі стоїть „поховають"; в рядку 11-ім замість друкованого „долі"—в автографі стоїть „щаст(я)". І нарешті, в друкованих текстах останнього рядку автографа „Чи правд(а)" зовсім ніде немає.

В двох місцях ріжниться також наш автограф і від тексту присвяти в „Мар'яні Черниці" [5], а саме: в тім-таки 9-ім рядку в „Мар'яні Черниці" читаємо: „заховають", а в автографі з альбому—„поховають"; в 12-ім рядку в „Черниці Мар'яні" читаємо: „Нема кого й кинуть"..., в нашім автографі: „То никого й кинуть"...

Як бачимо, в обох випадках ріжночитання незначні, але все-ж таки й вони говорять про змінність висловів поетової думки.

---

[1] Тарас Шевченко, Твори, т. I, Київ—Ляйпціг, 1918, с. 41.
[2] П. Д. Селецкій, „Записки", с. 169—173.
[3] Русскіе Пропилеи, М., 1916, т. 2, с. 187—203. [4] Ibid.
[5] Пушкинський будинок Ленінградської Академії Наук.

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ

ОПАНАС МАРКОВИЧ У КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКОМУ БРАТСТВІ

Навколо особи Оп. Вас. Марковича в літературі виникало багацько спірних питань; їх почасти розвязано, як, наприклад, питання про участь його в літературній творчості Марка Вовчка, а почасти за браком відповідного матеріялу вони ще чекають освітлення. Сама постать Оп. Вас. здається нам ще не досить з'ясована. Лишаються неосвітлені навіть стосунки його до Марії Олександрівни Маркович, історія їх розходження, трагічна самотність Оп. Вас під той час, як Мар. Олександрівна жила за кордоном. В оцінці особи О. Марковича, в нечисленних згадках близьких до нього людей ми знаходимо моменти певної ідеалізації, що їх мотивувалося найбільше тим спочуттям, яке викликала відірваність його від родини, самотність, злидні, в яких проходило життя Оп. Вас. після розлуки з дружиною. Марія Олександрівна увесь час збиралася повернутися до Оп. Вас., повернути йому сина, але не зібралася й до його смерти, і тим самим надавала життю свого чоловіка ще більшого суму й болю, а все це кидало на постать О. Марковича в очах близьких до нього людей особливо сумні й болізні риси. Можна гадати, що цілком освітить ці стосунки листування Мар. Ол. й Оп. Вас., яке було в руках В. Доманицького й лягло в основу його статті про Марка Вовчка в „Літ.-Наук. Вістнику" (1908 р., кн. 3, стор. 48—75). В. Доманицький так оцінював ці матеріяли: „Найцінніше джерело для біографії Марії Олександрівни, а разом з тим і Опанаса Василевича—це їх листування. Тут, як в дзеркалі, одбивається істота їх обох. На щастя збереглися листи, почавши з самої знайомости їх в Орлі, в році 1850, і ці листи дуже цінні тим, що показують, чого вимагав Опанас Василевич од будучої дружини своєї і який вплив його був на молоду дівчину" [1]. Сподіваємось, що ці дорогоцінні матеріяли в скорому часі буде вже цілком опубліковано в одному з українських видань; тоді прогалину що до матеріялів, які освітлюють постать О. В. Марковича, буде цілком заповнено [2].

I.

Підчас арешту в справі Кирило-Методіївського братства Оп. В. Марковичу було 25 років. Ми мало знаємо, як складалося його життя до 1847 року. З тих невеличких згадок, які існують в літературі про О. Вас., довідуємося тільки, що він походив з тієї лінії родини Марковичів, яка жила в Пирятинському повіті. Батько його був великий пан, мав у селі Кулажинцях великий маєток, але дуже швидко перевів ні нащо все своє добро. Спричинилося до того широке, гостинне життя, яке Василь Маркович вів у своєму маєтку: бенкети, музика, капели, завжди одчинені двері для знайомого й незнайомого панства. Дитячі роки свої Опанас

[1] Л.-Н. В., 1908, кн. 3, стор. 52.

[2] Тепер це листування переховується в Пушкінському Домі в Ленінграді; його й обробила й виготовила до друку Є. П. Казанович.

Маркович провів у цьому оточенні батьківського дому, і з нього виніс „незвичайно добру, м'яку, гуманну, але жваву і палку" вдачу [1]. Крім Опанаса було ще двоє синів: Василь, батько майбутнього письменника Дмитра Марковича, та Іван, сам письменник, автор одної статті в „Основі".

В цьому-ж таки оточенні родинного гнізда Опанас Василевич сприйняв і перші життьові враження, що розбуркали думку його; це були враження від підневільного життя українського селянина.

На допиті в Київі перед управителем генерал-губернаторської канцелярії М. Писаревим Опанас Василевич поясняв своє народолюбство та своє піклування в справі селянської освіти саме отими важкими враженнями від села, які в нього збереглися ще з дитинства. „Родившись въ Малороссіи,—написав він своєю рукою,—и воспитываясь первоначально въ деревнѣ, а потомъ часто бывая въ Малороссіи у родныхъ, я бывалъ неоднократно свидѣтелемъ того развращенія и нравственнаго упадка простого народа, которые производятся въ немъ пьянствомъ; мнѣ, какъ молодому человѣку, казалось ужаснымъ такое всеобщее въ народѣ развращеніе, ибо не только поражены имъ мужщины въ зрѣлыхъ лѣтахъ, но весьма часто мнѣ случалось видѣть опьянѣлыми до безумія женщинъ и дѣтей. Сердцу моему, непривыкшему ни къ какимъ подобнымъ явленіямъ, и душѣ, освященной истинными правилами православной вѣры, невыносимо было смотрѣть на это уничиженіе и уничтоженіе цѣлаго народонаселенія" [2]. Опанас Василевич жодним натяком не звязав тут це явище народнього побуту з кріпацтвом, але для нас немає сумнівів, що вихідним пунктом для всіх проєктів поліпшити побут селянства було те завдання, яке братчики накреслили в своїх „Главныхъ правилахъ общества": „Общество будетъ стараться заранѣе объ искорененіи рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ, равнымъ образомъ и о повсемѣстномъ распространеніи грамотности" [3]. Враження з дитинства та юнацтва зміцняла впевненість в справедливості цієї вимоги—визволення разом з просвітою. На допиті Маркович так розкривав ідеалістичні поривання свого юнацтва: „Невольно послѣ этихъ грустныхъ, тягостныхъ впечатлѣній, являлась въ душѣ мысль, какимъ бы образомъ избавить этотъ добрый народъ отъ бѣдствій, въ которыя ввергаютъ его непомѣрное употребленіе водки... Когда однажды подобная мысль упадетъ въ неиспорченное сердце молодого человѣка, то я полагаю, она не можетъ его не оставить безъ того, чтобы не произвести въ немъ пламеннаго желанія пособить этому, такъ сказать, сроднившемуся съ простымъ народомъ бѣдствію" [4]. Звичайно Standpunkt, з якого розглядалося ці „бѣдствія"—панський дім батька,—накладав певні риси на уявлення юнака, які відчуваються вже в наведених вище цитатах.

От з цього родинного оточення, що заклало в Марковичеві основні риси його світогляду та вдачі, він попадає в київську другу гімназію, а потім у київський університет на перший відділ філософічного факультету (так тоді називали історично-філологічний факультет). На студентські роки Марковича припадають його перші спроби виступити на наукову стежку, а також і перші знайомства з братчиками, особливо з Костомаровим. В університеті починав тоді свою науково-педагогічну діяльність молодий професор з історії словесности М. Т. Костир. Костир р. 1844 блискуче, хоч із великими перешкодами з боку старої професури, як Максимович, Ставровський, оборонив свою магістерську дисертацію „Ба-

[1] „Правда", 1889, вип. XI, стор. 109.
[2] Матеріяли до історії Кирило-мефодіївського брацтва. Приладив до друку М. Грушевський, стор. 127.
[3] Былое, 1906, № 2, стор. 67.
[4] Матеріяли..., стор. 127.

тюшков, Жуковський і Пушкін". Вже на самому диспуті повіяло чимось новим, а в лекціях Костиря студенти почули цілком новий підхід до історії словесности, його вони не могли мати ні на лекціях Максимовича, ні на лекціях Селіна. Це був філософський підхід і філософське уґрунтування теорії літератури. Максимович читав ще в університеті, хоч був уже в одставці і навіть на 2 роки переривав читання лекцій, проживаючи на своїй Михайловій горі проти Канева. Максимович уже не міг задовольнити наукових інтересів студентства, і єдине, чим він притягав ще до своїх сухих і одноманітних лекцій із старої літератури, були екскурси в народню творчість: розгляд українських дум та пісень.

Знайомство Оп. Вас. Марковича з Костирем сталося мабуть р. 1843, коли М. К. Чалий, один із трьох близьких учасників приватних занять у Костиря, вже кінчав університета (два инших були студенти: Євген Малавський і Опанас Маркович). Темою приватних бесід у Костиря були місцеві говірки трьох ближчих губерень. „Въ интимныхъ бесѣдахъ нашихъ,— згадує М. Чалий, — по вечерамъ у насъ выработался планъ ученой экспедиціи по Кіевской, Черниговской и Полтавской губерніямъ для изученія мѣстныхъ говоровъ, съ участіемъ трехъ студентовъ: пишущаго эти строки— для Черниговской, Афанасія Маркевича—для Полтавской и Малавскаго— для Кіевской губерніи" [1]. Але проєкт цей не здійснився. Костир проводив його через раду університету і зустрів рішучу опозицію від Ставровського. Думку Ставровського, що ця експедиція не входила в службові завдання професора університету, підтримали й инші члени ради.

Очевидно ще перед тим, як явився Костомаров, М. Т. Костир відіграв ролю центру, що об'єднував студентську молодь тих часів, принаймні ту молодь, що купчилася навколо Кирило-Методіївського товариства. Міцні звязки студентів з Костирем лишилися на довший час. Ми відчуваємо це в листуванні братчиків. Василь Білозерський увесь час через Опанаса Марковича передає Костиреві привітання. „ Къ Н. Троф. (Костирю) письмо не конченное лежитъ,—пише він в одному листі,—и я теперь никакъ не могу послать. Поклонись ему и поздравь съ днемъ ангела. Скажи ему, что я желаю ему всего прекраснаго, заслуженнаго его благородною душою. Через недѣлю онъ получитъ отъ меня письмо" [2]. „Поклонись Ник. Тр. низенько,—читаємо в другому листі,—и скажи, що я добре памятую на его розмову. Управлюсь трохи—и пріймусь за дѣло" [3]. В цих роках, на які припадає початок знайомства Оп. Марковича з молодим професором—Костирем, в осередку знайомих між собою студентів зав'язуються звязки тих стосунків, що покладають далі основу під братерське об'єднання в Кирило-Методіївському товаристві; це роки 1844 і початок 1845, коли Опанас Маркович живе разом з товаришем на факультеті, пізніше— братчиком-таки Олександром Навроцьким і через нього знайомиться з иншими діячами братства. Навроцький доводився родичем Гулакові, який тільки-що скінчив свою науку в дерптському університеті й уступив на службу до генерал-губернаторської канцелярії. Гулак, як вихованець німецької вищої школи, добре знав цю мову і на ґрунті того, що Маркович та Навроцький вивчали німецької мови, в Опанаса Василевича з Гулаком склалися близькі стосунки. В ці-ж таки роки познайомився Маркович з Кулішем та Костомаровим. Куліш учителював у київо-подільській повітовій школі. На ґрунті українофільства два палких ентузіясти—Маркович і Куліш—легко зійшлися, і як визнавав на допиті сам

[1] К. Ст, 1889, кн. 11, стор. 278. Малавський був товариш М. К. Чалого у випуску (1844 р.). Див. Академическіе списки Имп. Унив. Св. Владим., К., 1883.

[2] Справа № 81, част. 11, (лист з 1846 року).

[3] Теж; дата листа: 30 серпня 1846 р.

Маркович, стосунки його з Кулішем були надзвичайно близькі. Через Куліша Маркович зазнайомився з Василем Білозерським та Костомаровим.

Микола Іванович Костомаров з'являється в Київі лише в серпні 1845 р. і десь тоді-ж-таки через Куліша він познайомився з Марковичем, бо Куліш дуже швидко після того, як переїхав Костомаров, поїхав на його місце за вчителя історії до м. Рівного. Костомарова було переведено на посаду вчителя історії до 1-ої київської гімназії, а ще за рік Костомаров став за ад'юнкта історичної катедри в університеті [1].

Переїхавши до Київа, Костомаров одразу попадає на готовий уже для товариства ґрунт. Знайомство з Марковичем приводить його до спільного життя на одному помешканні,—і це все ще більше сприяє тому, що Костомаров входить де-далі глибше в цей товариський гурток. Марковича з Костомаровим поєднала спільність інтересів, які раніше зблизили його з Кулішем. Вони зійшлися на ґрунті любови до української етнографії: обидва вже виявили свій нахил і зацікавленість до цієї справи. Костомаров оборонив свою дисертацію про історичне значіння руської народньої поезії [2], яку цілком оперто на порівнянні української та великоруської історичної поезії. Маркович, як свідчили його товариші, збирав колядки, пісні, казки, причти, любив і добре співав пісень і навіть надрукував у „Кіевскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ" якусь статтю в цій галузі. Збирав етнографічні матеріяли в Рівному й Костомаров. Костомаров і Маркович прожили разом тільки кілька місяців (серпень—грудень), бо в грудні 1845 року Костомаров поїхав до матери ліквідувати свій маєток, а повернувшися 25 грудня до Київа, він оселився вже в Гулака. Помешкання цих двох керовників братства очевидно стає центром братерських об'єднань. На кінець 1845—початок 1846 р. і припадає заснування братства. В цій справі Костомарову належить чільне місце. З його згадок в автобіографії ми й знаємо про цей початковий момент. Костомаров трохи хворів після того, як повернувся до Київа, і його одвідували Навроцький, Білозерський та Маркович і тут у дружніх бесідах складалися думки, що лягли в основу ідеології братства. Костомаров скеровував бесіду на тему про слов'янське об'єднання й добився того, що всі, або більшість з учасників бесід, захопилися цією ідеєю. „Взаимность славянских народов в нашем воображении не ограничивалась уже сферою науки и поэзии, но стала представляться в образах, в которых, как нам казалось, она должна была воплотиться для будущей истории. Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй, как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали воображать все славянские народы соединенными между собою в федерации, подобно древним греческим республикам, или Соединенным Штатам Северной Америки, с тем, что бы все находились в прочнсй связи между собою, но каждая сохраняла свято свою отдельную автономию. Во всех частях федерации предполагались одинакие основные законы и права, равенство веса, мер и монеты, отсутствие таможен и свобода торговли, всеобщее уничтожение крепостного права и рабства, в каком бы ни было виде, единая центральная власть, заведующая сношениями вне союза, войском и флотом, но полная автономия каждой части по отношению к внутренним учреждениям, внутреннему управлению, судопроизводству и народному образованию. Ближайшим и вернейшим путем к достижению этой цели в далеком будущем предполагалось воспитание общества в духе таких идей, а потому считалось необходимым, чтобы в университетах и прочих учебных

[1] З Рівного Костомарова переведено було 28 липня 1845 року. Затверджено його на ад'юнкта між 1 і 26 серпня 1846 р. Див. „Столѣтіе Кіев. Первой Гимназіи", т. I, стор. 106.
[2] Харків, 1843.

заведениях были люди искренно преданные этим идеям и способные внедрять их в юные поколения. С этою целью явилась мысль образовать общество, которого задача была бы распространение идей славянской взаимности, как путями воспитания, так и путями литературными. В виде предположения, мною начертан был устав такого общества, которого главными условиями были: полнейшая свобода вероисповедания и национальностей и отвержение иезуитского правила об освящении средств целями, а потому заранее заявлялось, что такое общество ни в каком случае не должно покушаться на что-нибудь имеющее хотя тень возмущения против существующего общественного порядка и установленных предержащих властей. Товарищи мои искренно приняли эти идеи; самому обществу предположено было дать название общества св. Кирилла и Мефодия, славянских апостолов. Мысль об основании общества вскоре была забыта, после того как я, оправившись от недуга, стал ездить в гимназию на должность, и с приездом ко мне матушки на постоянное жительство нанял другую квартиру; но мысль о славянской взаимности и славянской федерации глубоко оставалась у всех нас, как заветная в жизни“ [1].

Костомаров не називає прямо нікого з перших членів цього новорожденного товариства, але згадуючи про учасників бесід на помешканні Гулака, де й сам він жив, хворіючи на горло, він називає В. Білозерського та Оп. Марковича. На першому-ж допиті Костомаров розказав власне те-ж саме, що й пізніше в автобіографії, і лише підкреслював, що жодного товариства не було, а збиралися знайомі й говорили між собою про ріжні справи. „Кольцо съ именемъ Кирилла и Мефодія,—говорив він—выдумано мною въ началѣ 1846 [2] года, но безъ всякаго намѣренія составить общество, а изъ уваженія къ памяти великихъ просвѣтителей славянъ. Кольцо носилъ Гулакъ, Навроцкій, кажется, но также безъ всякаго общества. Потомъ мы собирались—не съ цѣлію общества, а просто какъ знакомые я, Гулакъ, Навроцкій, Посяда, Марковичъ и еще кто случится изъ гостей, но объ обществѣ никакомъ не думали, по крайней мѣрѣ я не считалъ это обществомъ, что люди зна(комые) сходились и говорили о разныхъ предметахъ, преимущественно о славянствѣ—на что я не думалъ имѣть какихъ-нибудь злобныхъ замысловъ, въ этомъ могу побожиться, кромѣ того, что болѣе по любопытству слушалъ что-нибудь противное [3], но объ уставѣ ничего не знаю, а ежели кто составилъ такой уставъ и вздумалъ принять кольцо имен. Кирилла и Мефодія символомъ, то я не считаю себя членомъ такого общества, каково бы оно ни было, такъ что какой то бездѣльникъ похитилъ мое невинное изобрѣтеніе и присвоилъ гнусному замыслу“. Змінивши відповідно всю фразеологію цього свідчення, яке давалося перед жандарями з тим, щоб вигородити себе, ми знаходимо тут накреслений певний склад товариства, серед членів якого бачимо Марковича. Лишається тільки пояснити свідчення самого Оп. Марковича що до участи його в Кирило-Методіївському братстві. На другому допиті в Київі Маркович розповів, що Костомаров „однажды, среди обыкновеннаго разговора объ ученыхъ предметахъ и занятіяхъ литературныхъ, упомянулъ, что хорошо бы мнѣ принадлежать къ обществу, которое для сего уже составилось. При семъ онъ мнѣ показалъ, что знакъ этого общества было кольцо, которое было у него на рукѣ. Понимая, что для составленія ученаго и литературнаго общества не нужно никакихъ подобныхъ знаковъ и что, можетъ быть, въ этомъ обществѣ есть

[1] Автобиография Н. И. Костомарова, М., 1922, стор. 187—189.
[2] В оригналі 1846 переправлено з 1844.
[3] В оригналі після цього слова закреслено: „и преступное“.

что-либо и такое, что можетъ быть противно правительству, потому что Костомаровъ иногда выражалъ мысли объ общемъ соединеніи славянъ всѣхъ поколѣній въ будущемъ неопредѣленномъ времени, я рѣшительно отказался отъ всякой принадлежности къ какому бы то ни было обществу и когда чрезъ нѣсколько времени, припомнивъ объ этомъ разговорѣ, спросилъ Костомарова о его обществѣ, то онъ мнѣ отвѣчалъ, что оно разстроилось и уже не существуетъ, но отвѣчалъ со смѣхомъ“ [1].

На підставі цього свідчення в докладі Орлова аргументувалося повну непричасність Марковича до таємного товариства. Ми вже показали, що Костомаров ясно назвав Марковича учасником бесід братчиків; виходить, що Маркович одкидав тільки якийсь формальний момент вступу: приняття уставу, перстень, то-що. Якщо для таємного товариства ці формальні моменти і грали якусь ролю, то з самого оповідання Марковича ясно, що його було уведено в курс цих таємних ознак братства: Костомаров, головний ідейний керовник, посвятив його в справу з перснем св. Кирила та Методія. Навіть більше, Костомаров сам на одному з допитів сказав: „Студенты, какъ Марковичъ, Посяденко, Навроцкій, втершись въ мой домъ, дѣствительно разглашали, что они были въ обществѣ, что доходило стороною до моего слуха, за что я имъ далъ отказъ и даже весьма неучтивый“ [2].

Суперечність у цих свідченнях що до участи Оп. Марковича в братстві зводиться, звичайно, до того, що й сам він хотів себе вигородити, і товариші його не договорювали всієї правди. Але оповідання Марковича, як Костомаров закликав його до товариства, і коли той одмовився, то говорив потім, що товариство розпалося, здається нам, цілком збігається зі свідченнями инших братчиків, що таємне товариство існувало дуже короткий час, і більше в думках, ніж на ділі. Можна думати, що був момент, коли братчики (основне ядро: Костомаров, Гулак, Білозерський) збиралися звязати себе формальними „узами“ таємного товариства: статут, присяга, формальне приняття членів, певна форма існування товариства, то-що, і навіть приступили до цього. Костомаров склав статут, зовнішньою ознакою приналежности до братства взяв перстень з іменами Кирила та Методія, почав вербувати членів. І коли від товариства першого складу (Костомаров, Гулак, Білозерський, можливо й Навроцький) перейшли до ширшого об'єднання, куди хотіли втягти й молодь, то тут формальні ознаки таємного товариства ставали на перешкоді й могли відштовхнути нових членів, як про це оповів Маркович. Сам Маркович, Посяда та Андрузький і були тими членами, що пристали до товариства р. 1846 й що їх при вступі не було звязано формальностями.

В товаристві Маркович, як сказав про нього Андрузький, був більше учнем, ніж учителем. Проте серед инших братчиків була в нього своя робота й свої плани. Ці плани наближали його знов-таки до Костомарова, бо з усіх братчиків крім Куліша були Костомарову найближчі. Маркович взявся до здійснення того плану, що намітило братство і що його пощастило реалізувати тільки в 60-х роках — видання для селян популярних книжок і часопису українською мовою. Доносчик Петров заявив в „III отдѣленіи“, що Марковичъ „весьма ревностно старался перекладывать различные предметы науки на малороссійскій языкъ, излагая это популярно [3]“. Конкретно Маркович збирався писати географію

[1] Справа № 81, ч. 11, арк. 29. Порівн. Матеріяли..., стор. 132—133.

[2] Справа № 81 ч. 3, арк. 45—68. Порівн. Матеріяли..., стор. 57. Білозерський у своїх свідченнях навпаки сказав, що Маркович навіть не знав про товариство (Матеріяли..., стор. 100).

[3] Всі троє під керовництвом Костомарова перекладали давніх письменників, що писали про Україну. Костомаров доручив їм перекласти твір Пасторія „De bello scithico Cosaccico“ з латинської мови. Костомаров одзначав їх повну незацікавленість слов'янством (Матеріяли..., стор. 45).

і працював над перекладом історії грецької республіки[1]. Про видання популярних книжок, крім свідчень Марковича, ми знаємо ще з відповідів на допиті Куліша та Андрузького. Куліш говорив про план видання популярних підручників з історії, географії, рахівництва та сільського господарства. Завдання Марковича цілком збігалося з загальними завданнями братства в освітній справі. Що до журналу, то й тут Маркович відограваб свою ролю. Костомаров, що вдавався до попечителя шкільної округи за дозволом, оповідав про це так, що Марковичеві можна приписати головну ролю ініціятора або майбутнього видавця: „Студентъ Марковичъ,—казав Костомаров,—имѣлъ большую охоту издавать Сельское Чтеніе для простыхъ малороссіянъ, на малороссійскомъ языкѣ, и къ этой мысли приступили въ декабрѣ (1846 р.) Гулакъ, Шевченко, Кулишъ и я“[2]. Проєкт Марковича—взяти за зразок „Сельское Чтеніе“ кн. Одоєвського виник в братстві після того, як не здійснився проєкт костомарівського журналу—всеслов'янського характеру, що мав на меті втілити в собі основну думку братства—пропаганду єднання слов'янських народів, і що його мало складатися всіма слов'янськими мовами.

Зовсім нереальний костомарівський проєкт, навіяний слов'янофільським романтизмом, у Марковича перетворився на реальний план популярного народнього видання. В цій стадії журнальної справи братства Маркович дійсно більше ніж інші братчики приклав рук до практичного здійснення плану. Він поробив цілу низку перекладів з „Сельскаго Чтенія“, вибрав ті статті, що підходили до місцевих українських інтересів „съ нѣкоторымъ приспособленіемъ къ мѣстности“, і покладав велику надію на вплив майбутнього журналу[3].

Цих даних досить, щоб визнати Оп. Марковича активним і свідомим братчиком.

Цікаво, що в останні хвилини життя Опанас Маркович згадав про ідеали Кирило-Методіївського гуртка. Вмираючи на руках свого небожа, відомого письменника Дмитра Марковича, Опанас Василевич попрохав його дати з шкатулки папери. „Я подалъ,—оповідає Дмитро Маркович,—и онъ сталъ уничтожать массу замѣтокъ, писемъ... Вынувъ конвертъ изъ твердой бумаги, онъ далъ его мнѣ.—„Отут дві бумажки, там написано, чого ми хотіли, чим жили, в кого вірували... Заховай, оддай (матері), нехай сховає, а як можна буде, надрукуй“. Більше ні до чого не могли стосуватися ці папери, як до братства, і характерно для Оп. Марковича, що через 20 років він згадує з почуттям пошани про думки та плани своєї молодости.

II.

Така була роля Марковича в братстві. „Болѣе ученикъ, нежели учитель“, як бачимо, не вклав чогось дуже великого в те, що взагалі встигли зробити братчики. Він пристав до товариства, коли воно кинуло небезпечні формальні ознаки свої, і був може правий, коли формально одхрещувався від участи в таємному товаристві. Ідейно й по суті звязаний з ним, він уніс свою часточку в роботу й найбільше в видавниче-поосвітній справі. Ми дуже мало маємо матеріялу, щоб схарактеризувати Оп. Василевича як людину під цей час його участи в братстві. Людина тільки формувалася під живущим впливом таких товаришів, як Костомаров, Гулак. Крім характеристики Андрузького (про учеництво Марковича) ми маємо докладніше змальовану духову постать Оп. Василевича в словах В. Білозерського, написаних підчас допитів у „III отдѣленіи“. Даючи характеристику всім братчикам підряд, Білозерський докладно характе-

[1] Матеріяли..., стор. 113. [2] Матеріяли..., стор. 46. [3] Матеріяли..., стор. 128.

ризує Опанаса Василевича. Між иншим він говорить: „Марковичъ молодой человѣкъ съ весьма добрымъ сердцемъ, но съ характеромъ еще не остепенившимся. Онъ не показалъ ни одного дѣйствія, имѣвшаго отношеніе къ обществу, о которомъ онъ не зналъ и сочувствовалъ только любви къ малороссійскому языку и поэзіи". За цю добрячу й палку („неостепенившійся характеръ") вдачу Марковича дуже любили в братстві, і навіть Костомаров, який з досить великим високомір'ям ставився до студентів, одзначав серед них Марковича і для нього в своїх свідченнях знаходив тепліші слова. Далекий від політичних проєктів Костомарова та инших, Оп. Вас. був палкий українофіл, готовий сперечатися за все українське й обстоювати його до кінця. Сам Костомаров одзначив на допиті, що Маркович „не занятъ былъ славянствомъ", а був лише „приверженъ исключительно къ малороссійской народности",

В Марковича це вилилось у тій любові до „народу", що була характерна для народництва тих часів. Вона набувала ознак „національного романтизму" і, як відомо, опанувала й Шевченкову поезію до певного перелому в його світогляді. Конкретно в житті Марковича виявлялося це в особливій пристрасті його до мови народньої, і він почав, як і ще дехто з братчиків, збирати слова, приказки, пісні. Ця любов до фольклору не кидала Марковича протягом всього його життя. Палка Марковичева вдача не дозволяла йому бути тільки слухняним учнем: він переходив цю межу між учнем і вчителем і сам брався до пропаганди свого національного романтизму. Характеризуючи Оп. Марковича в пізніші часи (60 і роки), М. В. Шугуров говорить, що з оповідань своїх товаришів, учнів новгородсіверської гімназії, в нього склалося уявлення про Оп. Вас., „какъ о горячемъ энтузіастѣ, страшномъ любителѣ; знатокѣ и собирателѣ малорусскихъ пѣсенъ, вполнѣ сохранившемъ юношескій жаръ сердца, всецѣло преданномъ интересамъ народа и обладавшемъ необыкновенною способностью увлекать другихъ тѣмъ, чѣмъ самъ онъ былъ увлеченъ; это былъ, какъ можно было судить по разсказамъ, человѣкъ по натурѣ своей какъ бы созданный для пропаганды того, во что онъ вѣровалъ, что любилъ". Ще трохи далі цю здібність впливати на оточення той-таки Шугуровъ малює так: „онъ именно обладалъ той способностью, которая можетъ едва тлѣющую искру раздуть въ пожаръ, растопить ледъ, расшевелить и взволновать тѣхъ, которые казались неспособными ни къ какому движенію, ни къ какому чувству. Понятно, что вліяніе такого человѣка на воспріимчивыхъ людей, и въ особенносси на молодежь, могло быть громадно".

Тому, про що Шугуров оповідає з чужих слів, ми знаходимо підтвердження і в инших свідченнях. Сам Оп. Василевич в листі з того часу до Ол. Лазаревського нагадує йому про народні прислів'я, які збирав сам і всіх своїх знайомих примушував збирати. „Мене, аби зачепили,—каже він,—я як розмелений струмент, або віз глибчастий, драбинястий: загуркаю і затуркаю другого. Я як чума, що до неї й приступати не треба!"

Непосидющу жваву вдачу, палкий ентузіязм, якусь поквапливість, поспішання однодушно одзначають у характеристиках Оп. Василевича всі, хто знав його. Може для 40-х років, в добу учеництва, цей палкий ентузіязм і здібності до пропаганди не виявлялися з такою силою, як пізніше, в 1850—60-х рр. З часів братства лишилося кілька листів Марковича й до нього; вони розкривають нам унутрішнє життя цієї людини і намічають можливість перетворення з учня на вчителя. Як пізніше, коли він схилив до своїх думок наречену свою Марію Олександрівну Вілінську, так і тепер перед 1847 роком, він пробує ширити свої думки в листах до сестер та товаришів. В листах до Оп. Марковича сестри його Керстен, які цілком

наводимо нижче, або в листі від Затиркевича, що трохи раніше, ніж Маркович, скінчив університет (юридичний факультет), відчувається ціла полеміка про українське питання. Пропаганда кінчається суперечкою, опором з боку кореспондентів Марковича.

З иншими братчиками Оп. Маркович розділяв також захоплення Шевченком. Особисто вони були мало знайомі[1]. Маркович зустрічав Шевченка в Навроцького[2]. Вірші-ж Шевченкові Маркович знав і любив, і підчас трусу в нього знайшли переписане нелегальне тоді „Посланіє до мертвих, живих і ненарождених".

Щоб кінчити з характеристикою настроїв Марковича цієї доби, мусимо відзначити ще одну рису. Палкий і нездержаний, людина „холеричного темпераменту", він силкується втиснути своє „я" в вузькі рамці релігійно-християнського ідеалу. Вже в тих уривках з листувань, що їх опублікував В. Доманицький, знаходимо досить матеріялу, щоб це встановити напевно. Правда, листи ці стосуються до 1850 р., але загальний тон релігійности не можна пояснювати тільки впливом катастрофи 1847 р., тим більше, що для Марковича вся історія кінчилася дуже легко.

Немає жодних сумнівів, що християнський містицизм був узагалі характерний настрій для братчиків і Марковича в тому числі. Цей самий настрій ми знаходимо і в Костомарова. І повну аналогію ми можемо побачити в тому, як виховували своїх наречених Костомаров р. 1847 і Маркович трьома роками пізніше[3]. Обидва братчики виховання це покладали на релігійно-аскетичній основі, давали нареченим своїм читати книжки релігійного змісту, обидва, не помічаючи цього, накладали певні пута на вільну, веселу, молоду дівочу вдачу.

Цей релігійно-містичний напрямок у думках братчиків міцно звязує їх з тим соціяльним оточенням, з якого вони вийшли. Але формування цих думок і перевага їх у настроях братчиків звязана з діяльністю в київському університеті професора філософії Петра Семеновича Авсенева, який одночасно був професором і в київській духовній академії[4]. Авсенев зажив великої пошани й мав вплив на студентів навіть тоді, коли в жовтні 1844 р. вийшов з університету і постригся в ченці під іменем Феофана. Року 1845 вже ієромонаха о. Феофана було знову закликано читати лекції філософії в університеті, де він пробув тільки до червня 1846 р. Звязки з цим о. Феофаном, що нав'язалися у братчиків підчас професорування його, не порвалися й далі. Містичний напрямок, який набирали де-далі більше лекції цьогоченця-професора, а згодом приватні бесіди в його чернечій келії, відбиваються навіть на приватнім листуванні братчиків.

Опанас Маркович на допиті показав, що з Гулаком та Кулішем він зустрічався в о. Феофана. Бували там ще Василь Білозерський та Костомаров. „Поклонись,—пише Білозерський до Марковича,—о. Феофану, которому буду вовѣки дяковать", а в другому листі, знову згадуючи про цього ченця, Білозерський доручає Костомарову повернути йому книжку Іова, яку очевидно давав йому Феофан. Взагалі по всіх листах братчиків ми можемо помітити цей настрій релігійности, який вони культивували сами в собі.

[1] Матеріяли..., стор. 65.

[2] Матеріяли..., стор. 25. В оригіналі свідчень Марковича після прізвища Шевченка есть закреслений рядок: „Его приводилъ отъ знакомыхъ спать на ночь Навроцкій".

[3] Порівн. Літ.-Наук. Вістник, 1908, кн. 1, стор. 56 і „Автобиография" Костомарова, М., 1922, стор. 35—36.

[4] Про нього див. М. Владимірскій-Будановъ, Исторія и. Университета св. Владиміра, К., 1884, стор. 359; Русскій Біографическій Словарь, том „Яблоновскій—Ѳоминъ", Спб., 1913, стор. 383—384; Ф. Титовъ, И. Кіевская Духовная Академія (1615—1915), К., 1915, стор. 372—373.

III.

Взимку 1846—1847 р. Маркович складав свої останні іспити в університеті. Ол. Навроцький знову жив з ним в однім помешканні і вони разом ще з третім студентом, Василем Чарнишем готувалися до іспитів.

Склавши іспити, в кінці січня 1847 р. Маркович з Навроцьким поїхали в Пирятин, звідки Навроцький подався до Полтави, а Маркович повернув до Київа. Перед Великоднем Оп. Вас. знову поїхав на Полтавщину, тепер до Переяслова, де жив його брат Василь.

Тимчасом за доносом Петрова 18 березня 1847 року в Петербурзі було заарештовано Гулака і підчас трусу в нього взято було лист Оп. Марковича. „Въ письмѣ Маркевича, — записав Л. Дубельт в „журналѣ дѣйствій III отдѣленія“ в справі кирило-методіївців, — выхваляется горячая любовь Гулака къ родинѣ, и излагается обѣщаніе, что можетъ вполнѣ на него надѣяться“.

22 березня київський генерал-губернатор розпорядився зробити труси в багатьох членів таємного товариства. Перше 28 березня було обревізовано помешкання Марковича та Навроцького на Хрещатику, біля Бесарабки.[1] В нього взято було „разную переписку, нѣсколько сомнительную“. За самим Марковичем губернатор Фундуклей командирував урядовця для особливих доручень Янкуліо до Переяслова, щоб заарештувати там Марковича.

Андрузький, що повертався до Київа після великодних свят, на Броварській станції зустрів Костомарова, якого під охороною жандаря й поліційного урядовця пересилали до Петербургу.

Костомаров оповів про свій арешт і, коли вже сів на візок, додав: „Скажіть Маркевичу, щоб був обережним. І иншим“. Андрузького було заарештовано в той самий день біля Дніпра, а ще через день-два привезли до Київа Марковича.

Підчас трусу в Київі й Переяслові в нього знайшли список шевченківського посланія „До мертвих, живих і ненароджених“ і 14 листів від Гулака, Куліша, Білозерського, сестри Керстен та знайомого Затиркевича. В листах цих увагу жандарів звернуло на себе кілька місць і висловів; проте в них не було певних доказів, і Марковича залишили в Київі, під доглядом до „дальнѣйшаго приказанія“.

Маркович на першому допиті (3 квітня) не повинився ні в чому. Зібрання братчиків поясняв легальними цілями, точно зазначив, з ким із своїх знайомих і де він зустрічався, і пояснив, від кого він одержав листи, що їх знайдено було підчас трусу.

В свідченнях братчиків і в їх листуванні не раз згадувано було ім'я Марковича, проте ні в одному місці нічого особливо серйозного проти Марковича не знайшлося.

Коли Бібіков повернувся з Петербургу до Київа, він негайно розпорядився заарештувати Марковича й посадити його до кріпости. Через хворість його не можна було негайно одправити до Петербургу. Бібіков сповістив про це „III отдѣленіе“ і додав, що Маркович „изъявлялъ готовность быть совершенно откровеннымъ“. Тому в середині квітня його допитували знову[2].

В цьому другому свідченні своєму Маркович дійсно дав докладніші відомості про себе, про свої думки й діяльність. Крім того, на запитання правителя канцелярії М. Писарева він докладно пояснив усі неблагона-

[1] „Рядомъ съ домомъ генерала Мисевскаго на лѣвой сторонѣ“ (справа № 81, ч. 1, арк. 13—14).

[2] Справа № 81, ч. 11, арк. 17.

дійні або підозрілі місця з листів, що взято було в нього ще при арешті. Але на запитання про таємне товариство знову рішуче відповів, що він нічого не знає. Єдине зізнання, яке він зробив нарешті в самому кінці своїх свідчень, було оповідання про той епізод, за який ми вище згадували, а саме про ніби-то невдалу спробу Костомарова притягти Марковича до товариства. „Вотъ моя полная, искренняя исповѣдь! — говорив Маркович:—Повторяю, что какъ къ этому, такъ и ни къ какому другому обществу я не принадлежалъ и принадлежать не буду. Кольца для себя не дѣлалъ, и если виноватъ въ храненіи непозволительныхъ стиховъ и иногда разговорахъ, неприличныхъ ни моему званію, ни положенію, то умоляю о Всемилостивѣйшемъ прощеніи; твердо надѣюсь на милосердіе великаго государя и богу и ему повѣряю мою участь“ [1].

Перед тим, як Маркович дав ці свідчення, шеф жандармів Орлов офіційним листом з 8 травня просив Бібікова негайно одправити до Петербургу Марковича „въ сопровожденіи благонадежнаго чиновника, подъ самымъ строгимъ надзоромъ“, бо вся справа про „Україно-слов'янське товариство“ через відсутність Марковича лишалася не скінченою. Але одержавши нові зізнання Марковича, „III отдѣленіе“ визнало, що вони дають роз'яснення всіх обвинувачень, що ставилося йому. Проти Оп. Василевича лишалося тільки свідчення Петрова, яке він дав лише на останньому допиті в Петербурзі 27 квітня, а саме про те, що Маркович разом з Костомаровим, Гулаком, Навроцьким „дѣйствовали ревностно къ достиженію своей цѣли“.

В докладі, яким розвязано було долю Марковича, ці слова Петрова визнавалося за „перебільшені“. Опанасові Василевичу інкримінувалося тільки „прикосновенность“ до братства та „пламенное украинофильство“ [2].

Пересилати Марковича до Петербургу вже не треба було. Його справу розвязано було заочно; для справи цілого товариства він міг дати мало фактів. На підставі докладу Орлова Микола I призначив Марковичеві, як кару, вислати його на службу до Орловської губерні, і в той самий день Орлов розпорядився не висилати Марковича до Петербургу, а залишити в Київі під арештом до відповідного наказу в цій справі міністра внутрішніх справ [3]. Але розпорядження Орлова розминулося з Марковичем, бо вже 24 травня Бібіков вислав Марковича до столиці. З червня і Маркович, і всі офіційні папери, що їх надсилалося разом з ним, були вже в „III отдѣленіи“. Орлов поклав на листі Бібікова резолюцію: „Исполнить высочайшее повелѣніе“, а Марковичеві було об'явлено присуд Миколи I. Цю театральну сцену так змальовано в записці Орлова: „Бывшій студентъ Марковичъ, при объявленіи ему рѣшенія, объ отправленіи его на службу въ Орловскую губернію, выражалъ неограниченную благодарность за оказанное ему Монаршее снисхожденіе, плакалъ, цѣловалъ руки, возсылалъ мольбы, говоря, что онъ вѣчно будетъ молиться о Государѣ императорѣ и дѣтяхъ его, и что онъ употребитъ все стараніе сдѣлаться, усердною службою, достойнымъ монаршей милости“ [4].

Серед паперів, що їх було взято при арешті Марковича, були три листи, які було підписано прибраним ім'ям „Е. фон Кирхштейн“ чи просто ініціялами „Е. К.“. Зміст цих листів звернув на них особливу увагу шефа жандарів гр. Орлова, а через це їм довелося відограти важливу ролю в житті Марковича; як побачимо далі, вони вплинули на полегшення присуду над Оп. Василевичем. З самих листів „III отдѣленіе“ довідалося, що авторка їх була сестра Марковича, але прибране символічне ім'я Кірхштейн принято було за справжнє [5]. В записці „О показаніяхъ и бу-

[1] Матеріяли..., стор. 133. [2] Справа № 81, ч. 11, арк. 31—35. [3] Справа № 81, ч. 11, арк. 36.
[4] Те саме, арк. 45. [5] Справжнє ім'я її було Катерина Керстен.

магахъ Марковича" так оцінюється ці листи та самого автора їх: „Три письма сестры Марковича, по мужѣ фонъ Кирхштейнъ; въ этихъ письмахъ называя брата своего славянофиломъ, она весьма умно доказываетъ грубость и непристойность стиховъ Шевченко, ничтожность языка малороссійскаго, говоритъ, что гораздо лучше писать на языкѣ Русскомъ, какъ болѣе образованномъ, и что патріотизмъ она разумѣетъ въ любви не къ одной какой либо губерніи, а къ цѣлому государству". Далі йде низка виписок найздоровших і найправильніших думок авторки. „Письма г-жи фонъ Кирхштейнъ,—додавав доклад,—весьма замѣчательны по уму ея, правильности сужденій и истинному, Русскому патріотизму".

Записку цю докладалося Миколі I і сам він, зацікавившись інтересною постаттю розсудливої авторки, поклав власноручну резолюцію: „Узнать, кто она, гдѣ она, гдѣ воспитывалась и кто мужъ?" [1]

На всі ці запитання докладно відповів сам Маркович.

Свідчення його не було досі надруковано і тому ми наводимо його тут цілком. Воно цікаве ще й тим, що показує, як за цей епізод Оп. Вас. ухопився, справді, як той, що топиться, хвата соломину. Від нього не сховалась та зацікавленість, що захопила Дубельта й Орлова і яку вони передали навіть Миколі I. Оп. Вас. вдало використав це зацікавлення „III отдѣленія" до авторки листів собі на користь. Ось цей документ:

Вопросъ, предложенный бывшему студенту Марковичу, и отвѣтъ его.

Кто такая сестра Ваша Екатерина фонъ Кирхштейнъ, гдѣ она жительствуетъ, гдѣ воспитывалась и кто ея мужъ?

Имѣю честь доложить, что настоящая фамилія сестры моей есть Керстенъ, а Кирхштейнъ она подписалась, помнится, въ нѣсколькихъ письмахъ, вѣроятно, желая придать своей фамиліи филологическій смыслъ отъ слова Kirche и Stein. Она мнѣ внучатная сестра,—ея отецъ и мой были родные братья по матери, урожденной Снурчевскихъ. Она еще не замужемъ, дѣвицѣ Керстенъ около 20 лѣтъ отъ роду и жила съ родителемъ своимъ, до нынѣшняго года, въ собственномъ домѣ и имѣніи Гайворонщинѣ, Золотоношскаго уѣзда Полтавской губерніи; въ нынѣшнемъ же году послѣ пожара, они переѣхали въ деревню Павловщину, того же уѣзда, и живутъ тамъ въ чужомъ домѣ. Семейство моего дяди, сверхъ означенной дочери Екатерины, драгоцѣнныя письма которой хранились въ моихъ бумагахъ, состоитъ еще изъ четырехъ малютокъ уже отъ второй жены, недавно умершей. Этихъ то сиротокъ сестрица называетъ въ письмахъ ко мнѣ дѣтьми своими.—Дядя мой Иванъ Ивановичъ Керстенъ при разстроенномъ имѣніи, лишившись собственнаго крова, пользуется теперь христіанскимъ великодушіемъ сосѣда и, несмотря на преклонный возрастъ и истощенное горестями здоровье, продолжаетъ теперь коронную службу въ уѣздномъ судѣ, будучи давно маіоромъ въ отставкѣ. Что касается до воспитанія моей сестры, то оно было домашнее; всѣмъ ея воспитаніемъ были благіе нравы семьи и образованная мать.

Осмѣливаюсь добавить, для оправданія своего, нѣсколько словъ по поводу писемъ моей разумной сестры и умоляю принять ихъ, какъ сердечное сознаніе моей безвинности въ дурныхъ недостойныхъ вѣрноподданнаго и честнаго человѣка, чувствахъ. Я никогда не имѣлъ таковыхъ дурныхъ чувствъ, клянусь Богомъ, и идеи моей благородной сестры были не чужды моей душѣ, а родственны ей; иначе она не почтила бы меня ни своимъ дружествомъ, ни своею драгоцѣнною корреспонденціею.

[1] Справа № 81, ч. 11, арк. 7. Дата резолюції—19 квітня 1847 р.

Я желалъ бы хранить эти неоцѣнимыя письма до самой смерти, какъ залогъ любви моей и вѣрности до гроба тѣмъ чувствамъ, какія освящаютъ сердца истинно-вѣрноподданныхъ отечества и Монарха.

Дѣйствительный студентъ *Афанасій Марковичъ*[1].

Свідчення ці одібрано було зараз-же після того, як приїхав Маркович до Петербургу, 3 червня. На другий день Марковича вже було одправлено на місце служби з жандарським штабс-капітаном Рашкевичем, а ще через два дні новий доклад про Керстен подано було Миколі І. В цьому докладі знову наводилося велику цитату з листа розсудливої дівчини, переказувалося свідчення Опанаса Василевича і додавалося, що Маркович просив повернути йому дорогоцінні для нього листи[2].

На докладі Орлов занотував олівцем, що Микола І висловив бажання „сдѣлать пособіе отъ пожара или денежное награжденіе столь отлично мыслящей дѣвицѣ". 11 червня новим докладом Орлов клопочеться перед царем про асигнування 1.000 крб. для видачі Керстен під тим приводом, що „пособіе пожаловано ей какъ въ уваженіе высокихъ чувствъ ее, такъ и въ томъ вниманіи, что родитель ея въ недавнемъ времени потерпѣлъ разореніе отъ пожара и что она при этомъ случаѣ, вѣроятно, также понесла потери". Микола І згодився з пропозицією Орлова і крім того наказав мати її на увазі, як „отличную дѣвицу по ее правиламъ", і рекомендувати її на посаду „класної дами", яку вона зможе заняти через кілька років.

Катерина Керстен теж використала те, як поставився до неї Орлов, у кількох справах: вона улаштувала своїх малолітніх братів в петербурзький кадетський корпус і клопоталася кілька разів у справі Опанаса Марковича.

10 червня 1847 р. Маркович був уже в Орлі в розпорядженні тамошнього губернатора Трубецького; 13 червня його було призначено на службу в канцелярію. Через кілька місяців (з 1 листопада) йому доручено було виконувати обов'язки молодшого помічника правителя канцелярії, а через рік кн. Трубецькой давав Оп. Вас. таку атестацію: „отличнымъ усердіемъ къ службѣ, неукоризненнымъ образомъ мыслей и примѣрнымъ поведеніемъ постоянно обращалъ на себя особенное вниманіе".

Хворість Марковича, яка давала себе відчувати ще раніше, примусила його тепер (червень 1848 р.) просити, щоб його перевели до Одеси, де він мав надію поправити своє здоров'я. З листів Оп. Вас. довідалася про його здоров'я й Керстен. Вона зараз-же написала одно за одним два листи до гр. Орлова та Дубельта, і в них просила дозволити Марковичеві переїхати до Одеси. Не зважаючи на ці клопотання, медичне свідоцтво, яке подав Маркович, а також надзвичайно гарний відзив Трубецького, гр. Орлов не дав цим клопотанням належного ходу.

7 січня 1849 р. кн. Трубецькой знову почав клопотатися в тому-ж самому напрямкові, а ще через рік (22 січня 1850 р.) і Керстен поновила своє прохання. Вона написала листа гр. Орлову.

Милостивый Государь
Графъ Алексѣй Федоровичъ!

Получивши въ сентябрѣ 1848 года отвѣтъ отъ генерала Дубельта на мое письмо къ Вамъ, въ которомъ я просила Васъ о переводѣ моего брата Афанасія Марковича на службу въ Одессу, и видя изъ этого отвѣта, что Вы находите представленіе объ этомъ переводѣ слишкомъ ра-

[1] Справа № 81, ч. 11, арк. 42—44.
[2] Справа № 81, ч. 11, арк. 54—57. Листи К. Керстен лишилися, звичайно, при справі.

новременнымъ, я не осмѣливалась больше утруждать Васъ моими просьбами. Но теперь, слыша безпрестанно о разстраивающемся здоровьи брата и получая отъ него самого безотрадныя письма, въ которыхъ видно, между прочимъ, глубокое раскаяніе въ сдѣланномъ проступкѣ, я снова рѣшаюсь умолять Васъ о ходатайствѣ за раскаявшагося преступника. Я не смѣю уже просить о переводѣ, но только объ отпускѣ, хоть кратковременномъ для поправленія здоровья. Братъ пишетъ, что доктора находятъ необходимымъ для его выздоровленія временное отдохновеніе отъ занятій и пребываніе въ тепломъ климатѣ. Потрудитесь, графъ, провѣрить справедливость словъ моего брата черезъ Военнаго Губернатора и, если они окажутся истинными, то не откажите въ Вашемъ высокомъ покровительствѣ человѣку, который былъ много виноватъ, но зато много и выстрадалъ отъ угрызеній совѣсти. Эти угрызенія и униженіе въ собственныхъ своихъ глазахъ и были настоящею причиною разстройства его здоровья. Вы одни, графъ, можете еще спасти его. Спасите же его, спасите! Я на колѣняхъ умоляю Васъ объ этомъ! Чувствую, что не имѣю никакихъ правъ на Ваше снисходительное вниманіе, но къ кому же обратиться мнѣ, какъ не къ Вамъ, моему благодѣтелю! Увлеченная состраданіемъ къ несчастному брату, я сдѣлалась можетъ быть слишкомъ дерзкою; но Вы такъ добры, что не можете не простить мнѣ моихъ докучливыхъ просьбъ. Позвольте же, графъ, еще разъ, поручить Вашему милостивому вниманію моего брата и просить Васъ вѣрить въ чувства глубокаго уваженія и безконечной преданности, съ которыми имѣю честь быть навсегда Вашего Сіятельства, Милостивый Государь, покорною слугою

Екатериною Керстиновою.

1850 22 генваря Золотоноша [1].

Гр. Орлов розпорядився запитати в нового орловського губернатора Муханова про поведінку та „образъ мыслей“ Марковича. Муханов дав добрий відзив і підтвердив дійсно важкий фізичний стан Оп. Василевича: „здоровье его до того разстроено, что ему, я полагаю, кратковременный отпускъ полезенъ быть не можетъ, а для совершеннаго поправленія его здоровья ему нужно совсѣмъ оставить службу и жить въ своемъ семействѣ, потому что, какъ я могъ замѣтить, главная его болѣзнь не есть тѣлесная, а онъ упалъ духомъ, находясь въ разлукѣ съ семействомъ, терпя при маломъ жалованіи недостатокъ и сверхъ того климатъ орловскій на него дѣйствуетъ неблагопріятно“ [2].

На підставі цих нових даних Орлов новим докладом з 14 квітня 1850 р. подав свої думки що до можливого дозволу Марковичеві „подъ рукою дѣвицы Керстенъ свободнаго жительства въ мѣстахъ, которыя признаны будутъ полезными для его здоровья, не исключая и Малороссіи и съ дозволеніемъ продолжать службу гдѣ пожелаетъ съ продолженіемъ за нимъ секретнаго полицейскаго надзора“.

Справа повернулася зовсім несподіваним боком: Микола I згодився з пропозицією Орлова, висловленою в докладі, „съ тѣмъ, что онъ (Маркович) отдается под личный надзоръ своей сестры“. 23-хлітній дівчині під особисту відповідальність було віддано помічника правителя губернаторської канцелярії, який мав уже не менш як 28 років.

Від К. Керстен одібрали відповідну підписку, а Марковичеві дано дозвіл виїхати на Чернігівщину та Полтавщину.

---

[1] Ibid., арк. 100—101. [2] Ibid., арк. 106.

З листування Опанаса Марковича.

(1845—1846).

1. Лист Є. О. Затиркевича[1].

11 мая [1845 р.]

Вчера получилъ я письмо твое—и все равно, что не получалъ, не потому, что оно было для меня не пріятно (я ожидалъ съ нетерпѣніемъ и получилъ съ удовольствіемъ), но потому что содержаніе его совершенно предвидѣлъ. Я понимаю, что поступилъ неловко, заговоривши въ концѣ письма о предметѣ тебя интересующемъ и не объяснивши такъ какъ слѣдуетъ того, что я хотѣлъ сказать. Теперь я именно долженъ начать тѣмъ, чѣмъ тогда кончилъ. Если я умѣю хоть немного оправдаться передъ тобою, то будетъ благо. Я нимало не думалъ назвать собираніе Малор. пѣсенъ занятіемъ, совершенно безплоднымъ и совѣтывать тебѣ бросить его, какъ лишнее, а хотѣлъ сказать, что подобный трудъ для немногихъ можетъ быть источникомъ истиннаго высокаго наслажденія, что время для этого еще не ушло, потому что пѣсни эти живы въ устахъ народа и что настоящее такъ печально, что, мнѣ кажется, должно отвлечь вниманіе отъ прошедшаго. — Прошедшее Малороссіи никогда не воротится и не можетъ воротиться въ прежнемъ видѣ, но была же въ немъ какая нибудь идея, и эта идея не принадлежитъ исключительно ни прошедшему, ни настоящему, ни будущему, а всему человѣчеству. Для того чтобы эта уснувшая въ настоящее время идея уяснилась и снова явилась двигателемъ народной жизни основою должно быть собраніе памятниковъ народности.— Но, мнѣ кажется, что прежде, чѣмъ элементы національные, очистившись отъ всѣхъ случайныхъ частностей, могутъ возвыситься до вѣчнаго общечеловѣческаго значенія, вѣчныя и общечеловѣческія идеи, выработанныя другими народами, должны проникнуть въ жизнь народа и обогативъ ее собою, въ свою очередь обогатиться новыми элементами и въ этомъ увеличенномъ объемѣ перейти въ наслѣдство другимъ поколѣніямъ. По крайней мѣрѣ послѣ Грековъ, не имѣвшихъ предшественниковъ на поприщѣ всемірно-исторической дѣятельности, я не знаю народа, который бы началъ свое развитіе самъ изъ себя; нѣтъ никакого основанія ожидать исключенія для Малороссіи (т. е. для Россіи, потому что это названіе сдѣлалось общимъ; подъ нимъ слѣдуетъ разумѣть всѣ народы славянскаго происхожденія, изъ которыхъ самая большая часть Русскихъ). Остаюсь и кажется всегда останусь при прежнемъ убѣжденіи своемъ, что малороссіяне не нація, а племя, что языкъ ихъ не языкъ, а нарѣчіе; соединяясь съ другими племенами въ одну націю, они принесутъ съ собою нѣкоторые богатые элементы дѣятельности духовной, но не имѣютъ достаточныхъ условій для самостоятельнаго развитія.—Прежде всего, по моему мнѣнію, надобно привести частные интересы Малороссіи въ соприкосновеніе съ общими интересами человѣчества, ни мало не опасаясь за народность, отъ которой до времени надобно отказаться, такъ сказать, уничтожить ее въ общечеловѣческой идеѣ, для того, чтобы послѣ пользоваться ею съ несравненно большею славою, чѣмъ теперь.—Всѣ недостатки настоящаго состоянія Малороссіи, общаго ей съ другими народами, происходятъ отъ отсутствія сознанія человѣческаго достоинства, различіямъ гражданскихъ (политическихъ) состояній до такой степени

[1] Затиркевич кінчив університет одного року з Чалим (1844), але юридичн. факультет; вступив на службу в палату уголовного суду в Полтаві. В своїх листах він розвиває ідеї космополітизму, які в Полтаві пізніше прищепилися в членів гуртка О. Стронїна, вчителя Драгоманова.

приписывается столько важности, что равенство всѣхъ людей въ идеѣ человѣка, предъ которымъ всѣ политическія различія исчезаютъ, какъ величины безконечно-малыя, равныя нулю не признается; званіе дворянина или чинъ (хотя бы коллеж. регистратора) ставится выше человѣческаго достоинства; отсюда весьма естественно происходятъ и самовластіе людей высшаго класса и рабство низшаго.—Очевидно, что въ этомъ отношеніи религія можетъ дать все, чего недостаетъ теперь. Признавая необходимость временныхъ различій въ состояніи людей, она не даетъ имъ исключительнаго господства; учитъ человѣка уважать и себя и другихъ, что одно безъ другого не возможно; и так. обр. не допускаетъ ни тираніи, ни рабства. Для того, чтобы уничтожить въ народѣ всѣ препятствія самостоятельнаго развитія, прежде всего слѣдуетъ пробудить въ немъ сознаніе человѣческаго достоинства; тогда они соединятся между собою какъ братья, для стремленія къ общей цѣли.—Тебѣ извѣстно, какія несовершенныя понятія имѣетъ нашъ народъ о религіи и на этотъ пунктъ, кажется мнѣ, слѣдуетъ направить дѣятельность. Теперь не могу удержаться, чтобы не сдѣлать тебѣ (или вамъ, потому что это относится и къ Дмитрію П.[1]) нѣкоторыхъ замѣчаній на счетъ образа писанія вами писемъ. Юриспруденція родила во мнѣ страсть къ пунктуальности, и я какъ юристъ, позволяю себѣ сдѣлать вамъ словесникамъ, выговоръ, а за что, тому слѣдуютъ пункты:

1. въ письмахъ вашихъ не означается мѣсяца и числа написанія оныхъ, черезъ что опредѣленіе съ должною точностію скорости полученія ихъ дѣлается невозможнымъ;

2. оныя адресуются на имя Циммермана, отчего получаются мною позже, чѣмъ въ такомъ случаѣ, если бы адресованы были на мое имя;

3. о политическомъ состояніи Кіева и въ особенности университета никакихъ свѣдѣній не пріобщается.

Для удобности исправленія помянутыхъ недостатковъ у сего прилагается адресъ: на Новосёловкѣ, въ домѣ Кондратенка, противъ дома Салимовской.

Дмитрія Павловича благодарю и за письмо и за лаконизмъ, и за дурную бумагу. Давно уже узналъ я, что онъ будетъ въ Полтавѣ.—Письмо твое къ Циммерману обмануло меня. Прочитавши въ самомъ началѣ: передъ Вами историческій и т. д., я уже думалъ, что время, которое пройдетъ до пріѣзда Дмитрія П. надобно считать не днями, а часами. Это ожиданіе заставило меня провести нѣсколько дней не совсѣмъ спокойно; надобно замѣтить, что до крайности нетерпѣливъ въ ожиданіи всего интереснаго для меня.—Видишь, какія слѣдствія происходятъ отъ недостатка въ письмахъ твоихъ юридическаго элемента—опредѣленности. Желаніе Д. П. вести въ Полтавѣ затворническую жизнь я одобряю; кромѣ того, что въ Полтавѣ она болѣе имѣетъ смысла, чѣмъ напр. въ Кіевѣ, кажется мнѣ не пришло еще время полнаго соединенія жизни съ наукою, хотя оно можетъ быть и близко. Не выгодно промѣнять Кіевъ на Полтаву; но да не сокрушается объ этомъ Д. П.—Я извѣдалъ на опытѣ, что внѣшнія обстоятельства жизни располагаются такъ, что человѣкъ можетъ извлечь изъ нихъ великую пользу для себя, такъ, что постигающія его несчастія отъ его воли зависитъ обратить въ благодѣянія. Въ этомъ видно участіе провидѣнія въ судьбѣ человѣка.

Приписки: Адресъ мой для присылки ко мнѣ писемъ можетъ имѣть

[1] Дмитро Пильчиков скінчив університет ще в 1843 р. із званням дійсного студента, а звання кандидата одержав лише в 1845 р. разом з Василем Білозерським. Обидва поїхали в Полтаву вчителювати. В травні 1845 р., коли писалося цього листа, Пильчиков збирався виїздити до Полтави.

произвольную форму. Напиши хоть просто: „Евст. Александровичу“, и то найдутъ. Если же необходимо прибавленіе, то, кромѣ фамиліи, довольно написать: въ домѣ Кондратенка.

Дмитрію П. присовокупляется слѣдующее наставленіе: подъѣхавъ къ Полтавѣ, велѣть повернуть къ жандармскимъ конюшнямъ (направо); отъ конюшень ѣхать по той улицѣ, которая ведетъ отъ нихъ мимо Богоугоднаго Заведенія къ Институту; не въ далекомъ разстояніи отъ конюшень Д. П. найдетъ переулокъ (идущій отъ улицы вправо), совмѣщающій и Салимовскую и Кондратенка, куда прямо можетъ и долженъ ѣхать и гдѣ квартира готова къ услугамъ на какое угодно время.

Дядыкъ служитъ теперь въ Полтавѣ въ Уголовной Палатѣ; я съ нимъ познакомился, потому что живу въ одномъ дворѣ и доволенъ этимъ. Онъ присылаетъ тебѣ пѣсню [1].

2. Лист М. І. Гулака [2].

Кіевъ, 5-го февраля 46.

Любезнѣйшій Афанасій Васильевичъ.

Въ надеждѣ что письмо мое застанетъ васъ въ веселомъ снисходительномъ расположеніи духа въ минуту такого душевнаго настроенія когда мы готовы простить и злѣйшему врагу, пишу вамъ эти строки. Повинной головы не бьютъ, говоритъ кажется пословица, я сильно напираю на этотъ авторитетъ, вы съ такою любовью занимались этимъ предметомъ что я не хочу искать лучшаго заступника. Съ тѣхъ поръ какъ вы оставили Кіевъ [3] многое успѣло перемѣниться и измѣниться, на другой день послѣ вашего выѣзда пріѣхалъ Никол. Ив. Костомаровъ но въ самомъ бѣдственномъ положеніи, нѣсколько дней онъ мучился сильнымъ воспаленіемъ въ горлѣ, не имѣя квартиры и не будучи въ состояніи пріискать себѣ болѣе удобной, Ник. Ив. переселился на время въ домъ Грушецкой и мы стали сосѣдями въ продолженіи почти цѣлаго мѣсяца, вы можете себѣ вообразить какъ я благословлялъ судьбу свою, можетъ быть радость моя въ этомъ случаѣ была даже слишкомъ эгоистическа, какъ бы то ни было я опять одинъ, чувство одиночества овладѣло мною [4]. Праздники прошли для меня незамѣтно не оставивъ послѣ себя никакихъ особенныхъ воспоминаній, за то 46-ой годъ, не смотря на то что сильный ревматизмъ двѣ недѣли съ ряду продержалъ меня въ комнатѣ, доставилъ мнѣ уже много прекрасныхъ впечатлѣній: папенька [5] пріѣхалъ во время контрактовъ и прожилъ у меня цѣлую недѣлю, 12-го янв. возвратился и Василій Михайловичъ [6] много вечеровъ провели мы вмѣстѣ,

[1] З приводу цього листа Оп. Маркович на допиті дав декілька пояснень. Затиркевич жив деякий час із Марковичем на одному помешканні. Він любив студіювати філософію і дивився насмішкувато на те, що Маркович вивчав і цікавився літературою. Лист Затиркевича—це відповідь на лист Марковича до нього, що не зберігся. В цьому листі Оп. Вас. боронив свої заняття українським фольклором і доводив, що коли хто виріс серед народу і любить його, той бажає його вивчити й довести, що моральний занепад у народі не знищив у ньому добрих почуттів і людської гідности. „Въ томъ письмѣ,—показував Маркович,—я говорилъ, что языки суть живые цвѣты въ цвѣтникѣ божьемъ и что если народъ какой говоритъ своимъ языкомъ, то, изучая языкъ, можно изучить народъ, который имъ говоритъ“ (див. Матеріяли..., стор 130—131).

[2] Листа цього, але не точно, з помилками, пропусками і зміною пунктуації надрукував М. Стороженко (К. Ст., 1906, № 2, стор. 141—143).

[3] Маркович у 20-х числах грудня 1845 р. поїхав до родичів у Переяслав. Перед тим Маркович жив у однім помешканні з Костомаровим.

[4] 1 лютого, коли приїхала до Київа мати Костомарова, він змінив помешкання й оселився на Хрещатику в будинкові Сухоставської.

[5] Іван Іванович Гулак, поміщик Полтавської, потім Херсонської губ.

[6] В. М. Білозерський.

не стану, да я и не въ состояніи передать вамъ все прекрасное что душа уносила изъ его свѣтлыхъ бесѣдъ, чѣмъ глубже я проникаю въ тайники этой дивной души тѣмъ безпредѣльнѣе мое благоговѣніе. У Вас. Мих. засталъ я опять Тарновскаго [1] и опять имѣлъ счастіе слушать превосходную его статью о крестьянствѣ въ Малороссіи, постепенный переходъ изъ вольнаго состоянія въ безусловное рабство, прежнія патріархальныя отношенія помѣщиковъ и подданыхъ и ужасающія картины современнаго изувѣрства все это изображено съ такою вѣрностію, согрѣто такимъ теплымъ чувствомъ, перемѣшано съ взглядами столь свѣтлыми что и строгій критикъ останется въ восхищеніи отъ этого очерка. Въ разговорахъ, Тарновскій не могъ не коснуться и нашей литературы онъ между прочимъ утверждалъ что наша литература уже перешла періодъ эпическаго развитія, если нѣтъ у насъ Гомера то наши думы и пѣсни историческія, истинно гомерическія рапсодіи, естественное постепенное развитіе языка требуетъ теперь чтобы поэзія перешла въ прозу, дума въ историческій расказъ, мы имѣли Гомеридовъ, теперь пусть явится у насъ Геродотъ. Ник. Ив. [2] совершенно согласился съ этими мыслями онъ даже обѣщался непремѣнно написать исторію на малороссійскомъ нарѣчіи, языкомъ не простонароднымъ но самымъ изъящнымъ и при томъ простымъ а потому и народнымъ, словомъ это должно быть сочиненіе которымъ будетъ гордиться не только наша литература, но займетъ почетное мѣсто между лучшими произведеніями человѣческаго ума самыхъ образованныхъ народовъ. Тогда то откроется широкое поприще для нашей словесности, языкъ выработается до такой степени что не только отечественная и всемирная исторія но даже и точныя науки будутъ излагаться на этомъ языкѣ, разумѣется это послѣдній, крайній періодъ развитія, когда онъ настанетъ, не знаемъ но стараясь постоянно къ этой цѣли дружными усиліями не возможное станетъ возможнымъ; по этой теоріи драма явится у насъ поздно и вотъ можетъ быть почему сдѣланныя доселѣ попытки чтобы создать Малороссійскую драму не увѣнчались должнымъ успѣхомъ. Не знаю будете ли вы въ полнѣ согласны съ этимъ воззрѣніемъ, я вамъ передалъ только главную идею, сущность, что касается до меня то я не могу не признать совершенную справедливость этой теоріи. Прошлая недѣля оставила и мнѣ не менѣе свѣтлыя воспоминанія, совершенно неожиданнымъ образомъ познакомился я съ братомъ вашимъ Василіемъ Васильевичемъ [3], братъ вашъ такъ спѣшилъ что мы не болѣе трехъ часовъ провели вмѣстѣ, мы искали фортепіанъ но къ сожалѣнію безуспѣшно, я освѣдомлялся въ послѣдствіи у того же мастера но онъ не соглашался сбавить что нибудь съ прежней цѣны, а знатоки музыки къ которымъ я обращался находили и 600 р. слишкомъ дорогой цѣной, по этому я не могу совѣтовать Василію Васильевичу, купить этотъ инструментъ, но если братъ вашъ желаетъ не премѣнно обзавестись фортепіаномъ пусть онъ снабдитъ васъ достаточнымъ уполномочіемъ и мы вдвоемъ непремѣнно отъищемъ въ Кіевѣ хорошій инструментъ. Какъ ни было коротко время проведенное нами вмѣстѣ но личность брата вашего отпечатлѣлась во мнѣ рѣзкими чертами, нельзя не замѣтить разительнаго фамильнаго сходства между вами и Василіемъ Васильевичемъ, то же благородство, прямодушіе характера, та же открытость, веселость и наконецъ неподражаемый юморъ, можетъ

[1] Поміщик Полтавської губ; О. Лазаревський говорить про нього: „любимою мечтою В. В. Тарновскаго стало освобожденіе крестьянъ“ (К. Ст., 1898, № 4, стор. 107). Пізніше брав участь у визволенні селян з кріпацтва.

[2] Костомаров.

[3] Був лісничим у Переяславі; у нього жив Опан. Василевич, коли писалося цього листа

быть вы болѣе идеальны, не такъ богаты опытомъ и знаніемъ людей, но простите мнѣ если я вдался въ этотъ, можетъ быть неумѣстный анализъ вашихъ характеровъ, я такъ мало знаю людей а стремленіе къ пріобрѣтенію опытности и познанія человѣческаго сердца такъ сильно во мнѣ, что каждый новый характеръ, который я усвою себѣ или разгадаю, истинная находка для меня, расказы вашего брата оставили во мнѣ глубокое впечатлѣніе, прошу засвидѣтельствовать Василію Васильевичу чувства глубокого уваженія съ которыми образъ его неразрывно связанъ въ душѣ моей. Простите, любезнѣйшій Афан. Васильевичъ, многое, многое не успѣлъ я вамъ передать. Бережите здоровье ваше и не пріѣзжайте если не чувствуете себя въ силахъ перенесть дороги, этого въ правѣ отъ васъ требовать родные ваши, друзья да и родина которая полагаетъ на васъ столько надеждъ.

Н. Гулакъ.

3. Лист Оп. Марковича до Гулака[1].

Переясл. 45 г. февр. 15.

Добрѣйшій Николай Ивановичъ!

Сейчасъ послѣ Вашего отъѣзда[2] я распечаталъ Ваше письмо: какое очарованіе: Васъ видѣть лицомъ къ лицу, слышать голосъ Вашъ и потомъ какъ въ глазахъ еще непомеркъ Вашъ образъ и въ сердцѣ продолжалъ слышаться голосъ,—читаю Ваше длинное чудесное посланіе! Стало очень досадно на себя, отчего въ письмахъ моихъ къ Вамъ такъ мало содержалось матеріи и такъ разлито много было словъ. Право, все письмо Ваше до конца отъ начала такъ полно и совершенно овладѣло моей мыслью, что не могу не вѣрить всему въ немъ написанному: столько натуральности въ развитіи чувствъ, подъ вліяніемъ которыхъ Вы находились пи́ша мнѣ! Я читалъ исторію Вашей души за 2 мѣсяца: чѣмъ же мнѣ благодарить Васъ за довѣріе, за слова и буквы, которыхъ, право, я не сто́ю, и которыми такъ снисходительно Вы меня удостоили? Любовь самая горячая, какую только воображалъ я, да что—воображалъ и не воображалъ никогда и въ комъ, къ нашей любезной, къ нашей плачевной родинѣ,—поразила меня до глубины души. Какъ? Любить такъ какъ Вы любите? Не какъ предметъ Вашей жизни и занятій, безъинтересно, безкорыстно, но вѣрою и надеждою? Да кто, скажите, кто такъ любитъ или любилъ когда нибудь Малороссію? Я люблю сироту, но Боже мой сколько къ моей любви примѣшано нечистаго эгоизма. На этотъ разъ скажу что нибудь про свою любовь, чтобы сравненіемъ низкимъ еще болѣе возвысить Вашу. Стыдно мнѣ говорить, страшно Вамъ будетъ услышать, но я вотъ что скажу: если бъ я почему бы то ни было не имѣлъ возможности самъ быть дѣйствователемъ, оратаемъ родной почвы—я не ручаюсь тогда за свои чувства! Увѣряю Васъ, клянусь своимъ непостоянствомъ что говорю правду! Когда я записываю—я всегда имѣю въ виду людей, которымъ мои строки доставятъ удовольствіе и восторгъ. Я никогда не забываю что записываемое принадлежитъ мнѣ по труду и наблюдательности. Когда говорю о сиротствующей матери нашей и плачу съ кѣмъ о ней—всегда помню что мои слезы, что мой разговоръ высо́ки и благородны; помню всегда, что въ сча́стливыя минуты вдохновеннаго чувства моего я пріобрѣтаю что нибудь для своего сердца и ума,

[1] Листа цього з великими дефектами й переставками надрукував М. Стороженко в „К. Ст.“, 1906, кн. 2, стор. 144—147. Друкуємо згідно з оригіналом листа в справі „III отдѣленія“ про Гулака.

[2] Як видно, Гулак був у Марковича в Переяславі проїздом до батьків, що жили на Полтавщині.

для добраго расположенія ко мнѣ людей. Да избавитъ меня Господь отъ самолюбія, на мнѣ тяготѣющаго! Охъ гнусное, чудовищное самолюбіе!

Вамъ понятно будетъ что я хочу сказать, на що жалкую, потому что Вы понимаете чего стоитъ, какой любви родина наша; понимаете потому что любите ее возвышенѣйшею въ свѣтѣ любовью, въ разливѣ своего неограниченнаго чувства Вы надѣетесь и ждете отъ насъ больше, чѣмъ мы можемъ сдѣлать для нашей родины. Не хочу называть лицъ другихъ, а укажу только на себя, на котораго Вы надѣетесь, якъ на передній волы.

За всѣ мои грѣхи я еще терпимъ Господомъ, конечно оттого что Онъ вѣченъ. Мы только нетерпѣливы, намъ надо по скорѣй выигривать время; наказывая и награждая, онъ одинъ не ограниченъ временемъ, непринуждается имъ, онъ одинъ торопится своими опредѣленіями. Если Вамъ нравится эта мысль высокая—поблагодарите за нее святому Августину!

Я говорилъ Богъ милостивъ еще ко мнѣ. 1) въ докторѣ моемъ Козловицкомъ я нашолъ необыкновенно простую и сострадательную душу: они мнѣ съ Богомъ помогутъ—вѣрю и надѣюсь.

А знаете сами, какъ мнѣ здоровье необходимо при моей мнительности, при моей энергіи. Дай Богъ! Помолитесь Вы за меня когда-нибудь: молитвы такихъ чистыхъ и свѣтлыхъ душъ, какъ Ваша, вѣрнѣй достигнутъ Верховной чистоты, Высочайшаго свѣта! 2) Въ сестрахъ своихъ нашолъ я великое преимущество надъ всѣми женщинами, коихъ зналъ, встрѣчался и сближался съ ними до сихъ поръ. Въ нихъ граціознѣйшая игра чувствъ строго-благодарныхъ со впечатлѣніями легкими, иногда обманчивыми. Чтобы Вамъ не вдаться въ ложную вѣру моему чувству увлекательному судите о нихъ по факту передъ Вашими глазами совершившемуся: Тони наша не говорила Вамъ ничего.—Если думаете, что отъ болѣзни, то я скажу что у нее нога болѣла, а не языкъ говорящій: если Вамъ замѣчу что она весьма не глупа, то Вы мнѣ повѣрите она также хорошо очень очень воспитана. Такъ вотъ же истинный подарокъ Вамъ, душѣ Вашей правдивой. Сестрѣ очень много стоитъ усилія заговорить съ незнакомыми людьми, все ей кажется что она въ такомъ случаѣ лицемѣритъ и лжетъ. Пусть это крайность но согласитесь, много должно быть истины въ томъ человѣкѣ, который такъ мысля впалъ немножко въ крайность. Не распространяюсь о сестрахъ болѣе, по пословицѣ: сдастся возокъ на другій разокъ...

Какую жъ благодать Вы спрашиваете, нашолъ я въ близости къ столь, допустимъ и превосходнымъ женщинамъ? Что я не такъ буду падокъ на другихъ женщинъ, что я стану болѣе дорожить сердцемъ, что, словомъ, буду разборчивѣй въ отношеніи къ слабому полу вообще, но сильному очень надъ Вашимъ покорнымъ слугою. Не дай серцю потóлю, бой самъ пойдешъ въ неволю—начиталъ я въ своемъ сборникѣ.

И много, много еще есть такого, за что мнѣ должно благодарить Бога! За Васъ также! Недáромъ учитъ наша пословица: не купуй хаты, а купи сусѣда.

По сравненію съ Исторіей Греческой образованности, конечно, теорія Тарновскаго вѣрна, но мнѣ позволите думать, что Геродотъ лучше зналъ Греческій языкъ нежели знаетъ Кастомаровъ языкъ малороссійскій, я греческаго не знаю, за то малоросійскій чувствую, какъ то и могу судить нѣсколько о писателяхъ на немъ, на нашемъ языкѣ. Кастомаровъ гоняется за простотой, а ловитъ грубость и безвкусіе: прислушайтесь къ простотѣ языка натуральной въ стихахъ Шевченка и тогда не сердитесь пожалуста читая Кастомарова; и не столько благородства недостаетъ слогу Кастомарова сколько вкуса: непріятное для слуха стеченіе въ

малороссійскомъ языкѣ дѣепричастій служитъ Кастомарову и облегченіемъ версификаціи и вмѣстѣ тонами для звукоподражаній; ищите теперь музыки и гармоніи въ особенности, ищите ее у Кулѣша и тогда удержите негодованіе Ваше на музыку въ слогѣ Кастомарова; у того гармонически мѣрная музыка, какъ походка его, которую и теперь живо вспоминаю, у Кастомарова нѣту въ походкѣ такта, нѣту и въ слогѣ его малороссійскомъ. Кулѣшъ сыплетъ слова въ чудныхъ періодахъ и тоны его языка невольно мнѣ напоминаютъ, звонкій стукъ каменьевъ въ быстромъ ручьѣ,—Кулѣшу писать Исторію, какъ Вы себѣ хотите. И если на Кастомарова можете дѣйствовать сколько нибудь, не ободряйте его въ этой мысли, а пишите объ ней Кулѣшу, за котораго я ручаюсь, что голосъ Вашъ имъ услышанъ будетъ. Я прежде думаю дѣло отнести на руки Бѣлозерскаго, но мы ничего еще не знаемъ о его дарованіяхъ къ Исторіи, хотя цѣломудренная и прекрасная простота языка у него сохранились бы также какъ и у Кулѣша если небольше. О братѣ моемъ Василеѣ Вы говорите такъ много, что онъ рѣшился благодарить Васъ письмомъ, надѣюсь Вы не обидите его не захотите оставивъ его безъ отвѣта. Здѣсь кстати провесть маленькую паралель между имъ и мной чтобы Вы судили до какой степени можете угадывать людей. Вашъ лестный отзывъ о насъ обоихъ я сказалъ бы справедливъ, если бъ онъ не былъ такъ лестенъ: но Василій неуступчивѣе, рѣшительнѣй и предпріимчивѣе меня; оба мы не постоянны, и братъ смѣется иногда надъ тѣмъ, надъ чѣмъ я не смѣюсь, хотя нельзя сказать напротивъ, чтобы я надъ чѣмъ онъ не смѣется, смѣялся... Братъ находчивѣе меня и дѣятельнѣе; и еще бы можно наговорить разныхъ разностей объ насъ обоихъ, но во-первыхъ времени не имѣю или говоря пословицей—(я все рѣжу пословицами) такъ багато дѣла, что ажъ голова бѣла... во-вторыхъ, хто мовчить, той двохъ навчить, а хто говорить, той договорится; въ третьихъ, хто хоче сокоче, а хто кудкудаче; въ четвертыхъ, хто пъе тому наливайте, а хто не пъе—тому й не давайте. Впрочемъ скажу нѣчто ещо: у брата больше характера, и самостоятельности, чѣмъ у меня.

О Василіѣ Мих. Бѣлозерскомъ Вы пишите такъ какъ онъ заслуживаетъ, т. е. болѣе чѣмъ даже съ почтеніемъ и любовію—съ идолопоклонствомъ! Дѣйствительно это сердце удивительное! Ангельскій миръ въ душѣ, усладительный разговоръ—пылкій, любвеобильный, умный; образъ жизни чистый и правильный въ высокой степени, поэтическое увлеченіе съ дѣятельностью строго-практическою, расторопною и непрерывною—и надъ этимъ всѣмъ—пламенная любовь къ Христу! Сколько въ немъ соединилось всего добраго: безъ благодати Христовой черезъ Св. Духа не сохранилась бы такъ прекрасно эта личность! Онъ для нашего кружка то что хлоръ въ спертомъ и тлѣнномъ воздухѣ, въ которомъ однако же люди живутъ, ибо въ немъ всегда хоть малою долей кислородъ пребываетъ. Вотъ что для насъ Вася! Слава Богу, избравшему его для насъ путеводною звѣздой къ Виѳлеему!... Жаль только, что нашъ ангелоподобный Вася задумалъ себѣ много въ одно и тоже время плановъ. Меньше всего *я* могу упрекать его въ этомъ, но кто столько желаетъ ему успѣховъ, плодовъ созрѣлыхъ и дѣла, какъ не я, наученный имъ же стремиться къ цѣлямъ высокимъ мимо всего задерживающаго трудные пути нашего развитія; кто научилъ меня жить тихо, честно, вести себя благоразумно, держать хорошо? Вас. Мих. Бѣлозерскій! Вотъ мнѣ и можно говорить про него—все что́ прійдетъ въ голову—никто не подумаетъ что я возстаю изъ недоброжелательства: надо быть ч... знаетъ какъ неблагодарнымъ чтобы и ему зложелать!

Козловицкій съ удовольствіемъ вспоминаетъ старшую сестрицу Александра Александровича[1]! Э! зъ тихого все лихо встае! Въ послѣднее свиданіе Саша мнѣ показался довольно некрасивымъ; докторъ замѣтилъ тоже, но сестрицу Александра Алекс. находитъ весьма красивою и милою. Онъ хорошо помнитъ, что ее зовутъ Анютой, помнитъ домъ почтеннаго Ивана Ивановича[2] въ стилѣ готическомъ, прудъ въ саду: все это живо въ его воображеніи, это онъ старается въ памяти удерживать какъ на землѣ своихъ паціэнтовъ. Козловицкій о Вашей сестрицѣ Николай Ивановичъ—восмилѣтней говоритъ какъ о восьмомъ чудѣ. Дай Богъ чтобы здорово было это милое созданіе: мнѣ въ чужѣ пріятно было слышать что говорилъ о ея дарованіяхъ докторъ. Онъ кланяется Вамъ и всему семейству Вашему. Хотѣлось написать Вамъ что нибудь о моихъ пословицахъ, да усталъ уже самъ и боюсь утомить Васъ продолженіемъ письма.

Преданнѣйшій Вамъ
Афанас. Марковичъ.

Приписка на звороті 3 арк.: Въ моемъ письмѣ столько многоглагольства, что и Саша[3] долженъ имъ удовольнится. Совсѣмъ другое впрочемъ слѣдуетъ мнѣ писать къ нему, но я откладываю свою жалобу до нашего свиданія въ Кіевѣ. Тяжба о стихѣ жизнью пользуйся живущій. Саша понимаетъ его или язычникъ Грекъ или какъ лихой кавалеристъ съ усами—ўхарь что называется.

4. Перший лист Катерини Керстен.

1846. 22 октября. Гайворонщина.

Что за предубѣжденіе у тебя, Афанасій, противъ меня? Почему ты всегда больше расположенъ предполагать во мнѣ дурное, а не хорошее? Я написала, что думаю оставить чтеніе и музыку для того, чтобъ посвящать больше времени дѣтямъ, а ты сейчасъ заключилъ изъ этого, что я хочу погасить въ себѣ послѣднюю искру ума и теплоты душевной, и приняться за исполненіе своего долга съ видомъ угнетенной жертвы, безъ любви, съ отвращеніемъ, единственно для того, чтобъ свѣтъ сказалъ: „какое примѣрное великодушіе, какое благородное самопожертвованіе!“ Нечего сказать, прекрасное исполненіе долга! Такъ вотъ какіе низкіе чувства способенъ ты предполагать во мнѣ!! Спасибо тебѣ! Истинно по-братски!

Но ты очень ошибаешься, думая такъ черно обо мнѣ. Нѣтъ! не лицемѣрно сбиралась я исполнять свой долгъ; а хотѣла отдаться, съ любовію, всѣмъ моимъ существомъ, дѣтямъ.

Однако жъ, благодаря отчасти собственнымъ размышленіямъ, отчасти твоимъ совѣтамъ, въ которыхъ было много и правды, много такого, что далеко запало мнѣ въ душу, я рѣшилась не оставлять моихъ прежнихъ занятій. Я теперь почти увѣрилась, что они не помѣшаютъ моимъ обязанностямъ въ отношеніи къ дѣтямъ; что же касается до моихъ хозяйственныхъ обязанностей, то совѣсть не станетъ упрекать меня, если я не выполню ихъ съ подобающей исправностію; а, кажется, что изъ меня не выйдетъ порядочной хозяйки, сколько не бейсь.

Еще одно несправедливое предположеніе: ты пишешь, что я хотѣла съ смѣшнымъ самоотверженіемъ закрыть, или очерствить свою душу. Не правда; никогда не хотѣла. Оставя чтеніе, я перестала бы образовываться, поглупѣла бы, можетъ быть, не могла бы слѣдить за литературой, поотстала бы въ своихъ сужденіяхъ; но искра святой поэзіи, которая дается

[1] Навроцького. [2] Батько Гулака. [3] О. Навроцький.

намъ, или многимъ изъ насъ, при рожденіи, искра, подъ которою я разумѣю способность находить поэзію вокругъ себя и упиваться ея благоуханіемъ,—эта искра не покинула бы меня! Оставя музыку, я потеряла бы небольшую бѣглость, пріобрѣтенную мною терпѣливыми трудами, отстала бы въ механикѣ; но понимать и чувствовать искуство я не могла бы перестать; а любила бы его больше, чѣмъ теперь. Тогда, можетъ быть, въ продолженіи нѣсколькихъ мѣсяцевъ, я не слышала бы ни одного музыкальнаго тона; но за-то съ какимъ наслажденіемъ прослушивала бы каждую пьэсу удачно-исполненную. Какія сладкія, очистительныя, освѣжающія душу слезы полились бы изъ глазъ при первомъ, долетѣвшемъ до слуха звукѣ!

Я прочла статью О литературной взаимности между племенами и нарѣчіями славянскими[1], и вполнѣ согласна съ нею. Съ такою дѣльною и основательною статьею нельзя не согласиться. Я не нашла въ ней ни одного мѣста, противъ котораго могла бы поспорить. Какъ жаль, что горячность нѣкоторыхъ энтузіастовъ мѣшаетъ имъ хладнокровнымъ обсужденіемъ постигнуть ея настоящій смыслъ!..

Коларъ въ одномъ мѣстѣ говоритъ, что всякій невысоко-ученый Славянинъ долженъ знать четыре нынѣшнія образованнѣйшія нарѣчія, на которыхъ пишутся и печатаются книги: русское, польское, иллирійское и чехо-словацкое; а Славянинъ ученый, филологъ и историкъ по-званію долженъ знать всѣ славянскія нарѣчія безъ исключенія, живыя и умершія, и нарѣчія, какъ-то: малороссійское—въ русскомъ; кроатское, виндское, булгарское—въ иллирійскомъ, лузацкое—въ польскомъ. Очень понятно, что филологу и историку необходимо знать поднарѣчія; но не понятно, что нѣкоторые мечтатели хотятъ изъ поднарѣчія сдѣлать языкъ, сиолятся выражать на поднарѣчіи всѣ отвлеченныя идеи и мысли, не замѣчая, что ихъ усиліе смѣшно и не ведетъ ни къ чему дѣльному! Въ другомъ мѣстѣ Коларъ говоритъ, что взаимность не состоитъ въ политическомъ соединеніи всѣхъ Славянъ; въ какихъ-либо демагогическихъ происках, или революціонныхъ возмущеніяхъ противъ правительствъ и государей, откуда проистекаетъ только замѣшательство и несчастіе, и проповѣдуетъ любовь къ нашему народу и языку, но вмѣстѣ и вѣрность, покорность къ государямъ, хотя бъ они были и изъ другого народа. Нѣкоторые поэты, изъ грубой непросвѣщенной черни, не внимая Колару, воображаютъ, что дѣйствуютъ истинно въ духѣ славянизма, сравнивая въ своихъ стихахъ императрицу съ стрекозою, и любуются въ пошломъ самодовольствіи своими остротами[2]. Впрочемъ, это неудивительно; но удивительно то, что люди образованные, и, притомъ, не лишенные отъ природы эстетическаго чувства, восхищаются этими безвкусными, уродливыми, анти-изъящными произведеніями!!

Есть много мѣстъ въ статьѣ Колара, которые понравились мнѣ, но исчисленіе ихъ заняло бы слишкомъ много времени, мѣста,—слѣдовательно невозможно.

У насъ носится слухъ, что въ Кіевскомъ университетѣ былъ какой-то бунтъ и что три, или четыре студента посажены въ крѣпость. Какого рода этотъ бунтъ—неизвѣстно. Напиши въ какой степени этотъ слухъ справедливъ. Говорятъ, что и Шевченко также сидитъ за что-то въ крѣпости[3].

31 октября. Mercі, grand mercі, за Повѣсть объ Украинскомъ

[1] Переклад статті Колара в „Отеч. Запискахъ", 1840 р., № 1.
[2] Натяк на сатиру Шевченка в „Сні".
[3] Нам невідомі факти, що дали привід для цієї чутки.

народѣ[1]. Эта книжечка будетъ дорога́ мнѣ и по внутреннему своему достоинству, и потому-что она твой подарокъ.

Я много предубѣждена въ пользу исторіи Кулѣша и наперед увѣрена, что прочту её съ большимъ удовольствіемъ. Ты говоришь, что, прочитавши эту исторію, я лучше пойму стремленія и интересы образованныхъ малороссовъ. Очень хотѣлось бы узнать и понять въ чемъ именно состоятъ эти стремленія и интересы. Не знаю, достанетъ ли у меня толку, чтобъ понять.

Съ величайшимъ вниманіемъ буду прислушиваться къ сужденіямъ и впечатленіямъ, какіе произведетъ исторія на гайворонскую публику и постараюсь передать ихъ съ точностію тебѣ.

Ты очень дурно дѣлаешь, что развлекаешься. Надѣяться на Бога хорошо, но только надо помнить притомъ пословицу: береженаго и Богъ бережетъ.

Записки бѣдной Ольги потеряны навсегда. Она ихъ увезла съ собою.

Ты просишь меня записывать слова и прислать тебѣ. Да развѣ я могу это сдѣлать? Я не имѣю никакихъ сношеній съ чернымъ классомъ, кромѣ прислуги, которая говоритъ по-русски. Когда было еще тепло, я часто, гуляя, пыталась заводить разговоръ съ нашими крестьянками, да и то не добилась ничего. Теперь же, не выходя никуда изъ комнатъ, я совершенно удалена отъ простолюдиновъ, и не имѣю никакой возможности дѣлать замѣтки, при всемъ моемъ желаніи прислужиться тебѣ. Однако жъ я посылаю тебѣ 4 загадки и нѣсколько словъ, записанныхъ мною лѣтомъ. Можетъ быть онѣ тебѣ извѣстны.

Ты, вѣрно, считаешь меня очень тщеславною, разсыпаясь въ похвалахъ моему письму, о которомъ я давно уже забыла. Впрочемъ, меня не удивляетъ то, что ты предполагаешь во мнѣ ненасытимую жажду лести. Ты мнѣ приписываешь вѣдь всѣ возможныя дурныя качества. Это происходитъ отъ врожденной симпатіи ко мнѣ. Но мнѣ гораздо пріятнѣе было бы, еслибъ ты, вмѣсто преувеличенныхъ и не заслуженныхъ похвалъ, указалъ бы мнѣ ошибки, находящіеся въ моемъ письмѣ. За это я была бы тебѣ благодарнѣе.

Твое послѣднее письмо ужасно отрывочно и безтолко́во. Я извиняю тебя, потому-что ты теперь очень занятъ. Но когда экзаменъ кончится, я сдѣлаюсь взыскательнѣе и буду просить тебя писать яснѣе. Я скажу тогда твои собственныя слова: не-уже-ли я не стою труда?

О чемъ попросить отъ тебя Ефима? Ты не дописалъ.

Читалъ ли ты въ Отеч. Зап. за сентябрь мѣсяцъ повѣсть Жоржа Занда Проклятое болото? Если не читалъ, то прочти. Немногіе поймутъ всю прелесть и всю поэзію этой идилліи!

У насъ есть теперь гувернантка, которую папа договорилъ для Фроси; она будетъ также учить по-французски Лизу; по-русски же я просила папеньку позволить заниматься ею мнѣ. Я хочу передать своей сестрѣ сама свои немногія познанія.

Не показывай, пожалуйста, мои письма своимъ товарищамъ. На что это похоже? Прощай. *Е. К.*

5. Другий лист Катерини Керстен.

1846. 25 Ноября. Гайворонщина.

Не знаю вѣрно ли переведена статья Колара на русскій языкъ; мнѣ извѣстно очень хорошо только то, что я нисколько не измѣнила и не переиначила её въ своемъ письмѣ, а сдѣлала изъ нее двѣ выписки слово

[1] Книжка П. О. Куліша вийшла в 1846 р. в Петербурзі.

въ слово, о чемъ невѣрующіе могутъ справиться въ 1 книжкѣ Отеч. Зап. 1840 года.

„Чтобы назвать голову Шевченка мечтательною значитъ признаться, что не знаемъ и не понимаемъ словъ: вдохновеніе и патріотизмъ".

Во первыхъ: я понимаю слова: вдохновеніе и патріотизмъ, только можетъ быть, нѣсколько по-своему. На примѣръ: подъ патріотизмомъ я разумѣю любовь къ цѣлому народу и государству, а не къ одной какой-нибудь губерніѣ. Подъ словомъ же вдохновеніе, я думаю, что подразумѣваю то же самое, что̀ и всѣ.

Во-вторыхъ; я не называла Шевченку мечтателемъ, а почтила этимъ эпитетомъ (вовсѣ-неоскорбительнымъ для всѣхъ, исключая моихъ милыхъ братцовъ, Марковичей) тѣхъ особъ, которые хотятъ изъ малороссійскаго поднарѣчія, не имѣющаго даже и не могущаго имѣть грамматику, сдѣлать языкъ, и, которые, бросая русскій, уже образованный языкъ, начинаютъ писать по малороссійски. Если малороссійское нарѣчіе и составляетъ середину между восточными и западными славянскими нарѣчіями, то изъ этого еще не слѣдуетъ, что на немъ можно писать всё, начиная отъ простого письма до ученой диссертаціи. Всё, сказанное мною объ этомъ въ моемъ прошломъ письмѣ, не могло относиться къ Шевченкѣ. Онъ пишетъ на малороссійскомъ нарѣчіи по необходимости, потому что не силенъ въ русскомъ. Мои же слова относились къ тѣмъ лицамъ, которые знаютъ прекрасно русскій языкъ, принадлежатъ къ такому сословію, гдѣ принятъ русскій языкъ, и которые выражали всегда свои идеи по-русски, но, вдругъ, отъ какого-то патріотизма, признали русскій языкъ для себя негоднымъ и начали писать по малороссійски. Ты говоришь, что я не понимаю и не въ состояніи никогда понять тѣхъ, кого называю мечтателями. Мои слова относились къ одному тебѣ. Значитъ, я не въ силахъ понимать тебя! А!.. Это дѣло возможное, и мнѣ нѣчего тутъ обижаться! Отступаю передъ твоею громадною личностью и чувствую, что моему тупоумію никогда не понять твою геніальность и глубокомысліе!

Я не имѣла никакого предчувствія, когда просила тебя не показывать никому моихъ писемъ, и ты очень ошибаешься, думая, что насмѣшки твоихъ товарищей могутъ раздосадовать меня. Можно быть еще не совсѣмъ глупымъ и принадлежать къ разнымъ партіямъ. Всякій имѣетъ свой образъ мыслей, и досадовать на то, что другіе думаютъ не такъ, какъ мы, было бы величайшей нелѣпостью. Я не причасна ей. Но довольно.

Полемика не должна и не можетъ, какъ мнѣ кажется, поссорить насъ и потому я скажу тебѣ теперь нѣсколько словъ о всѣхъ насъ. Вчера былъ день моего ангела и я провела его очень скучно. Этотъ день ознаменовался только тѣмъ, что я по-утру получила вмѣсто поздравленія твое м и л о е письмецо. Папа и дѣти здоровы.

Кланяйся отъ меня Машѣ и ея мамѣ и скажи ей, что я ожидаю ихъ къ Рождеству.

Прощай, славянофилъ! Будь немножко по хладнокровнѣе.

Е. К.

6. Третій лист Катерини Керстен.

1846. 15 Декабря. Гайворонщина.

Прежде всего, позволь поздравить тебя, Афанасій, съ благополучнымъ окончаніемъ одной половины твоего экзамена и пожелать, чтобъ ты выдержалъ его до конца какъ нельзя лучше.

У насъ никто не читалъ исторіи Кулѣша, исключая меня. Если ты хочешь знать мое мнѣніе, то я скажу, что замѣтила въ ней присутствіе демократическаго духа, просвѣчивающаго на многихъ страницахъ. Слово

esclave, кажется, очень непріятно отзывается въ ушахъ автора. Впрочемъ, я не смѣю утверждать это; можетъ быть мнѣ только такъ показалось.

Откладываю споръ о патріотизмѣ до другого времени; во-первыхъ потому-что пришлось бы слишкомъ много писать, повторяя мнѣніе, нѣсколько разъ уже высказанное, что̀ было бы для тебя довольно скучно читать, особенно теперь, при недостаткѣ свободного времени; во-вторыхъ потому-что, по словамъ Венедикта, ты собираешься на праздники къ намъ; слѣдовательно можно будетъ много кой-чего разсказать.

Скажи, пожалуйста, къ чему ты въ послѣднемъ твоемъ письмѣ, въ подтвержденіе каждаго своего убѣжденія выставляешь папу? Ужъ не думаешь ли ты заслоняться отъ моихъ возраженій его авторитетомъ? Полно, это отзывается безсиліемъ. Притомъ же призываніе на помощь этаго авторитета совершенно безполезно. Родители имѣютъ право на покорность своихъ дѣтей во всѣхъ отношеніяхъ, кромѣ свободы мысли и вольности убѣжденій. Въ нашъ просвѣщенный вѣкъ никто не въ силахъ наложить амбарго на мысль.

Папà вовсѣ не такой отчаянный патріотъ какимъ ты его воображаешь; но если бы онъ и раздѣлялъ вполнѣ твои мнѣнія, если бъ онъ и сказалъ мнѣ вмѣстѣ съ тобою: „мы называемъ патріотизмомъ не любовь къ одной губерніи, а любовь къ цѣлому краю, нѣкогда свободному, къ цѣлому народу, нѣкогда самостоятельному и славному“, то я и тогда, не запинаясь, отвѣчала бы: развѣ можно сказать, что горсть людей, управлявшихся нѣкоторое время олигархіею, была самостоятельнымъ народомъ?

Я люблю Украину, потому что выросла въ ней и связана съ нею святыми воспоминаніями; люблю ея бытъ, потому-что въ немъ есть много поэзіи; люблю ея нарѣчіе, jargon du peuple, къ которому изъ дѣтства прислушалось мое ухо; люблю ея грустныя, глубоко-музыкальныя пѣсни, отъ которыхъ вѣетъ чѣмъ-то обоятельно-роднымъ моему сердцу; но эта любовь къ Малороссіи не ослѣпляетъ меня до такой степени, чтобъ я могла назвать ея прошлую случайную, ефемерную жизнь, жизнью самостоятельною.

Венедиктъ у насъ, и, кажется, проживетъ довольно долго.

Какая странная манера у тебя просить, присоединяя къ прозьбѣ угрозу. Мнѣ не большого труда стоило дать прочесть книгу Ефиму, но если бы ты попросилъ меня сдѣлать что̀ нибудь по-важнѣе, то я исполнила бы съ удовольствіемъ прозьбу во имя дружбы, во имя же угрозы—никогда!

Папà и дѣти здоровы и тебѣ кланяются.

До свиданія!

Е. фонъ-Кирхъштейнъ.

P. S. Венедиктъ проситъ тебя прислать ему сюда его флейту.

ГАННА ШАМРАЙ

МАРШАЛОК ІЛЛЯШЕНКО-КИРИЛОВИЧ

Полтавська „картинка“ Миколаївських часів та її автор, М. К. Велецький.

В архіві „Київської Старини“, що переховується тепер у Всенародній (колишній Національній) бібліотеці, серед ріжних матеріялів та ненадрукованих з ріжних причин статтів лежать також і чотири оповідання Миколи Костянтиновича Велецького[1]. Їх було призначено до друку, принаймні двоє з них; про це свідчать поправки рукою колишнього редактора часопису В. П. Науменка та написи на двох із них його-ж таки рукою, на яку книжку двоє з цих оповідань призначалося. Одно з них і було надруковане під назвою „Псарь Севастьянъ (Картинка)“ (1893 р., I, с. 77—94). Друге оповідання „Семейный кругъ бабушки генеральши“ з років 1849—1855 не виправлено, лише закреслено епізод, як поміщик одчухрав різками станового пристава. Це цікавий, хоч трошки розтягнутий образок поміщицького життя середини минулого століття. На ньому нема напису, на яку книжку його призначалося, як нема його й на третьому, зовсім невиправленому оповіданню „Времена Антихриста“. Це оповідання—чи власне коротенький нарис, розповідає про настрої та почування суспільства—поміщицтва Полтавщини в часи Кримської війни та перед знесенням кріпацтва і в момент проголошення волі. Тут зазначає автор високе патріотичне піднесення поміщицтва підчас Кримської війни, яке проте не вадило деяким поміщикам багатіти на постачанню в армію всякої негодящої завали, та ті складні почування, що охопили поміщицтво, коли було проголошено волю: ясну радість одних, побоювання других перед тим, що принесе ця зміна, і безсилу лють третіх. Нарешті, четверте, а в рукопису перше,—оповідання „Маршалко Ильяшенко Кириловичъ“ було призначене до друку на серпневу книжку „Київської Старини“, але цензура його не пропустила, про що є помітка В. П. Науменка: „цензура не пропустила“. Це оповідання і подаємо ми тепер читачам.

Чому цензура не пропустила цього оповідання? Це стає зрозумілим, коли ми прочитаємо його. Це також „картинка съ натуры“, як назвав її автор; написано її, — зауважує він, — із спогадів про часи кріпацтва на Україні й переказує вона одну правдиву життєву подію з 1838 р. Остільки тут усе реальне, що автор позалишав навіть дійсну назву села, де сталася ця трагічна подія (село Лялинці на Полтавщині Золотоноськ. пов.), та всі прізвища осіб, що брали участь у цій справі. В. П. Науменко багато зробив, щоб уратувати оповідання: попереміняв назви сіл та прізвища осіб, повикреслював деякі деталі, що дискредитували владу, та ті уступи, де виявлялося „неуваженіе къ власти“ і критику сучасного ладу. Але це не вратувало оповідання від цензорської заборони: самий сюжет його, сама подія, описана в ньому, є повною дискредитацією влади. Такий це яскравий малюнок цілковитого безправ'я й беззахисности народу і морали—чи власне повної аморальности й безпринципности деяких

[1] Відд. Рукописів, I, № 663. При цьому складаю свою щиру подяку завідувачеві Відділу Гнатові Павловичу Житецькому за допомогу в розшукуванні матеріялів.

представників тодішньої шляхти, що не цуралися ніяких способів, навіть шахрайства і грабунку, щоб збільшити своє багатство,— і підкупности та продажности влади. Не дивно, що цензура не пропустила розголошення таких фактів, хоч з того часу й проминуло більш як півстоліття.

Як відомо, цензура дуже неохоче в ті роки пропускала спомини та документи про жорстоке поводження з селянами. Може саме через те ми й маємо так мало споминів про кріпацтво на Лівобережжі. А пригадати було що. Наприклад, з 1826 до 1860 року в одній Полтавській губерні зареєструвало тільки Депутатське Зібрання 11 випадків самогубства селян, що не знесли нелюдських кар та знущання над своєю людською гідністю, та 25 випадків катувань селян, що мали наслідком смерть їх [1]; а скільки їх залишилося незареєстрованими! Справді, в оповіданню М. К. Велецького цей бік селянського життя не виступає, місце дії село Лялинці—козаче село, мешканці його порівнюючи вільні люди, що не знали принаймні страхіть кріпацтва. Але за те цензура знайшла тут яскраву характеристику адміністративної сваволі Миколаївських часів, коли навіть сама вища влада не могла знайти винуватих та покарати зловживання. Обдурені козаки скаржилися Миколі І, коли він переїздив через Лубні; той наказав зробити розслідування. Через продажність місцевого уряду з губернатором і жандарським полковником на чолі справа скінчилася для козаків села Лялинців, землі якого мали нещастя межувати з маєтком Ілляшенка-Кириловича, сумно... Та й инакше й не могло бути в ті часи деморалізації влади й повного безправ'я селянства... І цензура не зважилася і через півстоліття оголосити цей факт [2].

Оповідання має чималий історичний інтерес, на нашу думку, як ілюстрація життя лівобережного селянства в ті передреформенні часи.

Сюжет оповідання міг бути авторові добре відомий з оповідань батьків. Ілляшенко-Кирилович був їх близький сусіда і всі ці події відбувалися, так-би мовити, на їх очах. Справа була не аби-яка; це була справа і голосна, і зухвало-смілива, що пахла Сибіром, і, певна річ, сусіди багато говорили про неї і добре знали й усі подробиці її. Ця подія сталася наприкінці сорокових років, у 1838 році, а автор родився десь у половині 1840-х років. Цю дату ми можемо встановити на підставі віршів його, що переховуються також у Відділі Рукописів Всенародної бібліотеки; там у посланії до М. В. Лисенка з 1884 р. ми знаходимо фразу (зберігаємо правопис оригіналу):

„Уже я півъ сотні якъ день відшмагавъ, Вже двадцать, якъ лысину маю"...

Отже в дитячі роки свої він міг багато наслухатися про цю справу і від батьків, що могли в його присутності обмірковувати всі перипетії цієї драми (це-ж справа не одного дня, вона тяглася довго), і від двораків,

[1] И. Ф. Павловскій, Къ исторіи Полтавскаго Дворянства, т. II, с. 25.

[2] До речи, в статті Данилова „Киевская Старина по цензурным документам" (Бібліологічні Вісти, 1925 р., кн. I—II) серед списку заборонених статтів оповідання М. К. Велецького ми не знайшли. Очевидно, список заборонених статтів далеко не повний. Серед цензорських „отзывов" на заборонені статті, що їх там наведено, крім боротьби з ідейним україножільством і звязаної з ним заборони всяких етнографічних та історичних матеріялів, нашу увагу звертає на себе заборона двох статтів Це стаття „Про воєнні поселення та волю", що її було заборонено, бо в ній „приведены воспоминанія (65 літнього діда) о жестокостяхъ, сопровождавшихъ исполненіе важной государственной повинности" (с. 69), та друга „Разсказы о прошломъ. Селимовецъ (Шаховъ, помѣщикъ Харьковской губ.)" А. Полоницького. Її цензурний комітет не дозволив друкувати через „обрисованныя въ ней яркія картины помѣщичьяго самоуправства". Проте начальник головного управління в справах друку Соловйов дозволив її надрукувати через те, що „Разсказы" стосуються до доби „безповоротно отошедшей въ область исторіи и помѣщаются въ серьезномъ журналѣ, мало распространенномъ въ массѣ публики" (с. 70).

а з ними паненята завжди були в приятельських стосунках, і доля лялинецьких козаків також не могла не цікавити їх.

Автор сам належав до того-ж полтавського дворянства, що його побут описував. Велецькі, Лисенки, Старицькі, Ілляшенки-Кириловичі—це все давні полтавські дворянські роди, що були і сусідами, і родичами, і мали маєтки в Золотоноському, Кременчуцькім та Миргородському повітах. В своїх оповіданнях Велецький і описує життя цього кола родичів та сусідів, особливо в оповіданню „Семейный круг бабушки генеральши". М. К. Велецький доводився братом у перших М. В. Лисенкові та М. П. Старицькому, серед його віршів є посланіє до М. В. Лисенка „въ Кіевъ", з 1884 р., де він згадує старі часи й пише між иншим:

Не пара тобі я. Ты панъ таки кажуть,
А я ей же Богу козакъ
І мова моя, якъ бачышъ, козача
Не ваша ученая річь.

Відомі нам оповідання та вірші, перейняті тою українською романтикою, що характеризує М. В. Лисенка та М. П. Старицького в їх юнацьких роках у добу „неясныхъ національныхъ стремленій", якъ каже М. Старицький в його спогадах про Лисенка[1]. В цих віршах описується степ, могили, знаходимо спогади про славне минуле, ідеалізацію козаччини, одним словом все те, що захоплювало уяву й думки того маленького гуртка молоди, про який розповідає М. Старицький у своїх спогадах, і якого визначними рисами були українська романтика, лібералізм та потяг до демократизму. Знаходимо також і спочуття до тяжкої долі народу і ясну радість з приводу знесення кріпацтва. Взагалі оповідання мають характер мемуарів. З ріжних розсіяних по них і у віршах сентенцій можна гадати, що автор був узагалі людиною ліберальною, як казали в старі часи, з народницькими тенденціями, з певними вже поглядами й критичним ставленням до поміщицької ідеології та загально принятої морали. В одному з віршів він описує тяжку працю селянина коло ниви й закінчує:

Зібрали багатство і нива забута,
Колосся кладуть під ціпи—
І зерна багато, а в скрині немає,
Забрали пани та попи.

Національні симпатії також виразно проступають в його віршах та оповіданнях.

Після Велецького залишилося чотири оповідання, одна п'єса „Дія изъ ужитківъ нашіхъ Українофіловъ" і деякі вірші[2]. Скажемо кілька слів про вірші та про літературну манеру Велецького. Збереглося їх небагато: маленький зшиток з кількома вирізаними сторінками, кілька віршованих листів до „побратима", „незабвенного друга" Петра Михайловича Ілляшенка-Кириловича[3], та кілька віршів і приказок, що мабуть були в нього-ж таки. Вірші в зшитку належать до раніших років—60-их, 70-их, решта до пізніших, найбільше до 80-их. Старші вірші дуже типічні для тодішньої літературної манери. З великим ентузіязмом описано українську природу. Ландшафти Канівщини так захоплюють автора, що і рай, здається йому, мав бути „у Канівському повіті". Багато згадується у віршах славне ми-

[1] М. П. Старицькнй, „Къ біографіи М. В. Лисенка", Київ. Ст., 1903 р., кн. XII, с. 455.
[2] Переховуються у Всенародній Бібліотеці, Відділ Рукописів, I, №№ 662, 664 та 665.
[3] Про П. М. Ілляшенка-Кириловича див. замітку А. Цисса в „Київ. Стар.", 1900 р., кн. VI, сс. 143—144. З його спогадів—це був „народникъ, простакъ и до старости юнецъ". Багато писав, але нічого не друкував. Його вірші надрукував потім В. Василенко в замітці під назвою „Изъ полтавской рукописной литературы" (Київ. Ст., 1900 р., кн. I). З Велецьким вони листувалися видимо віршами. Отъ, напр., початокъ одного листа М. К. Велецького до П. М. Ілляшенка-Кириловича з Красного 1874 року:

У вас суша і в нас суша
Сонце пече, гріє
Вітер притих
У вітряках зерно пріє.
Нема в коші ні пилинки,
Їсти кричать діти,
Треба піти та хоть жорна
Днів три повертіти.

нуле, степ, могили. В одній думці 1863 року ми читаємо (сучасним правописом):

Кругом поле, степи рівні,
Могили високі...

Питає себе автор:

Чия слава в них зарита?
Хто в них спочиває?
Китайкою неповита
Козацькая воля
Спочиває в них зарита

І далі:

Гайдамаччина минулась,
Козаків немає,
Україна про їх волю
Два віки співає...

Ніхто не зможе її, ту волю давню, визволити, але:

Розвяжеться сама вона,
Як стліє сповивач...
І встане з могили воля...

В другій думці з 60 року ми так само знаходимо згадку про минуле:

І всі мовчать, тільки камиш
Про Січ Україні співає...

Такі-ж самі загальні місця є й у пізнішій його думці з 1863 року:

Потонуло вже чимало
В віках старинного дива,
Все забули напившися
Не свого ми (зверху написано)
Московського пива.
. . . . . .

Далі автор закликає встати до боротьби:

Обізвися, козаченьку,
Обізвися в лузі,
Чого смутний, невеселий,
Як корова в плузі.
Твоє ярмо вже погнулось
Пора поламати,
Свою ниву чужим людям
Годі вже орати.
Гомін, гомін по діброві,
Гомін роздається,
Співа дівка, пісня в душу
Козаченькам ллється.
Дніпр широкий, одинокий
Пісню тую слуха,
Під ту пісню московська
Свиня вуші чуха.

Таким жалем, що одійшло славне минуле, й бажанням, щоб нарід свою ниву орав для себе, перейняті всі його думки, і той жаль зустрічаємо в инших його віршах. Є вірші, де оплакується власна доля і те, що нічого не вдалося зробити для рідного краю. В останнім вірші його з 1893 року він каже:

Все едино, усі скажуть,
Що я був ледащо...

В тих-таки раніших віршах знаходимо жартовливо-сатиричний вірш „Попам"; це є наслідування (звичайно, формою тільки) загально відомого великоднього вірша. Наводимо уривки з нього, бо він добре малює, як ставився М. Велецький до тогочасного духівництва й до сліпої віри темного селянства в обряди. Вірш з 1870 р.

Великий піст
Підкорчив хвіст,
Усякому вже пахла паска,
Індича шкварене,
Свяченая ковбаска.

Пропускаємо менш цікаву частину вірша й переходимо до опису посвячення пасок:

Ударив дзвін, несуть хоругви,
Попи кричать: „Христос Воскрес!"
І поросятина з-під паски
Попівської жде ласки,
Щоб гривню швидше піп узяв,
Води святої йому дав.
Полізла гривня у кешеню
І вже печене порося
Води святої напилося
І в рот Архипові йому
Святому лізти довелося.
Несуть свиней святих з-під церкви,
Несуть паски і баранят,
Спішать наїстися ковбаски
І про Христа всі гомонять.
Попи спішать скоріш додому,
Щоб гроші швидше пощитать,
Щоб поклонитися духу злому,
Христа на гроші промінять!
Христопродавці довгорясі,

До грошей, до горілки ласі,
Хіба вам в яка пеня,
Що тайни Божії Христові
На гроші ви міняєте що-дня!

Пізніші вірші цікавіші, бо виявляють світогляд М. К. Велецького, його національну свідомість—уже не стихійну, а більш продуману, його громадські нахили, його народництво та демократизм. З цього боку найцікавіший вірш—лист до П. М. Ілляшенка-Кириловича з Красного. Лист датовано 1885 р. і має під заголовком у дужках фразу „по поводу возникшихъ пререканій". Наведемо його в уривках:

На замазанім папері
Я хотів тобі писать,
Штилем простої сатири
Посміятись побрехать,
Та нема на те кебети
(Правди нікуди дівать)...

Видко, „пререкання" вийшли через політичні та соціяльні умови життя в царській Росії, бо автор каже:

Той покинув край свій рідний,
Мабуть, так, чи не з добра
Він пішов за океани?
Ні!... ледачий дома був!...
А в Америці широкій
Він шматок землі добув!
Чом-же там він не ледачий?
Ходить з плугом, сам оре,
Сам на воликів гукає.
Сірі, сірі, гей!... Цабе!
Над травою зеленою косу розправляє,
Свою пісню українську поволі співає.

Той побрів поза буграми,
Глянеш, око не сягне—
Похилився, бряжчить ціпами,
В снігу тоне, спину гне.
Про країну свою рідну,
Де покинув сиротят,
Йому й думкою задатись
Вороги претять („прытять").

Той петлі десь жде на шию!
А за віщо, розпитать?
Кажуть, він задумав з світу
Дармоїдів позганять!
Чом-же сам не візьме косу
І не брязне по траві?
Тоді-б думки лукавії
Не плодились в голові!
А візьміть лиш, добродію, ви її у руки,
Скиньте з себе панську свиту,
Відвідайте хліборобів муки,
Тоді може і вам збреде
На ум рівна доля,
Тоді може і ви, пане,
Відсахнетесь поля!
Ех, Философи мудрі,
Читаєте нотації, вичісавши кудрі!
А якби ви усе літо в них воші плодили,
Такі-б самі і в вас думки
В голові бродили!

Степ широкий, поле рівне...
Куди око гляне,
Скрізь важкую по зеленій
Нужда косу тягне!
Не кривиться, не морщиться,
Платить всі оброки,
Їсть куліш рідкий без сала,
Ходить взявшись в боки...
Такий звичай дався змалку,
А хто-ж призвичаїв?
Той, панове, хто не робив і робить не чаяв,
Той, панове, хто оброків не платить за вжитки,
Той, панове, хто батоги катам дає в руки
І не носить за праведних в своїм серці муки.

В цьому вірші вже ясно висловлено, хоч і в невдалій формі (особливо не до речи фраза „ходить взявшись в боки"; її, очевидно, вставлено для рими), обурення автора проти страшного політичного режиму, який панував у Россії тих часів, і тяжких економічних умов, в які було поставлене селянство. Кріпацтво було знесене, але нарід залишився в економічній неволі в тих, хто „батоги давав катам в руки", і в тому-ж самому повному безправ'ї. А ті, хто хотів кращої долі для нього, або мусіли тікати „за океани", або гинули чи в Сибіру від холоду, голоду й непосильної праці, чи на шибениці...

Деякі демократичні тенденції разом із почуттям громадського обов'язку Велецького ясно виступають з його „заповіту дітям". Він прохає дітей поховати його в зеленій діброві, щоб він знав, як живеться їм на світі і про те:

Як служите добрим людям,
Не людям—громаді,
Чи з панами водитеся,
Чи на простій раді...

А далі автор не може стримати крику обурення проти „яригів“, що „жруть нашу волю“:

Поховайте мене, дітки,
В зеленій діброві,
Щоб не чув я злої речи
Нашої свекрови,
Щоб не бачив тих яригів,
Що жруть нашу волю,
І як правду неправдою
Загонять в неволю...

Крім відомих нам творів Велецький написав ще дещо, але це все до нас не дійшло. Першу згадку про це ми знаходимо у вірші—листі до П. М. Ілляшенка-Кириловича: половину його написано прозою і тут ми здибуємо таку фразу: „мои рукописи пропали безслѣдно. На послѣднія письма въ цензуру я не получилъ отвѣта“. Дата листа 6 жовтня 1874 року. Друга згадка є у вірші з 1883 року, написаному з приводу „непропущенныхъ цензурой рукописей“, як значиться в заголовку; в цьому вірші автор скаржиться на свою долю. Очевидно, Велецький не раз робив спроби випустити в світ свої твори, але всі його силкування розбивалися об непохитний мур цензури. Це-ж як-раз були ті часи, коли після царського указу та валуївського циркуляру 1876 року цензура особливо лютувала і не пропускала в світ нічого, написаного українською мовою, або такого, в чому можна було знайти українофільські чи сепаратичні тенденції... А під це можна було підтягнути кожний твір. І залишилося писати чи для дітей, як це робив Щоголів і зламав перо, як вони померли, чи для власної втіхи, посилаючи свої твори часом своїм приятелям. В таких самих умовах писав і М. К. Велецький. Не маючи змоги друкувати свої твори, він посилав їх найближчому приятелеві, П. М. Ілляшенкові-Кириловичу. Можливо, цим пояснюється і та необробленість та недосконалість форми у віршах М. К. Велецького. Це були перші нариси, чи просто собі писання для власної втіхи, чи приятельські листи. Для друку це не призначалося. Про це свідчать і деякі гострі вирази у віршах, яких цензура не пропустила-б, і помилки та поправки—часто олівцем,— і напис на зшитку „побереги эту тетрадку: я не все имѣю, что въ ней написано“. Та й узагалі це все не має такого вигляду, щоб воно призначалося для цензури.

Що до п'єси „Дія з ужитків наших Українофілів“, то невідомо, чи прислав її сам М. К. Велецький до редакції „Київської Старини“, чи попала туди вже вона по смерті автора. Ми бачимо на ній в одному місці помітки синім олівцем, але такі-ж самі помітки ми знаходимо і в зшитку віршів, який уже напевне Велецький до редакції не посилав. Зміст цієї „Дії“ такий. Молоде подружжя Кущів—„щирі“—як то казали в останні часи—Українці. Кущ учитель гімназії—треба гадати з опису місцевости—полтавської, носить козацькі вуса й одягається в українську одіж. Живе з старою матір'ю та молоденькою сестрою—Зоєю, героїнею п'єси. Дружина Куща, мати, Зоя і слуги носять український одяг і говорять українською мовою; все урядження в їх хаті так само українське. У Куща є приятель Дорош, Українець, талановитий скрипач, закоханий в Зою; Зоя також кохає Дороша. Але на її нещастя в неї закоханий ще й Кнап, зросійщений Німець, банкір та мільйонер. Він дає Дорошеві грошей на подорож до Америки, де видимо Дорош сподівається здобути славу й гроші. З проводів його й починається п'єса. Перед від'їздом Дорош освідчується Кущеві, і той обіцяє „серце дівоче від чарів заховати“ до його повороту, і Дорош вдячно каже йому: „Ти син України, козак з голови до п'ят!“ Дорош виїздить, а в другій дії „козак з голови до п'ят“ повертається собі в звичайнісінького „общеросса“: Кнап дав йому посаду директора банку з платнею 10 тис. і від українофільства Куща й сліду не залишається: він голить

вуса, міняє одяг, забороняє й родині своїй, і слугам так одягатися і виганяє з хати як українське слово, так і стародавні звичаї. „Надо жъ наконецъ отбросить всѣ эти химеры"—каже він, і залишається невідомим, чи то може Кнап поставив таку вимогу, даючи йому посаду директора банку, чи то сам Кущ засоромився простацьких звичаїв, вилізши у великі пани. Та хоч як-би там було, метаморфоза сталася повна, аж до того, що й слуг переодягнуто в сарафани та фраки й заборонено уживати української мови. По тій метаморфозі вся родина починає намовляти Зою забути Дороша й вийти за Кнапа, спокушаючи її його багатством, а разом з тим доводячи їй, що Дорош забув її, бо не пише. Зоя не слухає намовлянь, сумує, нудьгує світом. В третій дії, вже за рік по від'їзді Дороша, протягом якого Кущі дбайливо перехоплювали листи Дороша до Зої,—Зоя погоджується стати на рушнику з Кнапом. Вони беруть шлюб уранці, а ввечері збираються їхати до Італії в шлюбну подорож. І от як-раз у цей момент з'являється Дорош—сивий, змарнілий. Він дізнається, що Зоя вже дружина Кнапа і хоче йти, та як-раз вертається вона сама з чоловіком. Підчас розмови Зоя дізнається, що Дорош писав їй і для неї працював, але каже собі, що „вже пізно", й далі провадить пусту розмову з Дорошем. Приходять слуги—покоївка Гапка та лакей Іван—накривати стіл до обіду; вони вже знову в українській одежі, і на них починають кричати за це пани. Ті кажуть, що більш не хочуть бути посміховищем для всіх. Зоя сміється й пропонує їм потанцювати; вона починає грати і слуги танцюють, Дорош не може витримати глузування з них і кричить: „перестаньте, з вас сміються!" Зоя перестає грати; Дорош віддає слугам гаманця з грошима.

„Зароблена тут копійка,—каже він їм,—годі слугувати! Живіть та пануйте, мене пам'ятайте!" Потім співає пісню: початок її ми тут наводимо:

Ой, вийду це я на могилу,
Стану-подивлюся,
На рідну Вкраїночку
Свою пожурюся...
Та чого-ж, чого степи твої
Ростуть бур'янами,
І немає козаченьків
Славутних між нами?
Шаромиги, пройдисвіти
Продажнії люди
Запродали край свій рідний
І білії груди
Козацькії, широкії,
Що взростили волю,
Що ростили і пестили,
Мов рідную доню!..

Скінчивши пісню, Дорош кидається через вікно на вулицю з другого поверху й розбивається. Зоя падає непритомна і на тому уривається п'єса.

До яких часів належить п'єса, невідомо. Безперечне одно, на часи по знесенню кріпацтва, бо слугам загрожують прогнати їх. Гадаємо, що ця „Дія" з початку 80-их років, бо як-раз у ті часи засновано банки в Полтаві, а наприкінці 70-их років проведено залізницю.

П'єса Велецького дуже слабенька і з сценічного боку, і з літературного. Мелодрама, як це можна зміркувати навіть з наведеного короткого змісту її, що в другій дії переходить на веселий водевіль, де розмова дієвих осіб замінюється співами. Дієві особи не живі люди, а якісь манекени, невиразні, неокреслені. Не дивно-ж, що редакція „Київської Старини", судячи з усього, не робила спроби надрукувати цю п'єсу.

Коли саме вмер Велецький, точно невідомо, але ми гадаємо, що десь у 1893 році, бо останній вірш його помічений 1 лютим 1893 року. Оповідання „Псарь Севастьянъ" було надруковано в „Київській Старині", в першій книжці 1893 року,—отже оповідання було передано до редакції ще за життя Велецького. Що-ж до віршів, то нам думається, що їх передав Ілляшенко-Кирилович до редакції Київської Старини вже по смерті їх автора. Це, як ми казали, кілька окремих віршів і кілька вір-

шованих листів—один навіть з поштовими штемпелями і маркою, штемпеля Миргород і Жовнин всіх їх адресовано Ілляшенкові-Кириловичу. Треба думати, що в родини М. К. Велецького залишилися ще його твори, але їх чи знищено, чи вони зникли десь, бо принаймні ми про них нічого не знаємо.

Оповідання написано російською мовою, бо призначалося їх до „Київської Старини", вірші та п'єса—українською.

Съ натуры.

(Воспоминанія и картины изъ временъ крѣпостного права въ Малороссіи).

Маршалко Ильяшенко-Кириловичъ.

Маршалъ Ильяшенко Кириловичъ жилъ въ с. Гусиномъ неподалеку отъ Днѣпра въ прибережьи гнилой рѣки Каиры. Мѣсто глухое. Съ одной стороны Днѣпръ съ своими безчисленными притоками и болотами, съ другой непроглядные лѣса, соединяясь съ Днѣпромъ, какъ бы замыкали собою всю мѣстность и листвой своей скрывали село такъ, что даже съ горы не видно было ни крестьянских избъ, ни барскихъ хоромъ. Впрочемъ барскіе хоромы хотя и отличались своею обширностію, но построены были низко съ окнами средняго размѣра и невысокими потолками, какъ обыкновенно строили въ старину тепло и уютно. Маршалъ содержалъ у себя полный домъ прислуги исключительно женской. Мужская прислуга составляла особый придворный штатъ и, какъ говорятъ о собакахъ, была выдресирована до совершенства. Только тѣ, которые могли угадывать по взгляду мысли и желанія барина, попадали въ число приближенныхъ и пользовались особыми милостями барина, всѣ прочіе на равнѣ съ другими несли всю тяжесть крѣпостного права и преуспѣвали во всевозможныхъ кражахъ, разбояхъ, грабежахъ и прочихъ плутовскихъ продѣлкахъ, причемъ всегда находили защиту и поддержку въ лицѣ своего же господина, который впрочемъ и самъ нерѣдко посылалъ своихъ крѣпостныхъ на разные фуражировки и пользовался львиною долею добываемаго. Маршалъ Кириловичъ былъ средней руки помѣщикъ и потому ему не мало стоило денегъ, усилій и ловкости для того, чтобы занять важный въ то время постъ Маршалка; но разъ занявъ его, онъ весьма долго не уступалъ своего права никому и только поумаявшись дѣлами и понабивъ изрядно свой карманъ, плюнулъ на все апатично, сказалъ „баста" и не поѣхалъ больше на выборы. Но и то онъ сдѣлалъ это только тогда, когда увидѣлъ, что всѣ его дѣла перепутались и такъ далеко переступили границу, что еще шагъ,—другой,— и за Ураломъ.

Кириловичъ такъ любилъ подшучивать надъ козаками, въ особенности когда во слѣдъ за тѣмъ слѣдовала хорошая прибыль, что никогда не упускалъ случая. Впрочемъ онъ слишкомъ любилъ свою родину для того, чтобы предполагать въ немъ сознательное чувство омерзѣнія къ праву собственности, презрѣніе къ власти.—Нѣтъ, власть онъ любилъ, отдавалъ ей должный почетъ, дарилъ чѣмъ могъ; но вмѣстѣ (съ тѣмъ) если сама эта власть ему мѣшала, онъ просилъ ее посторониться и небыло случая, чтобы ему неуступали.

Нельзя согласиться, чтобы люди, стоящіе во главѣ мѣстной администраціи, были въ нормальномъ состояніи, если среди ихъ могла вращаться личность, для которой небыло бы ни власти, ни закона и всѣ не только не старались пресѣчь зло, а напротивъ потворствовали нахальству, съ которымъ, въ теченіи почти полъ вѣка, Кириловичъ совершалъ

разбой, грабежъ и воровство. Въ другой странѣ такіе поступки заклеймили бы позоромъ даже въ третьемъ поколѣніи, а среди насъ, достойночтимыхъ сыновъ, грудь героя была украшена разными знаками Монаршаго благоволенія и всѣ мы, ратующіе за честь и благородство, спѣшили выразить свое вниманіе. Впрочемъ Кириловичъ дѣйствительно поусталъ изрядно. Лѣта брали свое, ему уже стукнуло пятьдесятъ. Становилось тяжело на душѣ, когда подумаетъ, что въ слѣдъ за нимъ угаснетъ его доблестный родъ, и онъ началъ подумывать о женитьбѣ. Но одно обстоятельство его смущало сильно: самыя лучшія земли Ляленскихъ козаковъ врѣзывались въ его отрубной кусокъ и пріобрѣсть ихъ онъ не могъ ни за какія деньги. Трудно подыскать человѣка подобно рѣшительнаго и находчиваго (какъ онъ). Разъ какая мысль запала ему въ голову, не бросалъ ея; но въ дѣло, какое задумывалъ Кириловичъ, надо было вовлечь людей мѣстной администраціи. Хотя это непредставляло особыхъ затрудненій и львиная часть доставалась ему, но зато и расправа за львиную добычу падала всецѣло на него. Интересъ былъ настолько великъ, что Кириловичъ рѣшилъ пренебречь всѣмъ и не медля приступилъ къ дѣлу. Вслѣдствіе чего послѣ продолжительной бесѣды съ становымъ приставомъ Палкинымъ было послано секретное предписаніе Ляленскому волостному старшинѣ приготовить поименные списки всѣмъ годнымъ къ сдачѣ въ военную службу и въ слѣдъ за тѣмъ былъ отданъ приказъ старшинѣ, явиться къ Маршалу Кириловичу за особыми приказаніями, впредь же до полученія особыхъ инструкцій сохранять все въ строжайшемъ секретѣ. Вслѣдствіе чего, хотя предписано было содержать дѣло въ секретѣ и ничего не оглашать, старшина и писарь, читая бумагу, вскликнули единогласно: „наборъ!“ и потомъ, какъ бы вспомнивъ, что предписаніе секретное, дальше разговора на этотъ счетъ не продолжали, но испуганныя ихъ лица, поднявшіеся въ гору волоса, опустившіеся къ низу носы, все говорило, что дѣйствительно будетъ наборъ. Писарчукъ, хотя слова „наборъ“ еще никогда не слыхивалъ, но понялъ, что это не ладно. Старшина за полночъ не спалъ, все думалъ, сказать ли женѣ, и наконецъ почти передъ свѣтомъ послѣ того, какъ она ласково къ нему приголубилась, онъ, кабы желая наградить ее за ласку, подумалъ и сказалъ, „буде, жинко, наборъ“. Старшій писарь былъ помоложе старшины и потому менѣе воздержанъ, да кромѣ того жена его была такая догадливая и всегда по лицу узнавала, если имѣлось что секретное, а потому едва потушили въ избѣ огонь, она такъ пристала къ мужу, что тотъ какъ ни поворачивался, не могъ отдѣлаться и разсказалъ, какую получилъ бумагу, а на другой день почти уже во всемъ селеніи знали (о наборѣ).

II.

Во времена, когда существовало въ Малороссіи вольное козачество, когда всѣ по своему положенію были равны и только личныя заслуги выдѣляли людей изъ общей среды, защита границъ въ равной степени лежала на всемъ населеніи. Всякъ съ охотой вступалъ въ ряды козачьяго войска, и не было народа, который храбростію своею и отвагой превзошелъ козака, который бы съ большимъ самоотверженіемъ несъ свою голову на защиту широкихъ границъ родного своего края. Какъ только Сѣчь разорили, а козаковъ однихъ закрѣпостили, другихъ, оставивъ на свободѣ, надѣлили ничтожными участками земли, а остальную обратили въ пользу государственныхъ имуществъ и стали заставлять козаковъ отбывать воинскую повинность на равнѣ съ прочими великорусскими сословіями, такъ сей часъ же воинственный духъ народа перешолъ къ мирному

настроенію и среди козачьяго населенія водворилась скромная жизнь пахаря, сосредоточенная въ интересахъ лишъ той общины, среди коей пришлось козаку коротать свои годы. Тогда то именно воинская повинность стала для козака тяжелымъ бременемъ. Онъ не хотѣлъ защищать того, что уже не принадлежало ему, притомъ же въ казачьихъ рядахъ дисциплина водворялась безъ всякихъ насильственныхъ мѣръ, въ строю же регулярнаго войска царила палка и приводила солдата въ тотъ неистовый азартъ, съ которымъ онъ бросался на врага и вымещалъ на немъ всю накипѣвшую злобу. Каково же было вольному козаку идти на двадцать лѣтъ въ ряды регулярнаго войска, отдавать свое тѣло на истязаніе, да еще идти Богъ знаетъ куда на защиту совсѣмъ ему незнакомыхъ полей, гдѣ онъ не услышитъ ни пѣсни родной и не увидитъ свѣтлыхъ водъ своего дорогого Днѣпра. И потому, какъ только проносилась въ народѣ молва, что будетъ рекрутскій наборъ, населеніе приходило въ отчаяніе: трепетала душа не одной молодой козачки за своего милого, не одна безпомощная мать-вдова проливала свои слезы за сыномъ, и не жалѣлъ ничего богатый отецъ, лишь бы только освободить сына отъ службы.

По причинѣ долгосрочной службы наборы были нечасты; укрывательство отъ воинской повинности не преслѣдовалось закономъ, такъ какъ главнымъ образомъ лежало на общинѣ, а не на личности, почему, чтобы всѣ годные къ службѣ не разбѣжались, очередныхъ держали въ цѣпяхъ, колодкахъ, учреждали строгій надзоръ, поили ихъ водкой и давали имъ во всемъ полную и беззотвѣтную свободу. Богатые отцы платили большія деньги вольнонаемнымъ и ставили ихъ въ зачетъ своей семьи. Ловкіе помѣщики пользовались случаемъ и поставляли наемщиковъ изъ своихъ крѣпостныхъ, причемъ здаточный не получалъ въ свою пользу ничего, а вся сумма поступала въ распоряженіе помѣщика. Военные пріемщики возвращались въ свои полки богачами, доктора въ теченіе многихъ лѣтъ практики не зарабатывали того, что имъ давалъ одинъ рекрутскій наборъ. Городничій, исправникъ, письмоводитель присутствія и вся прочая калѣчь, даже тотъ, кто брилъ лобъ и затылокъ, имѣлъ свою долю дохода. Сдача крѣпостныхъ не представляла такихъ удобствъ, помѣщики какъ то ухитрялись болѣе ловко обдѣлывать свои дѣла и вчастую ограничивались изліяніями во время закусокъ, обѣдовъ. Устраивали вечеринки съ чаепитіемъ съ примѣсью ямайскаго и ямайскимъ безъ примѣси чая. Общее удовольствіе завершала пулька въ бостонъ или хорошій банкъ, гдѣ бывало подъ часъ ловкая рука показывала такое искусство, отъ котораго даже у военнаго пріемщика лѣзли глаза изо лба, несмотря на то, что (и) самъ (онъ былъ) тонкій искусникъ и такъ ловко подклеивалъ саломъ на картахъ очки для удобства передвигать ихъ, что какъ не смотри, а въ одно мгновеніе изъ семерки дѣлалась шестерка. Вообще искусство въ рукахъ привилегированнаго сословія и тогда уже имѣло степень своего совершенства и опредѣляло не только нравственную его сторону, но и умственное его развитіе въ такой степени, что иноземные сосѣди таки побаивались за наши успѣхи и совершенства.

Рекрутскій наборъ дѣйствительно предстоялъ, но только неусиленный, а обыкновенный и потому Маршалъ Кириловичъ дѣйствовалъ съ вѣрнымъ разсчетомъ на успѣхъ. Онъ заранѣе условился со всѣми, кто долженъ былъ принять прямое или косвенное участіе въ этомъ дѣлѣ, и даже въ счетъ будущихъ доходовъ выдалъ изъ своихъ капиталовъ задатки.

Старшина и писарь явились къ Маршалу за полученіемъ инструкцій, при чемъ былъ прочитанъ будто бы указъ, коимъ повелѣвалось учинить наборъ по

сорокъ человѣкъ съ тысячи. Маршалъ собственноручно отмѣтилъ въ своемъ спискѣ лицъ, которые должны быть взяты, а потому поставилъ ихъ въ первую очередь. Старшинѣ и писарю за точное и скорое выполненіе указа обѣщана была денежная награда, причемъ сдѣланъ былъ намекъ, что еслибы кто пожелалъ освободиться, то можетъ пріобрѣсть при посредствѣ Маршала рекрутскую зачетную квитанцію, или взамѣнъ поставить наемщика, но не иначе какъ только изъ крѣпостныхъ его же Маршала Кириловича.

Въ семь дней сто восемьдесятъ человѣкъ были уже въ кандалахъ. Тамъ малолѣтняя семья лишалась отца, тамъ мать—единственнаго сына или молодая жена красиваго мужа. Кто и не думалъ, кому и во снѣ не снилось, иди, оставляй свое хозяйство, родимую сторонушку. Облилося сердце горячею кровью, оросилось лицо дробными слезами, и полилась заунывная пѣсня козацкая про долюшку-волюшку, про жизнь удалую. И разважилъ козакъ свою душу пѣснею, осушилъ поцѣлуями на лицѣ молодой жены горячія слезы, а тутъ какъ на то совершенно неожиданно кто то въ окно „стукъ-стукъ! Отворите!“—„Жинко, свиты!“ Зажгли огонь, растерявшійся мужъ суетливо отворяетъ дверь, смотритъ и къ удивленію видитъ предъ собой крѣпостного конторщика Маршала Кириловича, Нестора.

„Позвольте обогрѣться. Съ Кременчуга ѣду, промерзъ до костей! бѣда, братцы!.. бѣлый арапъ на нашего царя войною идетъ, какъ хмара, на морѣ стоятъ корабли. Всѣхъ заберутъ въ москали... И коли кто не сможетъ нанять наемщика или купить за восемьсотъ рублевъ квитанцію, навѣки пропалъ. Да квитанцію лучше. Съ наемщикомъ много возни.

Ну что, братъ, небось жаль покинуть молодую жену?.. а? да и тебѣ, молодуха, не безъ слезъ съ такимъ молодцомъ распрощаться! Не скупитесь! купите квитанцію! Мнѣ синюю бумажку за трудъ, я вамъ все дѣло обдѣлаю. Завтра же пану о васъ доложу!“

Слово за словомъ и лицо молодой козачки прояснилось, обняла она мужа, страстнымъ окинула взглядомъ—и рѣшили продать землю, худобу и начемъ ни стало поставить за себя наемщика или купить зачетную квитанцію и на другой же день ѣдетъ козакъ къ Маршалу, везетъ свои срибни карбованцы, золоти червонци, трудомъ нажитые, а у кого ихъ нѣтъ—земельку ему же продаетъ, лишь бы остаться свободнымъ.

Прошло еще семь дней—и всѣ дѣла закончены, всѣ остались по домамъ, набора какъ и не бывало. Палкинъ, становой приставъ пріѣхалъ въ волостное правленіе и получилъ всѣ указы и распоряженія, относящіеся къ набору, обратно. Старшина чѣмъ то брязнулъ, когда жинка отворила скриню, а она какъ взглянула, такъ и ахнула,—больше пригоршни червонцевъ лежало у ней передъ глазами. Писарь купилъ тонкаго сукна чемарку и у жинкы на шеѣ появился цѣлый рядъ золотыхъ дукачей, а у Маршала Кириловича прибавилось триста сорокъ десятинъ земли и сорокъ тысячъ звонкою монетой, причемъ онъ самъ себѣ сказалъ „баста!“ Не поѣхалъ на предстоящіе выборы и началъ присватываться.

III.

Часто бываетъ такъ, что въ ту самую минуту, когда человѣкъ найбольше спокоенъ, смотри и стряслась какая-нибудь бѣда. Такъ случилось и съ Маршалкомъ Кириловичемъ: онъ уже былъ засватанъ; казалось, дѣла его въ найлучшемъ порядкѣ; губернаторъ хотя обругалъ его мошенникомъ, когда вызвалъ для объясненія по жалобѣ козаковъ за неправильно произведенный наборъ, но ловко разсыпанные передъ нимъ десять тысячъ звонкою монетой, вызвали снисхожденіе и губернаторъ разорвалъ прошеніе (козаковъ), сгорнулъ въ ящикъ стола червонцы, но съ омерзѣніемъ взглянулъ на себя въ зеркало, тутъ же у стѣны стоящее, и на прощанье

руки Кириловичу не подалъ, а только долго-долго смотрѣлъ ему во слѣдъ и, когда за нимъ дверь затворилась, губернаторъ прошепталъ какую то несвязную фразу, далъ самъ себѣ пощочину и залился слезами. Между тѣмъ спустя семь мѣсяцевъ чрезъ Лубны проѣзжалъ императоръ и козаки въ числѣ семидесяти уполномоченныхъ представились и лично государю подали прошеніе, въ которомъ ясно и опредѣленно изложили свою жалобу по дѣлу о неправильно произведенномъ наборѣ Маршаломъ Кириловичемъ. Государь въ свое царствованіе первый разъ проѣзжалъ чрезъ Малороссію. Онъ никогда не видалъ Малороссійскихъ козаковъ, былъ заинтересованъ ихъ костюмами, красивыми лицами, смѣлымъ разговоромъ и, принявъ прошеніе, тутъ же приказалъ мѣстному жандармскому полковнику Хаптеву разслѣдовать дѣло и въ десять дней донести.

Было за полночь. Маршалъ Кириловичъ спалъ сномъ праведника, когда къ нему постучались. Зажигательныя спички были тогда еще въ рѣдкомъ потребленіи, и потому немало стоило труда зажечь сальный огарокъ. Сонная Мотря съ неудовольствіемъ пошла отворить дверь, долго допрашивала—кто, да откуда, да по какому дѣлу и только тогда рѣшилась отворить двери, когда объяснилось, что посланный—отъ губернатора съ письмомъ. Чиновника ввели въ спальню Маршалка Кириловича, онъ былъ такъ уставши, что, вручивъ письмо, свалился на кресло, и въ ту же минуту уснулъ.

„Умрите и тѣмъ спасите себя отъ Сибири, а меня отъ монаршаго гнѣва", писалъ губернаторъ „государь приказалъ разслѣдовать жалобу Лялинскихъ козаковъ, принесенную ему лично. Хаптевъ пріѣдетъ на слѣдствіе. Чиновникъ мой разъяснитъ дальнѣйшее. Жду чрезъ него отвѣта". Изъ письма губернатора Кириловичъ только и понялъ, что къ нему пріѣдетъ полковникъ Хаптевъ. Фамилія эта ему понравилась и онъ самъ себѣ не могъ уяснить, для чего это ему умирать, да еще въ ту минуту, когда жизнь такъ свѣтло улыбалась (ему). Чиновникъ въ дорогѣ вѣроятно хватилъ преизрядно, растолкать его не было возможности и Кириловичъ рѣшилъ сдѣлать свои распоряженія безъ объясненій съ чиновникомъ. Несторъ, его крѣпостный конторщикъ, всегда былъ у него подъ рукой. Сейчасъ снарядили конную подводу и при ней отправили въ Полтаву двухъ кровныхъ жеребцовъ бѣлѣе лебедя, стройныхъ и самыхъ рѣзвыхъ Въ письмѣ къ Хаптеву только и сказано было: „узналъ недавно, что вы любитель хорошихъ лошадей и, желая сдѣлать вамъ удовольствіе, посылаю. Есть у меня золотистой масти, но тѣ уже слишкомъ рѣзвы, впрочемъ, коли пожелаете, могу и тѣхъ прислать".

Посланному приказано было вести лошадей въ Полтаву чрезъ Кременчугъ, на каждой станціи узнавать,—не пріѣхалъ ли Хаптевъ и на случай встрѣчи съ нимъ въ дорогѣ, вручить письмо въ собственныя руки. Между тѣмъ съ особымъ курьеромъ отправилъ письмо къ губернатору съ просьбой задержать дня на три пріѣздъ Хаптева, а другой нарочный былъ посланъ въ Кременчугъ добыть жандармскій полковничій мундиръ и четыре костюма той же формы для нижнихъ чиновъ. Всѣ къ свѣту были въ дорогѣ и прежде чѣмъ протрезвившійся чиновникъ пришелъ въ себя, всѣ были почти у своей цѣли. Губернаторъ въ тотъ же день къ вечеру получилъ письмо Кириловича и былъ такъ увѣренъ въ его находчивости, что сейчасъ же поѣхалъ къ Хаптеву и почти со слезами упросилъ его остановить поѣздку на три дня. Хаптевъ былъ гастрономъ своего рода; вкусъ у него былъ развитъ до тонкости и самое правильное понятіе о всѣхъ лакомствахъ, а потому онъ сразу оцѣнилъ достоинство губернаторской просьбы и хотя видѣлъ возможность остановить свою поѣздку на три дня, но, желая болѣе высоко оцѣнить свое снисхожденіе,

немало поломался и согласился только тогда, когда губернаторъ далъ ему свое ручательство въ презентѣ отъ Кириловича не менѣе пяти тысячъ. Простившись съ Хаптевымъ и уже садясь въ сани, губернаторъ оглянулся—нѣтъ ли кого близко, скорчилъ гримасу и сказалъ съ пренебреженіемъ самъ себѣ: „да, я не даромъ далъ себѣ пощечину!“ Лошади тронули, въ лицо пахнуло морозомъ, освѣжило; онъ приказалъ ѣхать въ клубъ, игралъ довольно удачно и только во время ужина, за послѣднимъ бокаломъ шампанскаго, когда доложили ему о возвращеніи чиновника, посланнаго къ Кириловичу, который такъ и ввалился къ нему въ клубъ, вспомнилъ о посланномъ Кириловича, расплатился и уѣхалъ. Посланному Кириловича было сказано на словахъ о согласіи Хаптева и онъ ускакалъ обратно, платя на станціяхъ тройные прогоны, выбрасывая серебряныя рублевки ямщикамъ на водку и уплачивая немедля за загнатыхъ лошадей.

Въ Лящевкѣ жилъ отставной маіоръ Вовній. Онъ началъ свою службу въ двѣнадцатомъ году, потомъ участвовалъ въ Турецкой компаніи, гдѣ получилъ сильную контузію въ голову, имѣлъ нѣсколько орденовъ, получалъ пенсію и такъ какъ контузія повліяла на его умственныя способности, то жилъ больше уединенно. Его мало кто зналъ въ окрестности, да и тотъ, кто зналъ, считалъ за сумасшедшаго, такъ какъ онъ или постоянно молчалъ, что случалось съ нимъ періодически, или же говорилъ безъ умолку. Кириловичъ давно ласкалъ Вовнія, не имѣя на него никакихъ особыхъ видовъ, а просто забавлялся его оригинальностію и военными разсказами. Дѣло по жалобѣ Лялинскихъ козаковъ можно было погасить съ помощію одного Хаптева, но опасаясь—не возникло бы оно вновь, Кириловичъ рѣшился продѣлать, какъ онъ выражался, фортель и покончить съ нимъ разъ навсегда. Поэтому, какъ только блеснула мысль въ его головѣ относительно предполагаемой продѣлки, маіоръ Вовній представился ему въ его воображеніи, и онъ уже заранѣе рисовалъ себѣ сцену задуманной имъ траги-комедіи и хохоталъ отъ души. Въ тотъ же день посланный ускакалъ за маіоромъ Вовніемъ, другой разыскивалъ станового пристава Палкина. Жандармскіе мундиры были привезены изъ Кременчуга къ вечеру и на другой день, послѣ утренняго чая, маіоръ Вовній уже репетировалъ передъ Кириловичемъ сцену, долженствующую произойти въ тотъ же день въ Ляленскомъ волостномъ правленіи.

Становой приставъ явился въ волостное правленіе при полной формѣ, протоіерей Павловскій, приходскій священникъ, въ облаченіи, съ крестомъ въ рукахъ ожидалъ пріѣзда жандармскаго полковника; козаки, замѣшанные въ дѣлѣ, всѣ были на лицо, сотскіе, вытребованные изъ другихъ селъ, стояли тутъ же и неизвѣстно для чего приготовленный возъ березовыхъ пучковъ стоялъ тутъ же. Наконецъ послышались колокольчики и сначала показалась тройка почтовая въ саняхъ, а за ней шестерикъ въ крытомъ экипажѣ. На полныхъ рысяхъ подкатили къ крыльцу волостного правленія и предъ толпой предсталъ мнимый жандармскій полковникъ, маіоръ Вовній и его четыре унтеръ офицеры, вооруженные съ ногъ до головы и съ полными регаліями на груди. Становой приставъ съ должнымъ почетомъ отрапортовалъ о состояніи ввѣреннаго ему стана; священникъ сказалъ привѣтственную рѣчь, а въ слѣдъ за тѣмъ мнимый жандармъ маіоръ Вовній приступилъ къ слѣдствію, результатъ коего былъ слѣдующій: „государь остался очень недоволенъ жалобой вашей на его любимца, Николая Андреевича, бывшаго Маршала Кириловича. Прислалъ меня разслѣдовать дѣло, и если окажется жалоба неправильной, наказать всѣхъ васъ розгами. А такъ какъ быть не можетъ, чтобы такой именитый человѣкъ, любимецъ государя, могъ дѣлать что по своей волѣ и (такъ) какъ дѣйствительно наборъ долженствовалъ быть, а только временно

пріостановленъ по случаю мира, то я именемъ государя всѣхъ клеветниковъ подвергаю тѣлесному наказанію".

Всѣ получили по пятидесяти розокъ. За тѣмъ собрали всѣхъ въ кучу и мнимый жандармъ провозгласилъ: „Я пришлю своего помощника закончить дѣло и слѣдствіе по вашей жалобѣ и если кто смѣетъ что либо противное сказать и не въ пользу Кириловича, всѣхъ въ Сибирь! Старшина! держать ихъ всѣхъ подъ строгимъ карауломъ! Да что бы были розги и кандалы! Слышь! ты первый за все отвѣтишь!"

Маіоръ Вовній и его жандармы уѣхали, поручивъ становому приставу и священнику внушить всѣмъ, что слѣдуетъ, а эти господа внушили имъ: всѣмъ скрыться въ лѣса и неявляться домой, пока все дѣло не утихнетъ.

IV.

Въ тотъ самый день, когда Хаптевъ собирался выѣхать изъ Полтавы на слѣдствіе по дѣлу Кириловича, у крыльца его квартиры, передъ самыми окнами остановились сани, у коновода коихъ стояли два жеребца, бѣлѣе лебедя и самые рѣзвые. Хаптевъ взглянулъ въ окно; взглядъ его остановился на жеребцахъ; кровь прилила, и страсть охотника—знатока шевельнула въ немъ всѣ жилки. Онъ еще не успѣлъ прійти въ себя, глядя на такихъ чудныхъ коней, какъ въ комнату вошелъ швейцаръ и доложилъ о посланномъ съ письмомъ.

Если читатель самъ охотникъ къ хорошимъ лошадямъ, если (онъ) любитель хорошихъ подарковъ и только если брезгливъ на этотъ счетъ, тогда онъ не можетъ уяснить себѣ того волненія, какое ощутилъ Хаптевъ, убѣдясь въ принадлежности ему (этихъ) жеребцовъ бѣлѣе лебедя. И какъ въ настоящее время брезгливость въ данныхъ случаяхъ отвергается, то я, не анализируя чувствъ Хаптева, скажу, что онъ въ тотъ день не поѣхалъ на слѣдствіе по дѣлу Кириловича и отложилъ свою поѣздку до другого дня.

Кириловичъ встрѣтилъ Хаптева въ Кременчугѣ. Свиданіе было самое пріятное и хотя о жеребцахъ золотой масти не говорили, но предупредительности Кириловича не было конца. Уходя, онъ оставилъ на столѣ замшевый мѣшочекъ изрядной величины, къ снурку котораго прикрѣплена была записочка лаконическаго содержанія: „Жеребцы золотой масти. Прошу принять въ знакъ дружбы" внизу подъ чертой цифрами: „тысяча штукъ".

По пріѣздѣ въ Лялинцы Хаптевъ не нашелъ никого, всѣ разбѣжались, и волостной старшина донесъ, что клеветники, убоясь гнѣва и немилости царской, разбѣжались всѣ въ Херсонскія степи и за Днѣпровскіе лѣса; оттуда вызвать ихъ нельзя и что вся жалоба ихъ есть наглая ложь и клевета. Что списки дѣйствительно составляли, но все это было по заведенному съ издавна порядку и какъ слѣдуетъ быть по закону, а чтобы такъ какое либо препирательство со стороны властей и въ жизнь никогда не бывало. Въ силу такого донесенія Хаптевъ составилъ протоколъ и сдѣлалъ въ должномъ порядкѣ донесеніе.

Хотя губернаторъ остался доволенъ такимъ оборотомъ дѣла, но наглость Кириловича, съ которой тотъ дѣйствовалъ, выводила его изъ терпѣнія, и онъ рѣшился положить конецъ всѣмъ безобразіямъ. Когда донесеніе государю было сдѣлано и когда послѣдовала резолюція предать дѣло забвенію, губернаторъ потребовалъ Кириловича къ себѣ. Кириловичъ явился и хотя вошелъ въ тотъ самый кабинетъ, въ которомъ недавно съ такою ловкостію разсыпалъ по столу золото, ноги его дрожали, руки передергивались, лицо поблѣднѣло, только глаза горѣли неизмѣннымъ огнемъ и сказывали о своей настойчивости, непреклонности и твердой

увѣренности въ самомъ себѣ. Рѣдко встрѣчаются глаза, чтобы не обнаруживали въ человѣкѣ плутовскихъ его наклонностей или звѣрства: но глаза Кириловича скрывали все подъ своимъ блескомъ. Улыбка его была самая пріятная; красивое и добродушное лицо; въ характерѣ сдержанность, рѣчь полная игривости и ѣдкаго сарказма.

Взглянувъ въ лицо Кириловичу, губернаторъ поблѣднѣлъ. Долго пристально одинъ на другого смотрѣли (они), и наконецъ губернаторъ разразился гнѣвомъ. „Бездѣльникъ!“ сорвалось у него съ языка. „Въ Сибирь!.. и тамъ тебѣ тѣсно быть!.. наглецъ!.. мерзавецъ!

Когда же будетъ конецъ всѣмъ твоимъ безобразіямъ?“

„Позвольте, ваше превосходительство! Вы напрасно выходите изъ себя. Я дѣйствовалъ такимъ порядкомъ вслѣдствіе вашего письма; оно у меня хранится и если въ случаѣ чего, я всегда могу обнаружить!“

„Собака ты! Я раздавлю тебя! въ острогъ!.. Сегодня же въ острогъ!“

„Напрасно, ваше превосходительство, изволите выходить изъ себя. Я попросилъ бы васъ прежде вникнуть въ суть дѣла; для этого необходимо прочесть нѣкоторые документы, и если вы окажете мнѣ свое вниманіе...“

„Я!... вниманіе!... тебѣ!... ахъ ты!...“

„По крайнѣй мѣрѣ тѣмъ обстоятельствамъ, какія могутъ возникнуть въ будущемъ, если вы пожелаете поднять дѣло“.

„Да!—подумалъ губернаторъ, когда прошла первая вспышка;—съ такимъ подлецомъ ничего не подѣлаешь“—и пожалѣлъ о своей безтактности, но желая выдержать роль до конца и поскорѣе прекратить сцену, сказалъ болѣе сдержано: „когда же ты наконецъ уймешься, когда будетъ всему этого конецъ?...“

„Тогда, ваше превосходительство, когда вы согласитесь просмотрѣть всѣ эти бумаги,—сказалъ Кириловичъ, вынимая изъ кармана толстый пакетъ, на лицевой сторонѣ котораго была надпись цифрами „пять тысячъ“. Губернаторъ взглянулъ еще строже, но молчалъ.

„Ошибся, ошибся, ваше превосходительство, не тотъ пакетъ подалъ“.— И вынулъ другой съ такою же надписью и оставилъ оба на столѣ, раскланялся и ушелъ, говоря:—прочтите, пожалуйста, прочтите“...

Лицо губернатора исказилось до того, что еслибы онъ взглянулъ на себя въ зеркало, навѣрно не узналъ бы самъ себя; но глаза его къ зеркалу не повернулись, рука не поднялась, чтобы дать себѣ пощечину, слезы на глазахъ не показались, и онъ началъ просматривать документы, запечатанные въ пакетахъ Кириловича, уже безъ особаго къ нему неудовольствія.

Недаромъ золото названо благороднымъ металомъ; оно дѣйствительно имѣетъ способность показывать въ благородной формѣ все пошлое, все грязное, и часто бываетъ такъ, что человѣкъ, необладающій золотымъ талисманомъ, показывается намъ дотого мерзкимъ съ своими дѣйствительно гадкими поступками, что никакая рука даже въ перчаткѣ не рѣшается къ нему прикоснуться; но лишь только благородный металъ обнаружилъ свое присутствіе, такъ сейчасъ тѣ же самыя руки съ такой теплотой соприкасаются, какъ будто между ними нѣтъ никакой разницы. Совершенно такъ случилось и съ Кириловичемъ. Едва разнеслась молва, что богатства его неисчислимы, а въ сундукахъ его такая гибель золота, что хоть лопатой горни, такъ сейчасъ же ближайшіе и неближайшіе его сосѣди поспѣшили его посѣтить и оказали столько почтенія, что все прежнее ихъ къ нему невниманіе не оставило по себѣ и слѣда дурного впечатлѣнія. Прошелъ годъ, другой—и все забыто. Время позатерло многое и чорное сдѣлалось бѣлымъ. Да, время у насъ самый лучшій

адвокатъ. Попробуйте ка, даже безъ особеннаго умѣнья, взяться за какое нибудь дѣло и вы увидите, съ какимъ успѣхомъ оно у васъ пойдетъ, если вы, не спѣша, предоставите времени улаживать его. Глядишь—одинъ изъ противниковъ поусталъ въ неравной борьбѣ, другой умеръ, третій пошелъ на мировую и вы сошлись съ нимъ. И все потому, что (вы) отдались времени, а оно и потянуло за собой въ нескончаемую даль все чистое и нечистое. Извольте-ка поугнаться за нимъ! Такъ и Кириловичъ отдался времени со всѣми своими уголовными и гражданскими процессами, оно и начало тянуть потихоньку, да такъ всѣхъ поумаяло, что никто и думать не сталъ о его тяжбахъ, и онъ умеръ въ почетѣ и уваженіи, перешагнувъ границу крѣпостного права, продолжая втихомолку разбой, грабежъ и кражи всѣхъ родовъ, для описанія которыхъ нѣтъ страницъ.

ЄВГЕН РУДНИЦЬКИЙ

ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО КОЗАКОФІЛЬСТВА

В історії польсько-шляхетського козакофільства визначну ролю відограв Михайло Чайковський (Мехмет Садик-Паша).

Яко письменник, Чайковський стоїть нижче від Б. Залеського, С. Гощинського та инших представників „української школи", але зате вславився сін своєю спробою практично здійснити козакофільські ідеї.

Маємо змогу подати декілька документів, що доповнюють відомості про Чайковського та його спробу використати гасло автономної України підчас Кримської війни 1853—1856 років.

Нижчеподані документи подав мені до рук в Криму, 1918 року Адам (здається) Чайковський, син Садика-Паші. Переобтяжений поточною роботою, я не міг своєчасно дати належної уваги ні матеріялам цим, ані самому подавцеві їх—тоді старезному дідусеві, вислуженому генералові російської служби.

Згодом, 1920 чи 1921 року, розшукуючи Чайковського-сина, в надії дістати потрібні інформації про архів Садика-Паші, я не застав уже його живим, а сім'я його кудись з Криму виїхала. Так і залишились у мене ці матеріяли без жодних пояснень і коментарів.

Складаються ці матеріяли з таких документів:

1) короткого життєпису Михайла Чайковського; написав їх його син, що подав мені до рук ці папери;

2) списка маєтків М. Чайковського на Волині, що їх було конфісковано після 1831 року (написано на машині);

3) відозви Секретного Патріотичного Комітету України та Басарабії з 16 вересня 1853 року, № 13 (власноручна копія, що зробив її Чайковський-син з невідомого первотвору);

4) листа того-ж таки Комітету України та Басарабії до Порти, з 16 вересня 1853 року, № 14 (також власноручна копія Чайковського-сина);

5) записки невідомої особи про перебування Мазепи й мазепинців у Турції 1710 року (власноручна копія Чайковського-сина, російський переклад з французької мови).

Всі ці матеріяли подаємо тут без жодних змін, крім останнього документу, що його вже надруковано було французькою та українською мовами в „Україні" (1914 р., кн. II, стор. 67—72).

„Въ 1831 г. Михаилъ Чайка-Чайковскій, впослѣдствіи Садыкъ-Паша, принявъ участіе въ возстаніи польскомъ, эмигрировалъ за границу; его имѣнія были Правительствомъ конфискованы.

Мать Чайковскаго, а моя бабушка была внучка Ивана Брюховецкаго, знаменитаго Атамана Запорожцевъ. Традиціи козацкіе и окружающая среда развили въ Чайковскомъ любовь къ Украинскому народу и къ его славному прошедшому. Онъ не ограничился мечтаніями, но еще въ краю освободилъ своихъ крестьянъ и даровалъ имъ землю въ собственность. Они ему отплатили тѣмъ, что когда онъ собиралъ отрядъ для присоединенія къ повстанцамъ, старики его села, прійдя къ нему, сказали: Дѣти

наши пойдутъ съ тобою, панъ, ни одного шляхтича не нужно тебѣ и нашихъ будетъ достаточно; намъ лѣта не дозволяютъ сѣсть на коня, такъ пусть же дѣти наши съ тобою сражаются. Священникъ его села, Немяловскій, провожая и благословляя отрядъ, сказалъ: „Мнѣ девяносто два года, я выросъ въ Сѣчѣ, Богъ даровалъ мнѣ долгую жизнь, чтобы служить ему. Онъ далъ мнѣ еще разъ возможность увидѣть казаковъ и благословить ихъ".

Нежеланіе польскихъ пановъ лишиться даровой рабочей силы и часть своихъ земель парализовало это движеніе во имя казачества, подготовленное Чайковскимъ, а отнюдь не враждебное полякамъ, а направленное только противъ общаго притѣснителя.

Въ эмиграціи, во Франціи, продолжая свою дѣятельность уже на литературномъ поприщѣ, написалъ и издалъ рядъ повѣстей: Вернигора, Украинки, Гетманъ Украины и др., развивая свою идею братанія поляковъ съ украинцами для общаго дѣла.

Во время пребыванія въ Турціи и въ военной службѣ турецкой познакомился съ козаками, живущими въ Турціи: остатками Запорожской Сѣчи на Дунаѣ, съ Добрудскими козаками и съ Некрасовцами выходцами изъ Россіи.

Передъ Крымской войной въ 1853 г. Чайковскій представилъ Высокой Портѣ меморіалъ, въ которомъ вспоминая о Гетманѣ Дорошенко, принявшій покровительство Турціи для охраненія независимости Украины, предлагалъ формированіе полка казаковъ по традиціямъ Запорожья, казаки котораго по разореніи Сѣчи убѣжали въ Турцію и заложили при устьяхъ Дуная новую Сѣчь, извѣстную у Турокъ подъ названіемъ Отузъ-быръ (31), по числу курени. Сѣчь эта просуществовала до 1828 года, когда Атаманъ этой Сѣчи, Гладкій, поддался Россіи. Но многіе Запорожцы остались въ Турціи, на Добруджѣ.

Высокая Порта приняла предложеніе Чайковскаго и приказала ему формировать полкъ казаковъ; при этомъ изъ арсенала выданъ для полка штандартъ, выданный въ давное время Гетману Дорошенко, въ знакъ союза Украины съ Турціею. Штандартъ этотъ хранился въ Греческомъ Патріархатѣ, въ Константинополѣ.

При томъ Высокая Порта препроводила въ копіяхъ секретный документъ, хранившійся въ архивахъ Высокой Порты, въ подлинникахъ. Этотъ документъ давалъ основы формированія полка казаковъ и логичное, основное право существованія; подтверждалъ правильную мысль Чайковскаго, о поднятіи украинскаго дѣла, при помощи той державы, которая была бы согласна помочь этому дѣлу.

Въ 1854 году Чайковскій съ полками изъ казаковъ Запорожцевъ, Добрудскихъ, Некрасовцевъ и съ авангардомъ турецкаго войска, которымъ онъ командовалъ, стоялъ уже на линіи рѣки Прута, готовый вторгнуться въ Бесарабію, гдѣ ожидалъ его Комитетъ Бесарабіи и Украины, готовый ему помочь и людьми и деньгами. Но интриги Дипломатіи и нежеланіе Союзниковъ распространить войну внутри Россіи, принудили Чайковскаго съ войскомъ, которое было подъ его командою, отойти съ береговъ Прута, въ Добруджи. Вторженіе въ Бесарабіи обѣщало всеобщее возстаніе на Украинѣ, во имя вольностей казацкихъ, освобожденіе народа съ крѣпостной зависимости и могло привести къ коренному перевороту существующаго отношенія между народами. Не его вина, что планъ этотъ не могъ осуществиться.

До 1873 года онъ остался въ Турціи, занимая свои должности, поддерживая казацкую организацію, въ надеждѣ, что наступитъ время болѣе благопріятное, для достиженія цѣли, которую онъ преслѣдовалъ.

Но никѣмъ не поддержаный и не понятый, онъ на старости лѣтъ захотѣлъ еще разъ увидѣть родной край и сложить тамъ свои кости, на землѣ предковъ.

Поселился онъ въ Черниговскую губернію, гдѣ и умеръ въ 1887 году, живя въ глубокой нуждѣ, и кончилъ жизнь самоубійствомъ.

Я же, служившій при немъ и раздѣлявшій его идеи и стремленія, пріѣхалъ въ Россію годъ раньше, въ 1872 году и служа въ войску, вышелъ въ отставку съ чиномъ генералъ-майора, съ очень ограниченную пенсію.

Прежнее Правительство никогда не захотѣло вернуть намъ хоть бы часть конфискованныхъ имѣній, списокъ которыхъ прилагаю, или дать какое-нибудь вспомоществованіе изъ доходовъ этихъ имѣній.

Конфискованныя имѣнія у Михаила Чайковскаго послѣ 1831 года въ Волынской губерніи:

1) Село Гальчинецъ—на востокъ отъ дороги изъ Бердичева до Житоміра: дворецъ каменный при паркѣ въ 75 десятинъ, 2 пруда, пахатное поле около 500 десятинъ.

2) Деревня Сюмаки—въ 2 верстахъ отъ Гальчинца на самой дорогѣ.

3) Дер. Агатовка—на западъ отъ дороги; каменный домъ, большой паркъ, лѣсъ дубовый и березовый 750 десятинъ.

4) Гута Чудновская—большое село, стеклянная фабрика, домъ помѣщичій, большой прудъ.

Деревни: Шанявка, Чайковка, Крутый Потокъ. При этихъ деревняхъ большой лѣсъ въ 3 тыс. десятинъ (въ настоящее время Старая Чудновская казенная лѣсная дача).

5) Быковка—село въ 20 вер. отъ Чуднова, лѣсъ въ 5 тысячъ десятинъ, строевой корабельный.

Изъ лѣсовъ Чуднова и Быкова осталось въ вѣдѣніи казны 2833,20 десятинъ.

№ 13. Секретный Комитетъ патріотическій Бессарабіи и Украины. 16 сентября 1853 г.

Господа казаки Турецко-Запорожцы!

Тяжелая рука тираніи Россійскихъ государей, принудила Васъ покинуть Ваше отечество, но теперь настало время сокрушить оковы, которые Васъ связывали и угнетали.

Мы когда то носили героическое имя казаковъ, имѣли своихъ собственныхъ гетмановъ. Это уже достаточно, чтобы воспламенить Вашу гордость и желаніе возвращенія Вашей прежней славы и свободы нашей общей отчизны.

Во имя этихъ возвышенныхъ стремленій, Комитетъ уполномоченный, обладавшій всѣми правами, проситъ Васъ: 1-е возобновить въ Васъ любовь для нашей общей отчизны; 2-е сохранить на всегда вѣрность Высокой Портѣ, которая Васъ великодушно приняла и при помощи которой, въ настоящее время предлагаемъ; 3-е выбрать между Вами двѣнадцать лучшихъ людей между казаками, которые совмѣстно съ нашимъ товарищемъ уполномоченнымъ нами и снабженнымъ этимъ письмомъ и съ письмомъ № 14 ниже изложеннымъ представлятся Высокой Портѣ, дабы просить ее дозволеніе выбрать Гетмана, Начальника, подъ руководствомъ котораго Вы поспѣшите соединиться съ нами для общаго дѣла. Поспѣшите, братья и товарищи, помагать нашему національному обществу, которое выбралъ Комитетъ, до котораго принадлежатъ лучшіе люди нашихъ провинцій. (*подпись*) Предсѣдатель Генералъ-Маіоръ Князь Дабижа, отъ Украины Петренко.

№ 14. Секретный Комитетъ патріотическій Украины и Бессарабіи. 16 сентября 1853 года.

Высокой Портѣ.

Въ чрезвычайномъ собраніи всѣхъ представителей Украины и Бессарабіи было рѣшено изложить Высокой Портѣ, что Украина и Бессарабія были прежде козацкія провинціи подъ протекторомъ Высокой Порты и руководились во внутреннихъ дѣлахъ собственными національными законами; имѣли право выбирать между собою Гетмана (Двубунчучный Паша), но вслѣдствіе замѣшательствъ и непорядковъ, провинціи эти соединились съ Молдавскимъ Княжествомъ подъ управленіемъ Господаря Князя Василія Албанте.

Преслѣдованные злой судьбой оные подпали подъ желѣзную руку Россіи, которая отняла всѣ наши вольности и права, подвергая насъ унизительному рабству.

Съ давнихъ поръ нашъ народъ усиливался отыскивать свою свободу, желая для этой цѣли порозумѣваться съ Польшею, и идти за одно съ ней и съ другими провинціями Россіи. Но эти попытки не приносили намъ никакой пользы, а даже подвергали насъ большимъ опасностямъ.

Въ настоящее время, въ виду всеобщей агитаціи и предвидя разрушеніе Сѣвера, Малая Россія, приглашала наши провинціи основать независимое государство совмѣстно съ Польшею; хотя мы принципіально дали наше согласіе, однако въ виду нѣкоторыхъ обстоятельствъ, препятствующихъ этому соглашенію, мы были принуждены отказаться отъ такого соединенія и довольствоваться болѣе умѣреннымъ существованіемъ, соглашаться на васальное отношеніе къ Турціи, лишь бы получить автономію, и имѣемъ всѣ данные, чтобы утвердить, что Украина и Бессарабія готовы по первому требованію возстать противъ Россіи.

Просимъ Высокую Порту принять наши слѣдующія условія: 1-е дозволить нашимъ Запорожцамъ, находящимся донынѣ въ Турціи, выбрать между собою двѣнадцать довѣренныхъ лицъ, которыя будутъ уполномочены нашихъ провинцій Бессарабіи и Украины при Высокой Портѣ.

Эти уполномоченные выберутъ Гетмана; 2-е выбранный ими Гетманъ долженъ быть турецкій подданный, грековосточнаго вѣроисповѣданія, знающій языки малороссійскій і молдавскій, такъ какъ эти провинціи населены малороссіянами и молдованами. Выборы должны производиться безъ всякаго давленія, свободно, только черезъ нашихъ уполномоченныхъ, въ присутствіи Архіепископа Греческой церкви, который засвидѣтельствуетъ выборъ; 3-е дозволить выбранному Гетману, соединить всѣхъ козаковъ подъ штандартъ, который намъ дастъ Высокая Порта.

Штандартъ будетъ двуколоровый: на бѣломъ полѣ крестъ золотой православный, на красномъ полумѣсяцъ серебряный, штандартъ этотъ будетъ освященъ мѣстнымъ патріархомъ; 4-е по своемъ избраніи Гетманъ присягнетъ, что соблюдетъ права, дарованныя намъ Высокой Портой. Тогда, какъ онъ торжественно обещая свято соблюсти наши права и привелегіи, онъ получитъ утвержденіе въ своей должности отъ Высокой Порты, со всѣми почестями, принадлежащими къ его сану и должности.

Затѣмъ, когда онъ съ козаками вторгнется въ земли Украины и Бессарабіи, эти двѣ провинціи получатъ такіе законы и привелегіи, которыми пользуются Валахія и Молдавія.

При всемъ томъ нужно соблюдать величайшій секретъ и затѣмъ дѣйствовать энергично и скоро, тогда наше дѣло восторжествуетъ, все населеніе послѣдуетъ, какъ одинъ человѣкъ, сила будетъ за нами.

(*Подписи*) Предсѣдатель Генералъ-Маіоръ Князь Дабижа. Генералъ-

Маіоръ Фрайченко, Генералъ-Маіоръ Катарджи. Статскій совѣтникъ І. Образа. Гражданинъ К. В. Драмба. Делегатъ Бессарабіи П. С. Башата".

На жаль, не маємо змоги дати історичне освітлення й перевірити два останніх документи—№№ 13 і 14. Можливо, що оригінал їх був написаний українською мовою, про це свідчать деякі українізми документу, напр.: „порозумѣваться съ Польшей", „штандартъ двуколоровый", „преслѣдованные злой судьбой" та інші; крім того навряд чи доцільно було звертатися до турецьких запорожців російською мовою.

Що до біографії Садика-Паші, то ми повинні застерегти читача: доней треба ставитись обережно. Знаходимо тут очевидні помилки (напр., рік смерти М. Чайковського вказано 1887 замість 1886); всю біографію пройнято сильною ідеалізацією, може й простимою в синових устах. Кумедно оцінюється польське повстання, як „рух в ім'я козацтва". Неймовірним здається й самий факт ставлення селян-кріпаків до повстання 1831 року: „...когда онъ собиралъ отрядъ для присоединенія къ повстанцамъ, старики его села, прійдя къ нему, сказали: Дѣти наши пойдутъ съ тобою, панъ, ни одного шляхтича не нужно тебѣ и нашихъ будетъ достаточно". Навряд чи могли селяни-кріпаки та ще в околицях „Святої Кодні", коли ще жили очевидці розправи з гайдамаками, щиро підтримувати панську справу.

У відповідному місці „Записок" самого Мих. Чайковського[1] знаходимо: „Я, какъ и другіе помѣщики не полагался на крестьянъ, хотя любилъ ихъ и зналъ, что они меня любятъ, и не разсчитывалъ выставить болѣе 30 человѣкъ, которыхъ обязался привести съ собою". Від нього-ж довідуємось, що в загоні Чайковського було тільки 24 селянина, а тих двірських козаків, що служили в панському дворі.

Невдачу М. Чайковського підчас Кримської кампанії Чайковський-син пояснює: „интригами дипломатіи и нежеланіемъ союзниковъ распространить войну внутри Россіи".

За свого часу Фр. Равіта правильніше пояснив причину невдачі Чайковського[2], а за наших часів це питання зрозуміле без жодних пояснень.

---

[1] „Київська Старина", 1891, кн. XI, стор. 279.

[2] Przegląd Tygodniowy, 1886, №№ 7 і 8. Переказ у „Київськ. Старині", 1886, кн. IV, стор. 763—777.

ХВЕДІР СЕНГАЛЕВИЧ

ЗОЛОТА ГРАМОТА

(Із споминів про 60-ті роки).

В селі Синиці, що на Канівщині простяглася над Россю довгою вузькою смужкою аж до Таращанської Січи, жили два діди: панотець Іван Петровський та титар Василь Парфеса. Похмурий, мовчазний, з гострим з-під сивих косматих брів поглядом панотець являв собою повну протилежність веселому, балакучому титареві.

Жили вони обидва в старій церковній хаті, мали невелику пасіку, городець і вічно правили в церкві: панотець правив, а титар дзвонив, запалював кадило, при чому замість ладану кидав пахучу замазку, якою бджоли шпаглюють вулики.

Ніколи діди не сиділи дурно, завжди що-небудь длубали: то на пасіці, то щось зашивали в своїй старій одежі, при чому по черзі вживали едині окуляри. І вічно балакали. Власне балакав титар, а панотець покрикує, перечить, стримує старого. Зрушливо сперечалися вони, хто з них старший. Різниця була не велика,—може рік, може два,—але тут ролю грав не тільки, мовляв, аритметичний принцип, але також і практичні наслідки. Припускалося, що старший помре раніше, а молодший і очі закриє померлому братньою рукою і поховає його дбайливо. Такий стан і користь померти раніш були принадні, і діди сперечалися.

Дідам було разом років із 160. Вони пережили своє покоління, пережили друге, розгубили родину, приятелів і були всім чужі на цьому світі, не могли ніяк ввійти в колію сучасности, нічим не цікавилися. Ніхто й ними не цікавився. Здається, тільки я один і заходив до дідів. Вони приймали мене медом з кислими огірками і розповідали мені про старовину. Найбільше-ж згадували про кріпацтво. Звичайно отець Іван тільки бубонів, а оповідав титар.

— Докучило те кріпацтво страшенно. Я був молодим хлопцем, коли воля вийшла. Було мені років із двадцять...

Вмішується отець Іван і переконує, що не більш як сімнадцять, мабуть, щоб йому раніш умерти. Погоджуються на вісімнадцяти.

— І то мені в'їлася в печінки тая панська влада. А вже батько наш та мати—так вони-ж, бідораки, попоплакали та попостраждали. Тут треба своє збіжжя збирати—кидай усе та йди на панщину. Тут у старшого брата діти маленькі, жінка слаба, але щось сказав він прикре,—та не економові, а паршивому писарчукові,—беруть брата в москалі, пиши його душу на вічні поминки, бо з москалів немає вороття. Та що згадувати? Добре, що минулося, і ніхто з тих, що живуть на селі, окрім мене, не терпів того тягара. А тут і чутки немає про волю. Ходили, припустимо, байки, та хто їм віри йняв тим байкам. Возив я одного разу—послали мене з економії—якомусь панкові до Тараща вівсяну солому для корови та гречану полову для поросят. Ну, от як скидав я йому те все, він спочатку спитав мене, чи не чути в нас у Синиці чого, а потім і натякнув, що щось буде чути через місяць про волю. Я й додому їхав, про ті слова панкові згадував і батькам удома розказав, але так воно й минулося. Аж згодом—не вгадав панок таки: через п'ять

тижнів трапилося!—возили ми гній на панське поле. Ну, привезли, розкидаємо. Коли біжить з економії конем отаманчук, той, що коло підвід їздить. Прибіг, скочив з коня, сміється, співає. „Кидайте,—каже,—хлопці, до стобіса воли й вози! Останній день робите! Воля вийшла!“ А далі впав знов на коня та й побіг иншим сповіщати. Не знаємо, що й робити: одні скидають гній, инші так стоять. Але дядько Омелько й каже: „Хто його зна, може й так, а може й не так. Багацько побреxеньок про тую волю ми чули, дивіться, як-би ще якогось лиха не вийшло. Гайда, хлопці, кінчайте роботу по-господарськи, як належиться, та вернемо в село, то й будемо знати“. Так ми й зробили. В'їздимо в село, аж там усі люди біжать до церкви. Кричать до нас: „Покиньте до стилої матери! Годі вже! Наробилися!“ Тут ми таки все й покидали—вже дядько Омелько сам худобу порозпрягав і позаганяв. В церкві і під церквою людей-людей!.. Всі! Прочитали таки їх батько тую бамагу. Мало хто, правду кажучи, розібрав, про що там говорилося, а потім і виявилося, що...

На цьому місці завжди отець Іван гримне, бувало, на титаря, титар і змовкне.

Почалась революція, безлад пішов, непорядки—зовсім діди розгубилися, опустилися. А як закотилася пошесть та почали ховати по десять душ на день, приходить до мене дід Василь та й кличе до себе. На моє запитання, чи не слабий часом панотець, оповідає, що не слабий, але має до мене якусь справу. Приходимо. Отець Іван, як завжди, привітно здибав, але-ж зараз-таки закликає мене до церкви—в якійсь пильній справі. Пішли ми втрьох—і дід Василь з нами. Церква в дідів старовинна, в записах показано, що будувати почато її 1705 року. „Разом з Петербургом!“—любить говорити панотець. І повинно-б бути в ній речей всіляких старовинних багато, якби не своєрідна старанність дідів до церкви: все-то вони малювали та вилискували і старе все нищили, заміняючи новим. Нещодавно дід Василь стару полотняну ризу, руками шиту й гаптовану, продав за карбованця „на латки“, а фігуру „Івана Воєна“ порубав на вугілля до кадила, „бо лице було таке, як у віспі“.

Одчинив отець Іван церкву, ввійшли ми, і зараз знов зачинив на засув. Потім пішов отець Іван у вівтар і виніс щось завинене в хустині.

— Такі тепер часи,—каже отець Іван і не обрубує, як завжди, але спокійним, урочистим голосом,—часи непевні, розбишацтво, стрілянина, пошесті—все може бути, всього треба сподіватись. Та й старий-же я до того... Тут справа одна. Як то волю народові дав цар Олександер, і вже тоді таки незадоволення пішло. Балакали, що не всю волю дано, що сховано волю од народу. Казали про якусь „Золоту Грамоту“, що її заховано, а хто сховав—невідомо. Може й сам цар озирнувся. Шкода йому стало влади своєї, то й забрав її назад... За те саме, казали, і вбито його потім. А, може, сховали пани та попи, як кажуть люди, та царя тільки даремно покарано. Не знаю. Пам'ятаю тільки, що третього дня, як після наказу прочитали були маніфест про волю в церкві,—з криком прийшли люди до нашої хати і ганьбили батька всякими словами. Кричали, що він волю сховав, вимагали, щоб він показав царську „Золоту Грамоту“. Батько і клявся, і божився: не помогло! Повели старого до Роси топити. І були-б утопили. Та на щастя над'їхав його таки, Василів, батько. І оборонив, царство йому небесне. Після волі зараз-таки бунт був польський і їх розбито, і одбирали в них також якусь „Золоту Грамоту“—чи та сама, чи яка инша, не знаю. Знаю, що як тому бунтові бути, стояли в нашій хаті батьківській польські повстанці, а потім стояло військо московське. Хутко батько помер, я заступив на парафію. І от, перебираючи батькові папери, знайшов я справді „Золоту Грамоту“.

Од кого вона лишилася—чи од Поляків, чи од війська московського—хто його знає,

— От і так. Сховав я тую грамоту. Сами гаразд знаєте, які суворі часи були за царя Олександра III та другого! Боявсь. І порадитись ні з ким було. Мучить і гнітить мене одна думка: може, справді, заховав небіжчик батько од народу дорогоцінну „Грамоту" і став зрадником? І мене зрадником зробив, бо не сказав мені нічого. А я зрадництво те продовжую. І гидко мені, і соромно. А найбільше перед останнім моїм приятелем, оцим—о дідом Василем. А ще я думаю... але, може, думка моя пуста і непотрібна... З'явилися тепер ріжні партії і кожна свою відозву видає. І одна між ними лайка й сварка. Може, ця „Грамота" що допоможе? Може, й добре, що я її заховав аж до цього часу? Подивіться, будь ласка, і порадьте.

І сів знесилений та покірний, чекаючи суду над собою.

Розгорнув я стару линялу хустку, скілька аркушів старого пожовклого паперу і нарешті показалася:

ГРАМОТА

Сельскимъ Народу

„Грамота Сельському Народу. Разом з Польщою и Лытвою пидня-вшись протывъ Московського паноування, щобъ добуты вичну свободу и щаслыву долю цилои нашои краины, заявляемъ передъ Богомъ, цилымъ свитомъ и народомъ, що другого щастія не жадаемъ для дорогои нашои краины и не вышоукоуемъ его нигде больше якъ тильки въ воли, свободи, ривности и щастіи всихъ мирянъ, якоибъ воны виры и стану не булы. А жадаючи наибильше щастія сельского люду на вични часы постановляемъ:

а) Сельскіи людъ въ селахъ и хуторахъ паньскихъ и казіонныхъ, однодворци, чиншовыки, и такъ дальше, видъ сіого дня вольни, свободни и ривни въ правахъ другымъ обывателямъ краины.

б) Можуть и маютъ право переходыты зъ мисьця на мисьце до сподобу и нихто имъ въ тому перескожаты не буде.

в) Можуть и мають право оучитысь вувсякихъ школахъ и буты въ краіовои служби наривни зъ другымы обывателямы краины.

г) Разомъ съ другыми мають право выбераты зъ помежъ себе выборныхъ до судивъ, радъ и оурадивъ сельськихъ, повитовыхъ, земськихъ и наивыщихъ народныхъ.

д) Будуть судытысь и правытысь наривни зъ другыми, тильки своими судами и властямы, зложенными зъ выборныхъ, мающихъ стерегты святои справидлывости, законивъ и безпечности особъ и добуткивъ кожного.

е) Подати народни, земськи повинности и людей до народного вийська будуть даваты тильки за постановою и дозволеніемъ наивыщои краіовои рады, зложеной зъ выборныхъ видъ цилои краины.

ж) Земли орни, сыножати и садыбы паньски и казіонни, котори за чиншъ або за видробитки, або на выкупъ держали селяне, будуть видъ сіого дня на вични часы власностею кожного хозяина безъ жаднои за нихъ платы. Дидычи за ци ихъ земли будуть маты плату зъ народніого скарбу.

з) О надили землею сельскихъ людей, котори доси еі не малы, якъ будныки, бобыли, халупныки, двирски люде, і т. д. постановыть въ слушнымъ часи наивыща краіова Рада.

и) Однодворци и чиншова шляхта будуть маты на вичну власность наривни зъ селянамы земли садыбнои и грунтовои зъ земель паньскихъ, де буде еі доволи за плату зъ народніого скарбу, або зъ коронныхъ земель.

і) Сельскимъ священныкамъ православнымъ опричъ церковнои земли, назначаемъ плату грішмы, щобъ тыльки не потребовалы воны видъ люду платы за духовны послугы, а скільки пріидеться платыты всякому священныкови скаже наивыща краіова Рада.

к) Окроме всіого сказанного, кожному хто підійметься оружно зъ намы противу московського панованя, або здоровъ выиде, або зостанеться раннымъ, наділять наименшъ шість мургівъ земли и садыбу, въ земляхъ коронныхъ, або досмертну плату зъ народніого скарбу.

л) Сельському людови надаючи выще просказани права вольности, обывательскои ривности всихъ передъ кожнымъ и земськои власности, ручаемъ и вично обицяемъ свободу правъ виры якои хто прыдержуеться и оуживанія своеи мовы въ школахъ, судахъ и другихъ земскихъ росправахъ.

Все выше пысане, оглашаючи сельскому людови Подоля, Волыня и Оукраины, захованье и оборону правъ, наданыхъ цею грамотою, прысіагаемъ передъ народомъ, цилымъ свитомъ и Всемогущимъ Богомъ. Въ Господне попеченіе виддаючи долю народа, которому вичного добра жадаемъ о цю грамоту виддаемъ до Волостнои Управи на кожну волость. Тымчасова Народніа Старшина“ [1]

Під „Грамотою“ восьмикутня печатка у вигляді зірки з білого паперу, в середині її — червоного кольору п'ятикутники: один угорі, два під ним насподі; у верхньому польський герб (одноголовий орел), в лівому спідньому литовський (кінногчик), в правому спідньому—архангел Михаїл. Навкруги гербів польський напис: Rząd Tymczasowy na Rusi, а навкруги напису обведено червоною смужкою. „Грамоту“ друковано на товстому жовтавому папері золотими літерами, писано церковно-слов'янським письмом, мовою українською, правописом російським. Вгорі, між верхніми

[1] Такий-же самий текст „Грамоти“ було надруковано р. 1907 в статті П. Стебницького „З Архіва Д. Л. Мордовця“ в „Україні“, стор. 308—310, а також у львівській „Ілюстрованій Україні“ р. 1913, № 23, стор. 6, в статті О. Назарієва.

14 рядками, образ Ісуса Христа із сферою в лівій руці, права піднята вгору.

Уважно й мовчки вислухав отець Іван всі пункти „Грамоти", видимо, хвилюючись, і чекав мого слова. Я заспокоїв його, сказавши, що цю грамоту випустили Поляки, що грамота мала на меті скинути панування московське, але народ український за ними не пішов, через що зрадництва в його вчинку немає ніякого, що сучасні відозви зовсім инші і що „Золота Грамота" має тепер значіння тільки як старовина. Я раяв оддати її мені, а я передам куди слід.

Отець Іван цілком заспокоївся. Що-ж до того, щоб передати „Грамоту" до музею, сказав: „Я подумаю". І заніс назад у вівтар.

Ще з більшою увагою слухав читання „Грамоти" дід Василь. Очевидячки, вона йому сподобалася і він за мною повторяв весь час: „Перед господом богом... Так, так. А перед ким-же присягатися, як не перед ним?! А ті люди, що зовсім не мали землі... таки не мали, так і пропадали... Так... так .."

Але коли я прочитав на печатці польський напис, дід здивовано спитав: „А це по-якому?" А коли довідався, що по-польськи і що Поляки й „Грамоту" всю писали, то плюнув, почав був лаятися, але згадав, що ми в церкві, та затулив рота рукою.

З церкви знов зайшов я до дідів. Ніколи дід Василь так багато і з таким захопленням не оповідав, як цього разу. Прочитана тільки-но „Грамота" зворушила в нього спомини про польське повстання і тільки про це він тепер розповідав.

— А як-же! От тут таки в нашому лісі і стояли. Й по инших селах та лісах. От у Бороданях також. Не багато. Та все більш двірські люди, шляхта, ляшки; а щоб нашого народу, мужицького, так, здається, не було серед них і жодної людини. І такий пустий нарід! Які вони вже там вояки! Так більше погуляти, випити та похвалитися. А вже боягузи! В Бороданях хата така була, де вони що-вечора сходилися та піячили. Ну, от нас кілька хлопців зібралося та як крикнемо під вікнами! Де що поділося! Як не повискакують наші панки! Шаблі коло ніг теліпаються, а сами ходу до лісу! Ліс той і тепер стоїть. „Панський Зад" прозивається. Ну, так у той ліс і тікали. А позиція їхня, там де вони стояли до бою,—оттут зараз починалася за Синицею, за городами, так яром стали вони аж до „Луки Ківшовацької", де тепер цукроварня. Ну й стояли. І там також гульня та співи. Якось воно не йде: таке діло почали та задумали, а тут гуляють та танцюють. Ну, одначе не довго. Прийшли москалі та позаймали ті села, де раніш стояли польські повстанці: нема вже, бідоракам, ходу, пішли на позицію. Та хутко й позицію здали. Тут допоміг москалям один таки з нашого села: провів їх ярами та лісками в тил... Ну, й забрали ляхів, як у мішок. Попостріляли трохи ті відти, а ті відти, набили ляхів купу чималу, а решті руки пов'язали та й погнали до Київа. А тому чоловікові, що провів москалів, мендаль дали й грошей щось там. Таке то було діло.

— Та ще яка кумедія скоїлася, та з таким-же чоловіком, що ніхто і сподіватись не міг! Як там тая стрілянина розпочалася так опівдні, а ввечері й одного повстанця польського на позиції вже не було. Порозбігались, кому пощастило. І так до нашого села бігли, тільки не затримувались тут, бо знали, що стоять москалі. І вночі вже тихо стало, ніби нічого й не було. Одходить вже й думка про повстання.

— Ночував я надворі, під повіткою. Забрехали пси. Йде хтось у ворота. „Хто такий?"—питаю. Так ніби по-польському одказало: „А де тут піп жиє?"—„Тут,—кажу,—недалеко. А чого треба?"—„Проведи,—каже,—

мене, сину, до його". І дає мені гроші в руку. Ну, веду. Товстий такий, старий пан, вуса такі довгі. Привів я до них таки, до батюшки. „Я,—каже,—лікар із Квіток, що коло Корсуня, на назвисько Тритшель[1]. Привезли мене,—каже,—тут до слабого в одне село—забув, як прозивається, бачите!—та коні мої,—каже,—десь поділися". І ні до якого слабого його не кликали, а просто був за лікаря в повстанців та й утік разом з ними. Посидів лікар до ранку, а там запріг я одного нашого коня, а другого батюшкового та й одвіз аж до Квіток. От такі-то були повстанці!

— А на тому місці, де позиція стояла, так з лівого боку росте ліс, Турчин прозивається. І тоді він ріс. От у той ліс найбільше повстанців утікало. І там їх москалі ловили й розстрілювали. Прив'яжуть до дуба та й розстрілюють.

— От уже не хутко після того повстання заїхав знов сюди пан-дідич Браницький. Він ще перед повстанням виїхав ніби-то за кордон. Приїхав, кажу, знов. Ну, походив по Турчиновому лісі, поклав хату там для вартівника і заборонив у лісі полювання. „Жебе нік не струляв. І я не бенде. Щоб там, де пролито святу кров повстанців, щоб ніяка кров не проливалася!" І справді: усюди полювали з гончаками, з хортами, а в Турчиновому лісі ніхто й не випалить. Зимою для кіз снопи вівса, копички сіна по лісі стоять, для зайців—морква, буряки купами, корита з вівсом. І ніякого вбивства! Ще й чоловік був такий, що всього того наглядав і прозивався той чоловік—„зайчопас". І хата йому була в лісі, і гроші йому платили з економії. А ті дуби, що повстанців під ними розстрілювали, звелів Браницький обкопати, а де кулі в дубах позастрягали, дощечки звелів начіпляти. Ми, бувало, хлопцями, зробимо дірку в дубі свердлом, встромимо кулю і до пана: ось знов такий дуб, як ви, мовляв, шукаєте! Дасть карбованця і скаже також обкопати. А як дізнався—дуже гнівався: „свиня хлоп",—каже.

Перед смертю довелося мені ще раз побачити дідів. Дід Василь уже лежав, а отець Іван ще бадьорився, але його розбирало. Повів він мене до церкви, вдарив три поклони перед престолом—чи не в-останнє!—промайнуло мені в голові,—і виніс з вівтаря „Золоту Грамоту".

— Одайте її,—сказав отець Іван,—кому треба... А мені вже, мабуть, вона не знадобиться!..

Даремно діди-побратими сперечалися, хто з них старший та хто раніш помре. Обох дідів поховали чужі люди в один день за часів великої пошести висипного тифу 1920 року.

---

[1] Лікар Генрих Тритшель, батько проф.-медика київського університету, помер у 90-х роках.

ІГНАТ ЖИТЕЦЬКИЙ

О. О. ПОТЕБНЯ І ХАРКІВСЬКА ГРОМАДА В 1861—63 РР.

(Із щоденника та листування В. С. Гнилосирова).

Олександр Опанасович Потебня (1835 — 1891), родом з Роменськ. пов. на Полтавщині[1], більшу частину життя свого перебував у Харкові і там він кінчив університета (1851 — 1856), учителював, а оборонивши в 1860 р. дисертацію „О нѣкоторыхъ символахъ въ славянской народной поэзіи", був у харківському університеті за ад'юнкта, а потім за професора до самої смерти. В Харкові пройшла його й наукова, і громадська праця. Змалку він був людиною „книжною", з половини 50-х років захопився українською етнографією та лінгвістикою (впливи Нєговського, братів Лавровських[2]) і з того-ж часу самовіддано працював у галузях науки, не ориваючи звязків з українськими громадськими справами. З кінця 50-х років Потебня приятелював з гуртком харківських студентів, переконаних Українців (П. Лобко, О. Шиманов, І. Біликов, М. Жученко, Хв. Павловський, І. Пауленко, С. Сукачев, І. Шам, В. Мова та ин.). Ми подаємо нижче деякі відомості про ці його молоді роки, користуючись уривками рукописного щоденника[2] однолітка й приятеля Ол. Оп-ча, Вас. Степ. Гнилосирова-Гавриша (народ. в 1836 р.) та їх обох листуванням у 1861—63 роках.

В перший раз В. С. Гнилосиров записує про Потебню 4-го січня 1861-го р. „Отъ 11 утра до 10 ночи пробыли съ дядей (так називали Онд. Левича Шиманова) у Ал. Аф. Потебни. Время проведено съ пользой и удовольствіемъ. Въ хозяинѣ нашли пріятнаго собесѣдника, теплую, живую, южную натуру—личность вполнѣ симпатичную. Много было затронуто очень живыхъ и новыхъ вопросовъ. Ал. Аф. распространялся съ большимъ жаромъ и обнаруживалъ разностороннюю начитанность и глубокій природный смыслъ, окрыленный дѣльнымъ научнымъ пониманіемъ и знакомствомъ съ европейскими литературами"[3]. 29-го січня Г-в з приятелем Шимановим знову одвідали Потебню. Надійшов і ще дехто з молоди. Розмова спершу точилася про заснування приватної каси взаємодопомоги педагогам Харкова; а далі — „заговорили о пѣсняхъ, — и тутъ Ал. Аф. воодушевился, вытащилъ цѣлую кипу бумагъ, испещренныхъ родными и германскими пѣснями, нашлось нѣсколько мотивовъ, записанныхъ по нотамъ, тоже вспомнилось не мало—и начали сообща запѣвать. Затѣмъ Ал. Аф. заговорилъ, что недурно образовать вокальный хоръ изъ народныхъ пѣсенъ между студентами, и по крайней мѣрѣ, хоть этимъ путемъ подѣйствовать на развитіе эстетическаго вкуса въ простомъ народѣ, положимъ, хотя въ земскихъ воскресныхъ школахъ. Оно было очень кстати, тѣмъ болѣе, что ходили слухи о циркулярѣ, запрещающемъ общія бесѣды въ воскресныхъ школахъ. Вообще, вечеръ до 10 ч. былъ проведенъ avec grand plaisir"[4]. — Про клопоти за організацію хорів

[1] Батько його, Опанас Юхимович був роменський землевласник.

[2] Відділ рукоп. Всенар. Б-ки України, І, № 354; текст друкований, — автентичний писаному.

[3] „Щоденник", ст. 19.

[4] Ibid., стор. 38.

Потебня й через рік писав В. Гнилосирову листа, коли вже розсипався студентський хор у Харкові, а склався гарний бурсацький (з семінаристів) хор, і Ол. Оп. чарувався в ньому: „Голоса такіе, какихъ вы здѣсь, конечно, не слыхали и пѣсень больше знаютъ, чѣмъ студенты“ [1].

13 березня 1861 р. в щоденнику записав Гнилосиров: „Передъ вечеромъ я зашелъ къ Ал. Аф. Потебнѣ и просидѣлъ у него часовъ до 11 вечера... Толковали о воскресныхъ школахъ вообще и о проэктѣ, представленномъ нѣкіимъ Баллинымъ [2] въ пользу изученія народа и распространенія грамотности. Заговорили о толкованіи свящ. книгъ и естествен. философіи. Я ему сказалъ, что досталъ Бюхнера... Ал. Аф. замѣтилъ, что онъ знаетъ нѣсколько сочиненій гораздо удовлетворительнѣйшихъ, но почти всѣ на нѣмец. (яз.)“. 8 червня Гнилосиров занотовує, як увечері зійшлись до нього й Шиманова, що разом мешкали, харківські молоді Українці — Баговський, Зарубин, Одарченко й Потебня на товариську учту та бесіду, і вже тільки о пів на другу вночі розійшлись. „Теплий парень, записує Г-в,—спасибі ёму; ніякъ не переслухаешь ёго, як піде балакать; до пісень ажъ труситця, бо певно зна в них силу“ [3].

В. С. Гнилосиров не кінчив ще університету, як припало йому заробляти хліб і, по тому, як склав він учительського іспита, податись учителем до міської повітової школи в Охтирку, Харківської губерні. Потебня допомагав йому в клопотах і підтримував зносини з приятелем. На літо 1862 р. задумав Потебня зробити подорож то пішки, то на возі по українських усюдах [4]. Лагодитися почали ще з ранньої весни, і Потебня писав у 10-х числах березня до Гнилосирова: „... До діла б було мені, коханий земляче, объіхати або й пішки обійти якусь невелику частину України та придивитись и прислухатись до народного життя й мови. Тепер ось намірилися ми іхати літом (як що несподіване не завадить) у двохъ із Чириковым, а васъ третёго просимо до товариства. Сами знаете, що васъ намъ дуже треба, бо и я змалку усе изъ книжками возився, а до простого чоловіка и слова сказати не вмію, и вінъ (харк. приятель Чириков) увесь свій вікъ у городі пробувавъ. Грошей якъ буде у насъ изъ півтораста карбованців, той Богу дякувати: и самъ знаю, що не багато, та більшого довго дожидатця. Куди іхати и самъ ще не знаю... Пішіть же, будьте ласкаві, що ви объ сёму думаете, бо хоть до літа ще багато води утече, та треба намъ знати вашу думку загоді... Чи не можна б купити мені въ Ахтирці сорочку хорошу мережану изъ маленькимъ комиром?... Треба б мені було и свити... Штани сині китайк. я собі і тут пошив“ [5]. В. Гнилосиров приєднався до мандрівників і про згоду одписав їм. Потебня 11 травня повідомляв: „Приідемо до вас у Ахтирку 5 або 6 Іюня. До 10 можемо у васъ тамъ підождати... Пишіть, чи не треба вам чого з Харкова? Може книжок у вас не багато? [6] Я уже не сподівався изъ Вами іхати, бо мене се літо мають послать за гряницю. Теперъ же розсудив, раз—що свого слова цуратця не приходитця, а друге, що поки бумага зъ Петербурга прийде, можна поіздивши та і до дому вернутьця. Буває так, що и передумають“. Харківці спізнилися. В щоденнику В. Гнилосиров записує, що тільки 18 червня „заіхали за мною в Охтирку

[1] Від. Рукоп. ВБУ, III, № 4057.

[2] Харківськ. мешканець, радикал того часу, видавець збір. україн. пісень.

[3] „Щоденник“, ст. 50, 83.

[4] Подібну подорож по Харківщині й Волинському краю літом 1861 р. вже одбули Гнилосиров з братами Он. та Ів. Шимановими.

[5] Від. Рукоп. ВБУ, III, № 4058.

[6] В подорожі по Україні В. Гнилосиров з приятелями завжди брали чимало українських книжок, щоб продавати й даремно розповсюджувати їх. Див. „Пять дней Харьк. студента“ (В. Гавриша) в „Основі“, 1862, № 9.

Ал. Аф. Потебня и Чириков..... Тепло встрѣтились, побесѣдовали, закусили, вечеромъ съѣздили на Ворскло, скупались". Те-ж саме було й на другий день; ввечері всі троє опинились у охтирського приятеля, де між иншим дуже пройняли Г-ва слова й музика, яку програв Потебня на флют-гармонії до російської пісні „Что селезень смутенъ, невеселъ", а через день мандрівники виїхали з Охтирки в напрямку на Полтаву [1].

На жаль, ми не маємо докладних записів про подорож Потебні з Гнилосировим та Чириковим. З 23 до кінця червня вони перебували в Полтаві, де бачились з міськими Українцями (Д. Пильчиковим, В. Куликом, Локощенком, Мокржицьким та ин.) та вели переговори з громадянами радикального напрямку. Про відвідування українських громадян є цікавий запис у В. Гнилосирова: „Щербакъ и по его примѣру Бабанинъ отдали землю и усадьбы крестьянамъ безъ всякаго возмездія. Идея этихъ господъ (полтавських радикалів того часу)—крайняя ассоціація. Ратникомъ с о ц і а л и з м а на литературномъ полѣ, по словамъ ихъ, „Современникъ". Чернышевскій и, вѣроятно, Некрасовъ—члены партіи. Они говорили о себѣ: мы не „Великорусы", ни „Молодая Россія", ни „Земская Дума"—девизы довольно сильныхъ сѣверно-русскихъ партій въ революціонномъ духѣ. Кулишъ говорилъ, что партія нашихъ гостей довольно сильная и вліятельная. Имъ хотѣлось знать, что дѣлается въ Южной Руси, и съ этою цѣлью они будутъ въ Харьковѣ и Кіевѣ. Въ Харьковѣ жалкій представитель ихъ направленія Баллинъ... Одно изъ важныхъ условій, предложенныхъ нашими парламентерами—л и т е р а т у р н а я п о д д е р ж к а съ ихъ стороны у к р а и н с к а г о в о п р о с а, положимъ, хотя въ „Современникѣ" и невмѣшательство въ наши дѣла, вопреки чужеземной почвы (sic!); въ противномъ случаѣ и ихъ труды будутъ пуфъ. Правительство насъ будетъ давить кацапами, а кацаповъ нами" [2].

Мандрівка далі розладилася, мабуть, з приводу закордонної університетської командировки Потебні, бо 2 липня, коли П. О. Куліш прибув до Полтави, то уже не застав його там, а взяв адресу батька Ол. Оп-ча до Ромна, де мав побачитися з Ол. Опан. А під кінець літа 1862 р. Потебня вже подорожував за кордоном.

Через рік тільки одержав В. Гнилосиров від Чирикова адресу приятеля на Прагу Чеську з такою припискою: „П. Лавровскій (проф.) сообщаетъ его (Ол. Оп-ча) желаніе возвратиться (изъ Австріи) домой раньше положеннаго срока (на два роки), даже осенью нынѣшняго (1863-го года). Что побуждаетъ его уменьшить время пребыванія своего за границей, онъ самъ не объясняетъ, а потому всякія предположенія на этотъ счетъ безполезны" [3]. Ми не зробимо, гадаємо, помилки, якщо таємність цю пояснимо злою пригодою з братом Ол. Опан-ча Миколаєм, який прийняв участь і загинув у польському повстанні 1863 р. У всякому разі, Потебня в серпні цього-ж таки року проїхав уже з-за кордону до Петербургу. Чи не випало йому там давати урядові неприємні „тлумачення" з приводу справи його брата? В. Г-в все-ж таки завчасно поспів ще 15 червня послати листа до Праги, де між иншим повідомляв Ол. Оп-ча про пересилку з Харківщини грошей М. І. Костомарову, про видання українських народніх книжок, про випади проти Українства Говорського в „Вѣстн. Ю.-З. и Зап. Россіи" та про инші українські справи [4].

Останній запис В. Гнилосирова про Потебню в цьому році 23 — 24 листопада зроблено такий: „Ал. Аф. передавъ свою книжку „Мысль и

[1] „Щоденник", стор. 502—503.
[2] Ibid., стор. 501—502.
[3] Від. рукоп. ВБУ, III, № 4090.
[4] Ibid., III, № 4091 (чернетка листа В. Г-ва).

языкъ“ з надписсю „Коханому землякові“..... (і) патрет ёго, підписаний въ Петербурсі 23 Августа 1863; з другого боку написано:

„Ой порісъ роменъ съ тиномъ урівень,
А трава та й по облозі;
Ой нема, нема правди ні въ кому,
Тільки в єдиному Бозі.

З народнёї письні, записаної Костомаровим.—Далі каже землякъ, що: „на карточкѣ по вашему слѣду написалъ два стиха изъ народ. пѣсни. Костомаровъ, записавшій ихъ, не понимаетъ самъ. Я такъ понимаю: нікчемне зілля зъ тиномъ рівняется, а шовкова трава — по облозі, де її скотъ витолочить,—такъ на світі діється; тимъ то говорять, що нема в світі правди. Въ Галиціи поють—

„Шкода́ трави шовкової сёму облогові;
Шкода́ мене молодої сёму дуракові“.

Значить трава на облозі лишня, чи що? Мнѣ полюбился этотъ стишокъ, и я его часто повторяю, вспоминая про свои невзгоды“ [1]. „Невзгоды“..... Чи не „шовкова трава“—загинулий брат Ол. Оп-ча, якого він вельми шанував і за долею його довго сумував?

Спомини про Потебню подають нам постать людини переважно суворої, непохитної вдачі, гострої філософської та методично-наукової думки. Гадаємо, що обмежене завдання вище наведених уривків із спогадів і листування небіжчика ми виконали, якщо досить зауважили ще й інші риси вченого громадянина з чулим серцем і молодим захопленням українськими справами.

---

[1] Далі в листі Потебні була програма галицького видання „Мети“, що її переслала Петербурзька громада до Харкова, та заклик до кореспондування з України „Слову“ львівському чи „Меті“. Див. „Щоденник“, I, 354, стор. 186.

Є. ВИТОШИНСЬКИИ

СЕЛЯНСЬКІ ОПОВІДАННЯ ПРО ХОЛМСЬКЕ „ВОЗСОЕДИНЕНІЕ“

(1866—1875 рр.).

„Возсоединеніе“ холмських уніятів з православною церквою записалося дуже яскравими фарбами в історії російської релігійної та національної політики в західніх прикордонних краях.

Почалася ця справа „возсоединенія“ з одного невеличкого непорозуміння. Це непорозуміння швидко росло й перетворилося на справжню трагедію, що не тільки забрала силу непотрібних жертов, а й залишила величезний надлом у народній психіці. Через трагедію 1875 року четверта частина холмської української людности втратила змогу боротися за своє національне „я“, втратила віру в правоту своєї справи і в безумі одчаю кинулася на лоно чужої національности та чужої релігійної стихії.

В історії приєднання дві сили державної машини були активними: 1) духівництво та 2) цивільна, переважно поліцейська влада.

І духовна, і поліцейська влада показали повне нерозуміння свого завдання, виявили глибоке неуцтво.

Бойовим пунктом „возсоединенія“ було питання про церковну обрядовість. На кінець 60-х років XIX ст. серед галицького уніятського духівництва утворилася група „обрядовців“; вона увесь центр боротьби унії з католицтвом бачила в церковному лише обряді.

Визначним представником цієї групи був протоієрей Маркел Попель, що на початку 70-х років прибув до Холму і став незабаром адміністратором холмської єпархії. Він почав очищення обряду в уніятській церкві циркуляром з 16 грудня 1871 року за № 32. Цей циркуляр і спричинився найперше до тих народніх заколотів, що про них розповідають селяни-самовидці в своїх спогадах. Маючи такий пристрасний потяг до обряду, ні сам Попель, ні його партія не потурбувалися навіть вистудіювати історію обряду православної церкви з першоджерел.

Холмським уніятам головно закидали, що вони допускають отакі католицькі обряди: 1) в притворі церкви з правого боку поміщають вправлений у стіну „сосуд“ із святою водою; 2) церковні процесії роблять „пбсолонь“; 3) для проповідників роблять „казальниці“—круглу амбону, яку переважно робили на першому правому стовпі церкви досить високо над її підлогою. В костьолі справді є ці особливості. Але звідки вони походять? Вони-ж бо існують і в церквах православного сходу, і утворило їх не католицтво, а встановила як-раз східня церква задовго перед тим, як поділилася вона на дві церкви—східню й західню.

От та наукова підстава, чому в практиці сучасної римсько-католицької церкви існують однакові з православною церквою обряди. Але такої, здається, простої речи не хотіли знати Галичани-обрядовці. Із фанатизмом та ненавистю почали вони ламати прастарі церковні обряди в Холмщині лише на тій підставі, що вони є й у костьолі. Не обійшлося при цьому й без курйозів. На початку 80-х років новоз'єднаних православних почали возити на прощу до Київа, щоб показати їм „древне-русское

православие". Але-ж як були здивовані та спокушені як о. о. керівники цих прощів, так і сами прочани, коли вони побачили в Софійському соборі таку-ж самісіньку казальницю, яку ламали в їх церквах підчас „возсоединенія"! Ніхто не міг зміркувати, яким чином уніятська та латинська „казальниця" попала до православної Софії.

Усі ці помилки виникали через те, що діячі „возсоединенія", міркуючи, який обряд православний, а який неправославний, орієнтувалися не на українську обрядовість, що зберегла традиції Студитського уставу, не на обрядовість східньої церкви, а на сучасне їм „московське православіє". А московська обрядовість перетерпіла величезну „ломку" за патріярха Никона, що зажив великої слави своїм самодурством та самоволею в справі заведення всяких новин у богослужбовий чин. Через те з ним і порвало так гостро російське старообрядство, що зберігало традиції уставу вселенської церкви.

Але коли духовні діячі виявили свою цілковиту неспроможність у розвязанні питань своєї спеціяльности, то що можна сказати про представників влади цивільної, яка у справі „возсоединенія" була владою виконавчою?

Найвища цивільна влада в особі міністра внутрішніх справ Д. А. Толстого та седлецького губернатора Громека поставилася до питання про уніятів лише з погляду поліцейського. В їх розпорядженні не знайшлося инших засобів крім репресій. В'язниця, адміністративні заслання окремих осіб та цілих родин углиб Росії, штрафи, кари різками, знущання, військові постої, „першії і другії козаки", як називають цей постій місцеві селяни, придушення народнього незавдоволення збройною силою,—от ті засоби, що їх уживала в цій справі цивільна влада.

Заводячи новий обряд, поліцейська влада не вміла сама виявити до нього відповідної пошани. З наказу Громека на старшого повітового стражника було покладено обов'язок пильнувати, як виконують священики розпорядження консисторії що до очищення обряду. І от підчас служби вірні люди моляться, а старший стражник удає з себе начальство й записує свої спостереження до своєї записної книжечки і то так, щоб усі присутні це бачили. Священик перелякано озирається навкруги й тремтить, гадаючи, які наслідки матиме для нього це записування. В місті Білі Седлецької губ. в перші роки по „возсоединенію" цю ролю виконував старший стражник з Євреїв, що перейшов у православ'є. Чомусь губернатор вважав його за найбільш компетентну особу в питаннях що до чистоти обряду.

Таке насильство влади викликало справжній бунт, а в дальшому розкололо народню масу на два ворожі табори. Всі більш поступові та свідомі елементи в народі гостро повстали проти таких заходів влади і склали відому в історії групу „упорствующих". Елементи менш активні приєдналися до більш активних із стихійного почуття. Але до упертої й завзятої боротьби вони показалися нездатними й незабаром піддалися та погодилися з фактом „возсоединенія".

Справі національної єдности української Холмщини „возсоединеніе" завдало удару такої сили, що з ним наслідками навряд чи можуть порівнятися ті удари, які сипалися на Холмщину з боку противника.

Спогади про те, що довелося пережити в ті часи, ще й досі живуть в пам'яті селян-самовидців, і зберегти ці прості, але цікаві оповідання про ті події для історії дуже важно. Такі матеріяли освітлюють історію „возсоединенія" з такого боку, з якого не можуть освітлити її офіційні матеріяли.

Ця трагедія коштувала дорого холмському народові. Як свідчить один із пізніших статистиків, проф. В. А. Францев, на кінець

1906 року з числа „упорствующих“ перейшло до католицтва 106.000 чоловіка, а всієї української людности на Холмщині на 1905 рік було 475.380 чоловіка [1].

Перше оповідання записано в селі Загайках Радинського повіту Седлецької губ. 30 серпня 1911 року від селянки Палажки Бондарук 53 років. Вона оповідає про події, що сталися в селі Дрелеві, до парафії якого належать Загайки. Числа, місяця й року оповідачка не пам'ятає, але коли її оповідання порівняти з тими відомостями, що дає Л. Димша в своїй книзі „Холмский вопрос“, то дату встановити легко: це сталося 5 січня 1874 року, коли уніяти дрелевської парафії постановили силою не допускати заведення „очищеного обряду“ до служби божої й мали бойову сутичку з військом. Настоятелем дрелевської парафії був тоді свящ. Теофан Велинович, який і залишився на парафії по „возсоединенію“ з православною церквою в 1875 році.

Друге оповідання належить селянинові села Малашевичі-Великі, Більського повіту Седлецької губерні (6 верстов від Берестя Литовського), Якову Пархотюкові, 56 років; записано його 17 грудня 1911 року. Він оповідає не тільки про події підчас приєднання в парафії Кобиляни-Надбужні, але й про те, як ставилися „упорствующие“ до загального перепису людности в імперії 1897 року, й про той заколот у думках селянської маси, що викликала ця подія в Седлецькій губерні. „Упорствующие“ зрозуміли наказ про загальний перепис людности, як першу ластівку, що несе наказ про волю сумління, що вони його так давно чекали. Останній епізод в оповіданні Пархотюка—перехід „упорствующих“ до католицтва по наказі 17 квітня 1905 року про волю сумління.

I. Оповідання Палажки Бондарчукової про „возсоединеніе“ уніятів у селі Дрелеві. Епізод з 5 січня 1874 р. Спершу було так, же заборонялі ружаньца [2] співаті. Церковь замкнулі, а під церковью клякнувши співалі. А козаки виглядалі з-за церкві, кто співає ружаньца,—і зараз женуть іх, і вяжуть і гонят до хлєву. А людє ідуть за ними, а вони їх прогоняют батогами.

Як іх повяжуть, то зараз везуть до Осової, до Колемброд і всажають до шпіхіра, до стодоли.

Другу нєдєлю знову ідуть під церковь, знову співають, знову вяжуть, знову везуть. Так було цєлоє лєто. А потим знову заборонілі в органи граті (так було, як в костелі) і зачалі скідаті іх.

Солтис зачав гокаті попід окнами: „ідєтє, бо будут видіраті органи“. Сходяться, в звони звонят на гвалт—не давалі органов. Потим далі козаков на закуцію (екзекуцію). Бидло повиганялі з хлєва і поставілі коній. Бидла з села не випускалі, робіті нічого не давалі. З села не випустілі картофлі копаті, жито сеяті, зганялі з поля і білі батогами.

На Боже Народзенє сказав священник, що на Новий Рок вже будуть правіті службу по православію. На Водохрещеніє вже вийшов священник наопак (хрестним ходом проти соньця). А людє, як зійшлися, зараз до нього. Злапалі його за баркі (плечи) і сказалі: „не будешь правіті по православію, тільки по уніятскі“ [3]. Стражнік хтєл дойтє, то людє не пустілі, бо ся тєсно збілі і не пустілі стражніка, а священника запхнулі до захрістії (кімната біля олтаря). Священник води ся напіл і каже: „тепер не буду правіті ні по-православію, ні по-уніятскі, бом ся води напіл“.

[1] В. А. Францев, Карты русского и православного населения Холмской Руси, Варшава, 1909, с. VI

[2] Ружанець (różaniec)—це уніятська й латинська церковна служба, що її можна й без священикової участи правити.

[3] По виході з церкви процесія розбилась на дві часті: 1) священик і кілька параф'ян пішли проти соньця, 2) більшість людей пішла посолонь. На цвинтарі біля олтаря зійшлись і почали бійку.

Тоді дєда (церковного сторожа) сталі дерті, щоб давал ключи. Дєда перекінулі, давай біті, „давай ключи". Як дєда подерлі, тоді до стражника (Нєстерова), білі його, щоб отдав ключи. Стражник видерся і полєтєл. Знову його поймалі, шапку здерлі і на колок повєсілі, а он втіоку у поле... і шапкі зріокся. Як ся на полі втер, зобачив кров. Люде за нім пролєтєліся і вернуліся до церкви. А священник не святіл води.

На другій день знову солтис пішов попід окнами, щоб всє, кто може, шлі бороніті церкви, щоб не допустілі. Коло десятої години прієхалі козаки, через село распєваючи гет і назад, а пехота шла од Шосткі[1], стойкі (селянські підводи по наряду) на фурманках везли вещі солдатів і метіолков, войско ся розстановило і старшина ім щось говорив. Солдатів—цєлоє село.

Потим прійшлі под церкву і начальник каже всім розступитися. Просить: „розійдітеся по домам; чего ви тут поприходілі?"

Зараз котораясь піском сипнула йому в очи. Мелі камєнє в кєшенях. Там начальника сипнулі, там вдарілі, там начальник сказав вязаті людей і забіраті. Як козаки ся начнуть вязаті людей, так люде іх палкою зверху. Начальник сказав козакам отступіті з цвінтаря до плебанії[2], а люде на цвінтарь. Тоді козаки як вскочать, як людей займуть і так женуть, вигоняють з-під церкви батогами, прикладами, тесачками.

Потим, як виломали браму, то люде білі войско, чім кто мог: клуницею, оглоблею, розбіралі мур і кідалі камєнєм. Як солдат впаде, добівалі його камєнєм. Потим начальник казав отступіти, бо було дуже ранних. Одійшли до корчми, потим начальник казав наступіті і стрєляті на людей і на церкву. Некоторій пустіл в гору, некоторій на людей. Потим обступілі докола і вже до другого дня не випустілі з цвінтаря і на цвінтарь. Окружілі деревню, огню пороскладалі, щоб нікто до деревні не войшел і з деревні не вийшел.

На другій день всех з-під церкви зайнялі до присягі, щоб ся не бунтовалі. Котрій клянул, присягнул, пальци подніос, що це не буде ся бунтоваті, пустілі його до дому, а котрій не хтєл присягати, то покладають, дадуть двайцять метіолок і кажуть: „Присягни, що не будешь бунтовал. Не хочешь—знов двайцять метіолок". Кровь шла через сорочку. А як і потім не хотят присягати, вяжут, на фурманку, до Сєдлец в тюрьму. З нашей деревні трі сідєло от Богоявлення до Пасхи. Потим іх пустілі.

А з Жеротина шлі на помочь з колками. Думалі, що оні ще под церквою, а оні вже метіолков досталі і поодсилани до Сєдлец. Як козаки побачилі, зараз поєхали до тєх людей і говорілі: „Зложьте бронь, вам нічого не буде". Як зложили колкі, козаки іх обійшли коньми, так іх побілі на леду, погнали до корчми до Дреглева, набілі і так само под присягу, щоб ся не бунтовалі.

А з Берези, з Проходиська шлі на ратунок, а як почулі той крик, то вернуліся: не хтєлі под палкі. І так розійшлися. Жеротинци присягнулі, а козаки в Дреглеві шукалі тих, що з чужої деревні, виводілі на дорогу і білі.

Козаки були з тиждень по тої бітві в Дреглеві і потим вже успокоілі. Люде до церкви не ходілі, бо всє откінуліся. Я так само доставала трі раза: першій кольбою (прикладом) в живіт, потім знову прикладом по руці — гет рука впала, потим впалам через мур на дорогу і на дорозі стоялам, як зачалі стрєляті. Вернулась до дому не по дорозі, а гаєм. В селі кажуть, що войтового сина забілі. Мати плаче за сином, а його не забілі, а тілько метіолков достав. Достав 40 метіолков. Батько

[1] Осовая, Колемброди, Шостка, Жеротин, Береза, Проходиськo — найближчії села і деревні.

[2] Усадьба священика.

йому каже: „Демьяне, іди до дому“. А він каже: „Нехай мене тут забьють,—не піду до дому“. Тоді начальник каже до батька: „То ти такій войт. Тебе і гміна не слухає, коли не слухають рідній діти“.

Здійняв з нього ланцюх і надів на другого.

Оповідання Якова Пархотюка про „возсоединеніе“ уніятів у парафії Кобиляни Надбужні. С первого начала било так, як ще органи білі по церквам, то в нас било всьо ровно, як у костелі: правілось богослуженіе, била монстрація[1], білі колокольчікі.

А потом в 1870 году органи знялі. Тогда забралі іх; не знаю, куда дєлі. А потом через пять лєт уже в 1875 году нам прислалі православних священников. Еті священники котрії білі у нас, уніятськії, поуєзжалі заграницу, а денєкоторії то здєсь пооставаліс. Когда священники православние началі у нас в Кобилянах правіть літургію, то люді повиходілі на двор, бросівши священника самого одного. Священник оглянувся назад, посмотрєл, что людей нєт, то і священник себє вишел на двор і начал уговарівать людей: „Ей, люді! Что ви думаєте себє? Зачєм уходитє? То у нас уже того не будєт, что било: по уніятські правіть я вам літургії не буду, потому, что еті лєта уже вийшлі, а будєм правіть по православному“. Люді забралісь, та й ушлі по домам, а когда увідалі, что священник із церкві і пошел к себє домой, то нєкоторії вєрнулісь в церковь, ключи забралі і церковь замкнулі, щоб священник больше в церковь не приходіл. І он всьо лето не ходіл в церковь, только пахал, косіл, обрабативал землю. А осенью уже сталі гоніть, примушать. Прієхал начальнік уєзда, войт, писарь і поліція. Созвалі народ под церковь, началі уговарівать, а люди всьо не слушалі, разошлісь по домам. Потом пришел батальон солдат і сотня козаков. Солдат цєлий мєсяц держалі, продовольствовалі всьо, как єсть, крестьяне. Давалі ім соль, хлєб, кашу і мясо. А потом оні нєдовольни білі тєм, началі брать самі, биков рєзать. Потом когда поєхалі в губернію к губернатору, распісаліс крестьяне, що будут ходіть в церковь, тогда солдат ізвольнілі, взялі. Оні у кієвецкій приход пошлі, а у нас осталась тогда уже свобода. Тогда много нашлось упорствующих, так что по 30 лєт упорствовалі: вєнчались по разним сторонам, кто в лєсу, кто в Краковє, кто в Ченстоховє, кто в деревнє. Дєтей і старих мертвих хоронілі самі, без священников.

Оповідання його-ж про загальний перепис людности 1897 р. Когда била перепись, когда бланки получили, тогда у нас в Малашевичах Больших бил учитель Коцюбинскій. Он ходил по деревнє по вечерам и записивал, как кто себя признавал,—кто католиком, кто православним, а кто греко-уніятом писался. Потом крестьяне роздумали, чтоби ету перепись дать им в руки, потому что раздумали, что плохо будєт: уж на вєки-вєчниє православними будут. Напали на училище и всє ети записи схватили с сумкою и отобрали от учитєля. Тогда я побежал на одни двери, вчитель на другіє, схватили человєка с сумкою и отобрали.

На другой день мы поєхали в Бєлу к начальнику уєзда за получєнієм бланков. Мы привезли нєсколько пудов, роздали ети бланки всєм крестьянам. На етих бланках писали, кто себя признавал—кто католиком, кто православним, кто греко-уніятом.

Когда крестьяне вийшли с етими бланками на улицу, то разраділісь, что ето плохо. По одной бланкє мало, а надо по двє, а учитель ім сказал: „если хотітє, я дам вам по три, только будьтє спокойни, не дєлайте розбою“. Так они тогда вийшли на улицу и розраділісь, куда ім удаться с етими бланками, чи до начальника, чи до священника. Учитель ім ска-

[1] Дарохранилиця католицького зразка.

зал: „ступайтє к священнику, пускай подпишет бланки". Но когда зайшли к священнику, он сказал: „ето не до мєня принадлежит, идите до начальника". Так они прийшли домой, потом пошли до войта гмини, а не пошли до начальника. Войт гмини отослал их в Кодень (14 верст) к гминному судьє, а судья сказал: „ето до меня не принадлежит, я в етих дєлах не касаюсь".

Так они обратно прийшли к войту, чтоби войт подписал, посвідєтельствовал и печать приложил. Войт им начал насмєшки дєлать и прикладивал печатки кому дві, кому три, кому четире, а кому й пять! Бланков не свідєтельствовал. Писал имя, фамилію, а какой вєры не писал и подписивался: „войт гмини", а своєй фамиліи не писал. Но когда они замєтили, что ето шутки строют з них, то всякій схватил свою бланку и скорєє уходил домой. Еще они дома ходили толпою дня два,—куди, значит, им удаться (обратиться) с етими бланками. Тогда я вийшел на улицу и напугал их: „Ну, хлопци, старайтесь денег: бланки забрали—по три рубля за всякую бланку". Так они тогда спугалися и начали зносить бланки до учителя, но учитель сказал: „Я не принимаю етих бланков, потому что ви попачкали их". На том дєло и кончилось. Денєкоторий учитель з розумом бил, то порядочно денег заработал на етих бланках—рублей сто! Ну, а у нас—ничего!

Перепис другий „на католикув" (по указі 17 квітня 1905 р. про волю сумління). Прийшлі, значится, такіі книжкі попольски, щоб всім іх роздавать—кто грамотний и неграмотний. Іх читалі, один другого уговаривал, что значит, все будем поляками, всє католиками будем. Все будем, как рóдниє братья, все будем в костел ходіті, а церкви не будет здєсь. Православниє смутились, а католики то очень радовалісь. „Если,—говорят,—будешь православним, а не католиком, то ничего не будешь имєть. Ми тебя спалим, ми тебя убьем. Тебє рожь випасем, викосим, если не пойдешь на католицкую веру. Били такіє, що с большой охотой переходили, а били и такіє, що в большой смутності шли к польским священникам. А били денекоториє и такіє, що ни за что од православія не хотєли одступіті і мову свою украінскую дуже моцно держалі. Бил у нас такой Данилюк Демьян, твердий, як камень. Католики в обикновенное время боялись до него и подступать, ну, а тут одважілісь.

„А що, Дем'яне, хіба і теперь ти не перейдешь на католіцкую віру",—спитали вони його.

„А для чого то я власне теперь маю переходити на католіцкую віру?"—запитав він їх.

„А для того, что теперь всі переходять на католіцкую віру і православних зовсім не буде. Хіба ти не чув, ще в Петербурзі вже сам царь перейшов на католіка?"

Він як це почув, та як розсердиться та як гукне на них: „Сто чортів вашій матері. Скажіть цілому світу: „Нехай всі царі перейдуть на католіцкую віру, Данилюк єден зостане православним!"

После етого они от него совсєм отступались. Сперва то польскіє ксендзи никаких взяток не брали, когда православниє переходили на католіков, а теперь то уже здорово притесняють и беруть за каждую требу четире раза столько, что следует. За похорони покойника берут 25—50 рублей, за хрест 6—10 рублей, как по кому смотрит, за венчаніє свадьби 10, 15 и 25 рублей.

Акад. КИРИЛО СТУДИНСЬКИЙ

ПЕРЕПИСКА М. ДРАГОМАНОВА З В. НАВРОЦЬКИМ

(З початків соціялістичного руху в Галичині)

Переписку з Драгомановим почав був Навроцький на поклик Мелітона Бучинського. До останнього звернувся був Драгоманов дня 4. IX. 1871 р. з проханням відповісти на таких шість питань:

1) „Як у Вас уряджено школьну Раду і коротку історію її діяній;"

2) „скільки було по сессіям депутатів руських у соймі львівськім і віденськім од началу конституції і якого стану?"

3) „що зроблено і робиться Руською Радою і Матицею для народної освіти?"

4) „як одбувся з'їзд Поляків і яку часть і які держали у йому Русини? Які уступки роблять Ляхи руським при новому строю Галичини?"

5) „Які видання для елєментарної, народної просвіти видала і задумує „Просвіта"?"

6) „Чи є які уряди для розвою музики народної у Галичині і Буковині? як що надруковано з пісень, або з переложеній Шевченка або що, то яб прохав и дослати мені, чи на подерж, чи коли можно продати. Доси я знаю тільки коломийки Счасного (Саламона). Чи нема де записаних гуцульських співів—а може хто узявся-б записувати мотіви?"

Драгоманов просив Бучинського, щоб евентуально за нього відповів хто инший із львівських, чи станиславівських товаришів, якби йому самому не ставало часу[1].

Бучинський дав Драгоманову коротку відповідь дня 10. IX. 1871 р., а що вона не була докладна, тому виправдувався: „Простіть на нині, Добродію, що тільки сі короткі вісти міг я Вам подати на запитання Ваші; тільки я лиш позитивного знаю, а фрази сплітати не хочу. Тим я пишу у Львів В. Навроцькому, щоб на позитивних даних пояснив ще раз окремим листом до Вас сі питання"[2].

Навроцький вислав відповідь на питання Драгоманова, що їх передав йому Бучинський в місяці грудні 1871 р., до Флоренції, але вона до рук київського ученого не дійшла. Се був перший лист Навроцького до Драгоманова, на котрий Драгоманов відкликатися не міг. Одначе Навроцький не зразився мовчанням Драгоманова і дня 23. III. 1872 року відізвався до нього вдруге, при чім питав його про долю свого попереднього листа і запрошував до участи в оновленій „Правді"[3].

Драгоманов відповів негайно, дня 30 березня 1872 р. широким листом, який містимо в нашій збірці, на превеликий жаль, в уривку, бо його закінчення поки-що нам невідоме[4].

В такий спосіб зав'язалося листування між Драгомановим та Навроцьким, воно тривало від грудня 1871 р. приблизно по день 12. X. 1877 року, отже повних шість літ.

[1] Переписка Мих. Драгоманова з Мелітоном Бучинським, 1871—77, зладив Мих. Павлик („Збірник філ. секц. Наук. Тов. ім. Шевченка", т. XIII), стор. 30—31. [2] Там-же, стор. 36. [3] Гляди лист I. [4] Гляди лист II.

Для характеристики сього часу годиться завважити, що єдиний часопис „Правда", який у Галичині від р. 1867 ширив українську думку, перестав виходити в половині 1870 року.

Зложились на те нелад в адміністрації та ворожнеча Куліша, що у своїм автократизмі не вмів дійти до ладу з галицькими діячами.

Про першу із сих причин писав дня 13. III. 1870 р. Осип Барвінський[1] до Мел. Бучинського: „Наша справа так лихо стоїть, що годі до кінця довести, помимо найбільшої і найширшої волі громадян. Скажу тільки те, що адміністрація а через те і експедиція „Правди" в III рочнику була так недбала, що тепер так нам пошкодила, неначе-б ми тепер на ново почали „Правду" видавати. Із листів і реклам, що приходять до редакції, спізнаю, що „Правда" була таким людям висилана, котрі і не думали пренумерувати, а таким, що поплатили за цілий рік по 6 fr., або зовсім не посилано, або тільки до якогось часу, котрі тепер думають, або що „Правда" ще 1869 р. перестала виходити, або що суть люди при редакції, котрі гроші вимагають, а часописи не посилають"[2].

Надія на гроші з Відня від Куліша не дописала. Не дарма писав Остап Терлецький дня 19. III. 1870 р. до Бучинського: „Відень обіцяв грошей без ліку і без міри та на нещастє нічого єще не прислав—спасибі йому—а Львів не має чим викупити перший аркуш третього випуска тої не щасливої „Правди". Так, пане брате, не нарікаймо на наших ворогів, що вони нам крадуть домашний спокій і волю. Ми не варт її, бо сами власними своїми руками вяжемо собі руки і ноги. Коли не пришлете хоч яких 30—50 ґульденів, так лагодьте грошей на похорон „Правді"[3].

І справді на похорон „Правди" не треба було довго ждати. Нетерпеливість Ратая, що „Правда ще не впала", яку висловив він у травні 1870 р.[4], чи не найкраще освітлює відносини до неї Куліша.

Потішалися галицькі Українці тим, що на місце „Правди" почне виходити двічі на тиждень новий політичний часопис „Основа", котрого перше число явилося дня 25. IX (7. X) 1870 року. Був се орган віцемаршалка сойму Юліяна Лавровського. Одначе вже сама назва нового органу викликала велике обурення з боку Куліша: „Назвавшись „Основою, — писав Куліш 21. X. 1870 до Вол. Барвінського, — кидула вона камінь на тих, що видавали „Основу українську"... „Узурпацію назви „Основа" треба розбірати не по юридичному. Вона мала літературню заслугу. Приймати на себе таке імя можна тільки тому, хтоб міг піддержати теж саме діло на його високости. Опріч того Основа дізнала тісности в россійському абсолютизмі. Назвати „Основою" газету галицийську значить підводити під сюркуп розпорошених основян россійських. Там не розбіратимуть, як воно зробилось, а прирівняють Українців до Ляхів, нѣ то що до Галичан. Катков і перше кричав, що українофільство—польська інтриґа. Псевдо-Основа підопре його денунціяцію. Політика польська нераз так робила, що коли не можна було перетягти до свого коша Українця, то хоч упекти його перед Москвою. Лавровський зробив як раз gwoli polityki polskiej. Та годі вже про се"...

Подражнений на „Основу" Куліш обіцював вже 600 гульденів на „Правду", бо вона „мусить стояти против Ляхівського потруду на зде-

[1] Осип Барвінський, парох в Сервирах, автор драми „Павло Полуботок", перекладач численних творів із сербського, російського й німецького письменства, умер дня 4. II. 1889 р. на 45 році життя. Його некролог у „Правді" 1889 за лютий.

[2] Тека Остапа Терлецького, стор. 72—3.

[3] Там-же, стор. 73.

[4] Лист Мел. Бучинського до Вол. Навроцького з дня 31. V. 1870 р.

моралізування Русі через Лавровського“ [1], одначе грошей не прислав і „Правда“ не виходила.

Не подобалась „Основа“ також галицьким Українцям за-для її політичного угодового напряму. Навроцький писав Бучинському дня 14. X. 1870 року:

„Лавровський був би в нас мав на якийсь час союзників з конечности, колиб не був так від разу скомпромітувався з своєю „Основою“. „Основу“ мабуть маєте, то і моглисьте вже пізнати, що се друге виданнє „Вѣстника“ [2], навіть непоправне. Тим я і спішуся Вам донести, що ані Громада, ані громадяне поєдинчі в „Основі“ не мають і не мали жадного уділу найменчого. Відколи на весні сего року (в Червцю бачу) так званий „Клюб Українців“, до котрого належали і наші громадяне, розійшовся, не згодившися на програм нового часопису, від тогди ми були здалека від всіх дальших проєктів „Основи“ etc.; правда, що позволялисьмося називати сторонництвом Лавровського, а навіть було певне, що поперлибисьмо були Лавровського, скоро наша справа з ним була би росла і поти, поки він би не скомпромітувався а ми би сили не набрали, щоби могли виступити самостійно, без якоїсь там фірми. — Сталося так, що він уже скомпромітувався, а хоч ми ще зовсім сили не набрали, але розлучитися з ним треба і як зможем заманіфестуватися яко щось цілком инчого, аніж руська Regierungspartei, сконцентрована нині в особі Лавровського і в „Основі“. Найбільше заанґажовані Сушкевич [3] (що взяв був адміністрацію на себе) і Вахнянин [4], але вони оба вторік виступили з Громади; а нині Сушкевич каєся і взиває нас на ратунок, щоб ми видавали „Правду“ і заявились проти „Основи“. Ми, розуміється, раді з такого кінця, бо і ми мало в тім не застрягли, хоч і не так вже глубоко, як би ся Вам з мого листу остатного здаватись могло; трафив він (лист) там куда мірив. „Ратай дуже злий на „Основу“ і перепрошуєся з „Правдою“, тільки о тім тихо! щоб знов що не сталося! Именно Пулюй не потрібує об сім знати, так як з другої сторони нехай знає, як ми стоїмо против „Основи“. „Правду“ хочемо воскресити із мертвих, щоб хоч бодай квартально виходила і тримала „Основу“ в пристойних границях. При таких условях і „Основу“ ми можемо на свою справу вихіснувати, поміщаючи в ній все, що нам було потрібно. Вже вона в другім нумері (що нині вийшов) подаєся назад і звідтам можете (коли його маєте) видіти, який крик ми підняли проти першому №, коли Климкович за добре узнав оправдуватися... „Правду“ хочем конче удержати, але нема грошей ані троха. Пригадую Вам тамтогорічну субскрипцію...!“ [5]

Були ще спроби зреформувати „Основу“ в р. 1871. Вона мала стати „орґаном радикальним молодої Галичини“ [6], а коли се не вдалось пере-

[1] „Записки“ Наук. Тов. ім. Шевч., т 26. Miscellanea, стор. 10—11. Юліян Лавровський визначний громадянин, нар. 1821 р., умер 5. V. 1873 р. з тифу. На день раніше померла його дружина. Дня 6-го V похоронено їх при участі 20 тисяч люду. Заснував „Руську Бесіду“, народній театр, заступав національні інтереси, але в напрямі угодовім: р. 1869 дня 23. X. вніс він у соймі угодовий проєкт. Від р. 1873 був він головою „Просвіти“. Його некролог і опис похорону вмістила Правда в 6 числі за рік 1873. Його смерть уважано тоді національною жалобою.

[2] Вѣстникъ (урядовий часопис), що перестав виходити в р. 1866.

[3] Д-р Корнило Сушкевич, перший голова Тов. ім. Шевченка, народився у Львові р. 1840, помер 8. VI. 1885 року.

[4] Наталь Вахнянин нар. 7. IX. 1841, помер 11. II. 1907 р., визначний діяч, перший голова „Січи“ і „Просвіти“, писав повісті, оповідання, гуморески, визначився як бесідник, публіцист, композитор.

[5] Тека О. Терлецького, стор. 82. Ксеноф. Климкевич нар. 31. I. 1835 р., помер 19. V. 1881 р. Про нього гляди: Ом. Огоновський: Ист. лит. руск., II (2), стор. 606—15; його портрет в „Неділі“, 1912, Ч. 38.

[6] Переписка М. Драгоманова з М. Бучинським, стор. 51.

вести, задумали молоді, львівські громадяни видавати часопис під назвою: „Сторожа". Вол. Навроцький писав про се нове видання Бучинському дня 30. XI. 1871 року: „Сторожа" 1 Нр. вийде 27 лат. грудня с. р.; мала вийти 13-го с. м., так на прозьбу Лавровського, — щоб не показувати роздору на зверх—відложилисьмо до того часу, коли „Основа" знов стане виходити 2 рази в тиждень і таким чином „Сторожа" не буде чужим людьом а іменно Полякам здаватися противним орґаном „Основи", а лиш її реґулятором. Федорович дає на „Сторожу" (глупе імя!) 200 зр." [1]

Одначе думку видавати „Сторожу" закинено, а Навроцький писав Бучинському дня 21. XII. 1871 р.: „Зі „Сторожі" не буде вже нічого; sit ei terra levis! Блище говоримо у Львові" [2].

Остаточно взяла верх думка, що краще відновити „Правду", котра мала вже в Галичині й на Україні свою традицію, як починати нове видання. Коли з поч. 1872 р. Галичани Мих. Димет [3] і Корнило Устиянович [4] бавили в Київі, поверх місяця, київські громадяни дали почин до відновлення „Правди", при чім обіцяли підмогу на її видавання 200—500 рублів. За літературною і грошовою допомогою Киян вийшло перше число п'ятого річника „Правди" дня 15 (27) квітня 1871 року. Було се для престижу українства в Галичині важною подією, тим більше, що „Основа" доживала свого віку і дня 14 (26) VIII вийшло останнє її число [5].

Працьь Мих. Драгоманова в першому річнику відновленої „Правди" в р. 1872 не видруковано, хоча він їх вже в липні того року прислав був редакції для Вол. Навроцького [6]. Одначе від р. 1873 уміщувано їх у „Правді" багато. Тут вийшла його прегарна студія „Література російська, великоруська, українська і галицька" [7], його високо інтересні дописи про археологічний з'їзд у Київі в р. 1874 та дрібніші замітки. З італійської мови переповів Вол. Навроцький Драгоманова (Ukraino): „Il movimento letterario Ruteno in Russia e Gallizia" (1798—1872), вміщену в „Rivista Europea", Firenze, 1873 [8], а з російської мови його-ж статтю „Русскіе въ Галиціи", видрукувану у „Вѣстник-у Европы" за місяці січень і лютий 1873 р. [9]. В „Правдѣ" зустрічаємо статтю Драгоманова: „Політичні часописи на Україні" [10], його-ж „Антракт з історії українофільства (1863—72)" [11] та в кінці його величний протест, перекладений з французької мови: „Література українська проскрибована рядом россійським" [12].

[1] Тека О. Терлецького, стор. 98. В листі з листопада 1871 писав Остап Терлецький до Бучинського: „Федорович щось мекитить з нашою ґазетою. Але я знаю, що має та ґазета стояти прошеним грошем, то воліє не виходити". Там-же, стор. 92.

[2] Там-же, стор. 99. Про „Сторожу" гляди „Переп. М. Драг. з Бучинським", стор. 32 і 88.

[3] Мих. Димет, купець, що вперше привіз з України в р. 1862 поезії Шевченка і його портрети, чим не мало причинився до розвитку українства в Галичині. Був він меценатом Тов. ім. Шевченка, свідомим громадянином, що брав участь у політичному житті. Умер у Львові 18. VII. 1890 на 71 році життя. Русское Слово. 1890, Ч. 28; Діло за рік 1890, Ч. 152. Гляди ще про нього Діло, 1892, Ч. 30, 1893, Ч. 94 і Драгоманова „Австро-руські спомини", стор. 49, 50, 448—9.

[4] Корнило Устиянович, визначний маляр, поет, публіцист, нар. 1839 р., умер дня 21. VII. 1903 р. Діло, 1903, Ч. 152. Його характеристику, як поета і драматурга, подав Ом. Огоновський в „Ист. лит. руск.", II (2), стор. 784—817. Коротку згадку про нього, як артиста-маляра, подав М. Голубець. „Сто літ галицького малярства, 1804—1904" в „Старій Україні", 1925 р., стор. 142—3.

[5] „Основа" видала в р. 1870—27 чисел, в р. 1871 від 28—112 чч. та в році 1872—64 чисел. Хоча громадянство на неї обурювалося, треба завважити, що в ній вміщено багато вартних політичних статтів.

[6] Гляди листи В. Навроцького до Мел. Бучинського з дня 26 і 28 VII. 1872.

[7] Правда, 1873, ч. 4, 5, 16—21 і 1874, ч. 1—9 [8] Правда, 1873, ч. 7, 10, 14—16 [9] Правда, 1874, ч. 1—9. [10] Правда, 1875, ч. 17. [11] Правда, 1876, ч. 12—16. [12] Правда, 1878, ч. 18—23

Мих. Драгоманова високо ціновано в українських галицьких кругах серед молоди, про що свідчать замітки та статті, вміщені про нього, як у нього відібрано в р. 1875 катедру „безъ объясненія причинъ“ [1].

Та все-ж таки не можна віддаватися ілюзіям, що відносини між Драгомановим та „Правдою“ були беззамітні. Навроцький запросив київського ученого до участи в „Правді“ і в дійсності тільки він один переписував нечіткі статті Драгоманова та перекладав їх із чужих мов. Нещастя хотіло, щоб Навроцького кинено в р. 1872 на службу до Ряшева і він не міг мати безпосереднього впливу на те, щоб статті Драгоманова друковано без перерви, щоб не затрачувано його писань, або щоб не відкладано їх на вічну пам'ятку до редакційної теки, бо вони могли бути кому-небудь немилі.

Дражнило Михайла Драгоманова те, що його статтю „Література російська etc.“ друковано маленькими уривками протягом двох літ, а се могло вивести з рівноваги хоч-би найтерпеливішу людину. Ще гірше сталося із статтею Драгоманова, присланою до „Правди“ під назвою „Народня освіта і література на Україні“, про яку згадав Навроцький в замітці, навіяній щирим пієтизмом до автора [2].

Сю статтю втрачено з вини редакції. Дізнаємося про те з листа Вол. Навроцького до Мел. Бучинського з дня 23/XII 1873 р., де читаємо: „Драгоманов не прислав (хоч обіцював) мені жадного Герцена; може до редакції „Правди“ під моїм адресом? Там го мусіли задержати,—так як все там іде до крайности недбало; анархія, мабуть, запанувала в цілім нашім таборі. Саме так діється із статтею єго „Народня освіта на Україні“. Я тую статю взяв було з собою до Ряшева, щоб до неї написати коментар від редакції, цілком обєктивний, бо того було треба. Але перед 3-ма неділями казали її собі відослати назад до Львова; не вспів я її відослати (без коментаря)—як приходить послідне число „Правди“ з переписков: до п. Н... в Самборі (очевидно до мене) „відослану Вам статю „Освіта на Україні“ коментуйте ласкаво дальше“ і післали її може справді до Самбора, бо я її доселі не одержав,—і eo ipso не можу й дальше „ласкаво“ коментувати. Готова затратитись десь по дорозі“.

Так само не поміщено в „Правді“ двох рецензій Драгоманова на твір д-ра Клима Ганкевича: „Philosophie der Slaven“ і на „Сопілку“ Павлуся (Чубинського).

Як бачимо, побіч державної цензури, була ще й своя власна, а серед неї та серед неточности, чи недбальства редакції, Драгоманову, безкорисному робітникові, що хотів мати трибуну, з якої міг-би промовляти до людей, ставало затісно. Тому почав він думати над заснуванням свого власного органу, зразу у Відні під редакцією Остапа Терлецького, а коли і там не міг був надіятись повної свободи слова, перевів свою думку в Женеві, у виданні „Громади“.

Проте треба завважити, що в роках 1873—4, а почасти й у дальших річниках „Правди“, помітний був значний вплив Драгоманова, котрий у листах до Навроцького таврував нездужання „Правди“ та суспільства, а тим самим піддавав свої власні думки, перед якими молоді громадяни корилися та по змозі і силам їх усували. Сильна індивідуальність Мих. Драгоманова витискала печать його духа на Навроцькім, Терлецькім, двох найвизначніших діячах молодої української громади, а тим самим і на „Правді“ та взагалі на скристалізуванню поступових поглядів серед українського громадянства.

[1] Правда, 1875, ч. 19 і 23.
[2] Правда, 1873, ч. 4, стор. 158—9 при статті Драгоманова: „Література російська“...

Із статтів Драгоманова, вміщуваних у чужій, італійській, російській та французькій пресі, та перекладених, чи переповіджених в „Правді", видно, як він дбав про те, щоб українському питанню надати розголос, щоб зацікавити ним прилюдну опінію Европи. До праці в сім напрямі закликував він також Вол. Навроцького, який зразу відмовлявся, одначе, під впливом Драгоманова почав містити свої статті у „Вѣстник-у Европи", в „Одесск-ім Вѣстник-у" і в „Кіевск-ім Телеграф-і", ліберальних газетах, що українським справам відступили були свої стовпці.

До участи в органі, який задумував заснувати у Відні Драгоманов, запросив Навроцького Остап Терлецький. Навроцький відповів Терлецькому листом з дня 20/VI 1876 р., який роком пізніше перехоплено між паперами Остапа при ревізії. В листі сім, перекладенім у суді на польську мову, читаємо: „Любий Друже! Розуміється, що Ваших двох листів, про котрі згадуєте, я не бачив на очі. Тутешня пошта, з консеквенцією, гідною ліпшої справи, краде мені що-третій лист, який іде від мене, або до мене. Я вже навіть починаю підозрівати, що се не діється випадково, а що хтось для офіціяльної, чи приватної цікавости веде пильний контроль над моєю перепискою. І, розуміється, я мушу се терпіти, як дурень, бо що зроблю? Наприклад, одну половину моєї праці „пропінація" вже по видрукуванню одної части, котра мене коштувала багато труду, крадуть мені на пошті. Редакція „Правди" ургує пересилку, я мушу сідати до нової праці і то від основ нової, а навіть не можу собі дозволити тої сатисфакції, щоби пошту прилюдно виганьбити, бо в такім разі слідують зараз рекламації, індагації. Редакція мусіла-би признатися, хто посилав украдений лист, а опісля позбавлено-би мене місця, хоча-би тільки під тим претекстом, що хто пише такі довгі статті до газет, мусить нічого не робити в уряді, хоть-би се не було правдою. Отже сею дорогою, як здається, пішли також Ваші листи. А що-ж, наприклад, скажете Ви, молодче великих надій, що недавно так само украли мені на пошті лист разом з фотографією моєї коханої дівчини, отже в сім випадку не тільки допустилися крадежи, але святотатства! Але що-ж робити, коли vana sine viribus ira! Від тих Gemütlichkeiten, як каже Драгоманов, без котрих мешканцеві малого місточка обійтися годі, приступаючи quoad generalia а зглядно до „соціялдемократії", то розуміється, що я готов писати до „Громади", хоть, розуміється, я ще дотепер не мав коли познайомитися ближче і подумати над програмою п. Драгоманова. Тільки не смійтеся з того і не зрозумійте мене зле, що я так легко признаюся, що програми не знаю, ані не погодившися з нею,— одним духом обіцюю писати до „Громади", то виясніть собі тим, що я думаю тільки так писати, як скаже мені моє переєвідчення, а редакції полишити свободу, приймати щось від мене, або ні. Дальше, що я не мав часу познайомитися із сице нарицаємим соц. демократизмом, бо що правда таки не мав я часу до того, що називається по-німецьки, студіювання сеї матерії, а властиво, я щой-но почав робити приготовуючі студії від самих елементарних початків, як се спостережете може з яких моїх друкованих статистичних праць, котрі для мене особисто мають тільки дидактичну вартість, хоча так може претенсіонально виступаю перед публікою. Отсе посилаю Вам мою пропінацію і бажаю Вам з дат і рахунків (за котрих правдивість можу Вам ручити) зробити як-найліпший ужиток до наміреного економічного перегляду; але під дискрецією можу Вам признатися по свіжім відчитанню сього писання, що воно не має жадної, ба навіть агітаторської вартости, а се для того, що є надто довге і надто запхане рахунками, щоби його більше, як десять людей в Галичині схотіло прочитати".

„А тепер, то, що ми говорили про сю матерію з Вами і Драгомановим, про се можна-би легко порозумітися, бо се були загальники, з яких можна-би уложити кілька Leitartikl'ів до якої-небудь космополітичної газети, але нічого більше, щоби глибше розібрати справу спільно з Вами. Ви і Драгоманов не мали часу, а я потрібних студій, бо я і досі ще не успів виробити собі ясного соціяльного ідеалу, до котрого треба-би нам приступати, що найбільше до тепер піймаю вже трохи деякі блуди фактичного порядку. Для ілюстрації скажу, що вже давніше хотіла мені редакція „Правди“ прислати кілька Вами виданих брошур (котрих я ще і досі на очі не бачив), щоби я написав про них критичну працю для „Правди“, а хоча я, як може знаєте, до писання критики про всі речі (чи їх розумію, чи ні) дуже скорий, то прецінь я відмовив сього редакції, а навіть спротивився присилці тих брошур, щоби мене не взяла охота написати щось нерозважного. Про те згадую тут також для того, щоби Ви мене не посудили о подвійну гру, бо мій лист починає прибирати позір, немов би я шукав причіпки вицофання від Вас і від цілої соціяльної демократії. Але про саму теорію, то ще менша річ, бо і так, по такім гарячім приклонникові Бокла, як Драгоманов, я надіюсь, що він не схоче відразу будувати якісь соціяльні системи a priori, але буде поступати індуктивним методом, значиться, „Громада“ буде займатися фактами і критикою фактичного стану речи. Важніше тут питання утилітарне. А іменно: відома річ, що беззглядний соціялізм і беззглядний націоналізм виключають себе взаїмно. Сього Вам доказувати не треба. Соціялізм є рідною дитиною космополітизму і для того ворогом всякої національности (народности). А крім сього космополітизм має рацію тільки при вічній згоді, поміж народами, а в поодиноких народів тільки тоді, коли вони великі, сконсолідовані і цивілізовані. Всього того ми не маємо, тому не можемо кидатися в руки беззглядного соціялізму. Питання: як та конечна для нас згода між тими двома остаточностями дасться перевести? скільки ми можемо жертвувати для соціялізму, щоби він не станув на перешкоді народності, се значить прямуванню до консолідації та освіти?“

„Що думає почати Громада? Чи гадає пропагувати крайній соціялізм космополітичний eo ipso із виключенням всяких зглядів на народність, чи противно схоче боронити також інтереси національні, а коли так,— то як далеко буде поставлено соціяльне питання понад інтереси народности, або навідворот? Такі гамлетівські питання я мушу сам собі ставити, а що я тут сам один, мені тяжче приходиться найти відразу ясну на них відповідь,—чим якби я мав нагоду стикатися з людьми ріжних думок. Думаю, що також будуча редакція Громади не може мені подати ясної відповіди инакше, як тільки фактами, т. є. працями, які будуть міститися в „Громаді“. Такий академічний коментар я вважаю конечним додати. Вертаючи на практичний ґрунт, мушу признатися, що не знаю ще тепер напевно, чи буду могти що дати для 1 Np. „Громади“, а то ось чому? Тому, що я по Вашім побуті у мене, сподівався що-тижня заповіданої посилки видавництва, так потім, коли добрий час від заповідженого речінця минув, стратив я цілком надію і попав в конечний у мене період лінивства і щой-но потім вернув я з поворотом до звичайного писання для „Правди“. А так само, як в природі найгарячішим місяцям вліті відповідають найгірші морози взимі, то я тепер почав працювати аж забагато і запустився ось як: для „Правди“ пишу працю про руську народність в школах; сю працю мушу докінчити і навіть ще не знаю, коли буде конець?“ [1]

[1] Її друковано в „Правді“ за рік 1876 під псевдонімом Н. Василь: „Руська народність в школах галицьких. Статистична розвідка“, чч. 7, 8, 11, 13—16, 19, 22.

„Для альманаха, котрий видає в Липську б. р. Барвінський на спілку з Воробкевичем, обіцяв я працю про Русинів у західній Галичині, котра мене також буде коштувати багато часу. А вкінці для „Одесск-ого Вѣстника" почав я писати кореспонденцію, а що згодився вести її один квартал, тому не можу кинути перед кінцем кварталу. Із сим останнім я в будучині можу зле скінчити, бо і так вже зараз по видрукуванню моєї першої кореспонденції, мушу йому виповісти війну. Тому що редактор Зелений покликався на Драгоманова, отже, на його запрошення, обіцяв я писати кореспонденції до „Одесск-ого Вѣстника". Але вже зараз з другого листа і залученої до нього писаної програми, я переконався, що тут справа з людьми в політичних, пресових і народніх справах недосвідченими. Отже, я пишу мою першу кореспонденцію, посилаю і чекаю; приходить вкінці Np. „Одесск-ого Вѣстника", в нім моя кореспонденція, ну гарно, хоча з кількома конечними блудами видрукувана, а під кореспонденцією гарним цицероном і як не можна виразніше, напечатано: „Володимир Навроцький". Шкода ще, що не додали: ц. к. скарбовий концепіст в Ряшеві, щоби наша поліція, а зглядно польські газети і мої власті урядові, хорони Господи, не помилилися в адресі".

„Ну, якби я був щось такого зробив, за що-би мене всадили до арешту, або повісили,—то було-би се звичайне мартиріюм, яке можна-би ще витримати; але щоби мене могли за дурну кореспонденцію вигнати з уряду, була-би се дурниця, тим більша, бо тоді не знав-би я, що з собою робити з уваги на моїх вірителів, котрі мають до мене слушні претенсії. Сталося се перед двома днями, а тепер що-дня вичікую якогось урядового кроку против мене. Ціла надія в тім, що може в Галичині ніхто не читає „Одесск-ого Вѣстника" і що польські газети мого прізвища не піднесуть. Запитайте Драгоманова, чи він знає Зеленого і що сей „Одесскій Вѣстникъ" варт? Не пишеш мені, чи Драгоманов є у Відні?"

„Оскільки я знаю, то він мусів бути тими днями у Львові. Дайте йому від мене також мою брошуру з додатком: arme Leute kochen mit Wasser. Важніші листи до мене рекомендуйте. Що до кореспонденцій, то я справді не знаю, чи я Вам що-небудь у тій справі обіцяв, а коли так— то чи не обіцяв більше, як можу дотримати".

„До Миколи Січинського напишу, як тільки довідаюся про його адресу; але більше не знаю нікого такого, на котрого можна-би мати якунебудь надію, що схоче дописувати до „Громади", коли навіть „Правда" таких кореспондентів не може дістати. Ваш Навроцький" [1].

Наведений лист Вол. Навроцького характеризує дуже вірно його особу, погляди, замилування в праці та почасти також його відносини до Драгоманова. Хоча він сам не був соціялістом, одначе, в ім'я поступу, подавав руку Драгоманову до спільної роботи в органі par excellence соціялістичнім.

В погоні австрійських та спеціяльно польських, галицьких властей за соціялістами в р. 1877 найдено при ревізії в Мелітона Бучинського в Станиславові ще один лист Вол. Навроцького з дати 24. X. 1874. Навроцький захоплювався в нім листом Остапа Терлецького, котрий описував свої враження з побуту на археологічнім з'їзді в Київі. „Гідний він бувби дістатися навіть до мого архиву, в котрім маю теж не одну цікаву річ по давних громадах та й редакціях"—писав Навроцький до Бучинського.

[1] Акти судові процесу Котурницького і тов. (Dziennik, ч. 92), Архів Нац. Музею у Львові. Згаданий на кінці листа Микола Січинський був парохом Стопчатова, де помер дня 8. VIII. 1894 р. на 44 році життя. Був соймовим послом і дуже діяльним громадянином. Діло, 1894, ч. 168.

Обидва згадані листи завдали Навроцькому багато журби і переслідувань з боку властей. Вони вирішили віднайти сей „архив", яким він перехвалювався. На домагання львівського карного суду переведено у Вол. Навроцького в Ряшеві ревізію дня 10. X. 1877 р.

Як довідуємося із судових актів, Навроцький мешкав тоді в Ряшеві на „Ruskiej wsi" під числом дому 130. Займав він там із своєю дружиною одну кімнату по правий бік сіней, а в дальших двох, кухні й передпокої мешкала його теща Адольфіна Дзбанська, вдова по ц. к. повітовім начальникові, із двома дочками. Кімнату Вол. Навроцького було відділено від мешкання п. Дзбанської стіною, в котрій містилилися двері, заслонені шафою на одежу.

Комісія, що йшла на ревізію, стрінула Вол. Навроцького по дорозі, завернула його додому й зажадала, щоб видав усі письма, друки й листування, „що відносились би до тайних товариств взагалі, а спеціяльно такі, що стоялиби в звязку із соціялізмом".

Навроцький вийняв з бюрка в кімнаті, опісля з паки й куферка, що стояли в передпокої, всі листи, рукописи, концепти й папери, писані українською мовою. Тому що ані слідчий суддя, ані протоколіст не вміли читати українського (руського) письма, посортовано всі листи й папери, відділено від них листи польські та німецькі, що торкалися виключно його родинних відносин, і сі останні йому віддано, а всі инші забрано й опечатано печаткою, що її дав В. Навроцький.

З книжок забрано в Навроцького 22 і 23 том „Русск-ої бібліотеки", виданої в Липську, повість „Лихі люде" (1877), брошуру Драгоманова: „Турки внутр. и внѣшніе", німецький твір „Utopia" von Tomas Morus і студію Careya: Umiejętnosć gospodarstwa ludowego i socjalnego. Зате лишено Навроцькому багато книжок строго наукового змісту, головно з обсягу статистики, етнографії та белетристики, „що не стояли в ніякім звязку із тайними товариствами, або питаннєм соціялізму".

Комісія перешукала помешкання Навроцького, перетрусила шуфляди бюрка й столика, шафу, куфер та всякі инші сховки, а що нічого більше не найшла окрім того, що сам Навроцький показав, вважала свою працю за скінчену.

З переписки забрано в Навроцького: 13 листів Романчука до нього, 15 листів від Драгоманова до нього, 6 листів Остапа Терлецького до нього, 39 листів від ріжних осіб до нього, 6 листів до Остапа Терлецького, 2 листи до Ганкевича, 1 лист до Левицького, 45 карток ріжних концептів, 6 карт рукописів[1].

Ревізія, переведена в Навроцького, викликала в Ряшеві найріжнорідніші поговори[2]. Дуже стурбувала вона його молоду дружину, з якою місяцем раніше (9. IX. 1877 р.) повінчався[3]. Жартом згадував він у листі до Мел. Бучинського про ревізію, коли писав дня 18. X. 1877 р. „Що до жінки впрочім, Ти можеш бути і рад, що не мавєсь того артикулу в своїй хаті тоді, як була у Тебе страшенна ревізія; була би Тебе затопила в сльозах, так як моя, розуміеся не підчас, але по ревізії. Ледве не-ледве я їй успів виперсвадувати, що ту не розходиться в ніяке повстаннє і що мене навіть, здаєся, не покличуть до суду, а вже не повішуть.—Ad vocem ревізії мушу Тобі донести цікавий факт, що як голов-

[1] Акти судові процесу Котурницького і товаришів (Dziennik, 162) в архіві Нац. Музею у Львові.

[2] Твори Вол. Навроцького. Львів, 1885; життепис, що його написав Ост. Терлецький, стор. XXXIV—V.

[3] Лист Вол. Навроцького до Мел. Бучинського з дня 8. IX. 1877 р. Архів Наукового Тов. ім. Шевченка.

ний повід до неї подав мій лист, забраний у Тебе,—так і при ревізії меже инчим забрано, згадай що?—ну не смійся, але так і є, що забрано Твого Careya, позаяк розходиться тут о соціялістів, а Твій Carey має титул: Social-Wissenschaft. Бідний Tomas Morus (Utopia), котрого я два дни перед тим напіткав припадком в книгарні меже виданнями Universal-bibliotek, закупив за 12 крейцарів, і ледве 4 карток розрізав, пішов також тоюж дорогою. А в інкрімінованім листі моїм до Тебе писанім, підкреслено червоним олівцем місце, де я лист Терлецького, котрий Ти мені раз був післав (о пригоді Драгоманова з Площанським) обіцяв зложити до „архиву" по нашій станиславській громаді! Цікавий я, що підкреслять червоним олівцем в Твоїм послідним, у мене забранім листі, чи може ті небезпечні, чорні очи Твоєї Лаври?" [1]

Саме в тім часі, коли в Навроцького відбувалася ревізія, з Женеви наспіли на його адресу від Драгоманова книжки. Навроцький посилкою стурбувався, бо був під поліційним доглядом та не міг зрозуміти необережности ученого, що до неї в його листі з 14. VI. 1876 р. перестерігав [2]. Тому написав лист до Драгоманова незабаром по ревізії, і в нім застерігав далі не посилати книжки, чи листи, „так як се Вам звісно, що спільного у нас обох нема нічого" [3].

Мих. Павлик у дописці до копії листа здогадувався, що Навроцький написав його навмисне на те, щоб ряшівські власті його прочитали, та що Драгоманов переховував сей лист окремо в коверті і не згадував про нього і не подавав його далі, бо „він не відповідав фактичному станові зносин між обома кореспондентами". Нема проте сумніву, що в листі Навроцького промовляла тривога не тільки про власну екзистенцію та дружини, але також і про його зобов'язання супротив людей, яким винен був гроші і які вирівняти хотів чесно, а се було в нього можливе тільки на державній службі.

Дня 11. X. 1877 р. переслухано Навроцького в ряшівськім суді [4], одначе слідство проти нього про приналежність до соціялістичної організації застановлено, бо проти сього промовляв зміст його листа до Остапа Терлецького з дня 20. VI. 1876, найденого в останнього при ревізії. Зате хотів суд пришпилити Навроцького до слідства проти студентських громад. В наслідок сього затримано йому аванс, і се ще більше ускладнювало його гіркі матеріяльні відносини. Навроцький просив суд про реабілітацію, бо коли винувачені в процесі ще не відбувають кари, хоч були-б засуджені, тому що мають дорогу рекурсу,—він, хоча не засів на лаві обвинувачених, вже терпить кару за непровинені прогріхи [5]. Суд не поспішався, а Навроцькому ціла справа отроювала життя, руйнувала здоров'я, підривала сили, підкошені бідуванням за молодечих студентських літ та серед злиднів урядової служби.

Хоча Навроцький з Драгомановим розійшлися, обидва згадували час свойого знайомства, спільної переписки та спільної праці з глибокою пошаною. Освіта, розмах у думках, велика, запопадлива праця Драгоманова та сила його пересвідчень примушували Навроцького високо цінити Драгоманова, хоча їх думки не завсіди сходилися із собою. Дня 23. XII. 1872 р. доносив Навроцький Бучинському: „До Драгоманова написав я нарешті 4—5 день тому, але забув спімнути про ту статтю і про Герцена, бо розписався з полемікою огнистою против гадкам його, виповідженим в статті: Обрусеніе ets. То....ва, про нашу політику против

[1] Архів Наук. Тов. ім. Шевченка (збірка Бучинського). Частину сього листа вміщено в життєпису Навроцького, що його написав О. Терлецький. Гляди: Твори Вол. Навроцького, стор. XXXV. [2] Гляди лист XXIX нашої збірки. [3] Гляди лист XXX нашої збірки. [4] Гляди лист XXXI нашої збірки. [5] Гляди нашої збірки ч. XXXII—III.

москальофилів. Може образиться? Але принаймі нас троха порозуміє. Я його дуже поважаю і не думаю, щоби була причина мені з його сторони недовірювати моїм безнаміетним приміткам. Напиши йому, коли не знає, що автором аналізи в „Правді" є Українець з Київа, і тамтуда нехай свої жалі адресує"[1].

З другого боку Мих. Драгоманов відчував також велику втрату для себе і „Громади", коли Навроцький перервав з ним переписку. Хотів він її конче в р. 1882 знову нав'язати, та писав до Навроцького лист у хвилі, коли надійшла до Женеви звістка про його смертв, що перемогла його в цвіті віку на 36 році життя. Драгоманов ушанував Навроцького в „Громаді" незвичайно сердечною згадкою, в якій оцінив дуже влучно працю й особу покійного. Від сеї згадки мусить почати кожний, хто схоче писати огляд літературної та наукової роботи Вол. Навроцького. Прощав у ній приятель приятеля, учений ученого, учитель ученика, благородна людина благородну людину. Ся згадка така важна, тепла й сердечна, що вважаємо її до речи тут передрукувати. Драгоманов писав: „Спомин помершого товариша Володимира Навроцького": 16 (м. б. 17) марта 1882 р. вмер в Жешові (Rzeszów), в польській части Галичини, Вол. Навроцький, котрий написав для сеї книжки „Громади" працю, „Пянство й пропінація в Галичині"[2]. Покійний не в усьому згоджувався з нами, та все таки щиро помагав нашій праці, чим міг, найбільше своїм знаттям статистики краєвої. Так він дослав нам замітки про поділ землі між станами в Галичині, котрими замітками ми скористувались, впорядкуючи до друку книжку про „Хліборобство",--а далі написав для „Громади" згадану працю. Навроцький був один з найчеснійших галицьких „молодих" народовців, або українолюбців, котрі появились в 60 ті роки, один з тих, котрі найбільше вдержали в собі вільних думок молодих часів, а в купі з тим один з найбільше працьовитих людей свого гурту. Остатнє доказують його довгі й совісні статистичні праці, напечатані в „Правді" й „Громаді". На лихо, особисті обставини життя не давали йому ні оддатись своїй любимій праці, ні жити по своїй волі. Він мусив служити фінансовим урядником, та ще й на чужій стороні, куди переніс його зо Львова вищий уряд, як раз тоді, коли він мусів стати до впорядкування поновленої в 1872 р. „Правди". З того часу його праця для своєї громади звелась на самі тільки наукові писання. В 1877 р., коли піднялась в Галичині, в печаті польській, як і русинський (гурту „старого" й московського, як і „молодого" народовського) гидка лайка й брехні на соціялістів, В. Навроцький пробував внести кілько здорового повітря в тодішні галицькі розмови про соціялістів (див. в „Правді" 1877, № 13: „Нагінка за соціялістами і польська преса"), нагадуючи людям, що соціялізм сам по собі навіть не заборонений австрійськими законами,—та зостався один в полі..."

„В остатні часи, коли й другі з народовців почали звертати увагу на дійсні причини бідности люду в Галичині, мусіло розширитись для Навроцького поле для праці серед свого гурту й люду,—та саме тоді підкосила його незлічима хороба. Ми получили звістку про його

[1] Збірка листів Бучинського Арх. Наук. Тов ім. Шевченка. Є тут натяк на статтю Сіроманця, вміщену в „Правді", 1872, ч. 3, 7, 8 п. н. „Українофільство у звязку зо східною політикою Пруссії і „обрусінєм" західного краю". Про полеміку Навроцького з Драгомановим пор. нашої збірки ч. IV і V.

[2] Громада, українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. Женева, 1882, № 5, стор. 20—58. Студію Навроцького підписано його псевдонімом: Онисим. Під студією дата, коли автор її скінчив, а саме 25. 8. 1877. Значить, праця лежала в редакційній теці повних п'ять літ.

смерть саме тоді, як написали до його лист, в котрому предлагали йому написати книжку про ход увільнення крестьян, польських і українських в Галичині й про стан їх господарства,—книжку, без котрої не можна обійтись історику того краю, й котра мусить бути початком до того, щоб звести до купи народовський рух серед поляків і русинів. Ніхто ліпше покійника не був здільний на таку працю. Хто тепер її зробить?..." [1]

На закінчення подаємо хронологічний спис листів Вол. Навроцького і Драгоманова, при чім зазначуємо ті, що вже були друковані, а також ті, що бракують.

I. Листи Навроцького до Драгоманова:

Рік	1871	грудень.	утрачено.
„	1872	23. III. наша збірка	ч. I.
„	„	19. IV. „ „	ч. III.
„	„	18. XII. „ „	ч. IV.
„	1873.	19. I.	видрук. Возняк.
„	„	3. II. „ „	ч. VII.
„	„	22. II. „ „	ч. X.
„	„	перед 21. III.	бракує. Пор. ч. XII.
„	„	6. IV. „ „	ч. XIII.
„	„	3. V. „ „	ч. XVI.
„	„	перед 15. VII.	бракує. Пор. ч. XVIII.
„	1874	14. VII. „ „	ч. XX.
„	1875.	14. VIII. „ „	ч. XXII.
„	1876	28. II. „ „	ч. XXIII.
„	„	31. VII. „ „	ч. XXIV.
„	„	18. IX. „ „	ч. XXVI.
„	1877.	19. I. „ „	ч. XXVII.
„	„	11. III. „ „	ч. XXVIII.
„	„	14. VI. „ „	ч. XXIX.
„	„	12. X. „ „	ч. XXX.

II Листи М. Драгоманова до В. Навроцького:

Рік	1872.	30. III. наша збірка	ч. II.
„	„	10. IX.	видрук. Франко.
„	„	27. XII. „ „	ч. V.
„	1873.	23. I. „ „	ч. VI.
„	„	5. II. „ „	ч. VIII.
„	„	9. II. „ „	ч. IX.
„	„	8. III. „ „	ч. IX.
„	„	21. III. „ „	ч. XII.
„	„	14. IV.	
„	„	20. IV. „ „	ч. XIV.
„	„	29. IV. „ „	ч. XV.
„	„	13. VI. „ „	ч. XVII.
„	„	15. VII. „ „	ч. XVIII.
„	„	28. VII. „ „	ч. XIX.
„	„	26. VIII.	видрук. Возняк.
„	1875.	пол. лип. „ „	ч. XXI
„	1876.	20. VII. „ „	бракує. Пор. ч. XXIV.
„	„	13. IX „ „	ч XXV.

Як я вже завважав вище, при судовій ревізії в Навроцького забрано 15 листів Драгоманова. Одначе судовий перекладач на польську мову Василевський занявся тільки тими листами, в котрих Драгоманов писав про соціяльне питання, або в котрім заповідав свою подорож до Львова, Київа, на Угорську Русь (ч. 21), а про инші навіть і не згадав. Тому що ми в нашій збірці подаємо 14 листів, виходило-б, що із знайдених при ревізії листів бракує тільки одного (з дня 20. VII. 1876 р.). Одначе їх число збільшується двома листами, що їх видрукували Франко й Воз-

[1] Громада, Женева, 1882, № 5, стор. 271.

няк. Тим самим маємо вже звістки про 17 листів Драгоманова до Навроцького. Окрім сього відмітив Франко у своїх записках, що переховуються в бібліотеці Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові у рукописнім відділі під ч. 152, ще чотири листи Драгоманова, а саме з р. 1872 з дня 10. X та з р. 1873 з 19. VI, 28. VI, 26. IX; їх я даремно шукав. В такий спосіб число листів Драгоманова до Навроцького винесло-б 21, і з них 16 відомих нам з друку.

Листів Навроцького до Драгоманова подаємо в нашій збірці 16, а що один видрукував вже раніше Возняк, тим самим їх число збільшується до 17. Крім сього подали ми в списі дати трьох листів, котрі до наших рук не дійшли, отже число їх сягало-б до 20. Одначе Франко відзначив у згаданих записках ще 5 нових листів, котрих нам також не пощастило знайти, а саме з року 1872 з дня 3. II (концепт без кінця) і 3. V, з р. 1875. 14. VIII, 1876. 28. XI і 1877. 11. III, так що загальне число сягало-б до 25.

Складаємо навмисне таку точну хронологію, бо листування Драгоманова з Навроцьким подає нам велике багатство обміну думок між цими двома визначними людьми і є немов-би частинною історією поступового українського руху на галицькій землі в роках 1871—1877 з усіма його поривами й перепонами, недомаганнями чи невдачами і успіхами. Повільним ходом здобував він собі в Галичині терен, і в сім велика заслуга Драгоманова й Навроцького. Цікавили їх обох нарівні питання не тільки літературні, але й соціяльні та політичні, які один одному вияснювали, нерідко в полемічнім тоні. У своїх листах обіймали вони зором не тільки Галичину й Україну. Драгоманова цікавили відносини уряду, Поляків і москвофілів до українства на галицькій землі, які висвітлював Навроцький своїми швидкими помічаннями. Взаміну дістав від Драгоманова низку інтересних звісток на теми російсько-українських взаємин чи ворогувань.

Листи, що їх подаємо в нашій збірці, взято в двох третинах із рукописного відділу бібліотеки Франка, переданої Науковому Товариству ім Шевченка (ч. 188, 295, 315, 495). Листи ч. V, XXI, закінчення XXIV, XXV, XXVII, XXIX, XXX та акти судового переслухання В. Навроцького та його дві просьби про реабілітацію (ч. XXXI — XXXIII) передав мені ласкаво до використання із збірки „Національного Музею“ кустос д-р Іларіон Свєнціцький в копіях Михайла Павлика.

I. Вол. Навроцький до Мих. Драгоманова.

Зі Львова дня 23 н. ст. Марця 1872.

Високоповажний Добродію!

Наш маляр Устиянович, бувши недавним часом у Києві, привіз з відти лист до Вас, щоб Вам єго переслати без поліцейськоі контролі Вашоі почти. Користуючись тою пригодою, хочу пригадатись Вашій ласкавій памяти,—не из чистоі цікавости, а из двох важнійших причин. Раз щоби дізнатись напевне про судьбу моі посилки до Вас, місяць грудень 871 року.

З поручень Бучинського я переслав був тоді Вам деякі дати про галицкі політичні и инші відношеня, и просив Вас щобисьте через Бучинського мене увідомили, чи посилку одержалисьте, бо знав я від него, що часто и так буває, що листи до Флоренціі не доходять. Так як він до сего дня про посилку нічого мені не пише, то и думаю що може и дійшла до Вас. Коли дійсно так, то я Вам радо ще раз би міг зібрати, все що Вам потрібно, и що зможу,—тільки—напишіть коли ласка, чи через Бучинського, чи просто на мій адрес: Vladimir Nawrocki, Lemberg, ulica blacharska № 2.—Друга справа, за для якоі я смію писати до Вас, ось яка. За иніциятивою Кіян загадали ми видавати часопись литературню від місяця Квітня починаючи. Мабуть знаєте з кореспонденціі з Бучинським, якоі великоі ваги у нас, в Галичині таке видавництво. Наша так названа интелиґенция руська, духовно не жиє,—а коли жиє, то всяким инчим, а тільки не нашим рідним духом. Окрім тільки—політикою,—від котроі такий нарід як наш—ніколи ще не підніс ся. Литература у нас тепер не истнує, бо у поєдинчих людий не ма ані гроший ані таланту до видаваня книг.—Литература задля того, може у нас розвиватись тільки зборовими силами, у журналах. Для того ми и збираємо усі сили до нашого журнала. И наша громада осміляєсь запросити Вас до уділу в нім Вашими уміетними трудами. Все що напишете, приймемо из подякою. Наша литература українська,—а особливе ще Галицька,—як сами здорови знаєте, така ще убога, що жадного, й найменчого причинку покидуватись не можемо. Кажу, найменчого, бо знаю, який у Вас час дорогий, и инчими трудами занятий,—то и не багато для нас зможете посвятити.—Не забудьтеж за нас, коли Ваша ласка, знаючи, що Ваш и наш труд стане у добро не лиш Галичини, а всего нашого народу.

Вам покірний *В. Навроцкий.*

II. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція, 30 Марця 1872.
Via della Condotta, 11, 4 Piano.

Високоповажаний Добродію!

Дуже радий я, що таки получивъ листъ Вашъ одъ 25 М. съ прилогою листа привезеного п. Устіяновичемъ. Одначе поминаемого Вами листа одъ прошлого ище року, на мое несчастіе, не получивъ, хоть о йому звіщавъ мене п. Бучинській, що мае бути дуже для мене важний. Це вже не первий разъ, що почти мене такъ обіжають. Як би я не боявся затруднити Васъ дуже, то попросивъ би дублікету Вашого листу для того, що я сбіраю факти про Галиччину, щобъ самому приготовитись до очевидіння йійі, котрого сподіваюсь къ осени, и для составленія обзору ділъ галицькихъ для часописи, чі журналу у Россіі, як „СПВѣдом.“ або „Вѣст-

никъ Европы", съ котрими маю близкі стосунки и котрі завше честно одношувались къ украйінсько-галицькому народньому прямуванію.

На счотъ журнала, про который Ви пишете я не зовсімъ розумію, що значать слова Ваші, буцімъ вінъ закладуетця „за ініціятивою Киянъ". Нічого й говорити про те, що и я, якъ усякий киянинъ нашого толку такому журналові радий и радий приняти у йому часть роботи. Коли на перщій часъ не можу взяти у йому потрібного важності праці уділу, то це не для того, що, якъ Ви кажете, часи мойі заняті другими роботами, а більшъ для того, що у теперешньому моему циганьскому житті не маю підъ рукою потрібного матерьялу. Одначе, ще поки вернусь до дому къ зімі, надіюсь прислати хоть маленькі роботки свойі, якъ деякі переводи съ Лессинга (казка про три перстні зъ Натана Мудрого) и зъ сатиричнихъ новелль Боккачіо,—та, коли считаете підходящимъ діломъ,—короткий переглядъ этнографичнихъ виданій въ Италіи за послідні часи. Працюю я міжъ иншимъ надъ переглядомъ теперешняго прямування у Франціи къ децентралізаціи и феодализму поручъ съ нарожденіемъ провинціяльнихъ литературъ, якъ фламандська, провенсальска, бретоньска,—але поки до Франціи не доберусь, скінчити не можу, та окрімъ того не знаю, чі буде ця тема такъ занятна для Галиччини, якъ, мені сдаетця,—потрібна для Россіи,—для того що у Австріи идея федеральна сама натуральна и пропагандирувати йійі нічого показомъ и таке, перешедше черезъ централизмъ государство, якъ Франція, та и народності у Васъ не почитающи провинціяльними різновидностями тільки, понеже центральна народность численно не перемага такъ, яко народності французська de la langue d'oui, або великорусска. Ще скажу, що у „Вѣстнику Европы" за цей годъ у „Февралі" и у „Марті" напечатана $^1/_2$ моейі праці підъ оглавомъ „Восточная политика Германіи и Обрусеніе", котра кінчитця у „Апрѣлі" и „Майі". Упять скажу, що у відносі нашихъ російскихъ ділъ, тамъ е де що для критики ошибочнойі теоріи „обрусенія", що розвивають публицисти катковського толку,—одначе упять боюсь, що для Галиччини тамъ мало що буде занятого. Еслиби Вамъ попався Вѣстн. Евр., я бъ прохавъ Васъ передивитись працю ту,—и якъ найдете що годнимъ, я бъ, по указу Вашому, переробивъ би для журналу Вашого.

Але яке бъ я діло узявъ для себе зъ охотою,—коли бъ бувъ теперъ у Россіи, такъ періодичні корреспонденціи зъ оглядомъ украйінськойі литератури и изъ россійськойі того, що мае ціну и для насъ, и соціяльного життя у Южній Россіи. Думаю я, що порозуміннє взайімне міжъ Вами и нами перва потріба обоюдна и що у журналі, котрий би ставъ органомъ обоюднімъ потрібна на первімъ плані подрібнійша хроника життя загального у Вашімъ и нашімъ краю. И зъ потріби самойі истоти діла и зъ погляду, щобъ Вашъ журналъ мігъ мати регулярний доступъ у Россіи,—безъ котрого половина мети буде недосягнута,—треба щобъ корреспонденціи зъ Росс'и и перегляди россійськихъ ділъ, не вступаючи нічого зъ фактичнойі критики, були лішени дуже юношеского задору и колючихъ фразъ, а въ первій верстві ставили позитивність. Не знаю, чи маете Ви на приміті такихъ корреспондентівъ у Киеві, Житомирі, Одессі, Полтаві, Чернигові, Катеринославлі і тд. Я писавъ сьогодня у Киевъ про потрібъ такихъ корреспондентівъ, котрі бъ посилали Вамъ обзори ділъ судейскихъ, земскихъ, народнейі освіти, товариществъ кредитнихъ и т. п., для чого, окрімъ личного взору, россійскі газети, відписи земскихъ собраній, банківъ, училищнихъ совітівъ можуть дати богатий матеріялъ. Коли вже хто зъ живущихъ по різнимъ украинскимъ городамъ не удостоитця самъ написати Вамъ, то хоть би посилали такі відписи у Вашу редакцію,—що овсі не трудно. Жаль мені, що я не знаю у подрібностяхъ про организа-

цію журнала, його образъ и таке инше, и черезъ те не можу написати де-кому зъ приятелівъ по різнимъ городамъ у Украйні, якъ треба, про потрібність такихъ корреспонденцій.

На усякий случай випишу Вамъ адреси деякихъ зъ нихъ, до котрихъ я бъ совітувавъ послати програмъ журнала и запитання до сотрудничества: Волинская губернія: a) Житоміръ—Иванъ Яковлевичъ Рудченко, въ контрольной палатѣ, b) Новградъ Волинскъ—Петръ Антоновичъ Косачъ, Предсѣдатель мироваго Съѣзда. NB Рудченка попросіть передати тежъ Флору Павловичу Рудкевичу, котрий теперъ мировимъ посредникомъ у Подоліи але я на сей часъ не знаю, у якому городі. c) Острогъ, Алексѣй Васильевичъ Петровъ, учитель прогимназіи. Херсонская губ. Одесса. Андрей Петровичъ Пригара [1], проф. (дальшу частину втрачено).

III. Вол. Навроцький до Мих. Драгоманова.

У Львові 19 Цвітня н. ст. 1872.

Високоповажний Добродію!

Прийміть від мене Добродію слово широкого сочуття задля смутного факту у Вашій семейній жизні, про який Ви споминаєте у Вашім ласкавім листі з 30 м.,—коли не прогніваєтесь почути се слово від чоловіка—сказати можнаб—Вам цілком незнакомого. Алеж я сподію ся, що коли ласка Ваша буде писати до нас частійше, то и станемо собі борзо знакомими; а ще коли справді сповните обітницю и приідите під осінь до нас,—то хоч може тутешні стосунки (отношенія!) найдете багато инакші и багато гірші, чим Ви собі їх представляєте,—але найдете людей для Вас як для кождого земляка, любячого свій нарід,—широко прихильних.—До сих наших стосунків галицьких не прикладайте, Добродію, европейськоі міри; приідете—пересвідчитесь. На тепер я тільки поговорю о нашім in spe—журналі в особенности. Може ніколи и в ні жаднім инчім краі и народі не видавались часописі з такими малими средствами матеріяльними и—духовими, як у нас, в Галичині, а саме у руських „народовців". Так приміром и наш журнал; редакцию єго веде комитет, що складає ся из людей всякого діла,—тільки не ученых и не літератів; сам одвічальний редактор—кандидат адвокатури [2]; другий підписаний на проспекті—урядник прокураторіі цивільноі (фіскуса) [3],—оден маляр [4]; Ваш покірний слуга [5] и ще один [6]—урядники фінансові; семий у комитеті литературнёго журнала—урядник банковий [7].—Пишу Вам про се так подрібно для того, щоби малопомалу дати Вам правдивий образ нашого мікрокосмоса галицького, а разом приготовати Вас на те, що нашій будущій „Правді" далеко від „світла під столом"! Щоби однакож не відстрашити Вас Добродію таким представленєм від уділу в нашім видавництві, скажу Вам—pro doma—и прошу, повірте мені, що наша читаюча

[1] В „Правді" за рік 1875, ч. 14, стор. 581 вміщено некролог А. П. Пригари, проф. державного права на новоросійськім університеті, що помер 1 липня (19 червня) у Київі.

[2] Д-р Олександер Огоновський, пізніше проф. див. права на львівському університеті (помер дня 10. II. 1891 на 44 році життя) Діло, 1891, ч. 24.

[3] Д-р Корнило Сушкевич, підписаний як адміністратор. Инших підписів на „запросинах" до передплати „Правди" на рік 1872 нема. Порівняй: Ів. Єм. Левицький: „Библіографія", II, стор. 590. Примірник запросин переховується в бібл. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові. [4] Корнило Устиянович [5] Вол. Навроцький.

[6] Вол. Шашкевич нар. 7. IV. 1839, умер 16. II. 1885. Гляди Ом. Огоновський: „Ист. лит. руск.", II (2), стор. 661—80. М. Возняк: „Недрукована автобіографія В. Шашкевича", Неділя, 1911, ч. 34—6.

[7] Федір Заревич (нар. 1835, умер 12. I. 1879). Ом. Огоновський, Op. cit., III (2), стор. 811—38.

публика (як вона не єст малочисленна), знає оцінити кожду духову працю по ії внутрішній стійности. Говорю о нашій, малочисленній, галицкій публиці; бо не сподіюсь, що так лехко и скоро могли ми вихлопотати у Вашого правительства вольної перепустки на Украіну.— Ваші ради добрі, и ми дуже Вам вдячні за іх. Усіх людий котрих Ви нам дали адреси, будемо трібувати запросити до уділу в „Правді". У всіх наших розсудах об Россіі (не тільки у кореспонденциях) хочемо бути обєктивні. Тільки щоб часом правительство российське наші розправи из тутешними нашими галицкими катковцями не приймало проти себе? За Ваші праці літературні, які Ви нам обіцюєте для „Правди", ми наперед уже Вам дуже вдячні. Які именно праці пригодилиб ся для „Правди"? Найлучше сами зміркуєте коли будете мали перший № перед собою загалом сказавши всякі праці,—окрім щоденних справ політичних европейських; бо для таких наш журнал за тісний.—Ваша розправа „восточна політика ґерм. и обрусѣніе", чи не за широка для „Правди"? Помітили ії в своім часі польскі и німецкі ґазети, яко прояв важний в российскій публицистиці,—и з відти и я знаю головний ход мислей у ії; Вѣстника Европы не має у Львові, але колиб Ви скоротили и приближили до наших відносин украінско-великоруских, тоб була и для нас добра.—Ваші погляди на відносини літератури великорускоі до нашоі—котрі Ви зібрали у листі до Бучинського, будуть для нас—хоч може не зовсім згодяться з поглядами, які у нас виробились у сій справі—дуже интересні, и причиняться до розъяснення тоі замотаноі справи. Из многими закордонськими земляками мали ми посередні зносини; и від пана Пригари з Одеси почавши,—а скінчивши на Кониськім, Кулішу и Ивані Нечую—кождий из них инакше дивився на сю річ. У нас, в Галичині, при свободі праси и слова, скристалізувались усі ті погляди у дві ріжні девізи, двох противних собі партий: два язики, дві народности, дві літератури,—чи оден великоруский язик, одна література, одна народність. Чи и тут правда має лежати по середині? Об сім питаню не може рішати той, хто сам у тій борьбі уділ бере, и стоіт по одній стороні.—Ваша розправа, яко чоловіка що стоіть далеко по за обома тутешними сторонництвами, буде мала для нас ціну велику, и з интересом будуть всі ії читати. Простіть, що мало написав, а богато записав паперу. Того, що списав був для Вас по питанням доставленим мені через Бучинського, у копіі не маю. Але, всі дати які там були, а Вам ще би були потрібні, можу зібрати на ново, за якийсь час.—На тепер поручаючись Вашій памяти остаюсь

Вам покірний *В. Навроцкий.*

Осібно післано на Ваш адрес проспект „Правди". Чи одержалисьте?

IV. Вол. Навроцький до М. Драгоманова.

Решів 18 н. ст. Грудень 872.

Високоповажний Добродію!

Пишуть мені зі Львова, що ви, Вп. Добродію споминаєте и про мене, и жалуєтесь, чому я не пишу до Вас? Відшукую Ваш послідний лист, дивлюсь—дата з 10 Сентября; дата справді дуже давна, и не годилось мені єго так довго лишати без відпису. Але лист Ваш Добродію застав мене тоді у Львові—при редакциі Правди одним-одного: уся редакция на селі. Так не мав я тоді зараз хвилі часу вільного маючи окрім тоі роботи ще и 7 годин на день роботу в уряді. А в нас редакция—треба знати (коли близше хочете пізнати наші літературні стосунки) має ширше значіне як може у Вас, бо и редаґованє, и писанє, и усі коректури

друкарські має редактор на своїй голові и руках. За для того (intra parenthesin) коли ще пишете до „Сп. Вѣдомостей“ про нові прояви літературні в Галичині, — не забувайте тих литературних обставин нашого литературного діланя, и не критикуйте єго так строго, так як скритикувалисьте єго взагалі вже у Вашій статі: „Восточная политика Германіи и обрусѣніе“: „ріжниця йде тількі або з за далеких вопросів або з за формальних—як правописъ.... У Галичан и тіні нема такого політичнёго такту! (як у Чехів)“. („Правда“ за жовтень, стр. 331—332).

Не Ви оден помиляєтесь у тім суді об нас. Саме так усі у Россіи, що пишуть або говорять об нас (окрім хиба тих не багато Украінців, що бували у нас довше, и добре пізнали наші відносини) — мають нас за дітей. Бо хтож як не діти моглиби творити завзяті табори політичні, и сваритися „трохи не до ножа“,—за правописъ! Подібно так, як Ви судите об нас,—можнаби (вибачте, по приязни за порівнанє) судити и о теперішних французах, що вони сваряться и сердяться одні на других— „трохи не до ножа“—за те, що одні сіли по лівій стороні у Верзальській королівській салі, а другі у лавках по правій стороні. — Не „формальні“ и не „далекі“ то вопроси, де ходить о житє або смерть народности; о федералізм славянський а уніформовий централізм. Прочитайте бесіду соймову Качали (у „Правді“ за Листопад [1]), а пересвідчитесь, який то табір, с которим ми боремось „трохи не до ножа“. Наші москвофили (у соймі під проводом Ковальського) — то славянські централізатори, заступники панруссизма від Уралю по Адрийське море, — а заразом, в консеквенціі, приятелі, найсердечнійші — німецьких централістів в Австриі. Бо централізм німецький в Австриі,—мусить довести— у консеквенціі до централізму славянського, панрусского; а котрий из помеже них гірший, годі ліберальному чоловікови навить розсудити. — Качала у своїй бесіді зійшов ся дуже близько з Вашими поглядами (у статі „Восточна політика Германіи“ etc.), хоч він тільки простий, галицький Украинофилъ.

Одже борба у нас ведеться не о пусті форми, — але з самознанєм боремось ми о федеративний принцип; и у нас, в Галичині, здається мені, лежить поле, на котрому рішиться вопрос, котрий принцип побідити має. Получаться - за посередництвом Украинофилів, — Галицькі Русини з Поляками, и згодяться на те, щоби в купі станути з Чехами, — то и федеративний принцип побідить в Австриі, — а тоді побідить и у всій Славянщині. Возьмуть же верх у нас москвофили, и поможуть німцям у „райхсраті“ (парляменті австрійськім) змайоризувати Поляків и инчих Славян, — за здовго запанує німеччина не тілько на півночі, — але від балтийського до чорного моря.—

Але об тім богато би ще писати можна, а я зачав тільки оправдуватись, чому я не відписав зараз на Ваш ласкавий лист. Друга причина така, що мене перенесли зі Львова далеко до польського містечка (Rzeszów),—по части для того, що авансували мене на висшу посаду, а по части такой за для того, щоби мені, Русинови, відобрати можність діяня для руськоі справи. Панує у нас, бачите, ще тепер (не на довго) така кліка польська, котра волить сподіватись на ласку німецьку, як на прихильність Русинів. Тут мені и тяжко кореспондувати з Вами; бо далекий від житя руського не можу Вам написати нічого, що Вас интересувати може. Навіть про Поляків Вам нічого написати не можу, бо сказано— маленьке, на пів жидівське, містечко, из звичайним, буднішним житєм,— далеко від якого небудь центра литературного або політичного руху. У таких обставинах я не думав пригадуватись Вам, и накидатись Вам

[1] „Правда“, 1872, стор. 388—400. „Бесіда посла (Степана) Качали в соймі кр. при дебаті над адресою до корони в Листоп. 1872“.

з моім знакомством, котре для Вас, ледви, чи може мати який небудь интерес. Але коли, що я у чім небудь Вам до пізнаня Галицьких відносин помічним бути можу,—я Вам завсігди послужити готовий. Коли схочете, то через мене и з „Правдою“ и з усіма Львовянами переписуватись можете, бо скажу Вам у тайні—Львівські може дуже до кореспонденції ліниві,—як и Ви сами може пересвідчились. Чи дописуєте правильно до Сп. Вѣдомостей? Я пишу тепер — після офіціяльних жерел про стан и статистику шкіл у Галичині, для Правди; то може де що з відтам и Вам знадобиться.—Коли схочете мені відписати (и коли не прогніваєтесь за мою полемику з Вами), то даю Вам мій адрес (по німецьки, бо мабуть и по німецьки адрес від Вас з Италії сюда дійде) Vladimir Nawrocki, Konzipist bei der kk. Finanz Bezirksdirektion in Rzeszów, Galizien.

Ваш покірний слуга *В. Навроцький*.

V. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція. 1872 Декабря 27.
Lung'Arno Acciajoli, 12. 2P.

Високоповажний Добродію!

Спасибі Вам, що таки обізвались до мене, — бо скажу Вам прямо, мені дуже тяжко було думати, що при усіх стараннях увійти у тіснішу звязь з Вами і другими участниками Правди, ніяк то не удавалось. Я вже думав не раз, що мабуть мое, як мені казали, „москвофильство“ тому причиною,—бо я й доси не можу допустити помислу, щоб тільки одна „лінь на переписку“ могла здержувати людей од обміну словами і думами. Мабуть,—нема интересу до переписки, то й мовчать.

Вам ще дякую і за те, що обізвались і за те, що висказали мені, що думали про ті строчки, що я помістив у своій статті про Галиччину. Я тільки мушу оправдатись, що я тільки зачепив Галиччину боком і для того не міг висказати усього, що думав повно. (Мною одіслана у Петербург велика стаття про галицьки партіи і буде напечатана у январі і февралі В. Европы,—которою Ви, може, більш будете довольні, хотя і там знайдутця різниці у наших поглядах). Головною метою статі про „Обрусеніе“ було показати, що централістична доктрина, начата великоруссофілами (моск. славянофили), а потім розвита централістами державними (Катковим і другими русскими прусаками) замість обрусіння скрізь тільки задержувала роботу національних сил у краях русько-польских і робила ворогів Россіи, сіяла свару між своіми і близькими. Для цієї идеі тільки мені і треба було зачепити галицькі партіи, про которі повно і подрібно говорити мені було не час і не місто. А у другое скажу, що Ви напрасно те, що я говорив про обидві партіи, приложили тільки до одної Вашої; я говорив даже більш про святоюрців, ніж про народовців,— бо напр. народовці уживали правописі обоюдної і виказували завше більш толеранції, ніж святоюрці (про це я не раз говорив, наприклад з поводу „Просвіти“ у СПВід., як це звісно і з видержок, которі у перші роки, особливо у 1869, робила э СПВ. „Правда“).

Одначе, просючи Вас перенести чималу долю моіх укорів галичанам у нетолеранції і браку політичного такту на святоюрців,— я не можу, по совісти, не удержати де чого з сказаного і у прикладі до народовців. Я дуже добре знаю, що народовці стоять не (за) мілочь і за форму, але за дуже сурьозне діло—за федерализм і за народню самостійність,— але усе таки мушу додержати слово свое, що галичане дуже богато накладають ваги у вопросах далеких і з за них небрежуть близьким, що піднімають вопроси верхні, коли не заготовлені основи. За цю мою думу

стоіть те, — що бібліотеки елементарних наук виложених для народу народною мовою нема, народ не зорганизований у общества (Побратим перша поява тілько)[1],—сама интелигенція народнії мови, як треба, не вивчала і другим вивчити ії не дала можливости, бо граматики научної чистої мови народу не зроблено, словаря теж; і матеріял для цього не зібраний, бо окрім того сбірника пісень напр., що видав у Москві Головацький і що його нема ні у одного навіть народовця у хаті, — ні один сбірник народнёї мови не видан у останні доби у Галиччині (старі сбірники Шашкевича и К-о, або манісеньку книжечку Солом. Щасного[2] нічого считати). А яка ж це боротьба за народність, коли матеріяли для взнання ії не тільки не систематизовані, але навіть і не видані і не зібрані? Яка борба за народню літературу, за літературу широку на народній підставі,—коли лучший журнал, як Правда, у середині другої половини XIX в. печата такі нікому не нужні переливки старого пустого у порожне, як вірші Гетьманця, П., або і самого Федьковича, который не стидиться печатати таку грубу нісенітницю, як свої „Пуряві"? А Федькович чоловік, который справди показав у першому випуску своіх поезій талант не малий. И як же ви думаете: можна признати той край, тую партію дужою і живою, котора допустила, що самий більший літературний талант, у ній появившійся, не тільки не розвивався з 1863 р., а йшов назад? Або скажете мені, що у часи, коли публика европейська вихолуетця на творах Диккенса, Теккерея, Ауербаха, Шпільгагена, — що мавюють життє сучасне живо, як воно есть, що показують у живих людях і картинах ту боротьбу культурну, соціяльну і экономичну, яка ведетця у житті усіх народів прогрессующих,—можна иначе як з позіханнем, з здвиганнем плечей, а найбільш з жаллю читати ті дитячі або ще хуже старечі перескази сучасних і історичних анекдотів, которі видаютця у послідні часи у нас і у вас за повісти, драми і т. п. Ви колись писали мені: „не міряйте наших обставин европейською міркою". — Якою-ж мені мірять? Хіба ми не у Европі живемо? Хіба перед Вашою власною публикою не стоіть хоть Германія з ії літературою? И Ви и ми хіба не хочемо щось власне завести коло літератури россійськоі? А Ваші і наші украйнофіли, хіба не прокричали, що наш народ мусить мати таку ж самостайню літературу, як і усякий другий, як і „московська", якою украйнофіли зовуть усе писане у Россіи не по малоруському, у тому числі Гоголя і,—прибавлю, значить, і самого Костомарова? А ця московська література неуривним шагом по своему а іде тою ж дорогою, що і усі европейські великі народи, працює над общими Европі культурно-соціяльними питаннями, передае найлучші твори европейських талантів і умів, переводючи де що (Ауербаха, Шпільгагена, Дарвина и др.) і з рукописі і з корректури. Чим же ви обясните, що у Россіи після столиць перші губернії, що потребляють книги і журнали найбільш,—губерніи малороссійські (Херсонска, Екатер., Кіевск., Полт., Таврич., Черниг., — которі напр. одного В. Европи купують до 2000 екз. (усіх В. Евр. цей рок видав 8000 екз. з них на Петерб. 1861, на Москву 518, за гряницю 100,— значить малоруські губернії потребляють трохи не 1/2 усіх екз. В. Евр., ідучих у провінцію) а малоруських книг, окрім Шевченка, почти ніхто не купуе? Чим, як не мертвостію малоруськоі літератури послідніх часів.

[1] „Побратим", товариство „руських ремесників", сконституювалося дня 10 XI 1872 р. („Правда", 1872, стор. 405—6). Хоча українське громадянство йому щиро підпомагало і збирало дари, товариство не утрималося довго через брак національної свідомости серед ремісничих кругів.

[2] Саламонъ Счастный: „Коломыйки и шумки", Львів, 1863. Надруковано 595 коломийок і 17 шумок.

А було колись, що Квітка, Шевченко і перший випуск М. Вовчка дечому научали і великорусів, бо для свого часу були образком реального малювання життя і зачіпання „вопросів живих". А тепер чим ми будем конкуренцію россійській літературі робити: Цисами, Павлусями, Гетьманцями, Білецькими и т. п.,—которих по слову Шевченка „мишам на гору" односить приходитця?—Ще не давно получив я лист од Рудченка, чоловіка, который більш мене щирий украйнофіл,—та й той, глядючи на те, що послав останний рок з української літератури, каже: „лучше ніякої літератури, ніж така".

Так, бачте, богато ще треба зробити знизу, щоб поставити діло народне галицько-українське на живу и міцну основу,—а тоді і виступимо до рішення таких вопросів, як федерализм славянскій, чі який там, бо хоть би ми вияснили як день, що маем право на те і на те, а як нічого не наробим, що наші права скріпить, то ні с чим і зостанемся, ніхто нас і не спомяне з нашим правом, як ніхто не спомина ні Віндів, ні Аллоброгів, которі були нічуть не худші з роду, як і Німці і римляне.

Ви мені скажете: що де що робитця. Я і сам знаю, що робитця дещо, а „Просвітою" і більш ніж дещо. Але усе таки стою на своему, що головного, близького зроблено мало а з за далекого, хоть би з за „панрусизму" і „панславизму" крику роблено більш ніж треба, не тілько з святоюрского боку, але і з нашого. Воно, чому і не покричати,—та біда у тому, що цей крик богато людей од діла одбива, бо богато людей думають, що усе діло зкінчили, коли одні восхвалили, а другі возлаяли панславізм і Москву, а ще гірше бачити, що є люде, що могли би спільне працювати над близьким ділом, колиб не сварки з за далекого панславизму і з за далекої Москви.

Це писав я, як українець. А тепер буду говорити, яко українець і россіянин,—що не є синонимом москвича.

Поки ви будете лаять Каткова и К-о,—я-б тілько сказав Вам: киньте це діло, бо ви не знаете іого як треба, для того і не зможете і вилаяти іого, як треба, як лають іого у Россіи не тільки українці, але найбільш сами великоруси. Коли Ви почнете лаять наш уряд—скажу те ж саме, прибавивши, що він вас не чіпа. А коли Ви усю Россію будете малювати як „Москву", та ще й „загребущу Москву",—то тут вже треба прямо сказати Вам, що Ви не знаете, про що говорите,—бо й справді, у Вас нема не тілько книг і журналів, но навіть і усіх газет, которі б характеризували усе духовне життє россійськоі громади.

А як би ви мали можливость знати россійську літературу, то побачили б, що вона у більшісти усіого меньше „загребуща", централистична, державна,—але є критична і оппозиційна, ставлюща на першому плані прогрес моральний, соціяльний і політичний свого народу, а не забіранне чужих; пізнали б, що так званий „славянскій комитет"—минаючи те, що він не така кака, як його малюють,—є нічтожне пятно на житті россійськоі громади, котора навіть і не зна про ніого, а которої більшість печати сміетця над ним. Потім Ви побачили б, що про Галичину ще меньше думають у Россіи, ніж про других славян. Хіба до ряду коли газета раз у місяць перепечата яку звістку з „Слова",—і не то щоб Вас забірать, або лаять, а даже і хвалити і говорити про Вас трудно заставити такі журнали і газети, которі найбільш читаютця і поважаютця у Россіи, як Петерб. Від., В. Евр., Отеч. зап., Дѣло, Недѣля и др.—Я знаю по своему опиту і скажу Вам, що у В. Евр. даже находять, що про Галиччину нікому не интересно знати у Россіи і що хіба Пипин з усіеі редакції охотно бере мое писання, а Стасюлевич, коли не одказав омістити ту статтю, що я послав, то ради личних відносин і ради авто-

ритета Пипина. Ну,—а Ви не скажете, щоб Пипин загрібати Галиччину совітував,—значитця,—перве діло, обзнакомившись фактично з Россією, Ви мусили б заспокоітись: ніхто Вас не досягне, щоб загребти, а більшність громади і знать Вас не зна і не хоче маючи і у себе роботи не мало і усіого меньше думаючи про націонализм який небудь. Значить,— ні уряд, ні громада у Россіи не зупеня Вам працювати над своею свободою, просвітою, літературою: робить на здоровье! Значить, — Ви можете і не згадувати про Россію, як вона не згадує про Вас.

Ви скажете: ми маемо свою Россію у себе, т. е. святоюрців, з которими не можна не боротись. От тут і я скажу: так взнайте же Россію настоящу,—і побачите що Вам святоюрці виставляють фальшиву Россію. Святоюрці—це Ваша домова уніятська бурса+німецька канцілярія з прибавкою польского лакейства. З ними і борітця,—та борітця між инчим і тим, що покажіть, що святоюрска література і тенденції також походять на россійську літературу і россійські тенденції, як і верзякання яких небудь дервишів турецьких. Святоюрщина есть скрізь, по всіх землях своя; есть вона і у Россіи,—вона то і прихиляетця і мажеть по головці і ваших святоюрців,—але скажу Вам по правді, що послідний ретроград у Россіи—ліберал у порівнанню з Вашими святоюрцями; а про літературу отъ Вам примір: од Вашої Роксоляни і Катков одхрестився, а Головацький який був храбрий у Львові,—а у Россіи мовчить, як води у рот набрав, а Дідицького вірші, коли бачило чоловік з 10 у Россіи, то усі сміялись. Придивившись добре до літератури у Россіи, Ви б побачили, що у ній швидче найшли б собі союзника, ніж ворога, т. е. союзника тенденціи,—бо література ця по ідеям демократична, по манери критична і реалистична, по мові живо народня. Для того Ви с повною вірою, що Вас не переспорят фактами, можете сказати вашим супротивникам: коли Ви справді хочете ділити життє россійськоі літератури,—ви мусите стати народовцями у політиці і літературі.

Не з москвофильства,—а з украйнофильства, з ненависти проти мертвеччини, особливо святоюрськоі, узявся я за нелегке діло писати моім галицьким приятелям і корреспондентам такі филиппики і аналогіі, як і це письмо до Вас. Я думаю, що нічим так не можна діскредітувати у Галиччині святоюрців, як доказом, що вони скоріш турки, абиссинці і готентоти, ніж россіяне; а к тому я думаю, що колиб народовці і украйнофили робили хоть 1/2 того, що тепер робить прогрессівна россійська партія, то не так би стояла наша справа.

І яко россіянин рад би я був більш енергичному виступу галицьких народовців на реализм і критику позітівну у поезіі і літературі; на лібералізм і демократизм у соціяльних і політичних ділах,— бо не можу не дивитись зо страхом на ту емиграцію галицьку, що лізе тепер у Россію, особливо на педагогичну службу разом з чехами. Це новий елемент у ту чиновну охрану, що прозвана у Россіи, після гумористичних характеристик Щедрина ташкентцями, нова поміч нашій реакційній партіі, котора напримір не змоглаб провести своеі шкодливоі реформи гимназій без німецького, чехо-жидівського і галицького напливу,—бо усе свіже між россійською громадою сторонилось і противудіяло цій реформі. Діло ясне,—що чим більш буде сіятись між галицькою молодіжью чесний, ліберальний і народний напрямок, тим меньш буде та ташкентська емиграція, що тепер наліта на Россію. Од того я думаю, що не гаразд робить россійська громада, що зовсім знати не хоче про Галиччину (хоть це і дуже для вас успокоітельно),—і що, як галицьки народовці моглиб знайти у Россіи союзників не тільки у „украйнофилах“ чистих,—которих у нас не дуже богато, а просвіщенних і праціовитих мабуть і пяти де-

сятків не наберетця,—але і у ліберальних „россіянах“ і навіть і серед чистих великорусів „нігілистичного“, т. е. позитивно-демократичного табору,—так і ліберальна партія у Россіи могла би знайти союзників у галицьких народовцях у боротьбі проти власної реакції, власному ташкентству, которе у Вас олицетворилось у святоюрщині. Так ворог був би осажден і з того тилу, відкіля він мае резерви.

От така двойна мета,—a) дискредітувати ще на один манір Ваших ташкентців (святоюрців) і підняти у Ваших народовців кредит живої і народної Россіи і Великорусі,— b) діскредитувати у Россіи святоюрску партію, показавши, що це ташкентці, которі лижуть за пятаки руку то російську, то німецьку, та обскуранти,—або люде вовлеченні недоразвитію, хоть і талантливі, як Наумович,—і підняти у Россіи интерес до вашої народної партіи,—ось що водить моім пером, а не хотіннє „виявити галичан, яко дітей“. Для такої мети я мушу критично относитись до усіх галицьких партій, міряючи їх діла реальною пользою народу і просвітним ідеям нашого віку,— і не моя вина, що часом ці діла оказуютця дуже маленькими перед такою міркою, которої,—згодьтесь,—кинути ні я, ні ніхто не у праві. Помилятця у подрібностях прикладу такої мірки я можу і дуже,—але лучше переборщити у пессимізмі, ніж у оптимізмі, бо здоровє критики і лайки не боитця особенно такої, що принципа не рушить, а тільки способи ганить. И,—простіть, коли помиляюсь,— це не дуже то гарний ознак, що,—як я не раз замітив вас,—у Галиччині не дуже шанують критику, котору мій добрий приятель Буч—ій зве усе „нігілізмом і негаціею, з котороі нігде плодів не бува“ (тоді як нова Европа тільки негаціею народилась, та нею і у перед совается).

Коли Ви,—купно з редакціею „Правди“ признаете, що Вам треба узнати Россію, яка вона есть, щоб знати, як относитись до того що вам кажуть німці, украінці і святоюрці,— коли Ви ще згодитесь, що осягненнє тіеі двойної мети, про котору я тільки що написав мае деяку практичну ціху, то мусить „Правда“ звернути на це увагу,— при чому вона тільки дальше піде тою же дорогою, яку вона вже приложила, перепечатаючи переводи з діла Пипина (Мал. Літер.), Прижова, філологичних статей з Ж. Мин. Нар. Просв., Лавровского, Максимовича, перевод одного росказу Щедрина, обзор СПВѣд., Вѣстн. Евр. і Отеч. Зап., що зроблені були у 1870 р. у Правді і у 1871 р. у Основі. Мусить, значить, „Правда“ звернути більшу увагу на россійську літературу і публицистику,—заявивши принціпіяльно, що з живою настоящою россійською літературою вона не тільки войни не веде, але рада ітти у братстві к одній меті—свободі і просвіті народу. Тоді і у Россіи можна буде говорити з більшою надією на успіх про Правду,—бо згодьтесь, що самий космополитичний россіянин не може ж бути прихільний, коли іому роскажуть, що Ви у Россіи бачите Туран тай годі. (Я уже зоставлю с боку те, що усе таки той Туран для себе більш зробив, ніж ми і Ви для себе, бо не тільки Роксоляна[1], але і „Пуряві“ і „Добуш“ — речі у Россіи не возможні).

Ці загальні речі звожу до конкретних. Буч.—ій, може напише розправку про Вѣстник Европи у іого односинах до Украйни,—то гарно було-б, як би вона не дуже запізнилась у „Правді“. А потім Рудченко послав у Правду кілька переводів з „Записок Охотника“ Тургенева з предмовою про Тургенева у загалі,—то теж не слід би було, як мені по крайности здаетця, ні бракувати, ні дуже задержувати це печатаннє, особливо коли

[1] *a*, *b*, *b*. (Гнат Якимович, священик, народ. 1831, помер 1878) видав: „Роксоляна, политично-историчная драма въ пять дѣйствіяхъ, оригинальное сочиненіе...“, Коломия, 1869. Про Якимовича гляди О м. О г о н о в с ь к и й, „Ист. лит. руск.“, II (2), стор. 942—6.

оригинального з України цінніщого не маете (з моеї „мірки“ виходить, що за цей рік у Вас українського тільки і було цінного, що 1 пісня Иліяди, Сава Чалий, так-сяк казочка Андерсена, та одчасти „Лукавий попутав“, у которому однако стара пісня дуже розтягнулася, трагизм, заставляющій черця сичати і гавкати і дівку хрюкати, дуже комичний). Я Рудченкові писав, щоб він перевів дві комедії Островского,—до которого можна приложити по правді слова Вашого проф. Ом. Огоновського, що тепера з славян тільки россіяне і мають театр національний. До Островського треба буде прибавити предмову про соціяльну критику беллетристики у Россіи, почату Бѣлинским і розвиту Добролюбовим, і про те, що Островскій і є народовець і великорусскій хлопоман у літературі россійській. У друге кажу, що треба де що привести з Герцена, Щедрина і Некрасова,—все те написавши на ті провідні идеі „народовства“, которі я виложив вище.

Я не стану совітувати Вам обернути „Правду“ у одголосок Россіи (Украйни одголоском вона мусить бути і уже через то і Россіи, по скільки Украйна зціпльетця з усією Россією),—я тільки стою на тому, що по троху ясно висказанними провідними ідеями „Правда“ показувала Галиччині Россію живих, Россію россіян проти Россіи мертвих, Россіи ташкентців, котору показуе „Слово“. Що до беллетристики у почасті,—то згодьтесь, що лучше чуже талантливе, ніж свое бездарне і мертвородженне,—тим паче, коли чуже явитця у переводі на свою мову, і що переводи не тільки ширять богатство знаній і ідей, але і богатять мову. Що є, або було гарного українського, те переведено великорусами (Маруся Квітки, Кобзарь, що двічі був переведений лучшими поетами великоруссами,—а „Народні Оповідання“ М. Вовчка перевів сам Тургенев)—чого ж ми будем брикатись, ми которі справди бідніщі? Простіть за таке пісьмо. Єсть воно одповідь і на ваші слова і самозванщина і одповідь на Вашу любезну готовність стати посередником між мною і редакціею „Правди“. Коли хочите,—то хоть і усе мое письмо передайте у редакцію: різкость де яких слов хай простять ради горячої любови моеі до діла общого, а коли вилають мене, та покажуть, у чому брешу, то й спасибі скажу. Коли хочите я б радий даже був, коли б Ви передали мій лист на поруганіе у Львов.

Спасибі Вам за готовность досилати справки про Галиччину, которі потрібні будуть для статей моіх. На цей раз мені треба б було дуже той № Слова, де була напечатана промова Ковальского, бо без неі не можу нічого написати про Качалу,—а треба б було. Не маю і промови Лавровського. Просив Б—ского [1] вислати, але навряд, щоб він дістав у Відні.

Ваша статистика школьного діла у Галиччині буде дуже у пригоді усім нам. Скажу, що „Правді“ слід, як можна більш печатати статистичних дат про Галиччину,—а ми постараемось перепечаткою у россійських журналах давати ім більшу ходу і у Россіи. За школами треба б було узятись особенно на економичну часть: скільки купців, міщан, землевладільців, скільки наймет сельських у русінів,—розкладку налогів і податків, статистику позичкових і инших касс и т. д.

Скінчу письмо просьбою до Вас і до Ваших знакомих: доставити мені, коли у кого е, і сбірати духовні стихи, колядки і легенди і казки про святих, бога і богів, і у загалі космологично-религійного характеру. Я сбіраю до видання такий сборник (А що ті казки, що я прислав у Правду? чі будуть печататись?). Та ще просив би я дуже—зобрати і зложити до часу приміри тих вишивок, що роблять у Галиччині і у со-

[1] Мел. Бучинського.

сідів на сорочках, рушниках і т. і. Вони мені потрібні для докладу, що думаю зробити у будущому зборі археологичного общества у Київі.

Ще одно. Од Б—го довідуюсь, що є план перевернути „Правду“ у тижденик. Як це діло стоіть? Коли перевертаніе піде разом з побільшаніем числа листів у місяць,—то це було б дуже гарно: Не вже не можна що неділі видавати таку книжечку, як тепер іде що місяця. Тоді можно було б давати подрібну хронику, котора б передавала б усі важні фактй життя галицького, беручи іх і з газет частійших. Вам би це замінило брак газети, як Слово, а нам би давало дзеркало Галиччини. А то, скажить, хіба гарно, що ми хоть би про сойм можемо знати тілько з німецьких газет, та з „Слова“. Могли б Ви тоді лучше давати і хронику украінску,—котру, справди, я не розумію, чому і тепер ніхто не веде: от хоть би у осінні місяці скрізь по югу Россіи одбулись земські собранія, про которі були у газетах россійських звістки, у которих були напечатані интересні числа статистичні про народню просвіту і інше,—і нічого того не узято у Правду, а було б не трудно. Коли у Вас нікому того робити, чому нікого з украінців не заставите бути регулярним корреспондентом, або віденців, которі що дня ходять у кофейні і читальні, де есть і СПВѣд. і „Голос“.

На ціому перестану. Ваш щирий *М. Драгоманов.*

VI. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873, Янв. 23.
Lung'Arno Acciajoli, 12, 21.

Високоповажний Добродію!

Тільки що получив лист Ваш з 19 с. м. Як я і у перед знав в загалі ми зійшлись на одно, а де яку різкість моіх слов Ви простили мені. Прощайте, прошу і на перед,—бо хоть хочетця мені бути холодним позитівістом, але не завше можна справитись з гарячим серцем, особливо як наскочиш на живе, рідне діло.

Яж, хоть і Ви сумняетесь у моій „вірі у животність і будущність нашоі літератури“,—так усе як і Ви думаю, що повставаннє нових, чистонародніх, демократичних літератур лежить у духу нашого поступового часу,—і приглядаючись до появ таких літератур у Германіи (Platdeutsch) і у Франціи (Прованс, у которий я нарочно іздив прошле літо і познакомивсь з головними вожаками діла),—по усій позитівній совісти мушу признатись, що з усіх таких проявок украінська хібачі не сама сурьозна, окрім хіба фламандськоі і каталонскоі. Тим то і пече мене у серце, коли, як сдаетця, не так воно діло іде у нас, як би,—(упьять сдаетця) треба було, або спить зовсім.

І хоть Ви правдиво виложили причини, по чому наше діло шкандибае,—але усе таки ці причини тільки вменьшають нашу вину, а не складують ії з нас зовсім: нехай чужі судять не з милостію, а проміж собою лучше бути безпощадними, ніж дуже милосердними і оптимістами. Виходючи з цього правила дозволю собі продовжати спор з Вами. Та, думаю, що це не буде і спор, бо ми згоджуемось. Наша литература мусить виступити во имя демократизму і поступовіх ідей віку,—а це значить, що вона мае право жити тільки, поки вона вірна цим девизам, що вона мусить розвиватися на міцній, реальній основі, а не на романтизмі і ретроградности, що вона мусить итти знизу у гору, а не з гори (з хмари) у низ.

А тут то мусимо признатись, що перше діло: виученіе народноі мови у нас і одстало. Ви кажете: і Гріммів словарь не скончений. Але хіба ж один словарь є у німців,—а у нас ні однісінького. Ви кажете ще, що

літератури розвівались і раніш, ніж виявились учені, що написали словарі і граматики. Але які літератури і коли?

Такі літератури, що виходили традиційно з непорушеної основи народности. А у Вас у Галичині традиція порвана, та і у нас, на Україні, колись Котляр., Квітка, Шевченко виходили прямо з традиційної народної мови полународніого театру XVIII в. і чисто народнёі поезіі. Тепер вже не так: тепер народня поезія самим народом добуваетця. а чоловіка, который би знав добре народню мову рідкость спіткати навіть між самими українскими литераторами. Наша література повстае серед польщизни і великорусчизни,—встаючи во имя живої мови дуже обзиваетця мертвою, або „викуваною", произвольною. Тут не може помогти ніщо, як видача словаря і граматики чисто народної мови і рядом з ними наукової хрестоматіі литературних южнорусских памятників од Нестора до XVIII в. (тут то горе наше, що не маемо ні того, ні другого, ні третіого,— тоді як великорусси мають таке діло, як Даля „Толковий словарь", діло одного чоловіка як і Літтре,—і у послідні годи виявивсь і білоруський словарь Носовича; найлучшою хрестоматіею старою киево-галицькоі литератури зостаетця усе таки исторична хрестоматія Буслаева, который, звісно, не міг, хоть би і хотів, вияснити історію нашої мови. Случилась така біда од ріжних причин, але і од діллетантізму і ліні українців, а у Вас од того, що стара Ваша интелігенція не знала і сама, що воно таке, а молода зразу кинулась у політику. Брак матеріяльних средств не объясня усіого: бо не багачі були і Челяковскій і Карачич, і Горник. У нас же на Україні грались у народолюбство люде, куди багатші од них, од самого Даля і Літтре. Та що з того! А кричати на неволю усі уміли,—тим часом як россійська академія optima fide печатала початок словаря українського од Чужбинського і напечатала б завше, як би хто ій підніс.

От проти ціого усецілого уходу у політику,—не виготувавши по переду наукових основ, і проти трати часу на жалоби і страхи „зажерливого москвитизму",—я і писав, але не проти того, щоб зоставити зовсім политичні питання, маючі реальний звязок з життем нашого народу. Питання про федерализм, чі централизм у Австріи для Вас, звісно, є живим реальним ділом, хоть і не таким важним, як словарь, граматика, учебники,—которі можуть усяку видумку і федералистів і централистів переробити на другий лад. Але питання про панславизм, панруссизм і т. д. считаю для Галиччини ділом праздним і суетою суетствій. Для Украіни діло панруссизму діло близче і воно і Галиччини тичетця тільки через Украйну,—але тут то і треба переглядіти це питанне новим методом, після фактів.

А такий переґляд і показуе, що де у чому, український сепаратізм не маєе реальних основ, і що сама українска література у своіх лучших творах тільки по своему прикладала до українського життя, по своему розвивала ті теми, що і россійська і великоруська. От увести Галиччину у цикл тих фактів, которими обставляетця діло українське у Россіи,—і є прямий наш обовязок—тим паче, що у Вас есть партія, котора хлопоче про унію з Россіею, але у такій формі, що пошкодила б і Галиччині і Україні і Россіи.—Для того я і прохав повліяти на редакцію Правди, щоб вона не одклонялась од познакомлення галицькоі публики з настоящою Россіею і ii літературою. Я звісно не думав навязувати Правді, щоб стала луною россійськоі літератури. Хай дасть 2—3 приміри з послідніоі у год (що тим паче не пошкодить розвою власної літератури, бо виберутця діла цінні, которі поважаютця і німецькими і англійскими критиками, та ще й переведутця на українську мову),—та тільки з явно

поставленими принціпами, которі, з мого погляду, будуть вигодні і нам і вам. От уже з Тургенева Р—ко дослав перевод і руководящу статтю, з Островского скоро пришле. Про Щедрина я вже писав у Київ і коли мені пришлють потрібний витяг, я зроблю статтю про Ташкентців. Хай же „Правда“ з ясним визнаннем, що робитця, надрукує хоть це,—при нашому кунктаторстві буде ціого на рок цілий, особливо, як посчастить мені одшукати мого Герцена, про которого я знаю тілько, що з Праги іого вислано у Відень (до Пулюя, або Подолинского,—од которих мусив іого узяти Косач і оддать у редакцію у Львові).

Тілько воля Ваша,—а я не розумію таких резонів волочити діло, як не можність розбірати „закордонскій почерк“. Не вжеж ми гіероглифами пишемо? Нехай я пишу погано,—а Байки мною прислані були переписані преразборчиво. Русов послав давно резюме статті Илловайского про початок Русі, Рудченко—переводи:—обоє пишуть добре, а Р—ко просто литографуе. І нічого не напечатано,—а нікчемні вірші попсовали бумагу; Федьковича Франка—теж.

Ось де може і причина, почому украінці мало пишуть у Правду, а не тільки те, що боятця (я б сказав, лінятця). Мені часом здаетця, що і украінці не дуже серьозно дивлютця на Правду, і мало працюють для неі.

Дозвольте мені висказати, як я дивлюсь на відносини украінців до украінсько-галицькоі літератури і таких органів, як Правда.—І ця література і цей орган—починають діло нове. Щоб до іого отдатись душею, треба порвати, коли не усі, то багато звязок з ділом вже готовим, з россійською літературою. Ми, украінці, стоімо у других відносинах до Россіи, ніж ви до поляків, а то і до усіеі Австріі. Ми у Россіи усе таки дома, своі. Нашу літературну і учену роботу, коли вона мае ціну,—возьме дорогою душею усякий россійський журнал, газета,—ще й гроші не малі заплатить. Менше 50 р. за лист у Россіі не платять, а у В. Евр. заурядна плата 60—70 р., а лучші роботи оплачуютця 80—100 рубл. (Добавлю, що кожному з нас писати по россійські легче, ніж по украінському). Окрім того усе таки у Россіі не затихли недовіри до украінського сепаратизму. Значить, щоб зачинати роботу для украінсько-галицькоі журналистики, треба узяти на себе не зовсім легкій хрест. Признаюсь Вам, що украінці не дуже то сознають сами усю сурьозность ціого хреста і думають, що не знать яке діло зроблять, як дві-три вірші, або корреспонденціі одішлють.

Але і то правда, що „Правда“ не упоряжена так, щоб сурьозну працю для себе визвати у Россіі. А упоряженіе іі тим потрібніще, що навіть і у Галичині теж зачинати діло нове,—своґо роду хрест. Так тут то з обох боків і требаб стати на тому, щоб діло вести сурьозно. І,—дозвольте сказати Вам, не можна у наші часи дивитись так на літературу, „що, мовляв,—даймо ій часу трохи подуріти!“ Не Готшедові тепер часи, тай сусіди не дуріють тепера. Значить, і нам нічого або братись за працю даремну, або братись сурьозно.

А Ви і самі згоджуетесь, що Правда не упорядкована. Редакція щось неуловиме, за своі поступки не одвічающе морально,—та й на листи не одвічающе. Системи у печатанню,—жадноі. Не кажіть про бідність сил і грошей. Главна шкода—не сурьоз погляду на діло—а несурьоз цей виходить і з таких ідей, що, мовляв, для початку і так добре! Ні!—знайдіть 2 чоловіка, щоб сурьозно і систематично узялись за діло,—а коли мало помочі з Украіни працею і грішми—требуйте помочі і, указуючи на свою працю, найдесь. Помогти мусять!

Правда мусить давати, окрім беллетристики (живоі) і наукових статей, подрібну хронику Галичини і Украйни (не так написану, як пр. На-

родний дом і Матицу, про которі я нічогісінько не розібрав),—хроникурезюме (чі обьективне, чі критичне) усіого, що писалось за місяць про Галиччину і Украйну у журналах польських, славьянских, німецьких,— и, непремінно у кождому № хоть листочків 2 „з народніх уст", так щоб за рік набралась книжечка етнографичного матерьялу, хоть без системи, коли тепер ще не ма часу упорядкувати ту силу етнограф. матерьялу, про котору ми давно вже чуемо, і которе чого доброго пропаде, так як не раз пропадали збірники у Вас і на Украіні. Коли,—як це треба думати—Правда мусить збільшитись і треба буде побільшити кошт видання, ми мусимо дать на те гроші. Тілько у такому образі, коли взяти у руки Правду, буде значить мати дзеркало Галиччини, а то й Украіни за місяць, а за год—мати матерьяли для наукової роботи над Галиччиною, Правда може не тільки мати силу дома, але ітти у редакції польских і славянских газет, купуватись россійскими і иноземними ученими Ви знаете пак, що у Британскому Музеі тепер коллекція губернских відомостей з Россіі навіть, чі не повніща од тієї, що є у Петербурзі, у публичній бібліотеці).

Я не раз писав і Б—му і у Львов, про потрібу такого систематичного видання Правди і питав, скільки вона стоіть тепер і скільки потрібно на виданнє у такім образі. Но одвіту не маю. Тепер з таким програмом і з такими питаннями обертаюсь до Вас,—і обіщаю приложити усю працю, щоб підобрати помощь з Украіни роботою і грішми.

Зкінчу звістками: у Revista Europea буде появлятця у Февр. № перва половина статті Movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia, а у Russische Revue (у Петерб.) у Марті стаття прожив. тепер тут петерб. Проф. Веселовского (великорус, приятель Костомарова) про Малор. і Гал. казки по Рудченку і по дечому, що було у Правді, у Хрестом. Партицкого і т. д. У Одессі за проводом Пригари сбіраетця видавать газету і зібрано гроші; мабуть мають надіі, бо визивають мене у редакцію, обіщаючи 2—3 т. р. жалування. Але я не поіду з Киева поки голод не вижене. У Вѣст. Евр. напечатано у 1 № за цей рік початок статей Костомарова „Преданія первоначальной русской лѣтописи", у которій ці преданія зближаютця усе з малороссийскими народними, і початок статей М. Т—ова „Русскіе въ Галиціи". Литературніе и политическіе замѣтки.— З Петербурга маю письмо од ред. Пет Вѣд., що напечатали Пісьма русина, але у мене кілька №№ пропало (4—5 Янв.) і потому не маю іх. Я усе цікаве вирізую і посилаю Б—му як матеріяли для хроники Украйни у Правду. Колиб довелось побачить і у Пет. В. постоянну хронику Галиціи. Б—ій обіща, та коли він вернетця у свою пору, та чі ще й сдержить обіщаннє. Чі не могли б Ви узятись писати корреспонденції що місячні у СПВ. Я нарочно запитував радактора,—він мені одвітив, що вже почав печатати пісьма русина з Відня, але радий був би мати і прямо з Галичини. То справди, чі не згодились би Ви писати про Галиччину, про русинів і поляків. Про польску літературу почав хтось писати у СПВ., але дуже не уміло, хоть автор поляк (а може тим і не уміло). А з Kraj я бачу, що усе таки у поляків де що толкове робитця (у III № Na Dzis є и окрема стаття про Вил. ун(іверсите)т і про торгові дороги у Зап. Русі). Коли хочете, я готов на первих порах передавати Ваші корр. у редакцію поки познакомитесь близче.

Щиро стискаю Вам руку. Ваш *Драгоманов.*

Отдаю під Вашу протекцію некролог бідного Каченовского [1]. Я іого бичив тільки 3 дні у Киеві у 1869 р., але ми сбижились мов за рок і

[1] Вміщено в Правді, 1873, ч. 3, п. н. Д. Дмитро Иванович Каченовский.

намовились обіздить у купі Украіну, як вернусь з за границі. З того, як він говорив про моск. славяноф., про Киев,—я думав, що він українець родом і тільки недавно пізнав, що він великорус. Думаю, що некролог не буде без интереса у Вас, для познакомленія з нашими обставинами. Пожалуйста поворожіть, щоб іого напечатати у „Правді" не забаром.

А що,—нічого не можете роздобути мені з духовних пісень, легенд, казок і т. д.?

Слово я получив. Спасибі. Тільки на що Ви посилали іого письмом, та ще рекомендованим,—дойшло б і під бандеролью.

VII. Начерк листа В. Навроцького до М. Драгоманова (уривок).

Решів 3/2 873.

Високоповажаний Добродію!

Мабуть одержалисьте Np Правди за Січень. Некрольог Каченовского присланий з Вашим листом послідним вислав я зараз до Правди, — але на се число було вже за пізно, и видрукують єго, надіюсь, в будучім Npi. За те є вже початок оповідань Турґенева, а и казки прислані Вами в літі, сподіюсь, будуть на сей місяць друкуватись. Я писав редакциі про Вашу гадку, щоби Правда отворила окрему рубрику для етноґрафичних записок, и як вони згодяться на те, то я сам підіймусь подавати материяли з помочею може Бучинського, коли він пристане. Дуже справедливо сказалисьте Добродію,—що Правді—окрім богато инчих річей недостає ладу и порядної редакциі. Але як тому зарадити? Правда потребує—так як вона до тепер видаєсь, коло 900 fl. (значить 600 рублів) на рік,—и хоч deficit мусів бути сего року, то вирівнався через підпомогу, яку нам дали були Кієвляне минувшого року на весні. Але з часом и в тім невеликім буджеті Правди мусілоб прийти до рівноваги. Инча річ, коли би ми схотіли Правду зробити хоч трохи таким журналом порядочним, які бувають у других літературах. Не кажу вже об тім, щоби Правда платити могла за статі своім сотрудникам; бо на тепер ще — як показують приміри,—найдеся людей троха, що писати будуть з пересвідченя и патриотизму. Але требаб 1) редактора,—чоловіка, котрий би міг покинути всяку инчу роботу, и посвятитися одній тільки редакциі Правди на завсігди. Такий чоловік мусів би мати при редакциі Правди одвітне, и певне—до жизненне жалованє, бо екс-журналіст у нас не найде, покинувши публицистику,—ніякої другої служби. 2) требаб помічника для него, котрий би робив менчу роботу в редакциі, из студентів, або инчих людей, доробляючихся свого хліба, таких що по 2—3 роки могли би по при своїх других працях чи науках,—робити при редакциі.

Редактор такий мусів би мати доконче з 1500 fl. (=1000 рублів) у рік жалованя; помічник 600 fl. (400 рубл.). Редактор мігби притім из свої платні удержувати хату для редакциі (тепер ii редакция Правди не має зовсім; Правда з друкарні йде просто на „Бесіду", и з відтам розсилаєся предплатителям; кореспонденция, старі рочники Правди, — в приватних поодиноких руках). Допустім, що Правда за для поліпшеня свої грясти розширилась би ще на 4 листи печатні,—то потрібноб ще на друк и розсилку напр. 1200 fl. (800 рубл.), отже лічити требаб кошту річного 3300 fl. (=2200 рубл.). Приходу може мати Правда на тепер 700—800 fl. (=500 рубл.), лишаєся потреба—1700 рублів.—

Сказано, редактор мусівби мати забезпечену платню не на рік, або на скілька років, — але на завсігди, — и на всю редакцию гроши мусілиб ити певно и правильно; за для того, хотівши урядити так Правду, требаб мати готового, зложеного на певну гипотеку капиталу (по 6%) трохи

не 30.000 рублів; т. є. стільки грошей, скільки ані на Україні, ані (ще менче) у нас на таке предпріємство материяльно непродуктивне,—думаю, зібрати не можна.—А середноі дороги нема; або жертволюбний дилєтантизм як тепер,—або гроші, котрих...

VIII. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873. Февр. 5-го.
Lung' Arno Acciajoli, 12. 2P.

Високоповажний Добродію!

Обертаюсь до Вас, так як не відаю, які є путі, щоб мати діло з редакціею „Правди". Посилаю до Вас рукопись статті, написаної з поводу 1 № Правди за 1873 р. Прошу Вас передивитись ii, і як знайдете годящею до Правди, передати у редакцію для печаті. Як мені звісно буде навірно, коли буде вона напечатана, — я вишлю другу і просто дальш. Скажу тілько, що я б хотів, щоб перед цею статтею була напечатана та про литературу і просвіту на Украйні, котора десь митарствує. Хотя мені і писано Б—м, що вона буде у Февралі напечатана,—але я тому не дуже вірю. Скажу теж, що, як і ця, котру посилаю буде одложена на 7 — 8 місяців,—то я прошу лучше Вас вислати мені ii назад,—бо за такий срок усякий дух вилетить із статті,—та й ми не Мафтусаіли.

У тому, що я писав про музикальні прояви на Україні треба зробити поправку. Мусоргский не украінець. Не знаю, хто б зробив ii. Коли б Вам можно було, сказав би велике спасибі. Та думаю, що навряд і ця стаття живе на світі,—як і казки, мною послані. Чую, що вже впьять нова редакція.

Ще попрошу Вас про одно: як що часом будуть печататись моі статті, а особливо та, що тепер посилаю,—і казки, то звеліть типографіі на мій кошт одбити 50 окремих оттисків. Скінчу ряд просьб своіх такою: Коли хочете, що б я турбував Вас посередничеством з Правдою, — то звістіть мене, до кого я мушу там обертатись з листами.

Пишучи до Вас у останний раз, я забув написати, що з свого погляду треба б було висилати по 1 екземпляру Правди у Редакцію Вѣстника Европи для Пипина, і Отечествен. Записок для Лесевича. Адресовать прямо на бандеролях: A la redaction de Wiestnik Europy, — a l. r. d' Otetsch. Z., або просто по русски: Въ ред. В. Евр. etc. Я б дуже радий був, коли б Ви згодились зо мною, що це діло потрібне.

За сим прошу у Вас прощенія за безпокій.

Ваш щирий *М. Драгоманов.*

IX. М. Драгоманов до В. Навроцького.

9/II. 1873.

Високоповажний Добродію!

Учера одіслав я Вам на перегляд і передачу до „Правди" свою статтю „Література россійска, великоруська, украінська і галицка"[1], — так як стаття послана рекомандованим письмом, то Ви получите цей листочок раніш. А повід ціому листочку пресмішний.

Перечитавши свою статтю перед тим, як нести на почту, я згадав нераз казаний мені Б—м докір у нігілізмі і слова іого остатніого листу: Natura horret vacuum,—згадав, що мені ставиться на вину пропаганду таких поглядів, которі можуть у Галичині тільки разоряти, а не будувати діло наше. От я і надумав одвітить на такі докори, поставити епіграфом, — що я розоряю, щоб другим будувати легше було. Думав я, як

[1] Друковано ii в Правді, 1873, ч. 4, 5, 16—21 і 1874, ч. 1—9 під псевдонімом „Украінець".

написати, чі Destruam,—et aedificate, чи destruam,—et aedificabitis [1]. Вибрав послідне, написав і одніс лист.

Але у остатні дні од сходу до купи трёх діл і писання на тріох мовах зовсім здурів,—так що і сон стратив. И знаете мені сіогодні, як я тільки встав з постелі, зараз мене так і вдарило,—що якось не доладу написав свій епіграф: чі aedificate, чі aedificabite. Коли перве, — то я не те хотів сказати, коли друге,—зо мною случилось те, що з Страхопудом, над которим я посміявсь, що пише ні по українски, ні по великоруски,— я написав ні по італіянски, ні по латински. Лихо мені, думаю, як попадетця моя рукопись львовянам, которі по латинску, як по своему, знають. Поратуйте мене: коли справді я що сбрехав, — то напишіть aedificabitis, да не погибну од злополучий.—Мене, не шуткуючи, дуже тревожить мисль, що я таке написав,—і червоні букви стоять у очах як ману, факел, фарес.

У послідні часи до того богато було діла, що нерви розстроів, мабуть, до кінця. Почав вже пити щось таке, щоб спати. Але думаю поправитись,—бо вже по части Галиччини заспокоів себе на довго: і у В. Евр. вже печатаетця стаття, і у Riv. Europea $^1/_2$ напечатана, а друга виправлена зовсім. Як вийде,—пришлю оттиски Вам. Думаю, що і „Правда“ не скоро справитця і з тим, що я послав, — так що не скоро засадять за дальше діло. Так що можна буде мені вернутись до древностів од пекущих питанив современности, — то й голова поправитця. А то я було не шуткуючи думав, що начинаю дуріти. Тільки поратуйте мене і поправте мій епіграф гарненько,—а коли Вам він покажетця чудним і лишнім, то замажте і зовсім. На счет виводу моеі статті не бійтесь: зведу так, що автономія галицкоі литературі останетця у мене у всій своій силі.

Простіть за всі безпокойства,—але хто везе, того і поганяють. А Ви один чоловік у Галичині, окрім віденця Б—кого, которий не цураетеся мене.

Ваш щирий *М. Драгоманов.*

Чі маете календарь Суворина од Б—го? а каліндарь Чубинского з Киева. У обох богато статистичних цифер до Украйни,—а у Чубинского доволі гарна хронологія Южноі Русі з Галиччиною. Правда, не обійшлось без уступок ташкентському елементу,—але за те виданнє вийшло тільки оффиціяльне і навіть кулішівка получила генерал-губернаторну санкцію Як що не маете,—затребуйте з Киева.

Що Нечуя нове, що напечатане окрімно, або з поправками, — чі те і так, як було у Правді?

Х. Вол. Навроцький до М. Драгоманова.

Рєшів 22/2 873.

Високоповажний Добродію!

Не прогнівіть ся на мене, що на Ваші 3 ласкаві листи відписую аж тепер одним. Не було коли у мене,—а тепер бим хотів направити вину одним, але надто може довгим, бо хочу зачепити за питанє порушене Вами у першім листі про упорядкованє Правди. Не дуже мені здає ся легке се діло. Признатись від разу мушу, що справу народню у нас ведуть не тільки несеріозно,— а й такі — як на тепер - дуже погано; не тільки грошей, - але й людий нема. У здібних до сего—нема щироі волі; а ті, що мають щиру волю,—не можуть. Правда, що по приповідці: Коби гроші—розум буде—моглоб наше діло повести ся ліпше, колиб ми мали гроші. Але тих требаб багато, колиб ми хотіли редакцию Правди уладити

[1] Порівняй „Переписку М. Драгоманова з М. Бучинським“, лист. Др. з дня 9. II. 1873, стор. 269.

так, як редагуються журнали у инчих літературах. Колиб ми хотіли тільки двох людий запрягти до такоі праці при редакциі, щоб вони нічим другим не мусіли журитись, — и відповідно розширити Правду требаб нам, як я лічу — коло 30.000 рублів певного капіталу раз на завсігди, щоб з процентів оплачувати кошти видавництва; сума така, що хоч и лаялибми ся и між собою, и з Украінцями, добути нам годі. А потім—пробували ми вже и сёго 4—5 років тому на зад, — и вийшла на конець история дуже смутна; по двох роках непрактичноі дуже субвенциі від Украінців, погнівались ми з Кулішем, и не тільки запропастили на якийсь час Правду, але ще й витратили моральну підмогу усіх приятелів Куліша, и прорвали всякий звязок з давними приятелями часів „Основи“ (петербурськоі). В 1872 р. почали ми видавати „Правду“ з закладним капиталом 300 чи 400 рублів даними нам Кіевлянами, але з тими грішми разом з власним фондом Правди (Правда має 250—300 дуже неточних підписчиків), Правда може тільки редаґуватись так як дотепер, значить без порядку и дилетантами. Навіть власноі хати Правда мати не може и експедиюється, по видрукуваню, з місностей Бесіди; а акти редакциі и давні рочники Правди, коли які є, переховуються в приватних руках. Головною виною у тім труднім положеню,—то бідність нашоі читаючоі публіки, у котроі купити книжку, або держати ґазету,—становить люксус або жертву материяльну. И то найбільше становить перешкоду поступови літератури у нас (поминувши вже характер и пересвідченя нашоі публіки, зложеноі переважно з попів), а именно ученоі,—не тільки у Русинів, але й у Поляків галицьких. У Поляків н. пр., хоч интеліґенція іх в Галичині у 10 раз численнійша и богатша нашоі,—науковий журнал, що 5 — 6 років тому назад виходив у Львові (Biblioteka Ossolińskich) и подавав праці таких знакомих учених як Bielowski (видавець Monumenta Poloniae historica), Supiński (славний економиста польський), и др.,—мав на всю Галичину 10 (десять) підписчиків; а всі літературні (не лиш наукові) часописі по рокови, або двох упадають за для недостатку підписчиків.

Тим часом, добре бодай, що редакция наконець начала друкувати Турґеніва. Вашу статю я вислав зараз, и може не будете гніватись, що я просив редакцию щоб ii друкувала зараз,—бо шкода би (як Ви сами пишете) відкладати ii на пізнійші часи,—а „Освіта народн. на Укр.“ не поміститься и в 3-х №-рах Правди; так думав я, „Освіту etc.“ видрукувати по тім, бо у ній стілько є поданих интересних фактів и поглядів, що вона завсігди буде для нас новою. Послідний №р Правди мабуть маєте уже (за Січень); некрольоґа Каченовського не ма там ще, бо вже було за пізно єго друкувати; друкований буде у №рі за сей місяць. Відбитків окремих по 50 екз. усіх Ваших статей є у редакциі; поправку (aedificabitis) в послідній статі зробив; и просив редакцию посилати Правду Вѣстнику Европи и Отечественнымъ Записками; а также зрегабілітувати музика Мусоргского.

Яких ми людей часом маємо (у доказ сего, що я сказав на початку листу) пізнаєте з послідного №ру Правди, а именно з „критичноі“ статі професора університетского Огоновского[1] (брата редактора Правди, и екс-святоюрця, що років 4—5 тому назад перейшов до нас, зіставши професором руського язика и літератури на університеті, для того, що прийшлось єму читати своі лекциі перед авдиториум, складаючим ся из самих украінофілів). Хоч сей чоловік и доктор филозофиі, и кінчив університет

[1] Мова тут про статтю Ом. Огоновського, вміщену в 1 числі Правди за рік 1873: „Критично-естетичний погляд на декотрі поезиі Тараса Шевченка: И живим, и мертвим... моє дружнє посланнє“. В числах 4—6 вийшла його друга стаття про „Неофитів“, а в ч. 13 про „Тополю“.

у Відні, и читав Геґля (дальше мабуть не зайшов у своіх философ. студіях), и знає Эстетику Viescher'a и Carrier'a на память, и не забув, що Fichte учить о гармоніі,—а пише такі школярскі нісенітниці. Піп, тай годі. Але у нас всі люде такі; ті, що кінчили лихий університет львівський, не навчилися багато; тих не багато, що кінчили студиі університетскі у Відні, або не вчились багато, тілько гуляли,—або винесли из свого попівского домашного вихованя стільки кривих, схолястичних понятий и привичок, що іх жаден університет не спростує. З порученя Бучинського післав я Вам Ганкевича Filosofie der Slaven; не читав я сего діла, бо не займаю ся філософичною літературою, — то й не знаю, яке воно, але критика польська закидає єму, що поминув велику часть авторів польських. У першім из трёх Ваших листів послідних питаєтесь мене, чи не хотівби я писати кореспонденций до С. П. Вѣдомостей. На се я відповідаю запитанем: А який темат малиб бути сі кореспонденції? Чи про політику, — чи літературу, польську, руську, чи в загалі галицьку? чи про економичні и соціяльні стосунки Галичини? На якім язиці? бо по великоруски, хоч добре розумію, але писати, не втну; наконець, найважнійше: чи зміг би я вдоволити вимогам такоі великоі часописі и іі публіки—своіми кореспонденциями? Коли думаєте, що се до чого б здало ся, и коли редактор СПВ. не замінив до селі своєі гадки що до користи таких кореспонденций, то я б може написав одну таку, и переслав Вам до оцінки.

Про пісні „духовні" писав я до Львова з просьбою, щоб мені роздобули від ріжних людей и прислали; я й сам мав збірничок коляд, по части духовних, але лишив у Львові Федьковичеви колиб мені прислали (але ій Богу, я нічого не надіюсь по лінивстві Львовянів), то Вам вишлю зараз. За сим оставайте здорові и Богу милі,—и вибачайте за безладну мозаіку мого листу, писаного серед навалу урядовоі роботи и несупокою — нефльоренцкого, а решівского, польского karnawał'y.

Ваш *В. Навроцький.*

XI. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.[1]

Флоренція 1873. 8 Марця.
Lung'Arno Acciajoli, 12, 2P.

Високоповажний Добродію!

Ласкавий і інтересний лист Ваш я получив вже днів з чотири-пьять,— та, простіть, що зараз не засів писати одвіту. Був занятий особенно нежданно полученим заказом од громади у Цюриху написати пісьмо про вагу Шевченка для одчиту на вечері в день роковин іого. Сроку дали усіого два дні на роботу, так що писати прийшлось до истоми. Учора одіслав, а сіогодня вже прийшлось хинин ковтати. Та случаю пропустити булоб гріх: тепер у Цюриху набереться чоловік на 150—200 россіян обох полів, з Малоі і Великоі Русі,—та й славян чимало.

Бачу я з Вашого листу, що упорядкувати Правду, як треба діло звише наших сил: 30.000 рб. де нам зібрати! Але усе таки можно булоб лучше вести діло і зробити що небудь, щоб Правда більш йшла у Россію,—та тим і підписка б іі ширилась і ресурси натурально економичним, а филантропичним ходом. А це могло б бути тоді, як би вона більш давала хроніки галицькоі, словянскоі, украінскоі. А для ціого треба б було розширити іі і редакцію хоть трохи упорядочнити,—тоді б для покриття росходів можна було б затребувати помічь у нас. Але самі Ви кажете, що діло ведетця несуріозно,—та з Украйни жалуютця, що интересу живого у Правді мало, а статті послані відтіля якось без от-

віту гинуть.—Що Ви кажете про розбрань з Кулішем и страту піддержки старих Основян,—те ще з пів горя: раз що ці Основяне зовсім не були ніколи дуже компактним тілом, ні зовсім солідарні з Кулішем,—а у друге, що з старих на Номиса і іому подібних можна махнути рукою,—а з молодих правдиву щирость до роботи і талант виявив тільки Нечуй, та він ще од Правди не одстав. А може я помиляюсь,—може кого не знаю з таких, що могли б помогти ділові, то пожалуста напишіть: діло не безнадежне,—можна постаратись і привернути впять до загальної роботи. Ceterum censeo,—коли б таки хоть трошки порядку у редакції прибавити.

Тілько це мабуть не в наших силах,—так шкода і говорити про це. Обернемось до того, що більш у нашій волі. Бачучи нашу общу, киевську і львовську недужість,—я одтого ставлю у великій ціні петербурску журналистику, хоть вона, як живуча на добру долю монополіею, теж тяжка на наші діла. Та як не трудно і з нею ладити, а все таки у Петербурзі маємо людей з европейським поглядом на діла,—та ще й маємо у Петербурских журналах і газетах силу,—бо, не считаючи великорусів, которим усе таки треба розказувати про наші діла з нашого погляду (бо инакше тільки и знатимуть що од Слова через Голосъ и Моск. Вѣд.),—Пет. Вѣд. и В. Евр. мають по 2—3000 підписчиків на півдні Русі. Од того дуже важно було б як би Ви узялись хоть по разу у місяць писати корреспонденції у Петербург. Писати, звісно, треба по великоруському,—що думаю, дуже великого для Вас труда не зробить. На первих порах пересилайте корреспонденції до мене а я передам у редакцію и, де треба буде, поглажу. Питаєте про що писати?—Про все, що буде интересного і у польскому і руському життю у Галиччині, показуючи, де треба, звязки діл галицьких з славянскими и австрийскими. Через те інтереснійше буде, бо наша публіка дуже балована космополітизмом, так що, кажучи по совісті,—ії польскі діла будуть попереду інтереснійші галицько руських, а німецькі—од польских. А головніще діло,—давайте побільш фактів так поставлених, що б Ваша идея була ясна: літературу, економію, політику усе давайте,—і, як схочете,—чі систематично, чі хронологично. Коли письмо вийде дуже довге,—тоді я передам у В. Евр. Коли треба буде скорого ефекту, то можна саме коротеньке письмечко у Пет. Від. послать, не ждучи довшої корреспонденції.—Як схочете,—я берусь удержати повне Ваше incognito у Галиччині і Украйні.—А писання у Петербурзі дасть Вам волю зъявити вольнійший критичний погляд на Галиччину і ії літературу. От хоть на пр. те що Ви пишете з поводу рецензії Огоновского дуже б треба було появити у світ,—да де іого зробити, маючи одну Правду. А у Пет. Від., як хто і розсердитця—то на мене звернуть. А то, правду сказавши, критичного погляду дуже мало видно у галицькій печаті. Як би я не мав приватних листів Ваших, Желіховского, Бучинського, то мусив би думати, що у Вас по кружках Аркадія,—за те кружки вже, як кішка з собакою, хоть, справді, иноді бачишь, що який небудь хвалимий А тільки тим і одмінен од В,—що по різним кружкам по случаю розійшлись. А могли б добре і у місті бути,—бо обом одна ціна. А заграничне писання трохи може розвязати руки. Я розумію, що до часу треба богато про що мовчати,—але страшно, що мовчання задержує нарост свіжих сил будущого.—За Ганкевича брошуру спасибі і Вам і автору. Кажучи правду,—не бачу я ціні у таких писаннях. Одно, що націоналізму у философії,—як науці,—мало. А друге, автор не дає навіть і бібліографії повної того, що писали про се у славянщині. Уже про россійську літературу і не кажу: тут він перемішав старих попів з новими нігілістами, як Щапов. Нова

позитівна школа зовсім автору не звісна,—а з неї багато і переводів і де що і оригінальне цінне заявилось у Россіі,—та й з старої літератури навіть про Герцена (Пісьма об изученіі природи) що почав у Россіі ліву гегеліянско-феербахову школу, ні про критики естетично-соціяльні Білинского автор і не чув. Думав було я написати коротеньку рецензійку у Правду,—та боюсь.

Правди другий № щось не маю. Коли будете писати, а я б просив Вас дуже не одкладувати одвіту, бо я, мабуть, не довго зостанусь у Флоренціі,—то звістіть мене, які чутки про моі статті? Я вже написав і продовження статті на (росс. літературу) і т. д.—та поки подержу дома.

З Киева і Житоміра маю звістки, що наша громадка купила за 1000 рб. право на нове видання Шевченка у 10000 екз. Турбуються, що треба 6000 р.,—а мають тільки 3000 на печатання.—Нечуй просить помочі до видання Оповіданнь, котрих він має на 100 листків писанних. Окрім того Автан. Рудченко написав роман листків у 30 писаних, у котрому росказане життя одного крестянина-розбійника у Полтавщині в 1742—1767 р., і виставлено і вихованнє дітей у селах, і сімя, і крепацтво, эманціпація, бунт, чиновники, попи і т. п. Мусить бути занятно,—і ново. Видно по всіому, що наше телятко начина готовитись вовка піймати.

Виділ географ. общества одкритий вже у Кіеві. Ділопроизводителем вибраний Чубінский, а заступником—Руссовъ. Предсідатель—Галаган. Головне діло—состав членів і ділопроизводитель—наші. Vedremo!

Мій Movimento letterario Ruteno in Russia e Gallizia вже вчора закінчивсь. Цими днями будуть готові окрімні одтиски. Пришлю зараз. Поки поляки дуже сердяться,—і я вже читав одно дуже одчаянне письмо гр. Тарновского до Де Губернатиса, редактора Rivista Europea,—що, мовляв, і Ви, Бруте, помогли кинути камінь на мою несчасну ойчизну,—що Ruthenie, Lithuanie et Pologne,—три квітки, котрі росли у купі, поки Стадіон ... і т. д., потім Москва... Ну, як сами добре знаете. Написане горяче,—та спортивсь ефект тим, що сказано буцім то і віру христіянску Ruthenie од Польщі достала. А це вже тепер начинають знать і у Італіі. Читав лист і од Лавеле, що кілька років написав у Revue des deux Mondes про Галиччину зовсім по Духинскому. Тепер одрікается. Жду доброго еффекту у Франціі і Англіі куди розішлю одтиски. У Парижі тепер е комитет, що посила дурно книжки французькі у славянщину і мае ціллю взаемини французів з славянщиною. У ціому комитеті Леже, з которим я знакомий, і Гейдоз, бретонофіл, который з усіх заступників провинціяльних літератур у Франціі, найблизчі до наших ідеі висказував,—і не в примір провансальцям—клерикалам, легитимістам і лирикам,—республиканець, лібсрал і правник. Думаю, що з ним зійдусь. И як Ви думаете,—чі можнаб завести взаемини упомянутого парижского комитету з Львовом (Бесідою напр., або Просвітою, або з Віденскими) русинами.

Напишіть мені про це обстоятельно.

Ваш *М. Драгоманов.*

XII. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873. Марця 21.
Lung' Arno Acciajoli, 12, 2P.

Високоповажний Добродію!

Спасибі Вамъ за труди и за скорий одвіт и за прихільність у загалі. По Вашому визову посилаю тепер и дальшу часть статті моеі, та ще й бібліографійку про п. Ганкевича и Павлуся. Як то приймется це усе у Львові, та й Вами, не знаю. Може знайдете, що це усе, що я пишу

більш пошкодить, ніж у пригоді стане. Я тільки ручаюсь за щирість замірів та за факти. А будуче,—хто зна. Думаю тільки про статті як про росс. и т. д. литературу,—що з погляду одніеі партіі, хоть би й чесноі, як народовці, дивитись на усе, не буде правди; думаю, що хоть на молодіж „руського" напрямку статті моі будуть мати добрий вплив,—коли народовска буде проти мене. А про библіографію скажу, що лучше зразу підняти сурьозну и високу мірку,—то діло живе не пропаде, а таланти не залякаются.

Ви, мабуть, получили вже мою италіянску брошуру. Не все, що можна б було сказати, я перед чужим считав потрібним говорити. Та й не мав під рукою усіого, що треба було. Одначе скажіть мені правдиво, як Ви думаєте про цю брошуру. Жалію, що не зробив більш витягів з річі Качали. Та и думаю, що треба б було іі усю по німецкому и по французскому напечатати, як программу Народноі партіі (дивно мені, що ні Лавр. ні Качала не були на зъізді федералістів).

Жалко мені, що Ви не хочете писати корреспонденціі у Россію, через що не тільки великоруси, між котрими далеко не всі Катковці, але й украінці зостанутся без звісток про Галиччину. Коли тільки задержка за мовою, то пишіть по украінськy, а я буду переводити. То що Ви кажете, що иноді сміла критика може пошкодити, мені не сдается вірним: усе можна сказати не зачепивши личностей. А те, що люде, як Ви, не беруть тепер голосу у печаті галицкій, и те, що у листах частних од галицких писателів більш бачиш критичного погляду, ніж у печаті, не є діло ни нормальне, ни вигодне для поступу нашого діла. От хоть би по листам Б.—ого[1], Вашим, Желих—ого[2] бачу я, що бурсаччина и попи дуже огидли Вам,—а з послідней статті Правди видно, що таки усе попівство за Слово, а за Правду тільно миряне,—а меж тим явноі войни бурсацтву (релігію можна и не зачіпати, а дати ій умерти самій) ніхто не підніма, и ніхто не поставить первим ділом зъєдинити сили мирські, ліберальні—при чому можна б було одтягти молодіж зовсім од Слова,—а Святого Юра заставити кінчати свій вік самого. Я вже про те не говорю, як шкодить самій подіі брак смілоі критики. Такий талант як Федькович акафисти пише! А молодіж віршечками грается.

Справди, п. Володимиру,—не одрікайтесь од голосу и у себе и у Россіи.

Нечуя, я не знаю, од чого,—не получив. Про те, щоб іого нові повісти печатати у Правді, писав я у Киев. Коли б Ви списались з Киянами (бо я скоро, через місяць, поіду з містця и, де буду, сам не знаю ще добре: по перед поіду у Париж: Ви пишіть поки од мене нового адресу не получите, усе сюди)—щоб зробили так, щоб заплатити те, що буде стоіти печать лишних листів у „Правді",—то я думаю, що усе таки на ріжниці кошту печаті и особенно бумаги у Австриі з нашим, буде не велика приклажа, а може й вигода. Словом, уладьте се діло з Киянами до кінця. Писав я про це Рубинштейну (директор банку промишленого), напишу и Рудченку про повість іого брата, з котроі у всякім случаю достану для Правди деякі лучші и оддільні сцени и епизоди,—як напр. про бунт крестян и т. д.

Од Б—кого маю звістку, що з Цюриха посилали у Січ телеграмму на роковини Ш—ка. Мабуть хто й написав про вечір и мабуть буде ще й у Правді. Б—кий же пише мені про те, що є замір зробити зъізд русинів народноі партіі. Справди треба б, а то й на зъізді федералистів не було нікого,—и у себе дома програм не заявлений скілько небудь численною громадою. Що значать слова „Kraju", що може дойти до згоди з Руси-

[1] Бучинського. [2] Желехівського.

нами? Добре було б, як би святоюрців осудили не за те, що вони з Росією,—бо це й не правда двічі,—а за те, що вони централисти, лакеі и обскуранти.

З Киева маю звістку, що діло Шевченка якось запуталось. Зробили контракт з Варѳолом. Ш—ком (двоюр. братом) на видання,—а тепер виходить, що Варѳоломей зробив контракт по старій довіренности од рідних братів Т. Г. Пишуть, що чого доброго діло розійдется. Якийсь „третейский суд“ назначится.

Більш усіого киевска братія упивалась у остатні часи музикою Лисенка на тексти Старицкого, що перероблював на оперетки Черном. побит Кухаренка та Різдвяну ніч Гоголя. Музика, справді, мусить бути добра. „Кіевлянин“ хвалить и тексти. Та жаль, що другі діла було занехали.

Бувайте здорові и счасливі и не забувайте
Вашого *М. Драгоманова.*

XIII. Вол. Навроцький до Мих. Драгоманова.

Рѳшів 6/4 873 н. ст.

Високоповажний Добродію!

Статті Вашоі (літерат. росс.-укр.) 1-шоі части не видруковано у Правді в послідним №-рі мабуть тільки з причини зміни редакциі и идучого за тим непорядку. Але видрукують, як маю вість зі Львова, у найблизшому №-рі. Новий редактор Правди (Романчук, учитель при рускій ґимназиі), хоч и не буде підписував ся яко редактор,—але, думаю, буде мав на стілько часу, що зможе ліпший лад зробити в редакциі, на скільки се можна зробити тепер, коли Правда буде виходити 2 рази у місяць, и вимагати буде пильнійшоі редакциі. Окрім того він єще найбільше з нас усіх зближається до Ваших поглядів, виповіданих Вами у Вашій першій, а ще яснійше у другій присланій статі. Тим и думаю, що він не буде робити у видрукуваню Ваших статей ніяких перепон. У наших народовців не повинни би вони визвати жадноі неохоти,—а тільки хиба живу полемику (на скільки хто у нас Вам вирівнати може з ученими виводами, основаними на фактах з літератур західних,—з которих ми противного доказу проводити не можемо, бо іх зовсім не знаємо). Так як тут не місце на широку полемику, то я беру ся до Вашоі статі з другого боку, и відповідаючи на Ваше запитанє, скажу,—що я дуже рад буду з того, коли сі и другі Ваші статі будуть друковані у Правді,—хоч би тільки з затого (поминувши интерес у самих подаваних фактах и ориґінальних поглядах), що спонукають наших людей до глубшого мисленя и діяння,—и відоймуть нашому духовному житю ту односторонність и узкість поглядів, у яку кождий духовний напрямок, заступлюваний таким малим числом людий и розвиваючий ся на такім тіснім полі, як наша галицька література,—попасти мусить. Ваші гарні рецензиі Павлуся и Ганкевича „Философія“ видрукуються мабуть у найблизшім №-рі,—хоч редакция має вже, як чувєм, одну рецензию поезий Павлуся від Рудченка. Нічого не завадить и друга, и більше таких,—и я радби, колибим тільки дістав (але тяжко зі Львова що дістати!) післати Вам недавні „поезиі“ нашого Партицького и просити Вас, також и єго навчити, щоб лучше написав яку граматику, як має „переливать съ пустого въ порожное“. А то у нас водиться усе ище—навить у людей иноді глубше мислячих—якесь нічим невитолковане идолопоклонство до тоі „моральноі онаніі“ (як назвав оден—сербський писатель таку лірику); хоч з другоі сторони признати треба, що наша ширша публика ніколи не интересувалась віршованою поезиєю,—и наслідком того воліє читати у тричи

ще гірші польські повісти, як „Powieści wschodu i zachodu“,—а ніж якунебудь руську книжку. Чи не схотілиб Ви написати основну критику повістей Нечуя? Здається и єму и нашій літературі Ви б тим прислужили ся дуже. Коли Ви книжки післаної Вам не одержали (я ii зареклямував на почті), то я пішлю Вам другий екземпляр, як тільки дістану єго зі Львова. Про Нечуя повісти котрі він має недруковані, я писав до Львова, и говорив з чоловіком Львівським, що іхав через Решів до Варшави и з відтам сподіється побачити з Нечуіом; проєкт зробили у Львові такий: заложити у Львові нове товариство (на взір „Матиці галицкої“ для видаваня діл переважно беллетристичних [1]); збере ся з 10 членів-основателів, з котрих кождий має дати 100 fl.; инчі члени-спомагателі мають платити на рік 2 fl. (1⅓ рубля), и діставати будуть всяку видану книжку даром; таким чином сподіваються у Львові зібрати з на 1000 рублів грошей; що не вистане,—заступить кредит; таким способом надіються покрити наклад кожної книжки,—лишаючи чистий дохід авторам. Товариства того ще не ма; и не знаю, на скілько ті надіі оправдані; до того приходить ще та трудність, що хто знає, чи цензура допустить друковані ві Львові книжки до Россиі. И тепер мій знакомий (Ганкевич,—але не той „философ“) повіз Нечуєви тільки один екземпляр єго оповідань, бо цензура российська не виповіла ще свого суду о них. Але у прочім, Львовяне обіцюють зробити як тільки можна найліпше. За статю з Rivista europea великий Спасибі Вам від мене за те, що сьте мені ласкаво прислали відбиток, а від нас усіх за те, щосьте ii написали, даючи ширшому світови знати об тім, що истнує якась и українська література. Читаючи ii, я дивуюся, як Ви могли о нашій літературі стільки доброго написати,—навіть и не забуваючи дуже про обєктивну критику; так, що и нашим писателям вона не буде без хісна. Так приміром наш Федькович—хоч можна єму устно усе сказати,—але на друковану критику своіх утворів дуже уразливий; колиж я переведу з Вашої статі дословно уступ про єго писання для Правди,—то він не прогнівається за іх (що у него часто трапляється) на редакцию Правди раз тому, щосьте єго и похвалили перед публикою заграничною,— а у друге,—що се не пише Галичанин, ані редакция Правди,—а чоловік далекий и з ширшоі, европейськоі точки зрѣнія,—котрому він і повірить скорше. Така у нас політика в літературі. Зле тільки троха, думаю,—що Ви зачепили Поляків и именно Духинського. Requiescat in pace. Для Италіянців и других західних народів, мабуть, річ безинтересна,—а по крайній мірі не така горяча, чи Великоросси родом Турани, чи Славяне; ані одно ані друге не заимпонує нікому,—ані теж не зробить ім ані симпатиі ані антипатиі. Але за те зробить Вам противників меже Поляками, котрі италійцям все такой близші, знакомійші и симпатичнійші,—и котрим италіянці у полемиці, якаб з сего постати могла,—все такой лишуть послідне слово. Духинський (як пишуть до одної польськоі ґазети з Цуриху) лагодить велику відповідь до Rivista eur. на Вашу статтю; а німець оден сказав правду, пародіюючи Ґетого: doch das Schrecklichste der Schrecken das ist der Dilettant in seinem Wahn.

У нашій внутрішній політиці, про котру споминаєте у Вашім послідним листі,—панує стаґнация,—як завсігди у фериях нашого сойму, коли люде займаючі ся ex officio політикою,—сидять по за Львовом. Польська публицистика (противно як руска, и именно Слово),—хоч и сліпо вірять ій масси,—мають дуже малий вплив на сфери рішаючі, як

[1] Мова тут про намір заснувати Тов. ім. Шевченка, якого статут вміщено у „Правдi“, 1873, Ч. 20, стор. 718—726 разом із вступним словом про потребу такого товариства поруч „Просвіти“.

пр. на сойм. „Kraj“ который, мабуть, читаєте, редаґований найгірше из усіх майже часописей Галицьких, під зглядом консеквенциі політичної и якої небудь стійности засад; тим и впливу не має майже жадного, и дуже малий круг читателів у польській части Галичини,—у східній Галичині майже жадних читателів. Що та сама часопись—котра давнійше горячо боронила Русинів, пізнійше видумувала—не знаючи відношень Галичини східної,—найгірші клевети, які тільки могла знайти у своій фантазиі на нихже,—тепер говорить знов „що згода з Русинами можлива“,—нічого нового у польській галицькій публицистиці; кожда часопись—у нас так собі поступає; виімок становить тільки Czas—найконсеквентнійший из усіх, маючи (єдиний між усіми) за собою можну партию—орґан клерикально-аристократичний; він,—и аристократи (найбільше з польської части Галичини, як покійний князь Володислав Санґушко,—померший недавно ґр. Адам Потоцький и князь Юрий Любомирський—котрий перед смертию задумував зробити коштовне виданнє поезий Шевченка з илюстрациями добрих малярів,—и у конець живучі ще князь Лев Сапєга, президент сойму и князь Юрий Чарторийський, теперішний голова федералистів Галицького сойму, котрі у будущій сессиі сойму мають надію статись більшостю парляментарною)[1] завсігди були найконсеквентнійші, и найширійші приятелі Русини,—бо интереси їх партиі идуть паралєльно з рускими, а интереси социяльно економічні не розєдняють їх так дуже з руским напрямком (назватиб можна німецькою номенклятурою) троха социяльно демократичним,—як интереси менчої шляхти и зависимої від неї польської так названої „демократиі“. О стосунку сим аномальним багатоб потрібно говорити, щоб єго вирозуміти добре; але аналоґіі, здається мені, можна найти у кождім краю на западі,—де лєґитимизм, аристократия и клєрикализм—найсильнійші союзники автономіі, и противників национального чи державного централизму и геґемоніі одної народности над другою. Повертаючи ще до поль(сь)кої жур(н)алистичної фразеолоґіі на щот „згоди з Русинами“, приведу Вам ще, для приміру, лоґічні вислідки мислей на той темат часопись Dziennik polski (виходячої у Львові, популярної за для дотепної a la Figaro редакциі, и практикуючої проституцию моральну на взір паризьких ґазет de la second empire и теперішних віденських); Dz. polski виражає ся ще радикальнійше як Kraj: „Хто говорить о згоді з Русинами? хиба потрібна там згода, де ніколи не було незгоди; нема поділу Русинів честних, и нечестних“ (поділ той зробила була друга часопись, Gaz. Narodowa, котра идучи за розбудженим у масі своіх читателів напрямком федералистично-славянським, перейшла сего літа у табір федералистів),—„є тільки з одної сторони правдиві Русини,—и ті идуть разом з нами, говорять по польськи, борються рідко з нами за польський язик и польські порядки“ (себто переверті, як приміром Зиблікевич и Черкавский посли соймові, и дотеперішні проводирі польскої партиі у віденськім парляменті—родом Русини; ціла редакция Gazety Narodowej, теж родом Русини, але Поляки усею душею); „з другої сторони є мала партия аґітаторів, агентів московского правительства, котрі московскими ґрішми и побуджуванєм социялистичних инстинктів хлопства пропаґують московску аннексию и московский язик и шизму; з тими робити треба процес уголовний, а не згоду; рівноправности Русинам дати не можемо, бо рівноправність дала ім вже конституция з р. 1867, ґварантуючи кождому граждании австрийському свободу индивидуальну, свободу мисли и слова; колиж хто розуміє під словом: „згода з Русинами“,—дозволенє тим аґітаторам

[1] Додати ще треба ґр. Тишкевича, з Волині, члена „Просвіти“, и ґр. Альфреда Потоцького, екс-міністра.

мати вліяннє на справи краєві, и силуванє нашої молодежі учитися в школах на мові церковно-московскій,—той не має ніякого розуміння нашого краю и интересів всего населення Галичини: перші Русини виступилиб проти такої згоди". Утворенє и „позірне" истнованє сторонництва народовців руських, називає Dz. polski махіявельською штучкою москалёфилів и Святоюрців,—щоб через ту партию, на позір заступаючу автономичний розвій української народности и згоду з Поляками—осягнути від Поляків всілякі концессиі і вліяннє на администрацию краю, и таким чином легальною дорогою допровадити наперед до моральної аннексиі московскої, а пізнійше и до физичної.—Найприязнійше—на тепер, по сецессиі польської делегациі з віденської ради, обзиваєся до Русинів Gazeta narodowa; побачимо, як се довго потріває; але у будущій сессиі сойму (в осени), коли Поляки витрівають консеквентно у початій оппозициі пассивній пооти централістичної партиі и правительству,—моглиби наші речники в соймі, Лавровский и Качала, гідно поступаючи, вибороти від соймової більшости, потрібуючої тепер помочи Русинів, хочби тілько тих двох,—велику половину того, чого яко условій згоди жадав Лавровский в 1869 році від Поляків,—а чого тоді Русини тільки через дитиняче неконсеквентне поступованє святоюрських депутованих не одержали.

Не буду Вам розписуватися про наші надіі, на консеквенциі, які та згода, себ то рівноуправненє нашої народности и язика (чи вона наступить тепер, чи пізнійше, але наступити мусить) у школах и администрациі,—повести мусить за собою для нашої літератури. Булаб то полемика проти Вашої тези: що українська література у Россиі,—а логічно также и в Галичині,—на завсігди призначена тілько для ужитку елєментарних шкіл (а и то тілько по части) и деяких вітов поезиі; а я й так надто вже розписався що просити Вас мушу за мою говірливість,—визнану по части Вашими запитанями, вибаченя. Оставайте здорові, и для нас ласкаві.

Ваш *В Навроцький.*

XIV. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флоренція 1873, 14 Апріля.
Lung'Arno Acciajoli, 12, 2P.

Високоповажаний Добродію!

Учора получив я Ваш милий лист, за котрий не знаю, як дьякувати Вам, так переняли Ви мене витягами з польских газет у середину відносин руcько-польских.

Особливо подобавсь мені витяг з Dz. Polsk. Оці мошенники и циники преціпний народ: вони ненавистю вспівають добіратись до суті діла и логикою ненависті помогають урозуміти, у якім стані стоіть воно. Мені сдается, що польскі ідеі и интереси, поки не народиться „хлопска" партія (а не „демократія" сучасна) між поляками, скоріш усіого висказались у Dz. P., ніж у федералізмі Czas'y и Gaz. Nar., которій він так прийшовсь, як корові сідло. Про Czas и про магнатску прихільність до русинів, боюсь казати свій суд конечний. Воно справди скрізь видно, що магнати прихилятся до федералізму а де то й до suffrage universel,—але правда й то, що як побачуть, що сельский люд и децентрализація з іх рук плине,—то хапаются впять за централізм: це бачимо напр. у версальскій палаті. А у нас на Волині и Украйні бачимо, що Сангушки и т. п. більш прихільні до Шувалова и III отд., ніж до мужиків и украйнофилів. Та, нехай, коли хотять, граються з федералізмом и т. п.,—тілько нам нічого покладатись на те: наше діло усе таки соціяльно-демократичне и вільнодумне, а не магнатске и клерикальне. Так ми можемо уповати тілько на свою працю.

Ваше ростяжне письмо тільки більш розтравило мою печаль, що Ви не хочете писати до СПВ.,—бо нічо подібного до того що Ви пишете, не спіткав я, ні у СПВ., ні у Голосі и т. п. Послідний усе за „Словом" пише, а перві, з причини, як я кажу, либерально-космополитичного россійского (а то й великоруського) сепаратизму, не хочуть знати ніщо про славянщину, та й знати не можуть, бо навіть нема у редакції нікого, хто б розумів славянскі мови. Прошу Вас низенько: коли Ви вже не хочете писати корреспонденцій, котру б я охотно переводив на мову россійску,— то хоть частійше подавайте мені звістки, я бо по Вашому письму зробив маленьку корреспонденцію для СПВ.,—усе для того, щоб ширша публика на Украйні знала, що робится у Галичині. Спасибі Вам за хлопоти з моіми статтями. Я б ослобонив Вас,—коли б хоть чий небудь адрес знав у Львові, коли б хоть хто небудь з Львовян мав охоту обзиватись на листи. Я вже писав раз до п. Романчука, а друге послав на имя Партицкого моі итальянскі брошури у 5—6 екз.,—але ні од кого не маю звістки. Через Вашу ласку,—я горя од того маю не багато,—але другим гірше. Ось напр. я вже більш як 2 місяці прохав Бучинського упросити Партицкого, щоб послав у Оксфорд проф. Морфиллеві (Oxford, Park-Town, 4 Clarendon Villas, W. R. Morfill) брошюру Партицкого про Шевченка, Кобзаря и грам. Осадца; Б—кий и гроші передав и адрес М—ля,— а я написав Морфиллеві, що він скоро получит книги и що я надіюсь, що П—цкий іому буде у пригоді для звісток вчених про Галиччину (сам я не писав П—му, іого адресса не знаю). Одначе позавчера М. пише мені, що книг не має. А буде жалко, як він закінчить свою книжку The Slaves, не маючи усіого Кобзаря и знати тільки обривки, найбільш з Обриста. По листам М. бачу, що він дуже заинтересований Ш—ком и хоче, як можно більш знати про Украйну и Галиччину. Цим літом іому поручено читати публичний курс про слав. литературу,—и препогано буде, коли у іого не буде Кобзаря. Будьте ласкаві поможіть, щоб П—кий послав прошені мною книжки, та щоб придали Нечуя. З Киева пишуть, що там новий магазин Андріяшева, котрий хто зна з чого назвавсь „Южноруським Магазином книжним" получив недавно запитання з Англіи вислати словарь, грамм. укр. и усі книжки укр., які можно. Вийшов скандал,—бо не було там нічого. Словаря й на світі не ма,—а друге на силу знайшли. Одначе Кобзаря не знайдуть, мабуть, бо за іого й по 15 руб. платили недавно. Окрім як у Галичині тепер Кобзаря не купиш. А по листам з Англіи и Франціі я сужу, що за періодом, коли ми розсилаємо свої книжки и сами про них говоримо, скоро наступить такий, що будуть чужі нас просити подать наше. Тілько,—коли ми словарь подамо?!... Ну, та хотьби те, що є, не ховали. З ціого боку Львовяне грішні, як не знаю хто: з Киева пишуть, що Нечуя ніодного екз. не мають, що сам Нечуй не бачив книжки своеі.

Я доси не маю теж. Рецензію написати я дуже б радий—та тепер усе рівно місця не буде у Правді. Треба кінчить начате. Коли хочете, я написав вже рецензію для россійськоі публики у статті про „Нові появи укр.-гал. литератури за остатні 7 років" ще літом, та через те, що тут нікому переписати, та через те, що мені не хочется у другом журналі, менш маючому читателів ніж В. Евр. печатати,—я доси не одіслав у Петербург; В. Европ., боюсь, що дуже вже заіздимо. Хай оддихає,—та й тим часом нове появится, а то, справди, окрім Глібова на Нечуя муза доси нічого путного не дала. Нова повість Нечуя обіща бути интересною,— тільки усе таки те, що напечатано у Правді якось не розвито: усе більш конспект, ніж правдива повість. Та усе таки у Нечуя не тільки найбільш таланту з нових беллетрістів наших, а и новий напрямок чутно. И іого

повісти гріх держать під спудом. З Киева пишуть, що їх напечатають,— та як би у Львові зробилось видавницке товариство, цензура наша, не думаю, щоб задержала. Хіба у Причепі знайшлось би кілька фраз, щоб припинились. Такі ж речі, де можна ждати більшої причепи, треба печатать у Россіи, у Петербурзі, там процесу не стануть робити з за кілька фраз, а цензура заграничних книг, яко суду не підчинена, може бути строгішою. Знаєте, я думаю, що найголовніше діло довести толковиту агенцію книжного торгу у Львові и у Киеві,—а видавництво можнаб поділити так, щоб беллетристику печатать у Киеві, а у Львові налегти на росширення „Правди“ и на видання газети хоть у будущому,—бо без газети яка таки політична партія? Нам же, у Россіи яко осібній політичній партіи ще довго не виступити, бо наші діла ще не мають наукової підкладки и, що до політики, то ще поміщаются у кадрах россійских напрямків.

Радію, що моя італіянска стаття прийшлась Вам по сердцю,—и добра стріча ii од Вас и од віденців, а також и од иноземців, од котрих я маю листи де які,—підохочує мене, повернувшись у Киев у осени, написати,— маючи більші джерела під рукою, (написати) обширнішу брошуру для окрімного видання по французьскому. Те, за що Ви мене укоряєте, а именно, що зачепив поляків, а именно Духинского, не так шкодить, як сдается Вам. Перше, що Дух и К-о зовсім саме не in pace, а усе таки ворушаться, особенно у Вас у Галиччині и шкодять и нам и своім. Вибить їх з позиції у Европі це діло филантропичне для самого народу польского. Тепер же й час благопріятний, – бо французи,—як це можна бачити по статтям у Rep. Française, Revue de France, Revue Universelle et Bibliotheque de Suisse, Corresp. Slave и т. д.,—бачуть, як помилялись, вірівши польским брехням. Сам Лавеле недавно у Forthnigtly Review зовсім не таке росказував вже, як торік у R. des deux Mondes,—а як видно з листа іого до Губернатиса з поводу моеі статті (де він каже вже, буцім то він ніколи не говорив, що русини—поляки, а казав тільки, що русини—des veritables russes),—видно, що він готов ще багато вступити нам. Про англичан я не говорю вже: ті сурьозніще усіх починають оглядатись на славянщину. Италіянска публика у массі до усіого ціого индеферентна,—та я, правду сказавши, зовсім не для неі й писав. Але тепер у Италіи є кілька чоловік між професорами у Флоренціі, Пизі, Римі, що знають по російскому,—и як видно з R. Europea и Nuova Antologia (недавно була стаття про центральну Азію) дивлятся на русских по чоловічому,—и наглоі брехні не позволять. Минулись ті часи. Та добре начинають у Европі розбірати, що у Россіи не тільки уряд є,—а є й литература й наука и демократія, поляки-ж все старовину тягнуть, коли вже чисто-національні тенденціі вспіли огиднуть світові. Не зачепить теоріі, що русини—не поляки, не можна ж було. А за тим невольно треба було зачепити и другу ii половину,—що великоруси не туранці. За тим не можна було не зачепити польского вопроса у загалі,—и це думаю не тільки не пошкодило, а скоріш помогло звернути увагу европейськоі публики на наше діло,—бо освітило ій нові боки того вопроса, до которого вона вже привикла и котрий справди має интерес великий. Що там не кажи, а Европа славянами интересуется тільки по звязку славянских діл або з россійскими, або німецькими. Та також, що не кажи, а россійске національне діло—є поперед усіого борба руського хлопства проти панства, борба, котрій volens-nolens служить и монархичний уряд россійский,—и котора незабаром прийме нові форми у конституційній Россіи. У Вас діло трохи варьировано иначе,—але усе таки у Вас 3 м. украінців, а у нас. 12, значить головна битва йде у нас. Що я не пошкодив тим, що звязав свій сюжет з польско-россійским питаннєм—бачу з письма

пр. Гедоза (Gaidoz), ред. Revue Celtique, которе получив недавно. Він пише мені, що проведе витяг з статті моеі у книзі, що тепер пише про Россію и Німців,—де зачепить и „польске питанне“ которого русинске є другий бік (l'envers). По меншій мірі,—через те нашому ділові більшу рекляму зроблять. Та й полемика п. Духинского теж мати буде послідком. А я ціеі полемики не бачив: бо раз, що поляки историки плохі, а у друге, що,—мені так сдается по крайній мірі,—я ні одного правдивого и чесного интересу польского не зачепив з ворогуваннєм,—скоріш, ради итальянскоі галантности, великий оптимізм виявив на бік поляків. Щоб пошкодила моя стаття спеціяльно галицким ділам, згоді з поляками, я теж не думаю: раз я не галичанин, у друге—згода згоді нерівна, а у третє, я думаю, що ще не наросла така генерація поляків, з которими моглаб бути у нас сурьозна згода,—и готов пари держати, що усе рівно нічого, з теперішноі фразеологіі не буде,—и що ми тілько те почуємо колись, що сами возьмемо, а на подарунок плоха надія.

З ціого я не дуже то ділю той оптимізм, который трохи світится у кінці Вашого листа. Це не значить, щоб я не згоджувався на Ваші слова,—що українска литература може мати ширшу сферу, ніж елєментарна школа и беллетристика. Може де небудь я неясно висказавсь, не так фразу зложив,—од того я б дуже прохав Вас видрати у Львові корректуру особенно кінця II-і статті, щоб я придивився ii ще раз. Я говорив поперед усіого про сучасні відносини россійскоі и украінскоі литературы,—котора послідне,. справди, елєментарна, та беллетристична,—та гадав, що вона мало мае шансів зовсім зрівнатись з россійскою. Але укр. літ. може розширитись и навіть зреформувати россійску,—и дальш я покажу дорогу до ціого: з низу у гору, після прямого взнання, що наше діло елєментарне, хлопске. А з хлопами ми будем підніматись у гору.

У Вас трохи иначе діло стоіть,—як теж я думаю показати у IV статті,—и справди, коли Ви ставши на хлопску основу, як украінці,—и приложивши й ново-европейску, котору, коли хочете, можете брати у Россійскій літературі, а коли ні, то хоть прямо з Европи (досі уся цивилізація австр. славян виключно німецька,—английске и французьске вліяние дуже слабе)—то, стоючи у обставинах, більш гарантируючих вашу автономію од россійщини (хоть за те польский вплив на Вас дуже сильний), звісно, можете и мусите виробити нові сфери літературні, котрі не можуть зостатись без вліяния и на нас. Так мені сдается доволі старим органичним процесом, на основі сучасности, буде йти діло южноруськоі литературы и культуры,—и коли тілько ця литература буде рости мовою живою, а особенно духом живим,—то все буде гарно. Одначе своіх поглядів я не видаю за конечні,—думаючи тільки про одно, як би більш фактів передати, та систематично провести свій погляд, щоб визвати систематичну критику іх. Коли ж де яка фраза може визвати недорозуміння,—то будьте ласкаві, вкажіть мені. Та впьять скажу, що булоб гарно прислати мені корректуру загоді. Я писав про це и п. Романчуку,—та од іого не жду одвіту: львовянин бо! Просив би я Вас дуже при случаі запитати, що будуть робити з статтею „Литература и Освіта на Украіні“? Я вже ii порядком забув,—так що й не знаю, чі стоіть ii печатати. Одначе де які факти и мислі я б не хотів, щоб пропали зовсім,—и думаючи, що стаття коли небудь світу побачить, я іх минаю, боясь повторення, як пишу теперешні статті. Та боюсь таки и наводнення своіми писаннями „Правди“. Окрім шуток, мабуть, я чі не самий беспокойний чоловік для ii редакціі.

На цім перестану. Не забувайте мене, особливо тепер, як я поіду у

мандрівку. Думаю 1 Маю виіхати з Флор. попереду у Цюрих, потім у Париж. У Цюриху, сдается, є кілька Галичан. Тільки я не думаю, щоб хто небудь з настоящих русинів писав Ruśki Holos у тамтешній газеті Przyszłość: дуже духинщиною смердить, та й по усіому видно, що автор, чі не більш россійску мову зна, ніж українську. Думаю, що контракція.— Вам не показалась ця газета? Та не знаєте, од чого не було спомянуто у Правді про вечір молодежі россійскоі у Цюриху на роковини Ш—ка: вони 84 чол. адрес до Січі послали.

Ваш *Драгоманов.*

20 Апр. Бачите, як довго лежав лист, не одісланим,—одного, що навіть ніколи було перечитати іого,—так накопичилось роботи, корреспонденції, визітів перед виіздом з Флор. Тим часом получив сіогодня Правду, а у ній начерк статті моєі. Спасибі Вам за клопоти, тільки Ви мене засоромили похвалами и примічаніем [1]. Прийшов и № La Rep. Française з статтею про мою брошуру, писанною, мабуть, Leger'ом. Для підбільшення еффекту, я зробив витяг з статті цеі для Правди, которий и посилаю. Хоть я й викинув усе, що до лиця автора тикалось, а все таки якось соромно, що мов сам про себе пишу. Для того будьте ласкаві, перепишіть, коли знайдете потрібним, цю замітку своєю рукою [2]. Та коли будете робити резюме з моєі брошури, то першу часть вкоротіть, особенно не пишіть цитати з Герберштейна,—бо вона приходить у моій статті „Література россійска и пр.“. Як я не стараюсь про ріжнообразіе, але пишучи про одно у тріох місцях, невольно, повторишся,—так що як порівняешь иноді три псевдонима, то аж самому смішно стане.

Читали Ви у Allg. (Ausburg) Zeitung № 107 корреспонденцію з Львова „Oesterreich und die Ruthenen“, у которій сторонник виборчоі реформи говорить в имя 15 м. „русинів“, одрубних од „руських“ проти панславизму и подає поміч Австриі у конфликті з Россіею з за восточного питання? Хотів би я знати, чі то писав німець, або жид, чі святоюрець? Кола послідний, — то віртуози ж вони! Кумедія, та й годі! Не маю звістки,—чі „Страхопуд“ живе, чи згинув?

Зкінчу, знаєте чим? Коли у Вас є під рукою брошура Po Sejmie, то добре б зробили, як би одіслали іі у Париж Louis Leger (30 Quai d'Orlean) Paris. Він би зробив детальний витяг з промови Качали.

Я Вас буду ще прохати списувати для мене, що зустрінете у польских часописях про мою статтю. У якій то газеті було про неі и про те, що Дух—ий готовить одповідь?

Прочитав зараз телеграмм про Земялковского—міністра. Мусить наступити пресурьозне Wendung vom Gottes Willen і нічого казати, що більшість поляків од оппозиціі одстане,—але що будуть робити Яновский и К-о? Тепер то час буде виступити чесній федерально-славянскій партіі и між поляками и між русинами. Жалко, що „Правда“ усе таки виходить не часто, щоб бути дужим політичним органом. Пожалуйста давайте більш фактів хоть для СПВідомостей. Треба дружну діверсію зробити и у нас.

[1] Правда, 1873, ч. 4, стор. 158; натяк на замітки Навроцького про Драгоманова, вміщені при статті останнього: „Література росийська, великоруська, українська і галицька“, про які я згадав у переднім слові.

[2] Сей витяг переховується в рукописній збірці Франка (ч. 30, стор. 201—2). Його переписав і видрукував Навроцький у „Правді“, 1873, ч. 7, стор. 278 п. н. „Наша література перед печатю західно-европейською“. Від себе додав Навроцький, що автором дуже прихильної оцінки статті Драгоманова „Il movimento“, вміщеній у „Rivista Europea“, є Leger, що недавно в переїзді по слов'янських землях був у Львові.

XV. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Флор., 1873, 29 Апр.

Високоповажний Добродію!

Недавно послав Вам довгий лист, а тепер получив од Бучинського з Відня,—у которому меж инчим Він передае мені программ для сбору матеріялу про Галиччину и упорядкуванне іого у статті для „Правди“ и просить, щоб я программ цей передав Вам,—„щоб Ви при случаю на сборах „Просвіти“, на пр. в клубі у Сушкевича підобрали людий и працю розділили“. Сіого ради, каже М.О.Б. пропоную з іздові,—в основу політичного будучого органу розібрати між себе слідуючі праці:

1) Статистика Галиччини на тлі загальноі (инвентар) (Навроцкий, В. Ганкевич)

2) Викуп землі селянскоі (історія землевладіння перед 48 р. и по (Качалов, Бучинский)

3) Історія и стан школ народних (Федорович, Заячковский (старий) А. Слюсарчук)

4) Ист. ассоціяцій громадских, Нар. товар., институтів, фондів (Остап Лівицкий)

5) Історія униятскоі церкви и ii управства (Николай Січинский, Дан. Танячкевич)

6) Огляд політики и публицистики Галицькоі (Андр. Січинский, О. Терлецкий) [1].

До цих параграфів я 6 додав ще один: 1) резонировану библіографію од 1848 р. з показом важніщих питань, займавших науку и критику в Галичині по книгам и журналам. Буч. каже, що на первому плані у виробленію статтей по цим пунктам,—мусить буть поставлено фактичне нагромаженіе матерьялу, з которого само собою вийде суд над минувшим и программ для будучого. Ряд таких фактичних праць, появившись у „Правді“, послужив би основою для наукової, а не сердечної політики и виходним пунктом для політичної часописі, котору мусимо коли не будь завести у Львові, або у Відні.

Оттакі плани п. Бучинського. Думаю, що проти розумности іх не може бути спору,—и од того, будьте вже ласкаві, наляжте на Львовян енергично, щоб за такі праці узялись. Бо, як собі хочете, а народня партія у Галиччині більш добрими замірами у політичних питаннях, ніж ділами знаменуется,—а у загалі літєратура и публицістика у Г. страшно бідна фактичним и практичним матеріялом. Навіть самого елементарного поняття не можна по ній зробити об тому,—як жив и живе край,—и джерела ще не відомі, від кіля це спізнати можна.

Ось тому примір: ще у 1871 р. у Гейдельберзі получив я запрос од Б—ого про той порядок, як устроени крестьяне на Украйні. По счастю у Гайдельб. руській читальні знайшлось „Положеніе 19 февр. 1861 г.“, кілька років Дня Аксакова, та 3 томи Лейпцигского видання матерьялів для ист. осв. кр. в Россіі, по которим я зробив довгий лист для Б. [2],—который він хоче тепер печатати у Правді. Тоді ж я просив Б—ого, підобрати мені для порівнання матерьялъ про устрой крестян у Галичині и доси він не міг не тілько написати статті, але й вказати джерел,—так що й доси я не знаю ніякого джерела для ціого окрім статті у

[1] Тут би треба вияснити, що робили рускі делєгати у соймі и думі державній, исторію усіх народів и т. п. (Мих. Др.).

[2] Мова тут про лист Драгоманова до Бучинського з 31.VIII. 1871, що його видруковано в „Переписці М. Драгоманова з Мелітоном Бучинським“, Львів, 1910, стор. 9—31.

Руському Вістнику, мабуть, за 1859 р. И так в усіому. Правда, що и у нас не далеко увійшли по части зводу матерьялу для характеристики стану нашого краю,—але хоть є зібрані сирі дати у виданнях стат. комитетів по губерніям, виданням генер. штабу, геогр. общ. и т. д., а у Вас и того не ма. Треба ж почати.

Ще мені сдается, добре діло зробили б Ви, коли б, будучи у Львові, налягли на такий проект,—щоб у Бесіді, або у другім місті, першим ділом, зібрати у библіотеку видання фактичні як галицькі, так и россійські, у которих є матеріяли для исторіі, етнографіі и статистики Малорусі. У якім, справди, стані це діло у Вас? Мені сдается, що згромадженнє наукового матеріялу и за кілька часами побільшаннє формату Правди мусить бути самим первим ділом. Скоріш ніж заклад товариства видавництва беллетристичних творів, которих гарних на вид ще й нема и которих не буде, поки наука и критика не росчистить нового напрямку у литературі нашій. Ceterum censeo, що потрібно мати у Львові,—и про це мені писав недавно и Б—кий,—хоть один экземл. „СПетерб. Відомостей“ для того, що б мати джерело статистичних и т. п. фактів текущого житя и на Украйні. Окрім того з ціого року буде у П. В. по меньшій мірі раз у місяць, ато й 2—3 стаття про Галиччину, писана з погляду народної партіі и славяно-федерализму. Добавте до ціого, що у библіографичній хрониці, у переглядах журналистики Ви завше знайдете у П. В. вісті и резюме усіого, що у литературі у Россіі тичится до Украйни. Так, виписавши СПВ., матимете и одно з орудий для противувісу „Слову“ и джерело для фактичної хроники Украйни.

Якось з посліднего діло не витанціовуется. Вже більш пів року роблю я вирізки у сіх по чому либонь начеркнених фактів про Украйну з СПВ. и посилаю у Відень Б—ому, як матеріял для хроники у „Правду“,—сдается, для Терлецкого, котрий мусить складати ії,—але й доси не появилось ні строчки. Чі брак тому міста виною, чі друге,—не знаю. Про перве скажу, що на пр. те, що зветься „Перегляд політичний“ у Правді, зовсім лишнє. Бо що можна переглянути на 1—2 стр.?—богато-богато, як попадется одна—дві потрібних фрази, як на пр. у послідніому № з поводу Земялковского,—а то більш запізнавшісь загальні звістки. По правді,—4—5 статистичних дат з Украйни, або Галиччини були б більш пригодні, ніж така хроника. Коли нема у Львові ніякої петербурскої газети як матерьялу для хроники українскої, то я буду посилати у Львів вирізки з Петерб. Відом. Хроніку буде не трудно зложити.

Поки писавсь лист цей, прочитав у N. Fr. Presse звістку про „Раду Руску“, буцім вона між инчим порішила подати петицію про те, щоб у школах й уряді по німецькому вчили и писали. Не вже правда? Будьте ласкаві одпишіть мені про цю „Раду“. Ще N. Fr. Pr. пише, буцім то якийсь депутат Зелкінский уніс проект згоди між обома партіями рускими. Що з ним сталось?

На сім вибачте за короткий лист. Перед тим як виізжати з Флор., стільки роботи зібралось, що й дихати не можна. Та ще й горе мое, що завше дві—три думки в голові бьются. З поводу „культа Митри“, про которого я пишу монографію,—треба виписки з різних археологичних видань итальянских поробити, а тут читання Зендавеста и Бундегеша наверта думку на те, яке, справди дивне, сходство є у преданнях про початок світа малоруских з зендскими и хочется мені написати про це мемуарець по итальянскому. Не знаю, чі вспію. На усякий случай прошу у Вас, коли що є, або легенди, або колядки про початок світа, на взгляд такі, які були у Правді у старі роки, то вділить мені.—

Стискую Вам руку. Ваш *М. Драгоманов.*

Листок цей трохи залежавсь. Тим часом надійшов 5 № Правди, который дуже добре одміняется як лучшою корректурою так и живою хронікою. Особливо добре написана стаття про Земялковского. Я замітив би тільки одно: на питання: „яку науку ся найновша номінація повинна русинам дати?“ одвіт логичний може бути для усіх один: не надіятся ні на що, окрім на себе, та возьмітесь за народ. Автор перву половину одвіта и каже, докоряючи святоюрців. А потім зразу добавля, що „висші сфери не хотять боронити русинів од поляків“, через „русских“, що признались одноплемінними до народу неприязної (?) Австриі держави. Чі не пораб вже кинути поважающим свій народ и себе людям цю конкуренцію лояльних перед „висшими сферами“. Та ще спитаю: ну, а як би и справди у Галиччині жили великоруси,—так іх би и душити можна було за те тільки, що и у Россіі великоруси? З такою логикою, я не знаю, у яке болото ви заідете, не тільки висші сфери,—але й ми, низші сфери! Та у таки нетри завсегда таки заідемо, коли не зрозуміемо раз на віки, що ми низші сфери есмо и іми мусимо зоставатись, надіючись тільки на себе, и уходити у союз тільки з такими ж низшими сферами. Завсегда будемо блукати по нетрам, як святоюрці, коли нашого національзму не поставимо на місці и ясні основи космополітичні: раціоналізму и демократизму. Але до цього далеко ще и самим свіжим головам між нами. Бачу це з нової повісти Нечуя,—з которої у артистичному и типичному погляді я вже не жду богато, бо вона йде не тільки по за „Отцы и Дѣти“ Тургенева, але за самими слабшими повістями про „нових людий“ петербурских радікальних беллетристів „Руського Слова“ и „Дѣла“ (бо й ті стараются малювати своіх героів, стараются пускати іх дійствувати,—а Нечуй сам за свого героя говорить,—та й дуже вже по головці іого маже)—але з которої можна було ждати чогось свіжішого у публистичному взгляді. Але прошу добратись логики у словах стр. 188, де кажуть,—що „Радюк скинув вже з себе той космополитизмъ, або великорущину, якою надаряе нашу молодіж великоруска гімназія,—и що европейскі идеі, наука и товариство показали ёму новий світ, нову жизнь“. Щож таке европейска наука, а що таке космополитизмъ? Або чого ж такого хоче великоруска молодіж, як не того ж що й українска, англійска, французска и т. д.? Звідкіль вийшло те товариство, що показало Радюку новий світ? Звідки він достав (литографованого) Бюхнера, Фейербаха, и т. д.,—що він так чудно держить усе заразом у кешені,—як не з Москви? (буквально з города Москви, де студенти литографували Б., Ф., Герцена и т. д.), хто такий був редактор Колокола, як не Москаль,—або як каже сам Маркс (бо німці, хоть и соціяльдемократи т. є. у теоріі не знають государств, а тільки народів,—а як заговорять про нас, то завше звуть Россія)—Halb-Russe und Moskowiter durch und durch? Як не верти,—а національзм тільки тоді и міцний, коли на космополітичних основах поставлений,—національна партія тільки тоді може считатись слугою програму, коли іі идеі и дорога зливается з дорогою передової всесвітніої партіі. А нам,—которих історія лишила и національного панства, и держави,—та навіть и попівства,—нам нічого и не остается, як прямо йти у космополітичну демократію и позитивізм. Коли поглянеш на практичні обставини Галиччини у нагості,—то бачиш ясно, що народу тамошніому, а значить и народній партіі нічого не поможе, хіба як революція,—на котору коли власної сили не ма,—то не знайдете Ви округ себе и помощника, окрім россійскої радикальної партіі, до которої, volens-nolens, а належить усе свіже и з украінскої молодіжі. Коли б це зрозуміли украінофіли, а за ним народовці Ваші и направили добре свою роботу з низу у гору як на культурному, так и

на соціяльному полю у союзі, або хто у согласії з космополітичною демократією, которої россійска (а особливо великоруска) молодіж є одною з не малих групп,—тоді наш національний напрямок мігби послужити народові и світові, не поступившись ні одним з святих прав національних. Инакше ій богу, не знаю, що з Вашим вародом и буде: або іого у кінець задурють и заідять поляки, жиди, німці, попи,—або за проводом попів Ваших іого забере, справди, россійский уряд. Кажучи по совісті,—послідне буде ще найлучший виход,—бо цей уряд тільки стелеть дорогу виростаючій соціальній демократії,—и, як не гірко признатись, а и тепер більш робить для нашого народу, ніж фразерне украйнофільске диллетанство.

XVI. Вол. Навроцький до Мих. Драгоманова.

Рєшів 3/5 1873.

Високоповажний Добродію!

Одержавши Ваш лист я зараз написав на дві руки до Львова, щоби притиснули Партицького, або й сами, без него, післали проф. Морфилеви потрібні книжки разом из повістями Нечуя (N. B. для Вас мені ще й досі не прислали іх!); разом теж просив я, щоб вислали мову Качали п-ну Leger, бо ту ії нема. Тількиж прошу Вас, не говоріть о клопоті, який нібито Ви справляєте мені и редакциі Правди. Редакция Правди,—на те редакция; а мені, изолованому тут меж Поляками, мило прислужитися хоч би тільки й листом загальній справі.

„Правда“ справді по зменшеню формату так мало має містця, що Вашу першу статю мусіли поділити на троє. Не дуже то вигідно для читателів, а ще менче приємно для автора,—але що робити, коли Львовяне такі непрактичні. Усеж такой, коли Ваша ласка, и Ваш перегляд галицькоі літератури, о котрім споминаєте, й так не мав бути друкований в инчім журналі, то пришліть єго мені, а я єго перепишу до Правди—видрукуєсь коли не зараз, то пізнійше. Про політичну щоденну часопись у нас ще думати не можна. До сего ані грошей, ані людий независимих матеріяльно, ані стільки образованя політичного нема між нами; тому и політика взагалі стоіть у нас на дуже слабих ногах; Лавровский, единий чоловік політик у нас (хоч наші народовці и пишуть и говорять тільки проти него, чим теж не багато показують такту політичного), умерає,—нема вже надіі на єго житя; а Качала за мало має енергіі, а за багато єсть попом, щоби міг статись проводирем політичним, хоч сам чоловік дуже розумний. Intra parenthesin скажу, коли вже бесіда про такт політичний, и не читавши Allgemeine augsbg. Zeitung, що статю, о котрій споминаєте, мусів писати один из тих людий (а именно Шашкевич, син Маркіяна), з котрих Лавровский добрав собі—за часів Основи,—орудия для своі політики,—а котрі не мали ніколи Лавровского ширшого погляду, ані навить єго совістности; а писана статя мусіла бути (не з инспіраціі Лавровского, але) безпосередно з инспираціі теперішного централістичного правительства.

Правительство се, як звичайно Німці, поразило номінациєю Земялковского польску опозицию в саму найслабшу сторону. Земялковский, старий аґитатор, потрафить зъєднати собі велику партию в Галичині, из давних революционерів, фантастів великопольских (у котрих завсігди ще на думці ціла Польща по Дніпер під короною Габсбурскоі секундоґенітури), русофобів и лояльних маґнатів. Хоч та партия, як я думаю, не возьме гори у соймі,—але знеутралізує дуже лехко опозицию, так звану партию Чарторийского—Качали (котра досі мала усю надію статись більшостею в соймі и краю),—и вийде на гору таким чином знов та сама середна партия Грохольского, малоі шляхти, котра досі так

глупо лавірувала меж правительством а федералістами, и тих послідних завсігди в рішительній хвилі покидала. Найгірше на тій Wendung durch Gottes Fügung вийшли Русини; а й наука ся нічого не помогла нашим „Русским". Яновский[1] за свою службу дістав великі концессиі: правительство дало призволенє на основанє банку, котрий наші Святоюрці закладають чужими капиталами, и сподіються ними забавити на віденській биржі; а райхсрат передав прошенє наших послів галицьких о поліпшенє „конґруи" (жалованя) міністерству „до прихильного справозданя на будущій сессиі". За те рішила у Львові „Рада русска" на загальнім зборі (з 27-го цьвітня н. ст.) що вибачити мусять нам Чехи и другі федералісти: солідарно з ними йти не можемо проти німця, бо ми мусілиб поєднатися з Поляками. Знайшовся навіть один Русский, що поставив внесенє, щоб Рада р. дала „votum—довірія" новому міністрови Зємялковскому; розумієсь, що Рада р. на стільки мала сорому, щоб сего не зробити; але коли один из дійстних москвофилів (Стебельский[2], редактор Страхопуда, жиючого й досі) на тім самім засіданю назвав Земялковского королевско-шляхетским міністром австрийским,—предсѣдатель Ради, Павликів (Святоюрець) відобрав єму голос и завізвав єго до порядку; лояльність зовсім лишня, бо се міг лишити комисареви правительственному, притомному на усіх зборах товариств; тількиж правительственний комисар міг був сю бесіду Стебельского поминути мовчки, и тільки записати собі яко вираз опозиційного пересвідченя цілої Ради русскої; а того Святоюрці найбільше бояться: позору опозиции проти центрального правительства. У загалі Рада русска втратила и у Русских и у Святоюрців всей интерес; и навить „Слово" пише о ній з невеликим задоволенєм. Не можу Вам на тепер подати більше фактів з тутешної політики,—хиба тільки, що з часописів польских одна Gazeta narodowa (и по части Kraj) осталась консеквентною в опозиции; другі часописі радуються номинациєю Зємялковского, як проститутка, коли ii хто щипне у лице. Кн. Чарторийський думає заложити у Львові свій орґан. Ситуация вже не так ясна, розясниться ще ліпше на зъізді усіх послів соймових, котрих поляки скликали на 10 с. м. для наради над новими виборами до Райхсрату; покажеся яка партия гору буде мати в соймі и при виборах безпосередних до Райхсрату. З реформою виборчою, входячою тепер в житє зміниться наш парлямент центральний и все житє конституційне в Австриі совершенно; навить тепер ще облічити не можна, як уґрупують ся партиі в будущім парляменті. Одно тільки певне: що наші Русскі, котрі до сеі зміни устави демонстративно прикладали руку,—и на Раді русскій виразили свою радість з неі,—ані для себе (окрім деяких користей касових, материяльних) ані в загалі для Русинів не скористали нічого. Парлямент, як знаєте, буде тепер складав ся не з делеґатів (як до тепер) вибираних з сойму,—але з послів вибираних безпосередно з округів виборчих. Вибір до сойму лишиться так як до тепер; отже в соймі,—де власне рішаються справи национальні, Русини завсігди будуть в такій менчости як до тепер. Але й в центральнім парляменті буде не ліпше. До тепер польска соймова більшість виберала з сойму до Райхсрату

[1] Д-р Амброзій Яновський посол сойму і віденського парламенту, вибраний знову в листопаді 1873 р. разом із 15 иншими руськими послами (Правда, 1873, ч. 17). Він був директором гімназії та якийсь час шкільним інспектором. Помер дня 2. III. 1884 в Римі на 74 році життя. Діло, 1884, ч. 21. Цікаво, що Степана Качалу вибрали тоді послом Поляки-федералісти в західній Галичині в окрузі Бохня-Тарнів.

[2] Про Вол. Стебельського гляди студію Юліяна Чайківського п. н.: „Вол. Стебельський, життєпис і характеристика", Львів, 1905. Відбитка з „Літературно-Наукового Вістника".

звичайно 3 Русинів; але Райхсрат складався до тепер тільки з 201 депутованих, у тім числі 38 поляків.—Тепер, облічаючи після дотеперішної практики и пропорциі Русини успіють вибрати до парляменту не більше як 12—13 людий,—на загальне число депутованих 353; у тім числі Поляків: 50—51. (Вся Галичина вибирає 63 депутованих, з тих тільки 27 з так званих „менших властителів землі", а з тої ґрупи—бо в инчих Русинів нема, буде Русинів коло 12—13 найбільше). При такім малім числі Русини в комбинациі партий Русини тільки тоді будуть уживані міністерством, и властиве Німцями,—коли буде ходити о специяльні интереси німецкі, проти федералистам; у всіх инчих справах правительство завсігди скорше буде бачити на те, щоб позискати собі, або по крайній мірі не визвати проти себе 50 депутованих польских, як 12—13 руских. Наслідком того Поляки завсігди будуть добувати собі концессиі народні,—Русини ніколи. Показало ся се дуже добре уже тепер,—коли Поляки навить вийшли були з Райхсрату (коли рішалась реформа виборча),—и Русини сами остались: навить тоді у комиссиі конституційній міністерство не пристало на жаданя Яновского, щоб поробити деякі зміни у розкладі округів виборчих для зробленя ліпших шанс Русинам при виборах, бо, як казав міністер Ляссер: „не можемо нічого рішати у некористь Поляків, щоб не сказали, що ми без іх притомности виступаємо проти них з неприязню и репрессаліями". Конечно, и з сих слів наші Русскі не навчились нічого.—Повертаючи ще до Вашої италіянськоі статі, відповідаю на Ваше запитанє, що про ii писав кореспондент Цюрихский до Dziennik. polsk. окрім того щом уже писав Вам нема там нічого, тільки хиба що статю сю мав писати (каже кореспондент) „moskal Sulima", а що „tutejsi Rusini pomagają wyciąg(a)mi z gazet ruskich, a mianowicie z Osnowy lwowskiej, — w wypracowaniu odpowiedzi Duchinskiego na ten artykuł". Які се Русини? не знаю, мабуть ті самі, котрі пишуть Hołos ruśkij: Przyszłości я не читав, не ма ii тут и Поляки в Галичині в загалі тепер не читають ґазет емиґрантских; навить спотикав я в тутешних часописях остру критику політичних мніний Przyszłości и ii иґноранциі. Надісланий витяг з République Française перепишу; тільки шкода дуже, що не виписалисьте ii дословно, кидаючи лишню соромливість авторску, бо преці не ходить ту о Ваше мніне, але суд чужої часописі. Колиб де ще була споминка в инчій часописі, то пришліть мені коли ласка, также и я можу, коли схочете и сам підписати. Булоб дуже гарно, колиб Ви намірене Вами діло по француски справді написали.

Про коректу послідних листків Вашої 2-гої статі у Правді, писав я до редакциі, колибисьте хотіли, то б я казав ім прислати послідні листки манускрипту; бо звичайне у Правді складається тільки те від разу, що має йти у оден №р, але мож для вигоди, зложити и усю статю від раз. Прошу о Ваш адрес, коли виідите з Флоренциі.

Ваш *В. Навроцкий.*

XVII. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

13/6 1873.

Високоповажний Добродію!

Прошу Вас щиро передайте прикладаємий листок Бучинському, коли він у Відні, то туди, коли ні,—то де він. Ваш *Драгоманов.*

При случаи напишіть у Львів, що я не получив 1 № Майскої Правди. Жду од Вас листа на Цюрих на адресъ: Herrn Georg Zwetkofski для передачі мені.

Я іду на Страсбург у Париж,—але не знаю, коли буду.

XVIII. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Страсбург, 1873, Юля 15.
Thomanshaye 16.

Високоповажний Добродію!

Ваше письмо давненько вже получив з Цюриха,—та не одвічав доси через те, що воно застало мене як раз за роботою, коли я кінчав III часть своеі статті (лит. українска) и приймавсь за IV (галицька),— а потім мусив впьять іхати у Цюрих на кілька днів.

Багато того, що я теоретично мусив сказати в одвіт Вам, пішло у статтю,—так що тепер я буду говорити тілько про те, чого не можна було зачіпати прилюдно. Поперед усіого дозвольте запротестовати проти Ваших слов,—що „мені так сдается, бо я дивлюсь з боку“ и т. п. Я б собі не позволив багато дечого говорити, як би считав побічним од діла українского и народніого у Галиччині. Правда,—дуже мені достається за моі погляди и статті и од Киян и од Галичан,—але я усе таки хочу думати, що я ім свій, а не чужий. Та до того добавте, що мабуть чі не більш, як од украйнофілів (що лають мене по приятельству, але кріпко) и од народовців (що не хотять печатати мого писання) ще од централистів и святоюрців,—з котрих один, якийсь И. Л—нъ у 167 № Голоса (Письмо из Львова) назвав мене краковскимъ іезуітомъ за статті у В. Евр. и закінчив прямо указаннєм на те, що таке зло скривается в „учебномъ вѣдомствѣ“—в Россіи. Треба сказати й те,—що есть на світі й такі українці, которі дивляться, як и я,—та й з Галичан віденці близчі до моіх, ніж до Ваших и львовских поглядів, через те тілько, що у Відні близче можна познати „Россіянъ“ и Россію.—Так думаю,—Богові и такі люде, як ми з п. Пригарою потрібні,—так и ми мусимо свій голос подавати у рідних справах,—а там громада розбере після чесного спору, що ми пересолили и перебрехали.

Що я не з боку дивлюсь на українско-галицкі справи, можете пересвідчитись и з того, що серед діла по шию, я не міг бути спокойним, поки не збув усіеі статті про Р., Укр. и Гал.,—которої дві остатні части зкінчив и Вам, або прямо у Львів цими днями одішлю. Тілько не знаю,—на що я так тороплюсь, коли другі не тороплятся печатати. Та у добавок я ще боюсь, що кінець цензура п. Голуховского може задержати. Та таки бачу я, що и довга дуже стаття для „Правди“. Одначе и те правда, що коли и без того розстягнути статтю и печатати з паузами по $1\,^1/_2$—2 місяця, то идея іі зовсім не вияснится перед публикою. Од того, я просив би Вас забрати скоріш мені справку: 1) чи не лучше буде напечатати мені мосі статті брошурою, 2) як скоро це може бути, 3) скільки екземплярів печатати—я б думав од 600—1000, 4) по чому буде стоіти печать з бумагою од листа? 5) скільки треба отдати „Правді“ екземплярів яко прилогу до журнала. 6) Хто б міг надзирати над печаттю и висилати мені корректури? Я знаю, що на це усе не можете одвітити без Львова,—але що ж мені робити, коли до кого я не пробував писати у Львові,—не одвічають?

До Львовян же обернусь через Вас и з другим запитом. По усіому видно, що тепер час кувати залізо, и що треба нашому напрямку виступити суріозно у діло. А для ціого треба убільшати „Правду“. Коллектами одними ій держатись не слід,—та й не багато держатиметься вона. А між тим треба, щоб вона виходила у теперішному форматі хоть раз у тиждень. Я думаю, що піддержати Правду могла б підписка у Россіи,—и думаю поставити у Киеві, вернувшись, як діло невідложне, щоб упереД підписатись нам на 250—300 примірників,—которі б уже Кияне узя-

лись розпродавати у Россіи. Для того, що б діло поставити вірно у нас,—мені потрібно, що б хоть до того часу, як я приіду у Львов, т. е. 1/2 Августа ст. ст.,—у редакціі я міг знайти статистичні факти: 1) скілько росходу треба на удвоене видання, 2) скілько росходиться №№ у Галиччині і по якій підписці, 3) скілько треба minimum узяти підписчиків для Украіни,—що б Правда могла держатись, особенно у підбільшенім форматі?

Дуже потрібно було б у Львові умовитись міцно на счот праці у напрямку Правди на счот ближчих цілей, которі ми мусимо досягати ею. Смутили мене слова Ваші, що у Львові більш займаются Просвітою, ніж Правдою, та про й те, що Просвітою займаются на словах, а не у печаті. Не розумію я якось життя громадского без пресси и, воля Ваша, мало ціню розмови словесні, которі не роблятся публичними, а через те і більш систематичними. Добавлю,—що роблючи пародію на россійску журналистику Ви марно и мені и ій приписали невагу теорій за ради практики,—бо без умови теоретичної не може бути систематичної праці,—а така умова непремінно мусить бути прилюдною, печатною. Одначе як би там не було,—а Правди або зовсім не треба, або треба на неі дивитись и працювати для неі сурьозно. Для того ж, щоб вона мала роботників у Россіи и ход там,—треба,—окрім трохи більшої поваги до посилаємих відтіля праць (бо напр. Русова статтю про початок Руси більш году не печатають; Рудченка запросили прислать дальше критичні статті,—та й не печатають) дати більш реальний и науковий характер ій печатаннєм статистичних фактів, творів з народніх уст (доси не дано нічого,—а те, що я послав 11 казок лежать; скажуть місця не було: а скільки потрачено іого на плохі вірші, на безплодну полемику, на описи маіовок и усяку Gemüttlichkeit?). Треба окрім того трохи сурьознішого відношення до Россіи. Розумію ті задори, що впять почались у Правді,—на котрих я мушу зупенитись и щоб вияснити те, що говорилось між нами про лойяльність галицьку.

Я не буду споритись з Вами довго про те, де лойяльність умістніша: у абсолютній, чі у конституційній державі? Я думаю, що усе таки у первій,—бо монарх усе таки для усіх, хоть у теоріі;—а конституційний уряд—це прямо уряд монопольний,—и іого миссія підорвати у людей усяку віру у державу, у центр,—и привести іх до республики федеральної. Монополистів же не ублагаеш лойяльностю: и доказ у тому, що ні святоюрці, ні Ви нічого не маете од німців—поляків, т. є. Вашої держави, окрім скубок. Из за чого ж Ви старатиметесь лойяльствувать, накидаючись на Россію,—котора Вас не займа. Ви скажете—а субсидіі Слову! Та пора ж знати, що слов. комитет—не Россія и не уряд. Я не знаю,—чому Правда мае право брати гроші од украінофілів, Просвіта брати книжки украінські,—а Слово не може брати того ж од словянофилів? Як хочете,—а братись за ролю доносчиків и инквизиторів перед Словом и тим дурнем, що адрес Цареві подав[1],—не достойно и неконсеквентно. Це по меншій мірі стоіть „краковского іезуита“ и катковских приятелів у полемиці проти нас. Скажете,—Россія чипа Вас, бо гнете Украйну. Теоретично я не маю нічого проти критики уряду у Россіи. То чі поможе ж хто небудь нам чужий,—та хіба Вам у себе роботи мало. Критика Герцена була для Россіи благо,—критика великих журналів Англіі, Франціі иноді теж,—коли попадали у ціль,—а що зможе маленька и невідуща нас Правда? Чі вона вкаже вам на те, що нам робити, напише нам программ реформ, политичних, соціяльних и т. д.? Скажете,—що

[1] Є се натяк на новинку „Правди“, 1873, ч. 9, стор. 345 п. н. „Адреса віденських русских академиків до царя“.

„Правда“ протестує проти національного зневаження Украйни. На це скажу, що Украйна ще, як національність, не виступила у Россіи и сама себе ще не зна. Ій треба наукової и литературної праці, щоб себе пізнати,—а криками, та ще з закордону тілько пошкодите цій праці, которій тепер сам уряд помага, организуватись такими речами, як географичне товариство. Що,—гарно буде, як яке небудь ледащо, которого не схотіли узяти у члени геогр. тов. у Киеві,—крикне ось, дивіться, що пишеться у Правді, котора зве себе органом и Украйни, у которій працюють члени товариства? Оставте ж нам самим з великорусами реформувати Россію, служити ій вже тим одним, що буде „Правда“ и буде печатати статті, повісті и т. п. наше. А самі займіться тим, щоб у себе фактично втвердитись, одбитись од ляхів, випхнути з позиції святоюрців. И коли для цього усього Вам потрібна наша поміч,—то не затрудняйте нашої праці и не затрудняйте собі дороги до нас ненужними фразами. Мені вже пишуть, що киевскій цензор хоче зупенити „Правду“—и по своїому він мае резон. Од цього я прошу Вас дуже передати моі слова у Львов, хай там поставлять для себе таке питання: чують вони в собі силу Мацціні, а в Киеві бачуть Молоду Италію,—так тоді нехай идуть проти Россіи, та тілько нехай вже прямо кличуть революцію,—а ні, так „Правді“ так же не слід робити з Львова Локарно, або Лугано, як и „Слову“ Венецію. Окрім цих теоретичних попріків Правді не можу не висказати и жалоб на якийсь чудний систем дробити статті,—и не кінчати,—як це зроблено з Вашими, Рудченка, Вахнянина.

Нечуя я получив. Спасибі Вам. Та рецензія, що я про неї писав, переписуеться тепер у Цюриху и буде, надіюсь, печататись у Отеч. Записках. Не знаю, чі Ви бачили новий перевод казок Андерсена Старицкого. Він мені справив болість на 3 дні своїм самовольно и безграмотно кованим язиком. Господи! яких слов не видумав, що не покалічив! Я написав сердиту рецензію,—котору пошлю в Правду, но которої вона, звісно, не напечата.

Попрошу я, коли будете писати у Львов,—то звістіть, що я в Страсбурзі,—и попросіть, туди посилати Правду, poste-restante.

Це письмо дуже задержалось,—од того обриваю іого.

Ваш *М. Драгоманов.*

Вкладаю мою фотографію; коли Ваша ласка, пришліть мені у обміну Вашу.

XIX. М. Драгоманов до Вол. Навроцького.

Страсбург, 1873. Юль 28.

Високоповажний Добродію!

Одіславши Вам недавно письмо,—я зупенивсь з статтею Литер. Великор. и т. д.,—щоб підождати „Правди“ и побачивши, чи буде там продовження моеі статті, чі ні, порішити, що буде з нею дальше. Правда за Липець, довго поблукала, йдучи через Швейцарію, - і прийшла тілько сіогодня.—Бачу, що моеі статті нема. Навірно, буде з нею теж саме, що було з тією, що послав торік. Так як тут замішане діле личне, то мені не до ладу буде розмовляти про це діло. Дивно тільки мені одно: нащо було писати мені: пришліть дальш швидче,—щоб потім 3 місяці не печатати присланого? На що писати комплименти, котрі мене тілько ставлять зовсім не ловко перед товарищами,—и потім не печатати нічого того, чим именно я дорожу? На що печатати вступ,— з котрого моя основна идея не ясна,—и може бути зовсім не так понята, як я думав (п. Пригарі у Львові говорено, буцім то я доказую, що Галичанам зовсім треба кинути звязки з Россією)—и не печатати основного? Я ніколи

не добиваюсь того, щоб зо мною згоджувались без спору, не добиваюсь и того, щоб мені привилегію з публикою говорити давали,—але коли мене раз викликали до розмови, коли по частям скрізь зривается те питання, про котре я написав,—то хіба не лучше було б допустити до публики систематичний виклад погляду на—в усякому разі важне питанне,—щоб потім систематично ж полемизувати з ним. А тепер скажіть, який змисл має хоть би и Ваша замитка про „феодальність" теорії деяких укр. патріотів, коли публика не чула про такі теоріи.

Мені особливо болізне це систематичне недопущіннє мене до публичної розмови,—що я у іому бачу цензуру, гірш нашої урядової,—цензуру страху усякого сміливого слова и критики фактичної та ще й страхів „іудейских", политичничання, зазирання на те, як то воно то попам, то ляхам покажется. И гірко мені, що не посвящений я сам у сі львовскі мистерії, що ніхто ні словечка не написав,—од чого це аж нічогісінько з того, над чим я працював з усією щиростю, по цілим місяцям и годам не пускати до публики.

Я хотів обернутись до „Правди" впьять. Але до кого? Я й після прошлих примірів не знав,—а тепер читаю, що редакція розідется. Для того впьять обертаюсь до Вас: посилаю Вам кінець моеі статті и прошу Вас передати в Правду мою просьбу. Як не буде печатати без перериву статей моіх з тим, щоб покончити у ціому року,—то й зовсім не печатати,—а оддати у типографію, щоб печатали, як окрімну брошуру у 600 екз. Корректуру прошу висилати мені у Цюрих. Туда прошу прислати мені и росчот, скільки буде стоіти усе видання. Чі може у Львові не знайдется чоловіка,—которий би и цю працю для мене схотів зробити. Тоді прошу Вас: хоть сбережіть мій манускрипт з місяць, поки я буду у Галичині и думаю заіхати до Вас. Коли ж, чого я не надіюсь, Правда возьмется печатати моі статті,—то попросіть іі на мій счот звеліти виготовити ще 300 окрімних одтисків. Я просив було робити тільки 50,—а коли I части статті вони зроблені, то треба знов набрати статтю и добити 250,—а коли забули, то усе рівно попрошу зробити новий набір на 300 одтисків. Найлучше було б, як би Ви могли узяти під свій надзір тепер же печатання 600—700 екз. моеі брошури. Я б був спокійний, що усе таки не дурно працював,—хоть голос дойшов би и наш до публики,—почулаб и наша партія систематичну критику.

Прикладаю и рецензі(ю) на Андерсена,—але мабуть, и ій світа не бачити,—хоть и в Киеві є люде, що также дивлятся на невіженну працю хоть и доброго панича, що вбравсь у хлопомани (так сужу по письмам,—пишуть, що й Рудченко сбірается прислать таку ж рецензію),—одначе й там есть адепти добродушної доктрини: хоть що небудь, аби було. У Львові ж ця доктрина найшла собі рай. Та скажу й про цю рецензію: хоть з очей геть!

Хотів я давно вже довідатись,—чі є у Львові, у Бесіді,—або що СПВѣд. и Вѣстн. Европи,—чі не ма? З поводу безпосередніх виборів—я бачу у Правді поклики на заграничну печать. Замічу, що у СПВ. був цілий ряд статей про Галиччину, у которих полемика проти Слова могла б знайти собі підмогу. Навіть и польскі газети споминають про СПВ.,—а в Правді ні слова. Та чі „Правду" посилають у редакціі петерб.—у СПВ., Отеч. Зап., Вѣстн. Евр.,—чі ні? Дивний спосіб мати вплив на публику—ховатись! Хоть брошюру Загорного пошліть у СПВ; Отеч. Зап., В. Евр., Голосъ, Биржевыи Вѣдомости.

Простіть ще раз. Ваш *Драгоманов.*

Одвічайте мені у Цюрихъ, poste restante. Я там буду місяць,—потім через Відень, Львів—у Киев.

Пожалуйста виписуйте мені, як що знайдете интересне у польских газетах. Я послав в усі важніщі Il movimento. Приглядайтесь, що будуть говорити. А на Ваші замітки на мою брошюру скажу: ні чого було Вам обіжатись словом dialetto, бо я ним кличу и великоруське, а не тілько малоруське наріччя. Я сказав, що держусь такої терминології (которої держатся и Шафарек, Максимович, и Куліш и Костомаров, Даль и т. д.): русскій, язык, народ (коли хочете, абстракція) у тріох видах (реальних), наріччях, племенах, народностях,—великор., малор., білор. Тепер дальше: яка б не була мова литер. руська до XVIII в., вона de facto була органом морального життя усієї Русі од Полясіи (?) до Новгорода и Москви потім, яка б не була вона,—хоть би й великоруська по составу, а по ролі вона всероссійска (не галицька). А це не значить, щоб я считав малор. наріччє наріччєм великорусского, народнього, ні литературного россійского. Малоруське—є наріччя тілько абстрактного руського язика. Про те, що росс. литер. держится не тілько администр. опекою, Ви пересвідчитесь хіба, як поживете у Россіі хоть місяць. Замічу ще, що Гоголь, був репрезентантом не однієї тілько великорусскої лит.,—коли й по Вашому брати цей термин: ні М. Вовчок, ні Нечуй не мислимі без Гоголя. Правда, що Українці ще плодять Сопілки, чим показують, що реформа не пішла ім, як слід, у нутро,—але це тілько не робить ім чести.

Тілько що получив письмо из Киева. Волков (зять Антоновича) пише: Опасенія на счет судьбы Правды нѣсколько притихли и ее пропускаютъ свободно. Что же касается до ея содержанія, то я всякую надежду потерялъ...

XX. Начерк листа В. Навроцького до М. Драгоманова.

Рештів, 14 лип. 874.

Високоповажний Добродію!

Статю Вашу „Укр. література“ и реценцию Старицкого казок післав я зараз по одержанню „роз-іхавшійся“ редакциі Правди, себ то Романчукови, котрий до більшої половини сего місяця (нов. ст.) виіхав на село, и там забирає ся студиовати Вашу статю, и думати над питанєм: чи друкувати ії в Правді, чи ні. Я ждав з моім листом до Вас, на єго відповідь,—але так як ії доселі ще не діждався, а боюсь, що пізнійше мій лист не знав би, де Вас шукати, то попробую сам, на скільки се мені, не мавши вже від року близших відношень з редактором и взагалі Львовянами, можливе,—вияснити Вам погляд редакциі на сю справу. Додам тут, що се не зовсім буде мій погляд—у практиці (хоч мій в теориі), у практиці яб хотів, щоб Правда редаґувалась инакше, як тепер редаґуєсь и приміром—яб не чіпав Слова за субвенцию Слав. Комітету, хоч и вважаю ії за діло погане и зовсім друге від нашого хоч и грошевого відношеня з Українцями,—и не нападав би я на Святоюрців за сикофантизм до Россійского правительства из становиска льояльности (хоч и хвалю льояльність), але из становиска ліберализму. Усе се діло тактики публіцистичної, у котрій наші Львовяне, по моій думці, троха нездужі. Статю Вашу я радив (хоч и не читавши, бо хотів мати скору відповідь на Ваше запитанє) радакциі видрукувати цілу, и—у чім не годиться з Вами—помістити відповідь довшу проти неї теж у Правді. Не знаю, як Романчук буде дивитись на ії, коли ії перечитав до кінця: з остаточною конклюзиєю; ще перед одержанєм Вашого послідного листу из статею, у Львові казав мені Романчук, що другої статі (тої що прислалисьте давнійше, и що наступає зараз за тим уступом, котрий вже видрукований давнійше), так як вона у цілости тоди представлялась:

назгідна з нашим завданєм, а з перспективою на дальші концессиі для „феодалізму“ в літературі (як осмілившсь я, трохи може незручно назвати Вашу теорию о „абстрактнім“ Вашім язику літературнім, и єго українским кóзачком),—отже що тоі другоі статі він не буде друкувати.

А преці нам у Галичині літературу треба, так як треба поступу и просвіти. Маємо же ми ждати из поступом аж до того непевного часу, аж нас Россия забере, и средствами матеріяльними навчит того „абсолюту“?

Ви скажете: добре; Ви у себе робіть, як знаєте, а то по крайній мірі лишіть нам на Укр. в Россиі робити и думати так, як ми собі хочемо,—и мимохіть тою арґументациєю попадете в підозрінє, що, як казав Ваш Пригара (недорозуміне) ві Львові мав чути від нас: Украіну відділити хочете від Галичини.

Правда, що сили в нас ані Маццинього (іі нам не треба) ані Лютра нема; щоби

XXI. М. Драгоманов до В. Навроцького.

Половина юля 1875.

Високоповажний Добродію!

Пишу Вам тільки коротко для того, що не забаром думаю бачитись з вами. 1 Авг. нашого стиля я виїду з Київа у Львів, з відтіля поїду до Буковини, потім в Угорську Русь та на Краків і Ржешев назад [1]. Напишіть мені у Львів р. г., коли Вас застати і куди радите мені їхати, кого бачити по селах та городах.

Окрім того мені треба Вам сказати, що з 1 Авг. усі ми т. є. почитай уся редакція К. Тел. (дійсна) виходимо з газети по незгоді у напрямку нашім і властителів газети. Вам більш писати там не даю ради. Статтю, що Ви прислали (,) помістимо у сбірнику, що готовиться. До того сбірника добреб було прилучити й усі пісьма Ваші з Галиччини. Як що згодитесь, то перегляньте їх і, виправивши, дасте мені.

Ваш *М. Драгоманов.*

XXII. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 14/8 875.

Високоповажаний Добродію!

Спасибі Вам за відпис и за информацию що до київского Телеґрафа,—а ще більш за обітницю, котра сама вже справила мені велику приємність, що повертаючи вступите и до Ржешова. Коли би на той случай Вам дозволив час а мені моі урядові діла, то я постарав би ся, щоби и той пристанок не лишений був интереса для Вас, яко туриста; могли бисьмо ся переіхати разом по пограничью меже Русинами и Мазурами, в своім роді цікавім. Впрочім се ще далекий час, и далека можливість; між тим Ви мене питаєте про дорогу до Буковини, а я будучи скілька років віддалений від стосунків з людьми в рускій части Галичини, а на Буковині и не бувавши ніколи,—не багато можу Вам станути у пригоді.

Зі Львова по дорозі пристанете може в Станіславові и там від Бучинского можете довідатися більше, об чім я не знаю. Ще будучи ві Львові, Ви конечно в одній або другій польскій ґазеті, — кождого дня вичитаєте о „snujących się po kraju moskiewskich ajentach“. Се повинно Вам бути наукою, щобисьте не віддалялись с а м и за далеко від стациі зелізниці за для безпосередних обсерваций над народом. Послідна, або

[1] Порівняй: М. Драгоманов, „Австро-руські спомини“. Мій об'їзд австрійської Руси, стор. 351—456. Про зустріч з Навроцьким стор. 439—41, з Софроном Витвицьким—стор. 387—9, про родича Навроцького (Пурачинського) (гляди лист XXII), що скрився перед Драгомановим, стор. 387.

передпослідна стация зелізниці перед Чернівцями, ще на галицкій стороні, єст місто Снятин. Там живе добрий народовець и чоловік Гладилович (Hładyłowicz), адюнкт (adjunkt) при суді повітовім. Коли хочете робити обсервациі над народом тих сторін без обави перед судьбою Келсіева, то поступіть до него и просіть єго, щоби Вас взяв з собою до суду, на всілякі карні и цивільні розправи. Розуміеся, що звідуючись про него, так як и всюди, уживайте або польского язика, або німецкого, або м. руского из всевозможним галицким акцентом. Він Вам также може вкаже близше, де (на Буковині) сидить піп (уніцкий) Слюсарчук (здаєтся в Заставній) и судовий адюнкт Михаляк.

Впрочім Вам яко православному, буде лехко стрітити симпатиі у Буковинских попів, а также и у Галицких. У тих послідних Ви можете и не таітись з Вашими поглядами на „педаґоґічну літературу“ и (et tu Brute!) на „полуклерикальних украинофиловъ“, як Ви іх ви(ла)яли в прощальнім слові в К. Тел. Однакож оглядність ніколи Вам не зашкодить, а скорше поможе,—так як Вам не може бути байдуже, чи люде з котрими стрітитесь, будуть з Вами говорити щиро, чи підозрівати Вас у Бог знає чім. Ідучи через руску часть Буковини до Угорщини Ви—хочбисьте не хотіли, и хочбисьте вже знали всі товариські манєри Федьковича,—мусите поступити до автора „12-ти пісень о св. Миколаі“ и випити з ним хоч одну спору чарку горівки. (Адрес до него дасть Вам певно Бучинский). З Путилівки не знаю, куда наручнійша переправа через Карпати; чи з Буковинского боку, чи—як я думаю,—з Галицкого. Коли послідна,—то звідси дорога Вам на Криворівню (над Чорним Черемошом), котру Вам Федькович покаже. В Криворівні піп—Бурачинский, мій близький свояк, бо шваґер (моі сестри муж). Се великий Русский перед лицем Јегови, и притім, як мого доброго знакомого, привитає Вас радо. Коли захочете, то він Вас завезе до близького сусіди, попа в Жабю (під Чорногорою), Вітвіцкого, не сповна розуму автора доброго діла „O Hucułach“; убєте дві мухи за одним замахом, бо пізнаєте карикатурний тип „gente Rutenus, natione Polonus“. Бурачинский доповнить Вам може у дечім образ Буковини, бо був якийсь час в Чернівцях учителем руского язика при ґімназиі; а при тім може дещо практичного пояснить Вам и об Угорщині, бо здається мені бував там на мандрівці,—а на всякий случай покаже Вам найліпшу дорогу через Карпати—так як на сій точці всім моім відомостям конець. Сподіваюсь, що відпишете мені ще зі Львова, або Станіславова, щож до Вашого повороту через Ряшів, то може мені напишете пізнійше, мене впрочім застанете кождого часу на місци, але не зашкодить, як бисьте ще з перед Кракова написали до мене.

Ваш *BNавр.*

XXIII. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 28/II 876.

Високоповажаний Добродію!

Не знаю, чи війшло вже в житє Ваше видавництво, бо ані від Вас (ще від Вашого листу з 13 Септбря), ані від Терлецкого не мав я ніякоі чутки. Посилаю Вам помимо того коротку студию, в котрій я старався відповісти Вам на питаня що до розділу землі в Галичині. На деякі питаня я не міг відповісти; именно взагалі не міг облічити всі потрібні Вам дати для с х і д н о і Галичині окремо, позаяк новий поділ адміністрацийний Галичини на повіти затер и помішав границі давнійшого поділу на округи,—а тимчасом дати, котрі булоб треба порівнувати між собою, одні походять з часу перед новим поділом, и після давних округів розділені,—другіж так само розділені по новому поділови на

повіти. Можнаб, правда, упертись, зробити річ сю и так, але робота така коштувалаб що найменче 3 місяці часу и дуже тяжкої праці, так як потрібно би брати цифри з кождого из 7000 сіл окремо з альфабетичного порядку, складати їх після повітів і злічувати. А між тим я и так немало стратив часу над рахунками, та ще и в додатку над друкарскими помилками в датах офіцияльних, котрі доконче треба було справити. Тепер боюсь навіть, чи моя відповідь на Ваші питаня не прийшла запізно, бо Вам їх тоді треба було зараз. З причини, що ніякого у нас підручного діла для статистики Галичини нема, о(т)же и нема цифер сталих, оброблених и не підлягаючих критиці, то я мусів для Вашої відомости попереджувати їх всілякими виводами, и пододавати до них всілякі уваги котрі, повторю, не призначені до друку а для Вас, и з котрих Ви можете який хочете зробити ужиток.

Тілько що до послідного уступу надписаного „примітка до VIII“ мушу ще додати, що можете єго навить в читаню поминути зовсім, так як аж при роботі я пересвідчився, що для цифер там поданих нема певности ніякої, и я боюсь, щоб ними не побаламутились читателі. Що до инчих робіт, то я аж тепер можу їх зачинати на добре, бо я може для того, що через цілий день маю голову заняту урядовою працею — коли ще мислити прийде о більше як одній роботі від разу, то над тими самими мислями не можуся взяти ані до одної, ані до другої, значить впадаю в нашу национальну галицку недугу, лінивство. И тепер вже знов починаю надумуватись, за що властиво братись: чи за згадане Вами резюме „Пропінациі“ з доданєм деяких нових дат, чи „шкіл народних“, чи за більшу роботу о галицких фабричних и сільских робітниках? До послідної роботи я віднайшов кілька лучших жерел, и починаю їх порядкувати. Взявши ся до неї зараз, я побіч шкіл и пропінациі (на котрі не кладу великої ваги), хотів би ії скінчити перед кінцем січня н. ст., бо в тім власне часі я хотів би, и надіюсь, від видавництва дістати за неї якийсь, хоч зовсім невеликий, гонорар, а то от чому: практичне житє з мене зробило вже не від нині социялистом—quoad personam (и я тому боронюся, як можу: не статись таким же соціялістом и в теориі, щоби мені совість не сказала тоді, що я зробився ним з чисто особистого еґоізму); я працюю від давна не на кого иншого, як на жидів, котрі мені з моі урядової платні лишають ледве тільки, що з голоду и стужі не згину. Як раз треба було мені до того дістати ще охоти— женитись, и то з такою дівчиною, котра має ще менче від мене. Розумієсь я відложив задля лихого положеня материяльного цю женитьбу на $1^1/_2$ року, а між тим для виплаченя части довгів уложився з Жидами так, що мушу ім платити місячно $^3/_4$ мого місячного жалуваня. Не гнівайтесь и не смійтесь з мене за те, що я Вам так широко викладаю моі приватні стосунки фінансові. Конечно, се не має за ціль, щоби приневолити Вас до даня мені ремунерациі за роботу, а тільки має мене в очах Ваших оправдати—чому я ії не стидаюсь від Вас жадати. Бо всеж такі залежить мені на тім, щоби ані Ви, ані хто другий не думав о мині дуже зле. Моі клопоти фінансові відберають мені сон, здоровє, живість и ясність мислей и охоту до праці, але коли би Ви, або хто инчий мому жаданю схотіли підсувати надто низькі мотиви, то я вже волю не займатись ніякою самостійною роботою, и зароблювати собі тих кілька ґульденів, котрих мені що місяця для житя потрібно, простим переписуванєм, або и инчою механічною роботою,—так як я вже мусів з закінченєм статі о школах народних залишити дальше безплатне сотрудництво при „Правді“.

Я не чув нічого чи видавництво „Громади“ в Октобрі вже розпочалось и чи взагалі розпічнесь и коли? Колиб Ви мені об сім написали,

то бисьте мині додали охоти до дальшої роботи, бо я починаю думати, що всілякі теперішні комбінациі політичні відсунули видавництво на другий плян. В якійсь кореспонденциі польскій з Петербурга я навіть читав недавно, що „Молву“ сконфіскували за якусь Вашу статю на той, чи на якийсь инчий темат. Не переписуючись тепер з ніким и не читаючи окрім „Правди“ ніяких руских ґазет, я дуже мало знаю, що діесь приміром ві Львові. Аж діставши тими днями теперішний рочник „Друга“ до рук, я з великою утіхою не тільки побачив, що нова ґенерация львівскої молодежи починає розумно мислити и розумно и без еґоізму діяти, але также, що у сім розбудженю, а особливе направленю діла на відповідну дорогу головна часть заслуги належиться Вам і Вашим друкованим в „Друзі“ письмам. Не знаю, які річи пішли дальше, бо послідні №№ Друга, які я читав були ще з Августа; тільки з польских ґазет довідуюсь, що недавно, при нових виборах в „Акад. кружку“ прийшло до якоісь великої бучі з причини, що 40 студентів від „Слова“ піднесли вельми діяльну, ба таки дословно діяльну опозицію. Що діє Терлецкий, не знаю; бачивши го ще як іхав до Відня на свою судову розправу о брошури „Кістки“, я и забув запитатись про его адрес, а властиво сподівавсь, що він до мене зараз з Відня напиши. Між тим він ані думає відзиватись до мене и я навіть не знаю, що він пише до Вашої Громади, хоч ми умовились були роботу цю якось розумно розділити проміж себе.

Ваш *Навроцкий*.

(Лист колибисьте писали, то незабудьте „рекомендувати“).

XXIV. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 31/7 876.

Високоповажаний Добродію!

Сподіваючись, що Терлецкий писав до Вас, відси або зі Львова, я не дуже спішивсь відписати Вам на Ваше письмо, аж поки не найшов нині вольної хвилі до сего. Терлецкий заспокоів мої сумнівности що до Вашого видавництва, именно що до того, що Ви не думаєте зовсім в журналі дати волю самим теоретичним спекуляциям. А знаючи Вас, и перед тим не повинен був приписувати Вам такого наміреня — ялового; але сами на сім примірі бачите, як виставлюванє на передний плян таких надуживаних термінів як социялізм и т. п. може збудити недовірчивість навіть такого чоловіка, котрий Вас знає; щож тоді можна сподіватись від людей (в Галичині) котрі Вас не знають зовсім, або пізнали тільки односторонно, значить фалшиво. Ще більше успокоів мене проґрам (котрий мені пересчитав Терлецкий) вироблений Вам(и) для кореспондентів. Мимоходом сказавши, проґрам дуже добре обмислений, и его сам текст міг би Вам з цілої навить львівськоі громади зробити прихильників, хоч не активних, але пассивних; як би тільки з такіх пассивних приятелів був хосен, и як би тая пасивність не доходила до того, що ледви чи найдеся ві Львові десять читателів будущого журнала. Для виповненя того проґраму Ви певно вже маєте кореспондентів з закордону; але в Галичині мало таких людей, щоби змогли підоймитись такоі роботи навить побіжно и несистематично,—а між тими ще менче таких, котріби хотіли; требаби хіба ще идею між ними пропаґувати устно; а приміром для мене и се неможливе. Об сім ми впрочім стали думати з Терлецким, але не знаю, чи що видумаємо, може видумає сам Терлецкий, маючи тепер спосібність бачитись з більшим числом людий. Що до Галицкої хроніки, то ми об тім также говорили, и показало ся, що властиве обом нам дечого не достає, але стануло так, що він думає

написати яко вступ—короткий перегляд историчний до р. 1875, так під зглядом економичним, як літературним и політичним. За рік же 1876 и дальше дороги розходяться, але не дуже просто. Бо для літературної хроніки він не має стілько свідомости давнійших фактів що я,—але за те більше доступних жерел; для політичної обом нам не достає богато; для економічної деякі жерела для мене більше доступні, инші для него, а що до мене то хіба ще тілько, що я люблю шпортати в цифрах. О(т)же згодилисьмося, що він возьме ся за літературу и політику а я за економію, супплюючи себе взаімно у тім, чого кому не достає, крім того я для власного интересу перегляну єго вступ историчний и як що потрібно, доповню.

Самостійну статю я не знаю, чи бим міг написати для 1-№ру, бо мало маю часу, я з давна мав на думці займити ся студиєю о робітничій платі в Галичині за яких 10 послідних років у порівнаню до цін найважнійших артикулів житя; але доселі ще не знаю, чи зможу — и як скоро,—зібрати потрібний сирий материял, бо се тут цілком terra incognita в літературі и адміністрациі; и дати які є, не все вірні и не вольні від тенденцийности. На всякий случай посвячу весь мій час вільний від урядової роботи и від робіт, специяльно тілько для Галичини призначених,—для нової „Громади“ [1]... чи як той новий журнал має зватися. Кореспонденций специяльних не мігбим писати за для того що— хочбим и не був в Ряшеві, але все по відомостях, колиб й їх описував з подрібностями, мене би лехко пізнано и зроблено зараз „нешкодливим“, дуже простим способом, відбераючи мені мою матеріяльну екзистенцию, з чого би не було ніякої користи. З „Пропінациі“ я би зробив резюме, але не знаю, чи ся справа не буде трохи опізнена, застаріла, бо я би дещо мусів напйсати на ново з причини, що маю до ужитку троха новійших дат,—а се могло би ся стати аж за кілька місяців. Щож до другої згаданої Вами статі (до тепер не скінченої) про галицкі школи, то — я не буду Вам робив дешевого в сім разі притику, що вона стоіть на становиску крайне-национальнім, бом пересвідчився з всего, що Ваш журнал не буде зовсім ексклюзивний и односторонний, — а впрочім може Ви статі тої и не читали,—але я думаю, що статя моя о школах може мати практичну користь тілько специяльно для самої Галичини, а именно я ії написав для ужитку руских соймових послів на будущім соймі (колиб тілько хоч оден з них схотів ії перечитати и зробити з неї ужиток). Але для „Громади“ я би мав щось инчого цікавого о наших стосунках школьних,—такого щось, чого у нас писати не можна, — а з социяльною квестиєю має близькі відносини, бо показує, якими дорогами капітал запанував цілою просвітою школьною в Галичині и зробив з неї звичайний артикул гандльовий. На той темат думаю Вам написати коротеньку кореспонденцию до 1 книжки, як тілько дізнаюсь, коли вона дійсно має вийти. Об тім будьте мені ласкаві написати при вільнім часі (рекомендованим листом).

Ваш *Навроцький.*

[1] Тут уривається лист, що переховується в бібліотеці Наук. Товар. ім. Шевченка, але його закінчення найшов я в копії Мих. Павлика, що переховується в „Національному Музеї“ у Львові разом із дописком Павлика, що назначував листові дату між 22. VII та 1. VIII. 1876 р. і додав замітку: „Приблизну дату даю на тій підставі, що се відповідь на лист Драгоманова з 20. VII. 1876 р. і що вона мусіла бути адресована ще до Відня, відки Драгоманов виїхав у Швайцарію 9. VIII. 1876 (диви лист Івана Горбачевського до Драгоманова з 13. VIII. 1876 р)“. Листа Драгоманова з дня 20. VII. 1876. р. в копії Павлика нема, хоча, очевидно, він мав його в руках.

XXV. М. Драгоманов до В. Навроцького.

Genève, Chemin du Prieuré, 5. Сентября 13, 1876.

Високоповажний Добродію!

Переізд, шукання квартири і упорядкування йійі, которе цілком лягло на мене, бо моя жінка занедужала,—це усе задержало мою відповідь Вам, а вмісті з тим і усі мойі літературні справи. Тепер вже усе налагодилось. Цими днями починайется друк 1 кн. Громади. Коли що в Вас йесть готового, поспішіть вислати, напр. ту корреспонденцію о школьних стосунках у відносині до соціяльних, про котру згадували у листі Вашому.

Я усе таки стою на тому, що резюме з „Пропинації“ і „Школ“ було б потрібне. Національного погляду ми не цурайемось,—далеко! Ми тільки національні питання ставимо під критерій загально-соціяльний. Поки печататиметься книжка, може й вспійе стаття про робітничу плату.

А що я прошу Вас як найскорше, навіть цими днями,—це прислати мені одповідь на такі питання: скільки моргів землі приходиться у східній Галиччині і Буковині і Угорській Русі абсолютно,—скільки на душу, на сімью? Скільки добройі і негіднойі, скільки поля, скільки лісу і т. д. Скільки казеннойі землі,—скільки приватнойі?—скільки у великих посідателів, у середніх, у малих? Скільки безземельних людей, а скільки маючих? Це мені дуже треба, але нема в мене під рукою австр. статистики.

В решті, надіючись на Терлецького і К-о я дуже занехаяв в останні часи свойі галицькі студійі і тепер зовсім безпомощний. Як не поможуть галичане, то майже нічого й не буде в 1 кн. про Галиччину. А поки що получив я самі дрібьязки. Де тепер Т—кий і що з ним, не знаю. Я од його получив лист з Трійці, одповідав,—але од нього далі нічого не маю. Може ви знайете що?

Ваш *М. Драгоманов.*

Одповідь адресуйте на имя Якова Шульгина.

XXVI. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 18/9 876.

Високоповажаний Добродію!

На питаня о власности землі що до Угорськоі Руси не можу Вам абсолютно нічого відповісти, що до Буковини—окрім найзагальнійших цифр, також майже нічого, так як компендий статистичних так докладних, в загалі—нема, специяльних праць в тій справі теж нема; жерела ж самі що до тих двох номів (?) мені зовсім не доступні. Що до східноі Галичини є у мене деякі материяли, але in crudo; и треба би іх наперед переробити; задля того, як хочете мати, о скільки можна, повні и прецизні відповіди на поставлені питаня що до східноі Гал., то мусите заждати ще з одну неділю, то я попробую зложити що мож и прислати Вам; бо до сего потрібно завсігди зо 3 вечері часу, а між тим я, бувши через цілих два місяці зайнятий то комісиями урядовими по за Ряшевом, то пильними особистими справами, мушу власни в тих днях докінчувати мою статю про школи для Правди. З тих самих причин я (мушу до сего з соромом признатися) ще не зачинав нічого для Вашого журнала робити—бо такой абсолютно не було можливе. Але гадаю зачати за тиждень. Тільки що би не прогнівались, коли Вам зараз скажу, що згадана статя о робітничій платі не може бути так скоро. Вже для того ні, що аби іі зачати, треба у перед ексцерпувати коло 2000 №рів хоч би одноі урядовоі Gaz. Lwowskiej, до чого я всеж такі не маю більше часу як вечером.

A propos Ваших питань о галицких стосунках власности, то шкода що и я про Терлецкого и его теперішний адрес нічого не чув, ще від коли він був у мене; а то він взяв у мене той № одеського Вѣстника, в котрім я, о скілько собі пригадую, почав був щось о тих стосунках писати, и зробив кілька обрахунків, котрих вже тепер не маю під рукою. Може він обізве ся до Вас, то заправте від него сего №ру; а тимчасом я буду складав ті дати, котрі маю у себе.

Ваш *Навроцкий.*

XXVII. В. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 19/I 877.

Високоповажаний Добродію!

Сегодня я одержав Ваше письмо з 12 с. м. враз з книжками. За книжки спасибіг Вам, тим більше, що я іх (именно „по вопросу о Мал. лѣтерат. и Турків внутр. и внѣш.) не міг доселі дістати зі Львова, хоч за ними писав до „Друга", де вони мали продаватись. „Турків" и рецензию Вашого збірника нар. приповідок в Revue crit. я успів вже нині переглянути тай (не у гнів пану Рамбо будь сказане) наівний ентузиязм и симпатия, з якими Француз відноситься до всіх продуктів нашої народної словесности не менче дивний и для нас приємний—як з другої сторони не так куріёзний, як лучше сказав бим: немилий для нас факт, що перша рецензия Вашого цінного збірника не появилась у нас, а у французкій газеті. По крайній мірі що до Галичини, то хіба Вам дивно буде, коли об сім и зовсім жадна рецензия не появиться? Ажеж у нас дуже мало є таких людей, котрі книжки читають; більше вже (хоч се може здатися Вам парадоксом) є таких, що пишуть, а ті любять читати найбільше тілько те, що сами й напишуть. До рецензиі требаб спеціялістів у предметі рецензованого діла; а такі у нас розуміється, не родяться, як и всюда, але и не вироблюються, бо ліниві (а тих як сами здорові знаєте, є у нас більшість) звалюють всю роботу на робучих, а ті, таким чином змушені думати и писати de omnibus rebus et quibusdam aliis, конечно спеціялістами статись не можуть. От хоч би мене самого ті милі стосунки від 10 років змушували не тільки писати оригінальні статі о всяких найріжнороднійших темах, але ще,—визискуючи мою більшу похіпність до праці—зроблено мене через якийсь час громадским рецензентом, рецензентом-спеціялістом; для прикладу сказати: я, не будучи музикальний и не маючи найменшого понятя о нотах, навить не маючи музикального слуху, мусів раз ві Львові написати широкий реферат о одній продукциі музичній. Або—перед Вами мушу признатись, що то я, а не хто инший согрішив рецензию на I том Вашого збірника исторических пѣсней малор. в тамтогорічній Правді [1], и нині прошу Вас не памятати мені сего гріха, так як я вже покаявся и віддався вже студиям над всілякими цифрами, хоть и се зробив и роблю не за для особливої охоти и специяльного таланту (який в мині добачити хоче Ваша ласкавість), а тільки тому, що бачу доконечну потребу такої роботи у нас, до якої у нас вже зовсім ніхто не має охоти. Отже не дивуйтесь, що на неодно діло не буде у нас (по крайній мірі в Правді) рецензиі, коли одного громадзкого рецензента стало менче. А впрочім не для тих моіх особистих вспоминок відписую так скоро на Ваше письмо, а именно ось за для чого. А не знаю, чи увідомили вже Вас зі Львова о тім, що тими днями (14. с. м.) арештували у Львові „Александра Дорошенка, Лахманского, підданих росийских" и Павлика (з редакциі Друга) за для

[1] Правда за рік 1875, ч. 1—3. Вас. Н. „Историческія пѣсни малорусскаго народа съ обясненіями Антоновича и Драгоманова", стор. 22—7, 67—74, 108—13.

брошур, чи Бог знає, за що. Колиб Ви об сім вже мали вістки зі Львова, то добре; коли ні—то я и пишу об сім до Вас, щобисьте приняли деякі мірі осторожности, які думаєте доконечними; так приміром стримали тимчасом висилку до Львова инкримінованих брошур—яких? не знаю, здається тих, за котрі чіпали у Відні Терлецкого. Приватно я, розуміється, об тім нічого не знаю зі Львова, а тільки з польских ґазет и зі Слова. От Dziennik Polski, подавши онодги коротку звістку об сім, пише в нинішнім №: Aresztowania socyalistów. W niedzielę dnia 14. t. m. komisarz policyjny p. Cossa aresztował Aleksandra Doroszenkę, poddanego rossyjskiego, przybyłego tutaj z Genewy, akademika Pawlika, poddanego austryackiego, Lachmanskiego poddanego moskiewskiego i jakiegoś Serba. Przy aresztowanych znaleziono mnóstwo broszur socyalistycznych w narzeczu ukraińskiem, które razem z trzema innymi socyalistami aresztowanymi temi dniami w Brodach mieli przemycić przez Radziwiłów do Rossyi. Obiegają pogłoski, że aresztowanie nastąpiło na żądanie ambasady ross. we Wiedniu. Szpiegi moskiewskie rozpuszczają znowu pogłoskę, że Serba aresztowano za wyprawienie burdy i poturbowanie jakiegoś policyanta, a innych socyalistów z tego powodu, że chcieli między ludem w Galicyi kolportować wymienione broszury. Taką to argumentacyę chcą moskalofile uniewinnić organa policyi lwowskiej, które niby to przyaresztowały socyalistów dla tego, że byli dla Austryi staatsgefährlich. Tymczasem dowiadujemy się, że zamiarem aresztowanych było przemycanie tych broszur do Rossyi, gdzie jak wiadomo wyszedł zakaz kolportowania książek w narzeczu ukraińskiem. Ukaz ten wywołał oburzenie między Ukraińcami, którzy teraz z narażeniem życia i mienia chcą na złość rządowi carskiemu rozpowszechniać książki ukraińskie w jak największej ilości. Co ciekawsze że dochodzą nas zażalenia rodziców, iż rozmaite indywidua w piwiarniach i przed szkołą łapią żaków (школярів), wypytując czy nie wiedzą co o socyalistach we Lwowie etc. (Тут додає ще Dz. p. що у однім шинку, а у другий раз десь перед школою такі „indywidua“ намагались від школярів і других людей витягнути подібні відомости, а коли ті не дались зловити, то вони за для замаскованя, взивали іх, щоби пити з ними „тост за здоровє царя“). „Слово“ подавши коротку звістку, що арештований Мих. Павлик и „якісь то нигилисти емиґранти“, додає, „что в нѣкоторихъ домахъ и обществахъ (т. зв. украинскихъ) отбились полицейско-судовыи ревизиі, при чем забрано много брошюръ и проче!!“

Ви будете навірно сю справу лучше розуміти. А тільки додаю ще, що (як из спису подорожних бачу в ґазетах) вчера до Львова приіхав консуль россиiский з Бродів, из чого вносити можна, що росс. правительство хоче домагатись виданя Дорошенки и Лахм. до Россиі на підставі звісноі берлінскоі конвенциі з м. р. против „интернационала“. По моій думці, наше правительство за для самого сорому не допустить до того, и що найбільше може іх направити назад до Женеви, або разом из Павликом поставити перед суд присяжних ві Львові. Се и булоб найлучше, так як судивши по поданім визше досить прихильнім артикулі польскоі ґазети, присяжні львівскі напевно пустилиб іх на волю. О арештованях в Бродах (чи, хорони боже, в Радивилові) нічого не ма близшого в ґазетах.

Впрочім що до осторожности, о якій я писав визше, відноситься до більших пересилок книжок на продаж, и до листів до арештованих осіб, в котрих би поминути треба всілякі споминки о „социялізмі“. Бо що до всяких инчих посилок, хоч би и поодиноких №рів Вашоі Громади, розуміється під кувертою, не може заходити ніяка перешкода ані небезпечність.

Не можу Вам переслати тих №рів ґазет, де була бесіда о Вашій статі в „Молотѣ“ бо се було давно и я ані не тямлю, ані не найду того

№ра Часу. Впрочім та коротенка згадка не була зовсім неприхильна, и не представляла Вас туркофілом. Може я тільки зле виразив ся, або тоді зле зрозумів. Перечитавши тепер Вашу брошуру про Турків, я Вас упевняю, що ся коротка згадка віддала мисль Вашу (о скілько ії з брошури мож пізнати) добре. З брошури тої Gazeta Narodowa перед місяцем подала короткий, досить розумний и прихильний витяг, именно початку брошури аж до слів „политическая свобода". И того №ра не можу Вам тут у Ряшеві роздобути и виписати. зі Львова теж ні, не знаючи №ру и дати.

Не знаю, чи звістні Вам, и скільки правдиві звістки польских ґазет про відкриті „списки" офіцерів в полудневій армії, о розстріляню одного полковника і наслідком того всего розлокованя армії з надграниці назад у внутрішні части полудневих ґуберній etc.

По сім усім, що сталось, мені соромно троха вернутись до моіх статей, именно до порушеного питаня. Ваша пропозиция переходить всі мої жаданя, котрі ограничались тільки на заплату за механічний труд писаня. И тут я Вам дам знов нову нагоду до сердитости над лінивством и пассивностю Галичанів, коли скажу, що я не одержавши давнійше Вашої відповіди на Ваш лист, и думаючи що Вашому видавництву щось стануло на перешкоді,—я залишив роботу над гал. робітничими стосунками в половині приготовних студий (ще в половині грудня) и задля добутя грошей взявся за вельми обширну практичну роботу о податках в польскім язиці, котру хотів опісля перевести на руский для ужитку сільского народу. Розуміється, тепер я сю справу покидаю на бік, и беру ся робити для Вас; тількож робота знов відтягнеться о який може навить місяць; тимчасом щоби зробити щось скорше, я попробую написати и вислати Вам ще в сім місяцю про пропінациі, або про школи, або обі статі разом.

Щож до присланих Вам вже заміток про розділ землі в Галичині, то я зовсім лишаю Вам волю друкувати іх in crudo, з стилістичними змінами або без змін, лишаючи тільки Вам осудити чи послідні (здається 2) уступи не будуть псувати ясности попередних для не Галицких читателів. Можете и положити на моіх статях всюди цифру Он., так як мій новійший підпис Василь Н. надто вже звісний поліциі а я ся не так ії боюсь, як того щоби мені знов не взялись перехоплювати листів,—що вже и через взгляд на мою приватну кореспонденцию не булоб мені приємне. Що до подібної студиі о Буковині и Угорщині, то зрозумієте, що мені тут, де нема ніяких библіотек, ані журналів и де навіть в дотичній библіографіі без великих коштів оглянутись не можна,—річ дуже трудна. Для того обіцювати не можу, а лучит ся яким світом довідатись о истнованю яких материялів, то побачимо.

Друг виходить на добру ґазету, а Франко—галицкий феномен; колиб тілько так дальше. Тільки—дайтеж раз Ви вже спокій тій Правді за Ваш „антракт" а чіпайтесь мене грішного; яж перший цю Вашу статю дістав до рук, и перший ії відложив „на пізнійше"—від чого і дальше відкладанє почалось.

Здорові оставайте Ваш *Навроцкий.*

A propos. Стережіться росийских аєнтів. Як бачите з цего, вони волочаться вже и по Львові,—а о Швейцариі то недавно писала офіцияльна „Politische Correspondenz" в кореспонденциі з Петербурґа, що росс. правительство іх вислало до Швейцариі що найдотепнійших!

XXVIII. Вол. Навроцький до М. Драгоманова.

Ряшів 11/3 877

Шановний Добродію!

Вговорилисьте мене зробити витяг из „пропінаціі", собі на лихо бо у мене—найтруднійша річ—витяги, та ще из власної статі. Писати одно и те саме два рази у мене не стає терпеливости, и я задля того виготовив зовсім нову статтю, по части навить з поправленими датами статистичними, але именно я пробував ту саму справу зайти з другого боку. Так як пропінация ще довго буде стояти на дневнім порядку, так у високій політиці як и в питанях економічних галицких, то ця нова праця не здається мені зайвою. Не радує мене тільки те, що письмо у статті нечетке, и ортоґрафія не Ваша, а це Вам може причинить прикроі роботи; але я почав ii писати ще заким одержав від Вас відбиток з Громади, з котрого тільки і познакомився з орґографією, що правда консеквентною, але відразу привикнути до неі годі. „Лихі люди" така повість, що навить оден из тутешних Русинів, дуже богобоязливий чоловік перечитавши сказав, що такоі другоі ще як жие, не читав, так єму то подобалась. Що це значить що Nra Громади ще не видко у нас? Статю, котру Вам пересилаю, я писав більше місяць,—так у мене часу и сили мало. Задля того не складайте цего на мою пассивність або лінивство, коли дальших обіцяних робіт не пришлю так скоро. Вона (ця моя перша робота) подала мені думку, чи не зложитиб ii разом из другими двома студиями, над котрими хочу працювати, у одну більшу цілость, котраб могла становити разом иллюстрацию до фрази: „пянство, темнота и лінивство" гал. сільского народа. До „темноти" я думаю ужити вислідки моі студиі о галицких народних школах, а до лінивства—студию о робітничій платні—тільки що до цеі послідноі треба мені ще багато часу, а до галицких шкіл,—ще багато найновійших материялів статистичних, бо подані в „Правді" по части вже постарілись. Між тим, заким до тих двох робіт возьмусь, я думаю займитись кількома дрібнійшими працями, приміром справою викупна „сервітутів", котру (коли нічого не маєте проти тому) яб хотів иллюструвати оповіданем правдивого факту військовоі екзекуціі проти одноі громади з р. 1872. Правда, що мій стиль и мова не дуже то годятьсьа до якого небудь оповіданя.

О „Правді" і о „Друзі" я вже давно нічого не чув,—послідні 2—3 № не прийшли до мене, и я не знаю що таке стануло видавництвам на перешкоді.

Справа Павлика, Дорошенка і Куртіева прийде тими днями (16 марта н. ст.) перед суд присяжних. Коли хочете, я постараюсь о стеноґрафічні (як які будуть) справозданя польских ґазет и пішлю Вам; чи може маєте когось ві Львові, що Вам просто об сім напише сам. Про Терлецкого я и досі нічого не чував.

Ваш *Навроцкий.*

XXIX. В. Навроцький до М. Драгоманова.

14/6 877

Високоповажаний Добродію!

На тепер Вам тільки напишу, що знов ві Львові почалась гінка за „социялістами". В минувшім тиждні арештовано якогось „Станіслава Барабаша" (инакше Михайла Котурніцкого), котрий приіхати мав з Швейцариі „jako jeden z najczynniejszych członków internacyonalu" (Gaz. Lwowska), и мав з собою брошури; разом з ним арештовано польского писателя Болеслава Лімановского и презеса польского робітничого товариства (Gwiazda) А. Скерля—ві Львові, и Гуґона Врублевского в Кра-

кові (цего послідного випущено опісля, як невинного зовсім), и ще когось у Відні,—в цім же тиждні (вчера) знов наслідком зробленої ревізиі в адміністрациі „Друга", арештовано Ивана Ф.[1] и Ивана М.[2], руских академиків и Александра З.[3] семинариста ві Львові. Стілько о цій справі пишуть ґазети. Що у цій справі є, и як довго ця геца буде тріватн, не знаю; але то певне, що усе діється за инсинуациями российскої поліциі, и що ця поліция так у Львові, як и Швейцариі мусить мати пильних гончих.

Колибисьте мали що важнійшого писати до Галичини то віддавайте лист на почту не в Женеві, а де небудь инде и змініть письмо, а коли хто іде від Вас сюда, то нехай купує на зелізниці білєт о одну стацию дальше, чим ця на котрій думає остановитись, и нехай скільки можна, не заіздит до публичного готелю, а до когось знакомого. Впрочім річи діються, як можна з цего нового приміру пізнати, надто неосторожно; бо троха більше осторожности,—а не булоб ся стало нічого.

Ваш приятель.

XXX. В. Навроцький до М. Драгоманова.

(Коло 12. X. 1877)

Високоповажаний Добродію!

Книжки які, здається, від Вас я одержав з Женеви помимо того що я їх від Вас ані жадав, ані купував, подали тутешному судови причину до зробленя у мене ревізиі.

Позаяк судивши по кількох таких прикладах, Ви и на дальше моглиби мені подібні книжки а навіть які небудь письма насилати, то прошу Вас нинішним раз на завсігди (як вже и з того моглисьте пізнати, що я на Ваші листи в послідних часах не вважав потрібним відповідати)—щобисьте всіх посилок до мене занехали зовсім, так як це Вам звісно, що спільного у нас обох не ма нічого. *Навроцький.*

XXXI. В. Навроцький про М. Драгоманова перед судом.

Переслуханий 11. X. 1877 в ряшівськім окружнім карнім суді, поясняючи показаний йому лист його до О. Терлецького з 20. VI. 1876, В. Навроцький заявив:

Ponieważ w Liście tym jest zmianka o niejakim Dragomanowie, o którego, zdaje mi się, najwięcej się rozchodzi, przeto muszę o moich stosunkach z tymże Dragomanowem więcej się rozszyrzyć: ponieważ tenże jest literatem i mianowicie w roku około 1870 pisywał o stosunkach literackich galicyjskich do rosyjskich dzienników, ja zaś wówczas kończąc uniwersytet, byłem zajęty pobocznemi pracami przy redakcyi literackiego dziennika ruskiego „Prawda" wychodzącego we Lwowie, przeto wywiązała się między nami korrespondencya z Dragomanowem, do którego ja posyłałem od tego czasu często książki i notatki bibliograficzne, puźniej po wstąpieniu do urzędu jakiś czas nic o nim nie słyszałem, dopiero w kilka lat, ów znając muj adres, wzywał do pośrednictwa z Redakcyą wspomnianego czasopisma w ten sposób, że mi z Florencyi, Strassburga, Wiednia i Kijowa przysyłał artykuły mające być umieszczone w „Prawdzie", które ja do tejże redakcyi odsełałem. Dopiero w roku około 1875 dowiedziałem się z Dzienników, że Dragomanowa będącego ówczas profesorem Uniwersytetu w Kijowie, policya rosyjska prześladuje o jakąś, zdaje mi się, oso-

[1] Івана Франка. [2] Ів. Мандичевського. [3] Олексу Заячківського (довголітнього пароха в Збаражу, а потім у Шельпаках, Збаразького повіту, заслуженого громадянина, що вмер на початку травня 1926 року в Збаражу).

bistą obrazę honoru Cara i wówczas też pisał do mnie Dragomanow, że zdaje się, będzie musiał wyjechać dla uniknięcia tych prześladowań za granicę, że będzie przejeżdżał bez Lwów, a ponieważ z tej okazyi zkorzysta, aby bliżej poznać ruską część Galicyi i Bukowiny i Węgier, przeto zarazem prosił mnie, żebym nie mógł podać adresów znajomych mi osób na tej drodze, którą on przejeżdżać będzie, zamieszkałych, którzyby mu o poznaniu okolic i ludzi mogli być pomocni.

Ponieważ wiedziałem, że Dragomanow zajmuje się zbieraniem ludowych pieśni i zwyczajów i że podruż ta ma tylko ten cel jedyny, poczem z resztą nawet dotychczas jestem tego samego zdania, przeto zrobiłem o co mnie prosił.

Gdzieś oto miesiąc puzniej otrzymałem od niego list, że wracając ze swej podruży wstąpi do mnie, celem osobistego poznania się, i podziękowania za usługę; rzeczywiście był u mnie wówczas i muwił mi o tem, że będąc zmuszonu zamieszkać za granicą zamierza wydawać ruskie czasopismo dla uzyskania środków na utrzymanie, namawiał mnie także wiedząc, że się prywatnie zajmuję etnografią i statystyką Galicyi, abym pisywał do tej gazety w tej właśnie materyi. Muwił wprawdzie coś bardzo niejasno o Socyalizmie, ale ja mając o wszystkich w Rosui wychowanych osobach bardzo liche wyobrażenie co do ich pojęć naukowych, mianowicie ekonomicznych a nadewszystko wiedząc, że wszyscy wyjeżdżające z Rosyi, z pod ciasnych stosunków cenzuralnych, chwytają się zaraz tylko książek i Doktryn najbardziej zakazanych, chociażby najlichszych, nie zwracałem na te jego socyalistyczne wywody żadnej uwagi, ponieważ mi się wydawały bardzo dziecinnemi, czego ja jednakże jemu jako profesorowi uniwersytetu otwarcie wypowiadać nie mogłem.

Mógł on przeto, o ile teraz sądzę a mianowicie z jego puźniejszych listów pisanych do mnie powziąść wniemanie, że ja owe jego mgliste zapatrywania podzielam, a przynajmniej nie bardzo się im sprzeciwiam, ztąd pochodzi, że spotkawszy puźniej w Wiedniu Ostapa Terleckiego przedstawił mnie jemu, jak wnoszę z Listów tego ostatniego, jako jego programowi socyalnemu przychylnego, i że wezwał go, aby mnie także do pisywania do jego projektowanej gazety, która tak według ustnych objaśnień Dragomanowa jak też pisemnych umuwień Terleckiego, miała głównie zajmować się literaturą i statystyką ludności ruskiej także i Galicyi.

Jeszcze za osobistego widzenia się z Dragomanowem ja, nie mogąc się temuż wymuwić, musiałem mu przyrzec, że będę pisywać do tej jego gazety artykuły statystyczne i literackie, jednakże już wtedy zastrzegłem się, że będę w tych artykułach wypowiadał własne chociażby duchowi rzeczonego czasopisma wręcz przeciwne zdanie.

Cały dalszy stosunek tak z Terleckim jak z Dragomanowem ograniczał się na tem, że oni mnie o nadesłanie obiecanych artykułów urgowali, ja zaś żenując się im wręcz odmawiać wymawiałem się jak mogłem i do dziś dnia podobnych artykułów nieposyłałem, przeciwnie polemizowałem z nimi oboma o ich niezgodne z mojemi zapatrywania...

Od Dragomanowa otrzymałem w tych czasach pod opaską bez listu kilka książek politycznej i literackiej treści, które mojem zdaniem nie mają związku z socyalistami, dlatego też czytałem ich i nie zniszczyłem.

Jedne z tych książek, które przy odbytej u mnie wczoraj rewizyi przeoczono, załączam, ponieważ znalazła się w niej także pocztowa opaska z stampilą poczty w Genewie i może służyć do dalszych wyjaśnień.

XXXII. Просьба В. Навроцького до суду вернути йому забрані листи й книжки і реабілітувати його.

Do Prześwietnego c. k. Sądu obwodowego w Rzeszowie względnie c. k. Sądu krajowego we Lwowie w sprawach karnych.

Włodzimierz Nawrocki c. k. koncypista skarb. przy pow. dyrekcyi skarbu w Rzeszowie, uprasza o zwrot zabranych przy rewizyi domowej z 10/10 877 książek, manuskryptów i listów, oraz o wydanie rezolucyi jak wewnątrz.

Wolne od stempla pt. 44. C. i procedura karna z 1873.

Prześwietny c. k. Sądzie obwodowy! Wskutek uchwały Przeswietnego c. k. Sądu obwodowego z 9. października 1877 l. 7681/karn: została w mieszkaniu podpisanego na dniu 10 października z. r. przedsięwzięta rewizya domowa za zbiorem pism i korrespondencyj tajnych towarzystw „hromad", rzekomo u mnie się znajdujących.

Przy rewizyi tej zabrane mi zostały 1) rozmaite manuskrypta własnoręczne i obce, tudzież listy od osób trzecich otrzymane, w większej części z powodu, że takowe były nieczytelnem ruskiem pismem pisane, po części zaś że pochodziły od osób zostających równocześnie w śledztwie karnem o propagandę socyalistyczną i o należenie do tajnych towarzystw; 2) rozmaite książki drukowane w języku ruskim, lub niemieckim o treści naukowej i politycznej z dziedziny ekonomii socyalnej, lub też odnoszące się do pytań narodowościowych.

Ponieważ przytoczone pod 2) książki nie dostarczyły żadnych przeciwko podpisanemu lub też innym osobom poszlak jakiegokolwiek przekroczenia; zaś z listów i manuskryptów pod 1) o ile mi to ze sprawozdań dziennikarskich wiadomem, tylko 2 listy zostały jako materyał dowodowy przeciwko obwinionemu o należenie do tajnego towarzystwa Terleckiemu, i to tylko epizodycznie—użyte; ponieważ dalej rozprawa karna przeciwko wspomnianemu już została ukończona, przeto zdaniem podpisanego nie zachodzi potrzeba dalszego zachowania wszystkich pod 1) i 2) przytoczonych zabranych mi rzeczy w aktach sądowych.

Upraszam przeto: I Prześwietny c. k. sąd obwodowy raczy zwrócić podpisanemu wszystkie wspomniane rzeczy według spisu przy rewizyjnym protokole sporządzonego,—jako moją własność prywatną, mającą dla mnie bądź rzeczywistą bądź też tylko urojoną (pretium affectionis) wartość; z tymczasowem—w razie koniecznej potrzeby—aż do rozstrzygnienia zgłoszonej przez wspomnianego Terleckiego nieważności—pozostawieniem w aktach wyszczególnionych dwóch listów (czy nawet tylko jednego); II Ponieważ fakt przedsięwzięcia u podpisanego rewizyi domowej w obec miejscowej opinii oraz w obec przełożonej podpisanemu Władzy urzędowej ulegać mógłby, poczęści nawet co do tej pierwszej uległ nawet rozmaitymnie właściwym tłumaczeniom, — przeto upraszam dalej, Prześwietny c. k. Sąd obwodowy, względnie właściwy sąd krajowy we Lwowie raczy w odnośnej wydać się mającej na niniejsze podanie rezolucyi zachodzące okoliczności wyjaśnić i mianowicie wyrazić, że wspomniana rewizya nie dała powodu do żadnego obwinienia lub podejrzenia podpisanego o jakikolwiek karygodny postępek.

Rzeszów 2. Lutego 1878. *Włodzimierz Nawrocki*

c. k. koncypista skarbowy przy pow. dyrekcyi skarbu w Rzeszowie.

Z c. k. Sądu obwodowego L. 898. karn. Odezwa przesyła się Świetnemu c. k. Sądowi krajowemu we Lwowie odnośnie do odezwy Sądu tutejszego z dnia 11 Października 1877, L. 7681.

Rzeszów dnia 22. Lutego 1878.

Odnośnie do ustępu VI aktu oskarzenia D. 164 i do wniosku mego z 16 grudnia 1877 l. 3921 D. 182 wnoszę, by obecnie odmówić żądaniu W. Nawrockiego co do zwrotu ks ążek i korespondencyi zabranych przy rewizyi, gdyż takowe do śledztwa w sprawie tajnego stowarzyszenia „gromady" nieodzownie są potrzebne.

Lwów 4/4 878. *Zborowski (прокурор).*

Львівський суд ухвалив:

Prośbie Pana wniesionej w c. k. Sądzie obwodowym w Rzeszowie o zwrot zabranych przy rewizyi książek i papierów tudzież o wydanie żądanej rezolucyi odmawia się na teraz, gdyż c. k. Prokuratorya Państwa zastrzegła sobie jeszcze dalsze dochodzenia, do których te książki i korespondencye mają być potrzebne.

Lwów d. 7. kwietnia 878. *Budzynowski.*

XXXIII. В. Навроцький до краевого карного суду у Львові.

(19. VII. 1878)

Pilne: termin 6/8 878.

Do Wysokiego c. k. Sądu krajowego w sprawach karnych we Lwowie.

Włodzimierz Nawrocki, c. k. koncypista skarbowy przy c. k. powiatowej dyrekcyi skarbu w Rzeszowie odnośnie do rezolucyi z 7/4 878 l. 2817 w sprawie odbytej u niego rewizyi domowej prosi o przyspieszenie zastrzerzonego przez c. k. Prokuratoryą państwa dochodzenia w sposób jak wewnątrz.

Wysoki c. k. Sądzie krajowy w sprawach karnych!

Jeszcze na początku lutego b. r. wniósł był podpisany prośbę do Wysokiego Sądu 1) o zwrot zabranych u mnie z powodu rewizyi domowej w dniu 10. października 1877 odbytej—pism i książek 2) o wydanie rezolucyi stwierdzającej, że na podpisanym z powodu rzeczonej rewizyi nie okazało się i nie cięży żadne podejrzenie o jakikolwiek czyn karygodny.

Do tego drugiego żądania czułem się —pominąwszy własne wewnętrzne przekonanie o swojej niewinności,—tem bardziej jeszcze uprawnionym, ile że do czasu wniesienia wspomnianej prośby jak też i do dziś,—oprócz wyjaśnienia żądanego i podanego przezemnie z powodu i zaraz po odbyciu owej rewizyi w tutejszym sądzie,—nie byłem do żadnego śledztwa ani w ogóle do żadnego dochodzenia pociąganym; owszem: Przy ostatecznej rozprawie przeprowadzonej w styczniu b. r. przeciwko Koturnickiemu, Terleckiemu etc. o należenie do tajnych towarzystw,—do której rozprawy także niektóre listy u podpisanego zabrane,—materyału dowodowego miały dostarczyć,—p. Przewodniczący Trybunału nabył właśnie z tych listów jak też zapewne ze zabranych gdzie indziej moich odpowiedzi na te listy,—przekonania, i temu przekonaniu publicznie przy tej rozprawie dał wyraz: że „Włodzimierz Nawrocki (t. j. podpisany) namawiany przez obwinionego N. N. do tajnego stowarzyszenia z tendencyami socyalistycznemi,—wręcz od tego się wymówił, i tendencye te ze swego stanowiska potępił jako szkodliwe". Mimo to został podpisany z omówioną na początku prośbą oddalony „na teraz bez skutku,—rezolucyą Wys. Sądu z 7/4 878 l. 2817, a to z powodu „Że c. k. Prokuratorya Państwa zastrzegła sobie jeszcze dalsze dochodzenia, do których te książki i pisma mają być potrzebne".

Gdy po upływie dalszych dwóch miesięcy, t. j. w końcu maja b. r. podpisany będąc we Lwowie udał się osobiście do Wys. Sądu jako też do c. k. Prokuratoryi Państwa o informacyę co do stanu tego—co do celu i osób w nie wchodzących—nieznanego mi dochodzenia,—w nadziei, że po tak długim czasie dochodzenia Swietnej c. k. Prokuratoryi przybrać musiały jakieś dla podpisanego widzialne kształty,—otrzymał podpisany tylko tę niespodziewaną wiadomość, że zastrzeżone od tak dawna dochodzenie ani się nawet nie rozpoczęło jeszcze, gdyż wszystkie odnośne akta znajdują się dotąd w c. k. Najwyzszym Trybunale, dokąd takowe—jako będące w związku z aktami karnej sprawy Koturnickiego, Terleckiego etc.,—z powodu zgłoszenia nieważności przeciwko wyrokowi Wysokiego Sądu krajowego zostały przedłożone; równocześnie zaś i z tego samego źródła otrzymał podpisany także i drugą wiadomzść: że

właśnie przed miesiącem nadeszło do c. k. Prokuratoryi Państwa od Wysokiego Prezydium c. k. Krajowej Dyrekcyi skarbu, jako mojej władzy przełożonej,— zapytanie podobnej jak mojej, treści, i mojej osoby dotyczące.

Na ten fakt zwracam szczególną uwagę Wys. Sądu, albowiem właśnie także przed tym samym niedawnym czasem (11/4 878) podpisany otrzymał od tegoż Prezydium c. k. Kr. Dyrekcyi skarbu zawiadomienie o decyzyi, pomijającej podpisanego w należnym mu według porządku starszeństwa awansie,— decyzyi, jaka według mego przekonania i zbiegu okoliczności powziętą być mogła niewątpliwie i jedynie tylko pod wpływem udzielonej na owo zapytanie odpowiedzi c. k. Prokuratoryi państwa, mniej więcej zapewne tej samej treści co i powołana na początku rezolucya Wys. Sądu z 7/4 878 l. 2817.

Z czego wynika, że gdy dla wyż wspomnianych obwinionych i wyrokiem Wys. Sądu już zasądzonych,—wyrok ten z powodu wzmiankowanego zgłoszenia nieważności,— nie wszedł wcale jeszcze w wykonanie,— to podpisany już zaczął odbywać swoją karę,—nie na mocy wyroku, nie na podstawie prawomocnego aktu oskarzenia, i nie w skutek rozpoczętego przeciwko niemu śledztwa,—lecz jedynie tylko na mocy, że tak powiem,— reservationis mentalis, powziętej przez c. k. Prokuratoryę Państwa. Bo że co do wyrażonego w rezolucyi z 7/4 878 l. 2817 postanowienia, raczej zamiaru c. k. Prokuratoryi—aż do czasu owej korespondencyi tejże władzy z Wys. sądem i z kraj. Dyrekcyą skarbu,—nie istniał nawet żaden odnośny wyciąg z aktów, referat lub w ogóle jakikolwiek akt pisemny,—o tem świadczy dostatecznie ta okoliczność, że taż c. k. Prokuratorya Państwa, w zamierzonem dochodzeniu od tylu miesięcy (od 10/10 877,—względnie od 7/4 878—19/7 878) nie uczyniła żadnego pozytywnego kroku, i uczynić go, mimo moich ustnych próśb, nie jest w stanie aż do nadejścia zkumulowanych we Wiedniu aktów, zestawionych dla całkiem odrębnej sprawy karnej. Jeżeli jednakże (w co nie śmiem wchodzić), podobne wstrzymywanie, przez 9 miesięcy, tej cząstki sprawiedliwości, jaka się podpisanemu należy,—w zadaniu c. k. Prokuratoryi jako władzy oskarzającej, może być uzasadnionem,—to sądzę, Wysoki Sąd, wychodząc z całkiem innego zadania i stanowiska, raczy w niniejszą sprawę wejść gruntowniej i dla podpisanego względniej; raczy z pospiechem dążyć do skonstatowania faktów, zamiast biernem oczekiwaniem na owe zastrzeżone przez Prokuratoryę, lecz nie rozpoczynane dochodzenia, milcząco stwierdzać podnoszone urzędownie przez c. k. Prokuratoryę domysły, i tym sposobem przedłużać w nieskończoność ten dla podpisanego stan nie do wytrzymania.

Podpisany jest c. k. urzędnikiem, i to administracyjnym; a jako taki—może, chociaż nie musi—być wystawionym, nawet bez poprzedzającego dyscyplinarnego śledztwa, na rozmaite dotkliwe kroki służbowe i uszczuplenia nabytych nienaganną dotychczasową służbą korzyści i widoków, we formie naprzykład pomijania w awansach, przy rozdzielaniu renumeracyi za czynności nadobowiązkowe i t. p. Takim sposobem i w takich stosunkach już najlżejszy cień podejrzenia pociągnąć za sobą może karę jeszcze przed dochodzeniem i zasądzeniem; karę, która częstokroć, jak poucza wyż podany co do podpisanego, przykład,—już nigdy potem cofnąć się nie da we wszystkich swych skutkach, chociażby sądownie rehabilitacya nastąpiła, jak najzupełniejsza.

Cóż dopiero mówić o rzuconem podejrzeniu należenia do tajnych towarzystw dla c. k. urzędnika, który niejednokrotnie przy składaniu przysięgi służbowej, wyraźnie zaprzysiągł, że do żadnigo tajnego stowarzyszenia nie należy (i który przysięgę taką przy każdym awansie musi ponowić); gdzie zatem do politycznego przestępstwa łączy się podejrzenie o nierzetelność, i niehonorowy charakter; i co z konsekwencyi musi podejrzanego pozbawić wszelkiego zaufania przełożonych, i wszelkich względów, jakich urzędnik pełniący sumiennie swoje obowiązki, nawet od przełożonych wymagać ma prawo.

Każdy dzień, niemal każda godzina, o którą stan taki, z winy niesprężystego postępowania w podobnej sprawie będzie przedłużony,—jest niezasłużona męczarnia, która o tyle jeszcze dla mnie jest dotkliwszą, aniżeli nawet najsurowsze, wymierzone we wspomianym wyżej procesie socyalistów kary,—ile że podpisany nie może tak, jak wyż wspom eni zasądzeni, pocieszać się wewnętrznem poczuciem, jakoby był męczennikiem jakiejkolwiek górnolotnej idey.

Nadmienić muszę w końcu, że i interes publiczny jest w tym wypadku narażony,—gdy nie jest ze stanowiska moralności publicznej, jako też Państwa rzeczą obojętną, jeżeli urzędnik publiczny sprawia swój urząd mimo że cięży na nim—według zdania c. k. Prokuratoryi państwa i władzy przełożonej łatwo domyślnego, chociaż nie wypowiedzianego,—podejrzenie o podobny czyn karygodny.

Z tych tedy powodów upraszam:

Wysoki c. k. sąd krajowy raczy zażądać bezzwłocznego nadesłania wszystkich, lub też wyłączenia tych z przedłożonych Wys. Najwyższemu Trybunałowi aktów, na których c. k. Prokuratorya myśli oprzeć swe zastrzeżone dochodzenia; dochodzenia te w porozumieniu z c. k. Prokuratoryą Państwa z pośpiechem rozpocząć i przeprowadzić, i o wyniku takowych podpisanego ile możności zawiadomić przed 6 sierpnia b. r., na którym dniu upływa dla podpisanego termin rozpisanego konkurs na posadę urzędową, o którą się podpisany tylko w takim razie ubiegać się będzie bez skutku, jeżeli przez Wys. Sąd sprawiedliwość nie będzie mu wymierzoną w tym, po upływie 9. miesięcy wcale nie krótkim czasie.

Rzeszów 19. Lipca 1878. *Włodzimierz Nawrocki.*
c. k. koncypista skarbowy.

P. 20 Lipca 1878.

O d e z w a.

Prośbę niniejszą udziela się Swietnej c. k. Prokuratoryi Państwa we Lwowie do postawienia dalszego wniosku zastrzeżonego przy akcie oskarzenia przeciw Michałowi Koturnickiemu i innym o występek z § 285 u. k. ze względu, że ostateczne załatwienie tej ostatniej sprawy już nastąpiło.

Lwów dnia 27 Lipca 1878. *Mogilnicki.*

P. 2 Sierpnia 1878.

O d e z w a.

Upraszam świetny c. k. Sąd krajowy we Lwowie! o spieszne udzielenie mi aktów odnoszących się do sprawy tajnego stowarzyszenia „Gromad“ gimnazyalnych i „centralnej Gromady akademickiej“ celem załatwienia prośby Włodzimierza Nawrockiego

Lwów dnia 4. Sierpnia 1878.

C. k. Prokurator Państwa
Lidl.

P. 7. Sierpnia 1878.

ОЛЕКСАНДР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ

З РЕВОЛЮЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО РУХУ 1870-Х РР.

В ДОБУ ТИМЧАСОВИХ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ

З початку 1870-х років центральний російський уряд не хотів визнавати за українським національно-культурним рухом права на таку кваліфікацію. Київський жандармський начальник Новицький давав йому назву „чудацького", чому й М. П. Драгоманов назвав свою статтю „Чудацькі думки". Міністр внутрішніх справ Маков в офіційному листуванні називав цей рух „хохломанією". В 1880 р. верховна розпорядча комісія за часи Лоріс-Мелікова, коли розглядала справи політичних засланих, вперше формулювала рух як українофільський. З 1881 р. стріваємо в офіційному листуванні назви „Малороссійскій вопросъ", „Малороссійскій кружокъ". Політичні процеси в Київі 1878—80 рр. не вживають назви „українофіл". Слова „Україна", „українофіл" вже були для уряду програмом революційним і тому забороненим для життя.

Кінець 1870-х років виявив цілу низку зрадників революційних організацій на Україні—Веледницький, Богуславський, Курицин, Гольденберг. Їх свідчення на слідствах та політичних процесах налякали уряд відомостями про український рух, як дійсно революційний, а не тільки культурний; до того-ж українофіли стояли, згідно із свідченнями, поруч з активними революційними організаціями російськими.

В 1880 р. злам у свідомості уряду що до українського руху був повний і уряд вживає тепер назви „українофіли", зачисляючи під цю назву як членів „Громади", так і всі інші відтінки: культурників, соціялістів і тих, що в політичному програмі тримались російських партій (народовольців, лібералів), але визнавали національно-культурну автономію.

Зміну у ставленні уряду виразно видно з протоколів „верховної розпоряд. комісії".

Наприклад, обвинувачення 1879 і 1880 рр.:

Є. І. Борисов.

1879 р. (заслання).

Нѣсколько разъ ѣздилъ за границу безъ всякой опредѣленной цѣли, хотя онъ и бѣдный человѣкъ. Служитъ центромъ молодежи, рабочихъ и студентовъ. Выражалъ сочувствіе Ковальскому.

1880 р. (справа в комісії).

Имѣлъ сношенія съ кружками Заславскаго (Южно-Русск. Рабоч. Союзъ) и Ковальскаго. Украинофилъ-соціалистъ, драгомановецъ, часто ѣздилъ за границу за книгами украинофильскаго и революціоннаго содержанія, принималъ живое участіе въ пріобрѣтеніи типографскихъ принадлежностей для типографіи, которую украинофилы хотѣли устроить около Кіева. Въ средѣ эмигрантовъ и соціалистовъ обладаетъ вліяніемъ и обширнымъ знакомствомъ.

В. Г. Мальований.

1879 р.

Служилъ въ Городской Управѣ и принадлежалъ къ кружку Гернета, Бёмера и др., а также замѣчался въ кругу лицъ, уже прежде привлекавшихся къ отвѣтственности по суду за государственныя преступленія. Помогалъ деньгами скрывающимся отъ преслѣдованія.

1880 р.

Принадлежалъ къ украинофильской партіи, а въ послѣднее время съ Борисовымъ, Ковалевскимъ, Андріевскимъ и др. сдѣлался крайнимъ соціалистомъ. Въ концѣ 1876 г. у него была громадная сходка украинофиловъ и соціалистовъ, на которой члены партіи хотѣли придти къ соглашенію выработать общую программу дѣятельности. На этой сходкѣ со стороны соціалистовъ были: Дебогорій - Мокріевичъ, Стефановичъ, Чубаровъ, а со стороны украинофиловъ Андріевскій, Борисовъ и др. Принималъ участіе въ сборѣ денегъ Драгоманову на изданіе журнала „Громада“ и въ устройствѣ украинофильской печатни [1].

З 1880 р. таким чином уряд вважає „українофілів“ за політичну партію. Він уживає цієї назви тільки в таємнім листуванні, але забороняє слова „Україна“ й „українофіл“ у пресі. Ці слова не скоро ще дістали права навіть і в російських революційних партіях: Дичекул і Кодреану в тульчинській еміграції в Молдавії 1878—82 рр. називають Піотровського („Пан“) „хохломаном“, а товариші в якутському засланні—народовольці звуть Мальованого „гетманом“.

Навіть женевська російська еміграція після 1 березня 1881 р. в своїй відозві „Къ русскому обществу 7/19 марта 1881 г.“ каже не ясно: „Составленіе особыхъ болѣе самостоятельныхъ въ политическомъ отношеніи организацій для народностей, у которыхъ живо чувство національной особенности, путемъ свободнаго соглашенія съ этими національностями“ [2]. Російські діячі небагато знали про український рух. Чернишевський, Писарев, Герцен, Огарьов не торкалися українського питання. Добролюбов визнавав право „Малороссійскаго народа говорить своимъ языкомъ о предметахъ своихъ нуждъ, стремленій и воспоминаній“ [3]. Нечаєв лише в молдавській еміграції трохи познайомився з невидатними українофілами. Тільки з 1876 р. приїзд Драгоманова до Женеви, а в 1879 р. Волкова до Тульчі знайомить еміграцію з українофільством та освітлює його з боку культурного й революційного. Російська інтелігенція 1870-х років все ще жила із світоглядом неподільної російської культури. Тільки в 1870-х рр. в Київі, Одесі та по инших місцях України українофіли зустрілися в революційних гуртках з російськими народниками і знайшли один політичний і соціяльно-ідеологічний фронт з ними, тримаючись свого культурницького світогляду. Тоді ясніше виявились риси „українофільства“ для уряду і для російських революційних партій, та трохи й для суспільства.

Свідчення зрадників революційного руху 1870-х років—Веледницького, Богуславського, Курицина—малюють українофілів як „партію“, але Велед-

[1] Архів одес. ген.-губ., 1879 р., № 100 та 1880 р., № 119.

[2] Відозва 7/19 березня 1886 р. має підпис: „Группа русскихъ эмигрантовъ, живущихъ въ Швейцаріи“.

[3] Сочиненія Добролюбова, т. IV, стор. 353.

ницький та Богуславський не можуть дати credo, програм цієї партії, а дають тільки історію „Київської Громади" за декілька років, що вони бачили безпосередньо, а Курицин, більш на підставі розмови з Кравцовим, Лизогубом та Попком, дає загальні риси українського революційного руху. Тому свідчення Курицина дуже цікаві для нас, бо вони обіймають рух у цілому, en gros.

Зрадники революційного руху з'явилися в добу тимчасових генерал-губернаторств 1879—1880 рр. Ця доба поставила в умови військового стану всю територію України. „Указ" 5 квітня 1879 р., окрім київського, призначав генерал-губернаторів до Одеси та Харкова і всю Україну поділяв на три частини. На чолі їх поставлено трьох повноважних сатрапів—Черткова, Тотлебена та Лоріс-Мелікова з правами головнокомандувача воєнного часу. Тотлебен у 1879 р. затверджує засудження на смерть Лизогуба, Чубарова, Віттенберга, Логовенка, Давиденка, Малинки, Дроб'язгина та Майданського, посилає на каторгу та заслання десятки по суду, 88 до Сибіру без суда, 29 до північних губерень та 12 за кордон. Чертков більшу дає роботу судові (кара Осинського). Лоріс-Меліков веде ліберальну політику компромісу і через те по-весні 1880 р. стає на чолі „верховної розпорядчої комісії" та міністерства внутрішніх справ, коли центральна влада на хвилинку теж захоплюється ліберальною хвилею, як казали тоді, „диктатурою серця". Коли Тотлебен почав свою діяльність в Одесі, в політичній в'язниці перебували під слідством члени гуртків Чубарова — Лизогуба, потім гуртка Малинки—Дроб'язгина—Майданського (справа зрадника Горіновича). До складу обвинувачуваних в останньому процесі належав і Курицин. Він щось із $2^1/_2$ роки вже сидів по в'язницях, коли влітку 1879 р. зустрівся з помічником Тотлебена, Панютиним. Треба трохи спинитись тут на цім діячеві влади.

В 1863 р. Панютин був головою слідчої комісії в справах польського повстання і виленським губернатором, першим помічником Муравйова-Виленського, карав повстанців на горло та засилав їх на Сибір. І в 1879 р. він також працював у тій самій ролі при Тотлебені. Товариш прокурора Добржинський допомагав Панютинові, маючи трохи впливу на політичніх в'язнів своїми запевненнями в ліберальних намірах уряду, своїми обіцянками волі, добрими на погляд жандармського побуту стосунками. І почасти в спілці з Панютиним цей прокурор досяг своєї мети: Курицин і Гольденберг [1] з'ясували революційні організації так добре, як не можна було-б дізнатись з усіх політичних процесів того часу. Курицин велику увагу звернув на українофілів. Він говорить зі слів Лизогуба, Кравцова, Попка, Микити Левченка, Стефановича, Дебогорія-Мокрієвича. Він дає синтез українофільства. Кравцов колись працював з Павлом Чубинським у південно-західньому відділі географічного товариства, перебував з ним на городищенському заводі. Крім того Курицин бачив у в'язниці в червні 1879 р. заарештованих, а потім засланих на Сибір членів одеської „Громади". В листопаді він був в одній камері з Микитою Левченком зараз-же після того, як заарештовано було українофільську друкарню.

Сам Курицин розповідає [2] про себе на однім допиті Панютину, що він селянин Московської губерні, студент харківського ветеринарного інституту. На 2-му курсі приймав участь у школі грамоти студента-со-

[1] Курицин і Гольденберг відомі із споминів Клеточнікова в журналі „Былое" 1906 р., статті Н. М. Осиповича в збірнику „Кандальный Звон" 1925 р., але-ж без звязку з українофільством, а головним чином з психологічними рисами.

[2] Архів одес. ген.-губ., 1879 р., справи №№ 105, 171, 172, див. також у споминах Клеточнікова.

ціяліста Цабенка, де вчителював до 1873 р., коли з Цабенком їх було ув'язнено. Потім у Київі ввійшов до складу гуртка Стефановича і крамарем („офеней") ходив по Чигиринському повіту в 1874—75 рр. (Чигиринський процес „бунтарей"-народників). В 1876 р. був у Лисаветі, де також дві течії—російська та українська—з'єднались у революційному рухові. В 1877 р. заарештовано його в Миколаєві, де він був у гуртках Віттенберга—Логовенка—Давиденка. В червні 1879 р. Панютин увійшов у згоду з Курициним, і зрадник виказав владі спочатку ролю Лизогуба в революційних гуртках Київа, Харкова та Одеси, потім допоміг Панютину розвязати справу з гуртком Малинки—Дроб'язгина—Майданського, що до його складу він сам належав у Лисаветі. Потім він допомагає з'ясувати діяльність українофілів. В листопаді 1879 р. Микиту Левченка, заарештованого 17 жовтня в Київі, переведено було до одеської в'язниці, і тут Курицин, що його „підсаджено" було до нього, доповнює свої відомості про українофілів. Микиту Левченка, після згоди Тотлебена з Чертковим, привезли до Одеси, щоб узнати через Курицина дещо про українофілів та їх зносини з народовольцями та чорнопередільцями. Сам Микита Левченко—людина цікава. Батько його, міщанин з Євпаторії, годинникар, виїхав у 1859 р. з Атен у Греції (з колишніх задунайських запорожців), мати його з Греків. З 15 років Микита в Київі, де його брат Павло вже входив до гуртка Стефановича і брав участь у Чигиринській справі. До 1877 р. Микита учень у друкарні, потім з братом разом улаштував слюсарню для гуртка Дебогорія-Мокрієвича [1]. В 1878 р. Микита в зносинах з „Молодою Громадою" через Іродіона Житецького та Романовську. Приїздить до Одеси з дорученням до Мальованого. В 1879 р. Микита, маючи 21 р., цілком захоплюється революційною хвилею; його заарештовують у справі українофільської друкарні, він перебуває у в'язниці разом з Курициним, вважаючи його за товариша.

Панютин складає із свідчень Курицина три „сводки": 6 жовтня, 18 грудня 1879 р. і 4 січня 1880 р. Тотлебен першу „сводку" сам привіз до Ялти ще перед її редакцією 6 жовтня, і тут читав її Олександр II. Верховна розпорядча комісія 1880 р. звістки про засланих бере цілком з цих відомостей.

Окрім „сводок" чи „записок" №№ 1, 2 та 3, головні риси українофільського руху на підставі цих сводок та, мабуть, ще деяких розмов Панютина чи Добржинського з Курициним змальовує лист Тотлебена до Лоріс-Мелікова та Черткова з 27 листопада 1879 року.

„Курицынъ говоритъ, что Украинская партія [2] имѣетъ значительное вліяніе на соціальное движеніе въ Россіи. Она, какъ и всякая партія, относящаяся враждебно къ правительству, составляетъ удобную почву для революціоннаго броженія, а главное то, можно сказать, что больше всякой другой партіи доставляетъ адептовъ соціальнаго ученія, что видно уже изъ того, что соціализмъ рѣзко проявился въ Кіевѣ и что самые ярые фанатики—соціалисты, какъ напр. Стефановичъ, Бохановскій, Мокріевичъ [3], Ковальскій [4], Лизогубъ [5], Кравцовъ [6], Волховской [7], Кибальчичъ [8], Малинка [9], Брешковская [10], Ковалевская [11], и мн. др. сперва принадлежали къ партіи украинофиловъ и уже потомъ сдѣлались соціалистами [12].

[1] Арх. одес. ген.-губ, 1883 р., справа № 68. [2] Цікаво зазначити, що це перший документ з кваліфікацією українського руху як руху партії. [3] Стефанович, Бохановський та Мокрієвич в 1878 р втікли з київської в'язниці після Чигиринського процесу. [4] Ковальського скарано на горло 1878 р. в Одесі. [5] Лизогуба також скарано на горло в 1879 р. [6] Заслано в звязку з процесом Лизогуба. [7] Заслано в звязку з процесом Ковалевського. [8] Потім Першомартовець, а в 1879 р. на нелегальнім стані. [9] Скарано на горло 1879 р. [10] Заслана. [11] Заслана й умерла на каторзі. [12] Тотлебен плутається в назвах і слово соціяліст вважає иноді за синонім українофіла, иноді за синонім землевольців та народовольців.

Изъ украинофильской партіи на югѣ очень много учителей, и они, еще съ гимназической скамьи, комментаріями Шевченки, толками о вольныхъ временахъ Запорожья, преувеличеннымъ поклоненіемъ простому народу, враждою къ властямъ и т. п. наполняютъ дѣтскія головы соціальными идеями. Многіе соціалисты сознаютъ, что изъ украинофиловъ выходятъ отличные „народники", т. к. у украинофиловъ, вслѣдствіе ихъ принципа—поклоненія малорусской народности и автономіи Украины—устанавливается стремленіе къ изученію подробнѣйшимъ образомъ языка, быта и обычаевъ малорусскаго народа. Стефановичъ, говорятъ, вслѣдствіе этого, будучи прежде самъ украинофиломъ, относится очень сочувственно къ этой партіи. Курицынъ въ Одессѣ былъ хорошо знакомъ съ однимъ изъ главныхъ представителей украинофильской партіи Малёваннымъ (сосланъ въ 1879 г. административнымъ порядкомъ въ Восточную Сибирь; примітка Тотлебена), у котораго и познакомился съ украинофильской партіей, такъ какъ бывалъ у него, часто заставалъ тамъ цѣлыя сборища, на которыхъ бывали: Сорочинскій, учитель одесскаго юнкерскаго училища Андріевскій, Борисовъ (оба сосланы; примітка Тотлебена), Прокопенко, Савулякъ, завѣдывающій желѣзнодорожными мастерскими и другіе, которыхъ онъ не помнитъ[1]. Всѣ они поголовно идолопоклонствовали передъ каждой малѣйшей чертой малорусскаго народа и считали своей обязанностью относиться враждебно къ русскому правительству[2]; всѣ они или почти всѣ, относились сочувственно къ соціалистамъ и многихъ изъ нихъ смѣло можно причислить къ этой партіи. Въ то время у нихъ былъ злобою дня Драгомановъ со своимъ журналомъ[3]. Для Драгоманова они собирали деньги и разный матеріалъ для его журнала. Послѣднее время ими, говорятъ, руководитъ Ковалевскій (сосланъ въ Восточную Сибирь; примітка Тотлебена), одинъ изъ очень видныхъ представителей украинофильской партіи въ Россіи вообще; это, по слухамъ, второй Драгомановъ[4]. Украинофилы часто берутъ для воспитанія крестьянскихъ дѣтей и сѣютъ вражду къ русскому правительству, вырабатывая изъ нихъ своихъ адептовъ"[5].

Ще до цього листа Лоріс-Меліков у таємнім листі Тотлебенові „въ собственныя руки" пропонував рішучих заходів проти революціонерів уживати в згоді з ним і Чертковим, а не окремо (натяк на велике число засланих, бо Тотлебен заслав на Східній Сибір 88 чоловіка, а всі инші генерал-губернатори разом 42). Так і тепер, 31 листопада Лоріс-

[1] Курицин, здається, мало знав Смоленського, Боровського, Климовича, Цомакіона, тому вони й не підпали під заслання, а покарано їх було не в звязку із свідченнями Курицина.

[2] Курицин, москаль з походження й поглядами, в українофільстві підкреслював взагалі ті риси, що не подобалися людині з централістичним світоглядом. Курицин був не справжній соціяліст та ідейний народник і в нім глибоко ще лежали відгуки централістичних поглядів.

[3] Курицина заарештовано було в 1877 р.; знайомство його з одеською „Громадою" припадає на 1875—76 рр.; як-раз тоді приїздив до Одеси Драгоманов і в ці роки в одеській „Громаді" було більше ніж у инші часи членів і вона тримала добрий звязок з „Громадою" київською. Коли Драгоманов перебував у Одесі, на зібранні в Боровського обмірковувалося план видання „Громади" за кордоном.

[4] Мик. Вас. Ковалевський приїхав до Одеси 1876 р., коли його було звільнено з посади вчителя в Київі, а його жінка належала до гуртка бунтарів, потім перших народовольців; її заслано на каторгу в Сибір в 1879 р., де вона й умерла.

[5] Курицин у своїх свідченнях нагадує Іщенкову („Гапка"), яку в 1874—75 рр. підтримували одеська й київська „Громади". Тотлебен знав, із свідчень Богуславського, що переслав йому Чертков, як молодого Ткаченка виховала київська „Громада", а потім він пішов на село народником-агітатором. В 1878—79 рр. Охременко Іван Вас. з сестрою Олександрою („Саша Полтавка") та жінкою Вірою Гр. (з народження Андрющенко) коло Миколаєва заснував хутір, де були два хлопці та дівчина з села з Полтавщини.

Меліков відповідає з подякою за інформацію і каже, що він використає ці цікаві відомості про українофілів у своїм краї. Чертков надіслав свідчення Веледницького та Богуславського Тотлебену й Лоріс-Мелікову і також дякував Тотлебену за інформацію. В 1880 р. Лоріс-Меліков став міністром унутрішніх справ і разом з тим головою верховної розпорядчої комісії за часи своєї „диктатури серця", як звали тоді його трохи ліберальний режим весни 1880 р. Комісія, що переглядала справи засланих, цілком керується що до українофілів матеріялами з записок Курицина, свідченнями Веледницького та Богуславського. В жовтні 1880 р. таємний обіжник підтверджує таємний наказ 1876 р. про заборону українського друку фонетичним правописом і пропускає театральні вистави тільки з дозволу генерал-губернаторів: програм боротьби проти культурницьких здобутків українського руху панує в поглядах уряду і згідно з указівкою Тотлебена на культурну могутню силу українського руху почувається тут урядові загроза пануючому централізмові влади.

Цікаво зазначити, що Тотлебен у проєкті листа поширював свої інформації, але викреслив потім два абзаци:

„Постоянное комментированіе на тысячу ладовъ Шевченка, его „думъ" [1], прославленіе временъ гайдамачины, оплакиваніе временъ Запорожья, на которое украинофилы смотрятъ какъ на идеальную форму общежитія, какъ соціалисты на коммуну, внушеніе вражды къ Русскому правительству, даютъ этому воспитанію исключительно-своеобразный односторонній характеръ. Поклоняясь всякой малѣйшей чертѣ Малорусскаго народа, они и дѣтямъ на каждомъ шагу превозносятъ его способности, словомъ идеализируютъ его, чѣмъ и развиваютъ въ немъ (нихъ?) болѣзненное самолюбіе и въ концѣ концовъ воспитываемый дѣлается соціалистомъ или никуда негоднымъ психопатомъ".

Розглянувши оригінали листів, бачимо, що джерелом були свідчення Курицина, його формули, чому Панютин давав свою редакцію. Панютин називає в своєму листуванні Курицина на ім'я й по батькові, як інтимного знайомого. Панютин та Курицин що до української культури поділяють погляди Каткова та його органу „Московскія Вѣдомости". Лоріс-Меліков не поділяв поглядів Каткова і, зрозуміло, Тотлебен викреслює це місце із свойого листа.

Наприкінці проєкту листа знаходимо друге місце, що його викреслив Тотлебен:

„Въ украинофильской партіи, на сколько извѣстно Курицыну, существуетъ три оттѣнка: „гетмановцы", „старая громада" и „молодая громада". Изъ нихъ „гетмановцы" считаются отсталыми ретроградами, къ этой партіи принадлежатъ такія лица, какъ Кочубей и др. „Молодая громада" самая крайняя и носитъ на себѣ отпечатокъ соціализма—это настоящіе „драгомановцы" [2].

Одеську „Громаду" Панютин вважав за соціялістів, київських він знав тільки із свідчень Веледницького та Богуславського, а не безпосередньо, тому й висловитись у цьому питанні Тотлебен, очевидячки, не хотів. Київський генерал-губернатор Чертков забороняв український друк та театр, що-ж до членів „Громади", то він держався м'якшої політики й не підкреслював їх належности до „Громади". Ще „чудацькі" риси київська влада хотіла-б бачити в цьому рухові (Новицький був ще в Київі), українофілів київських карано більш за звязок з народоволь-

[1] Коли заарештовано було О. О. Андрієвського, в нього було взято декілька „Дум", але не Шевченка, а народніх.

[2] Класифікація Курицина не ясна. Свідчення Веледницького та Богуславського поділяють українофілів тільки на два угруповання: лібералів-націоналістів і українофілів-соціялістів.

цями. Тотлебен вирішив тоді провести кари українофілам через шефа жандармів Дрентельна. Він подає шефові інформацію про городищенський завод, культурний осередок українського народництва. Завод був у Черкаському повіті і в межах київського генерал-губернаторства. Коли Чертков не хотів ліквідувати українофільські організації або не бачив їх революційности, Тотлебен скаржиться шефові жандармів. Городищенський завод—поясняє він—виник не тепер. Завод засновано як цукроварню двох колишніх кріпаків Семиренка та Яхненка між 1843 та 1847 рр., а з 1847 р. він розширився й став осередком, культурним і економічним, українського народництва. Семиренки давали хліб і притулок діячам київської „Громади", переводили в життя їх поради. Завод був ніби культурною Меккою громади, бо на завод ішли „в народ" діячі „Громади" і південно-західнього географічного товариства, що його скасував уряд у 1876 р. Тотлебен так пише Дрентельну: „Курицынъ указываетъ какъ на одинъ изъ центровъ революціонной пропаганды на югѣ Россіи на Городищенскій заводъ[1] Семиренка[2]—гнѣздо разныхъ оттѣнковъ украинофиловъ и крайнихъ либераловъ. Послѣ того, какъ правительствомъ было закрыто Южно-Русское географическое общество, на заводѣ поселился Чубинскій[3], при немъ были Кравцовъ[4], Чередниченко и др.; тамъ занимались распространеніемъ пропаганды украинофилы-соціалисты: Лобода[5], Чередниченко[6] и др., тамъ упражнялись въ пропагандѣ такіе соціалисты, какъ Лафертъ, Бѣлоконскій[7], Далматовъ[8] (Чередниченко умеръ, Далматовъ убитъ въ Сербіи, а Бѣлоконскій арестованъ; примітка Тотлебена). Лобода украинофилъ-соціалистъ занималъ тамъ должность школьнаго учителя и занимался пропагандой (викреслено), въ послѣднее время онъ находится заграницею вмѣстѣ съ Драгомановымъ и помогаетъ ему въ изданіи соціально-украинофильскаго журнала и брошюръ революціоннаго характера и часто наѣзжаетъ въ Россію по разнымъ революціоннымъ дѣламъ. Лафертъ—это тотъ юноша, который держалъ знамя во время демонстраціи на Казанской площади. Онъ очень усердно занимался пропагандой. Здѣсь часто гостилъ Шевченко[9], а потомъ Костомаровъ[10], Драгомановъ[11]."

Розшук на заводі не дав нічого, а може київські жандарми (Новицький) не хотіли робити з цієї скарги чогось великого, бо їм не могли подобатися вказівки Тотлебена. Лева Семиренка, колишнього студента, сина хазяїна заводу Платона Семиренка, було заарештовано в Одесі, але нічого, крім „Кобзаря" Шевченка та декількох українських книжок, у нього не знайшли. Семиренки в Одесі збудували великий будинок для бідаків, але й із цього не можна було зробити нічого кримінального. Так і скінчилась скарга нічим.

[1] У Черкаському повіті на Київщині.

[2] Семиренка та Яхненка.

[3] П. П. Чубинський ще перед тим, як скасовано товариство, вважав завод за осередок, де географічне товариство робило етнографічні розвідки серед робітників та селян.

[4] Вас. Кравцов до 1876 р. українофіл і співробітник географічного товариства, 1876—1876 рр.—член гуртка Лизогуба, в 1879 р. в звязку з процесом Лизогуба його заслано на Сибір.

[5] Тоді Лобода переклав українською мовою „Тараса Бульбу" Гоголя.

[6] Чередниченко працював у географічнім товаристві.

[7] Білоконський—землевольць. Привозив з Петербургу листівку „Земля й Воля" і розповсюджував її на заводі та в Київі. Південні землевольці взагалі були перемішані з українофілами-соціялістами.

[8] Біографію Далматова подав Михайловський (народник-публіцист, в Петербурзі) в некролозі його в 1876 р.

[9] Знайомство Т. Г. Шевченка з Семиренком ще до 1847 р.

[10] М. І. Костомаров бував після повернення з заслання, як свідчить слово „потомъ".

[11] М. П. Драгоманов, очевидячки, протягом усього часу, коли перебував він у Київі.

1880 р., за часи диктатури Лоріс-Мелікова київська „Громада“ встигла видати „Кобзаря“ Шевченка. Повернулись деякі заслані з Сибіру. Пройшли чутки, що буковинський поет Осип Федькович (Юр. Городинський) в-осени 1880 р. проїхав по Україні, щоб ознайомитися з українським рухом. Департамент поліції шукав його під прізвищем Антона Августа Федоровича, але даремно. Прикмети поліції було дано такі: „онъ родомъ изъ Буковины, принадлежитъ къ партіи украинофиловъ съ паспортомъ на чужое имя [1].“

Тотлебен (або Панютин) лякав Лоріс-Мелікова, Черткова й Дрентельна українофілами, як соціялістичною партією, і мав надію знищити її карами. Новий генерал-губернатор О В. Гурко шукав причини українофільства в етнографічнім складі країни. Гурко, ознайомившися з краєм, проїхавши по ньому й побачивши людей, робить у доповіді на ім'я Олександра III за кінець 1881 р. такий висновок: „въ отношеніи общественной среды почва юга Россіи, въ виду этнографическаго состава своего населенія изъ бродячаго люда, искавшаго во времена крѣпостного права убѣжища на югѣ отъ преслѣдованія помѣщичьей власти или изъ населенія по историческимъ судьбамъ своимъ подвергшагося вліяніямъ польскихъ, козачьихъ и запорожскихъ преданій,—представляетъ въ себѣ много племенныхъ и исторически сложившихся особенностей. Мѣстная интеллигенція не только не пытается сглаживать сихъ особенностей, не только не употребляетъ усилій къ большей ассимиляціи края, но и въ значительной своей части заражена этими особенностями и чужда русскихъ національныхъ задачъ“.

Гурко мабуть перший з визначних адміністраторів висловився одверто в справі національного питання на Україні. Сам він у Одесі не продовжує політики Тотлебена що до українофілів і навіть не забороняє українського театру.

Олександер III написав на докладі Гурка: „Вообще не особенно утѣшительно“. На тім і скінчилось це листування. Влада визнавала реальну силу українського руху, але наприкінці 1881 р. і самі організації було почасти знищено засланнями, та й їх активніші члени поховались за кордоном та по кутках, хоч деякі були і в Київі й Одесі під доглядом поліції. Цікаво розглянути в реєстрах збірників департаменту поліції відділ про тих, що ховались за кордоном, та як формульовано їх обвинувачення.

1. Драгомановъ Мих. Петр. б. доцентъ Кіевскаго университета. Былъ однимъ изъ членовъ революц. украинофильскаго сообщества „Громада“, скрылся въ 1876 г. заграницу во избѣжаніе преслѣдованій правительства; проживаетъ въ Женевѣ.

2. Волковъ Фед. Кондр. б. чиновникъ Кіевской контрольной палаты, уволенъ со службы въ 1874 г. Женатъ на Христинѣ Иван. Васневской; за политическую неблагонадежность въ 1879 г. подлежалъ вмѣстѣ со своею женою высылкѣ изъ Кіева въ Вятскую губ., но узнавъ объ арестѣ жены, скрылся изъ Кіева и бѣжалъ за границу; первоначально проживалъ за границей въ Женевѣ, гдѣ участвовалъ съ Драгомановымъ въ устройствѣ революц. типографіи. Въ концѣ 1881 г. былъ въ Тульчѣ, потомъ въ Галацѣ [2].

[1] Арх. одес. ген.-губ., 1880 р., справа № 128.

[2] Волков був у Тульчі двічі: в 1879 р. в справі перевозу через кордон друкарні й збирання матеріялів про Задунайську Січ, в 1881 р. також для збирання матеріялів.

3. Зиберъ (Ник. Ив.), б. профессоръ Кіевскаго университета.	Принадлежитъ къ числу видныхъ дѣятелей соціальной революціонной партіи за границей [1].
4. Малёванный Влад. Гр. служилъ въ Одесской гор. управѣ. Род. 1848 г.	Въ 1879 г. былъ высланъ за государственное преступленіе въ Вост. Сибирь и водворенъ на жительство въ Балаганскѣ Иркутской губ., оттуда скрылся въ мартѣ 1881 г. [2]
5. Топчаевскій Савва Степ. Ровенскій мѣщанинъ род. 1848 г.	По обвиненію въ распространеніи въ Кіевѣ книгъ революц. содержанія въ 1876 г. Содержался подъ стражею и 25 февр. бѣжалъ; до ареста былъ сельскимъ учителемъ, потомъ служилъ слесаремъ въ Кіевской жел. дор. мастерской [3].
6. Юрьевъ Капитонъ Гр. б. земскій врачъ Полтавской губ.	Проживая въ Полтавской губ. постоянно вращался среди лицъ извѣстныхъ своею политическою неблагонадежностью, въ виду чего и былъ уволенъ по представленію губернатора, въ 1880 г. выѣхалъ заграницу и въ 1881 г. временно находился въ Бѣлградѣ [4].
7. Соханская Анна Петр. Уроженка Полтав. губ.	Выѣхала за-границу въ 1879 г., проживала въ Бѣлградѣ въ 1881 г. вмѣстѣ съ извѣстнымъ своей политической неблагонадежностью земскимъ врачомъ Юрьевымъ.
8. Подолинскій Серг. Андр. б. студентъ Кіевск. ун-та род. 1850 г.	Уѣхалъ за-границу въ ноябрѣ 1871 г., въ 1880 г. проживалъ въ Женевѣ.
9. Красюкъ Викт. б. студентъ Одес. ун-та род. 1850 г. въ Аккерманѣ.	За участіе въ провозѣ черезъ границу революціонныхъ сочиненій. Въ іюнѣ 1879 г. бѣжалъ въ Румынію [5].
10. Піотровскій Ярославъ („Панъ").	Привлекался въ 1880 г. къ дознанію по обвиненію въ государственномъ преступленіи [6], скрылся 14 ноября 1880 г. отъ сопровождающихъ его жандармовъ [7].
11. Денисенко Галакт. Артем. сынъ дьячка Полтавск. губ.	Въ августѣ 1879 г. былъ предназначенъ къ высылкѣ изъ Кіева за политическую неблагонадежность, но скрылся за-границу. Подлежалъ привлеченію по обвиненію въ провозѣ типографскаго шрифта изъ

[1] Курицин указував на Зибера, як на марксиста, але в списках департ. поліції не було ще тоді цієї назви.

[2] Мальований приїхав до Женеви через Катеринослав, Одесу, Тульчу не раніш як у кінці літа 1881 р, коли був там Волков

[3] Топчаєвський перебував у Женеві, працював у друкарні „Громади" („Работникъ" і „Громада" мали спільну друкарню з чорнопередільцями).

[4] Юр'їв, студент київського університету, діяльний член молодої „Громади" в Київі 1877—1878 рр.

[5] Красюк у 1879 р. допомагав у Тульчі перевезти українофільську друкарню через кордон.

[6] Піотровський перевозив українофільську друкарню в 1879 р.

[7] Утік знову в Тульчу із станції Жмеринка, коли його везли жандарі з Київа до Кишинева.

	Бендеръ. Въ апрѣлѣ 1880 г. проживалъ въ Тульчѣ (Румынія) [1].
12. Голишевскій Л. Кл., врачъ.	Способствовалъ Гартману скрыться за-границу. Изъ Калуги выбылъ въ Вѣну, находился въ сношеніяхъ съ русскими соціалистами въ Румыніи [2].
13. Вержбицкій Альв. Антіоховичъ б. студентъ Технологич. Института. Урож. Черниг. губ.	Принадлежалъ къ кружку соціалистовъ украинофиловъ. Поддерживалъ сношенія съ Влад. Дриго [3], сосланнымъ по суду въ Сибирь, въ Черниговѣ съ Карпинскимъ, подвергнутымъ административному взысканію за направленіе и съ другими эмигрантами скрылся въ 1879 г. заграницу, опасаясь взысканія за то, что способствовалъ побѣгу за-границу единомышленнику.

Таким чином за кордоном перебували найбільше члени київської „Громади", окрім Мальованого та Красюка. До Київа 1881—1882 рр. повернулися з Сибіру М. В. Ковалевський, Є. І. Борисов, О. О. Андрієвський (спочатку до Василькова), Я. М. Шульгин. В Одесі „Громада" об'єдналась навколо Л. А. Смоленського, Мих. Петр. Боровського, А. В. Крижановського, повернувся П. Т. Климович. Тільки з 1880 року революційний відтінок руху починає бліднути і, навпаки, яскравіше виявляється культурна течія. Доба „Кіевской Старины" з 1882 р. в Київі, „Словника" Уманця (Комарова) та Спілки в Одесі, Фед. Щербини на Кубані відріжняється культурницьким напрямом руху. Революційна енергія прокинеться знову під впливом соціяльно-економічних причин уже з новим поколінням. Доба кінця 1870-х років, доба тимчасових генерал-губернаторств відсунула далеко назад старі погляди, уряд провадить далі свою реакційну політику; але доба ця залишила глибокий слід в історії українського революційного руху.

Стара громада „Основи" 1860-х років і Драгоманівського центру до 1876 р. була невеличким гуртком з цілком культурницьким напрямком. Пропаганда її на городищенському заводі не виходила за межі невеличкої околиці Київа. Культурницький напрямок без політичного програму „партії" надає цьому явищу значіння підготовчого ґрунту для першої практичної спроби революційної пропаганди 1876—1881 рр. І до цієї спроби „Молода Громада" або, як її назвали свідчення, українофіли-соціялісти підійшли без своєї власної програмної політичної тези. Їх і захопила хвиля землевольців та народовольців під прапором одного революційного фронту. „Стара Громада" мала в своїм активі великий скарб— соціяльні моменти історії козацтва і особливо Запорожжя. Запорозький колективізм, відсутність власности на землю, послідовно переведені принципи народоправства, все це утворювало ґрунт для переходу громади від історичних українських передніх до сучасних соціялістичних ідей і для порозуміння з революційними та соціялістичними гуртками й партіями загально-російськими. Тому й українофіли, навіть „Старої Громади", не зауважили, як вони перейшли з ортодоксального культурництва просто

[1] Денисенко віз друкарню з Рені до Бендер.

[2] Голішевський брав участь у перевозі друкарні і, коли перебував коло кордону на посаді лікаря, допоміг Гартманові переїхати через кордон після 19 листопада 1879 р.

[3] Дриго, довірений Лизогуба, скараного на горло 1879 р. в Одесі.

до революційного народництва. О. О. Андрієвський, коли його в 1879 р. призначив Тотлебен до заслання на Східній Сибір, в Вишнім-Волочку у в'язниці подає сім прохань генерал-губернаторові та міністрові й каже в них, що він ніколи не був революціонером [1]. Климович також з тверської в'язниці пише листа на 13 сторінках до одеського градоначальника Гудими-Левковича і також підкреслює свою лояльність до влади [2], а влада вже вважає їх за українофілів-соціялістів, що мають однакові революційні програми з „народовольцями" та „бунтарями". Андрієвський і Климович стояли на ґрунті „Старої Громади", а життя вимагало рішуче висловитися, чи стоїть українофільство за революцію, чи ні. Мальований і Смоленський поставили рух на революційні шляхи і шли в згоді з народовольцями. Вовк розповсюджував 1876—1878 рр. окрім „Кобзаря" нелегальну революційну літературу і надавав більш революційного напрямку київській „Молодій громаді", але в 1879 р. в Тульчі, на еміграції, в розмові з Дическулом та Красюком не згоджувався з тактикою „бунтарів". Дехто переходив з ортодоксального українофільства до революційного народовольства й бунтарства, як Попко, Кравцов та інші, — щеб-то тут виявилось ідеологічне дезертирство, це були втікачі до більш життьового з їх погляду фронту. Життя того часу, з їх погляду, вимагало одмовитися від культурницького напрямку і стати на шлях революційної партії. У добу тимчасових генерал-губернаторів українофіли були без революційного програму в галузі соціяльного ладу; історична спадщина Запорожжя та взагалі козаччини давала їм добрий ґрунт для зрозуміння соціялістичних ідей, а практика пропаганди йшла до того, щоб поширити свідомість про цей ґрунт у колишньому суспільстві країни, тактика—до згоди з російськими революційними організаціями „бунтарів", „землевольців" та „народовольців" і тут, на останнім пункті, згоді, і була драма—українофіли не виявляли своєї мети ясно й одверто, вони тільки згоджувались на загально-російську революцію.

1879 р. влада знищила в Київі та Одесі активніші осередки українофілів „Молода громада" більш не існує. Перемога влади ясна була всім діячам, скажемо, лідерам руху. І знову, коли в 1881—1882 рр. почали повертатися з заслання з Сибіру члени „Громади", перед очима стояв шлях культурницький [3], як єдиний, що вів до розвитку руху. І тільки дехто як Мальований держався революційного і загинув знову засланий на Сибір Згода все-ж таки історичний факт і на ній треба спинитись.

Записи свідчень Курицина та Веледницького свідчать про проведення згоди між українофілами та російськими революціонерами тричі: в 1874 р. в Київі на зібранні в М. В. Ковалевського, в 1876 р. в Одесі на зібранні у В. Г. Мальованого з нагоди приїзду з Київа Дебогорія-Мокрієвича і в 1878 р. в грудні на з'їзді в Київі конституціоналістів і революціонерів. На Липецький з'їзд 1879 р. в липні українофіли вже зовсім не їдуть,

[1] Арх. од. ген.-губ., 1879 р., справа № 119.

[2] Арх. одес. градопач. 1881 р., справа № 1278.

[3] Культурницький шлях за 1870 роки також остаточно вияснився. Український націоналізм „Громади" вже давно покинув первісний ступінь розвитку. Національне походження вже нічого не важило, а на місце його стала свідомість національної культури. Згадаймо, що до центру „Київської Громади" належали: Швайцарець Мик. Ів. Зібер, Євреї з походження Вильям Беренштам і Рубінштейн (відповідальний видавець „Кобзаря" 1880 р.). І в згоді бачимо Аксельрода в Женеві; Дав. Гутерман, ростовський народник, попав на заслання в 1879 р. за нелегальну літературу, що переховував за-для того, щоб передати з Київа на Кубань, виключно українофільську; одеський народник Сам. Майер перевіз через кордон з Женеви до київської організації „Землі і Волі" лист Стефановича, а до „Громади" 184 примірники „Кобзаря" Шевченка Драгоманівського видання, і за те його заслано після суду до Сибіру на каторгу, де він був 8 років.

але тут треба зазначити, що і їхати було нікому: в липні 1879 р. київську та одеську „Громади“ було знищено, як революційні осередки, до щенту, всіх найактивніших діячів заарештовано, заслано, або вони перебували за кордоном. Все-ж Драгоманов у 1879 р. входив до складу комітету емігрантів у Женеві (Елпидин, Аксельрод, Жуковський, Раллі), цеб-то згоду підтримували в еміграції. Окрім того в Женеві була друкарня „Работникъ“ і „Громада“, та й ще в 1879 р. влітку й у-осени українофіли та чорнопередільці перевозили таємну друкарню з Женеви до Київа, і Аксельрод приїздив до Тульчі й Одеси, щоб улаштувати цю справу з київською та одеською „Громадою“.

Треба тільки підкреслити, що ці „російські“ революціонери були місцевими, а тільки з російською орієнтацією та програмом. Віра Фігнер називає їх „южане“ [1]. Офіційна „Хроника соціалистическаго движенія въ Россіи 1878—1887 гг.“ вважає їх також за південні організації під впливом українського походження [2].

„Южане,—каже В. Фігнер,—не признавали дисциплины (підлеглости північному центрові „Землі і Волі“ в Петербурзі), не сбособлялись резко от массы революционной молодежи и постоянно кочевали между Одессой, Харьковом и Киевом“ (стор. 120). „Южакова“ (якобинка, з Цюрихського „Набата“ Ткачева) в Одессе совершенно затушеванная окружавшей ее компанией южан“ (стор. 145).

Ось з ними й увіходили в згоду українофіли, що територіяльно, походженням і впливами були в одній групі, а стояли тільки на ріжних культурних ідеологічних ґрунтах.

---

[1] В. Фигнер, „Запечатленный трудъ“, т. I, стор. 120.

[2] „Хроника соціалист. движенія въ Россіи 1878—1887 г.“, стор. 14 (видання 1906 р., російський переклад з французької мови).

МИХАЙЛО ВОЗНЯК

МАТЕРІЯЛИ ДО ЖИТТЄПИСУ ФРАНКА

(З додатком двох недрукованих його автобіографій)

В міру того, як культ Івана Франка зростає що-раз більше по всіх українських землях, стає що-раз пекучішою потреба докладного, наукового його життєпису. Цю потребу диктує вже не тільки вимога самої історії української літератури як такої, не тільки обов'язок перед пам'яттю великого покійника, але й огляд на сам культ Франка, усну й письменну популяризацію його життя й творчости. Кермований такими мотивами, подаю ось тут низку даних до життєпису Франка, опертих на документах, а в додатку до цього дві досі недруковані його автобіографії.

Батько Івана Франка Яків, син Івана й Катерини Франків із Нагуєвич у дрогобицькому повіті, був двічі жонатий. Перший раз оженився Яків 19 лютого 1824 р. Тоді мав 22 роки, бо вродився 1802 р. Перша жінка Якова—Марія Тимишинова, донька Івана й Анни Тимишинів, мала 16 літ у часі виходу заміж (вродилася 1808 р.). Обидвоє жили в Нагуєвичах. Шлюб дав їм місцевий парох Микола Витошинський. Перша жінка Якова Марія вмерла 19 травня 1855 р. Поховав її 22 травня адміністратор парафії Іван Давидович.

Сорокп'ятилітній вдовець Яків оженився того самого 1855 р. 7 серпня другий раз, а саме з 20-літньою дівчиною Марією Кульчицькою, донькою Миколи й Людвики, шляхтянкою з Ясениці Сільної. Шлюб давав не місцевий парох Іван Чайківський, але парох Волосянки Великої Іван Гвоздецький, очевидно споріднений, бо мати Людвики була з роду Гвоздецьких[1].

В усіх документах подається як дата народження Франка: 27 серпня 1856 р. (27 серпня по новому стилі відповідає 15 серпня по старому стилі). Одначе шкільний товариш і друг Івана Франка Карло Бандрівський твердить, що Франко вродився два дні швидше, себ-то 25 серпня (13 ст.ст.). Так оповідав Бандрівському сам Франко, котрому знову про це говорила мати: парох записав у метрику дату хрещення, хоча дитина прийшла на світ уже два дні перед тим. Сталось із днем народження Франка те саме, що потому повторилось із днем його смерти. Франко помер 28 травня, а в міському уряді записано, що 29 травня, бо тоді зголошено туди смерть Франка.

В шкільних роках 1852/3 і 1863/4 вчився Франко в сільській школі в Ясениці Сільній, звідки перейшов до головної міської школи в Дрогобичі, яку вели та якою управляли василіяни. Другу, третю й четверту класу згаданої школи покінчив Франко в шкільних роках 1864/5, 1865/6 й 1866/7. В усіх трьох класах на обидва півроки у виказах учеників враз із їх класифікацією дано Франкові з усіх предметів науки помітку: дуже добре; такі-ж помітки були з обичаїв і спосібностей, а в рубриці загальної пильности зазначено: дуже пильний. З поодиноких предметів шкільної науки на першому місці проходила наука релігії, а далі йшли:

[1] Відповідні метрикальні відписи прислали до архіву Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові дрогобицький адвокат др. Іван Кобилецький з Нагуевич і місцевий парох Іван Негребецький із Ясениці Сільної.

Поправки до метрикальних дат див. на кінці статті, стор. 186.

німецька, польська й українська мова (die ruthenische Sprache), рисунки й писання. Між відзначеними учнями, преміянтами, займав Франко на обидва шкільні півроки II кл., в літньому півроці III кл. й зимовому півроці IV кл. перше місце, був першим преміянтом, а в зимовому півроці III кл. й літньому півроці IV кл. займав друге місце, був другим преміянтом. Урядовою мовою василіянської школи була німецька мова; в ній також виставлялися шкільні свідоцтва для учнів [1].

По скінченні василіянської школи перейшов Франко до місцевої гімназії, типу вищої реальної, та скінчив її в шкільних роках 1867/8—1874/5. Перше гімназійне свідоцтво Франка з першого півроку I кл. в шкільному році 1867/8 написане німецькою мовою, всі дальші польською. Преміянтом був Франко: в 1 півр. I кл. другим на 46 учнів, в 2 півр. I кл. другим на 44 учнів, в 1 півр. II кл. п'ятим на 46 учнів, в 2 півр. II кл. другим на 45 учнів, в 1 півр. III кл. другим на 43 учнів, в 2 півр. III кл. першим на 45 учнів, в 1 півр. IV кл. другим на 49 учнів, в 2 півр. IV кл. третім на 44 учнів, в 1 півр. V кл. другим на 27 учнів, в 2 півр. V кл. другим на 25 учнів, в 1 півр. VI кл. першим на 22 учнів, в 2 півр. VI кл. першим на 24 учнів, в 1 півр. VII кл. першим на 25 учнів, в 2 півр. VII кл. першим на 26 учнів, в 1 півр. VIII кл. першим на 17 учнів.

В шкільних свідоцтвах зазначені поперед усього ноти з обичаїв [2]. У Франкових свідоцтвах приходять двічі зразкові обичаї (в 2 півр. I кл. й в 1 півр. III кл.), 6 разів похвальні (в 1 півр. I кл., в 1 півр. II кл., в 2 півр. III кл., в 2 півр. IV кл., в 2 півр. VII кл.) й 7 разів відповідні (в 2 півр. II кл., в 1 й 2 півр. V кл., в 1 й 2 півр. VI кл., в 1 півр. VII кл., в 1 півр. VIII кл.). По ноті з обичаїв подавало свідоцтво ноту з пильности [3]. У Франкових свідоцтвах стрічаємо 9 разів витривалу пильність (в 1 й 2 півр. I кл., в 1 й 2 півр. II кл., в 1 й 2 півр. III кл., в 1 й 2 півр. IV кл., в 1 півр. VIII кл.) й 6 разів вдовольняючу (в 1 й 2 півр. V кл., в 1 й 2 півр. VI кл., в 1 й 2 півр. VII кл.).

Після обичаїв і пильности щойно йшов „поступ у науках" у такій черзі: в науці релігії, в латинській мові, в грецькій мові, в польській мові, в українській мові (w ruskim jezyku), в німецькій мові, в історії й географії, в математиці, в природничих науках, в пропедевтиці філософії. Далі лишалося ще вільне місце, напр., на рисунки, на спів [4]. З усіх шкільних предметів виявив Франко найкращий поступ [5] в українській мові: тричі знаменитий (в 2 півр. II кл., в 2 півр. VII кл., в 1 півр. VIII кл.) й 12 разів відзначаючий. З релігії приходить відзначаючий поступ у всіх п'ятнадцятьох свідоцтвах, так само тричі відзначаючий поступ із пропедевтики філософії в свідоцтвах із VII й VIII кл. З инших шкільних предметів на першому місці стоїть історія й географія. Тут виказав Франко знаменитий поступ тричі (в 1 й 2 півр. III кл., в 2 півр. V кл.), 9 разів відзначаючий (в 2 півр. I кл., в 1 й 2 півр. II кл., в 1 півр. IV кл., в 1 півр. V кл., в 1 й 2 півр. VI кл., в 1 й 2 півр. VII кл.) й тричі

[1] Виписки з каталогів василіянської школи надіслав до архіву Франка др. Іван Кобилецький.

[2] Класифікаційна скаля для обичаїв така: зразкові, похвальні, відповідні, менше відповідні й невідповідні.

Гімназійні свідоцтва Франка з обох півроків клас першої до сьомої та з першого півроку восьмої класи, як також свідоцтво іспиту зрілости, переховуються в архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

[3] Скаля нот для пильности була така: витривала, вдовольняюча, вистарчаюча, нерівномірна, мала.

[4] Такий шаблон мають свідоцтва щойно від третьої класи. Перед тим дописувано ще й українську мову.

[5] Скаля поступу в науці була ось яка: знаменитий, відзначаючий, похвальний, задовольняючий, достаточний, недостаточний, цілком недостаточний.

похвальний (в 1 півр. I кл., в 2 півр. IV кл., в 1 півр. VIII кл.). Поступ у німецькій мові в чотирнадцятьох свідоцтвах відзначаючий, а раз похвальний (в 1 півр. V кл.); в польській мові 13 разів відзначаючий, а двічі похвальний (в 1 й 2 півр. I кл.); з природничих наук 11 разів відзначаючий і 4 рази похвальний (в 1 півр. I кл., в 2 півр. III кл., в 2 півр. V кл., в 1 півр. VI кл.); в латинській мові 10 разів відзначаючий, а 5 разів похвальний (в 1 півр. II кл., в 2 півр. IV кл., в 1 й 2 півр. V кл., в 1 півр. VII кл.), з математики 10 разів відзначаючий, 4 рази похвальний (в 1 півр. I кл., в 1 півр. II кл., в 2 півр. V кл., в 1 півр. VI кл.) і раз задовольняючий (в 2 півр. VII кл.,); з грецької мови (від III кл.) 6 разів відзначаючий (в 1 й 2 півр. III кл., в 1 й 2 півр. VI кл., в 2 півр. VII кл., в 1 півр. VIII кл.), 4 рази похвальний (в 1 й 2 півр. IV кл., в 2 півр. V кл., в 1 півр. VII кл.) і раз задовольняючий (в 1 півр. V кл.); з краєвої історії поступ відзначаючий (в 1 півр. VIII кл.). З рисунків у чотирьох нижчих гімназійних класах одержав Франко раз поступ відзначаючий (в 2 півр. IV кл.), два рази задовольняючий (в 1 й 2 півр. I кл.), а п'ять разів похвальний. На спів ходив у четвертій класі, осягаючи на обидва півроки похвальний поступ.

Зазначувалася на свідоцтвах також „зверхня форма письменних виробів" або „лад і старанність коло письменних робіт". У Франка приходять такі помітки: 5 разів чиста (в 1 й 2 півр. I кл., в 1 й 2 півр. II кл., в 1 півр. III кл.), 2 рази цілком відповідна (в 1 й 2 півр. VI кл.), 4 рази відповідна (в 2 півр. III кл., в 1 й 2 півр. V кл., в 1 півр. VIII кл.), 3 рази задовольняюча (в 2 півр. IV кл., в 1 й 2 півр. VII кл.) й раз достаточна (в 1 півр. IV кл.). В кожному свідоцтві зазначена скількість пропущених годин: в 1 півр. I кл.—1, в 2 півр. I кл.—28, в 1 півр. II кл.—32, в 2 півр. II кл.—36, в 1 півр. III кл.—91 (з цього неоправданих 6), в 2 півр. III кл.—50, в 1 півр. IV кл.—39 (з цього неоправданих 8), в 2 півр. IV кл.—73, в 1 півр. V кл.—21 (з цього неоправданих 9), в 2 півр. V кл.—47 (з цього неоправданих 2), в 1 півр. VI кл.—24 (з цього неоправдані 4), в 2 півр. VI кл.—34, в 1 півр. VII кл.—4, в 2 півр. VII кл.—43, в 1 півр. VIII кл.—62 (з цього 1 неоправдана). Від шкільної оплати звільнила шкільна рада Франка 9 травня 1868 р.[1]. Письмом із Виділу краєвого з 15 січня 1875 р. одержав Франко стипендію з фондації Самійла Гловінського в квоті 157 золотих і 50 центів австрійської валюти річно. В польському декреті, яким Виділ краєвий надавав Франкові стипендію, між иншим стояло: „Цю підмогу задержите аж до покінчення наук у публічних школах, які існують у краю, якщо без перерви даватимете докази доброго поведення й таких самих поступів у науках".

Свідоцтво іспиту зрілости має дату 26 липня 1875 р. Тут зазначено, що Іван Франко, вроджений дня 27 серпня 1856 у Нагуєвичах у Галичині, скінчивши цілу гімназію в роках 1868—1875 у Дрогобичі, приступив до іспиту зрілости перед підписаною комісією. На цій підставі виписане далі свідоцтво з обичаями відповідними й таким поступом у поодиноких предметах іспиту: відзначаючий поступ осягнув Франко з релігії, з мови латинської, грецької, польської, української, німецької, з пропедевтики філософії. При природничих науках зроблено окрему помітку для науки природи з відзначаючим і для фізики з похвальним поступом. Похвальний поступ осягнув Франко також із історії й географії та математики. Після нот з поодиноких предметів стоїть таке: „Egzaminowany uczynił tedy zaszczytnie zadość wymaganiom prawnie przepisa-

[1] Це зазначено на Франковому проханні про звільнення, перехованому в його архіві.

nym, i otrzymuje w skutek tego chlubne świadectwo dojrzałości, upoważniające go do uczęszczania na uniwersytet". В іспитовій комісії було й двох Українців: Ксенофонт Климкович (очевидно для української мови) й Олексій Торонський (очевидно для релігії).

В-осени 1875 р. Франко записався на філософічний виділ львівського університету. На підставі свідоцтва зрілости увільнено його від оплати чесного, про що від професорського збору філософічного виділу повідомив його декан письмом із 23 жовтня 1875 р. Іматрикуляція відбулася 20 грудня 1875 р. Письмом із 14 січня 1876 р. Виділ краєвий повідомив Франка, що на місце наданої йому стипендії з фондації Самійла Головінського в сумі 157 золотих 50 центів австрійської валюти Виділ краєвий признав йому більшу стипендію, в сумі 210 золотих австрійської валюти. З першої стипендії, як свідчить декрет, побрав Франко як учень VIII кл. дві рати по 78 золотих 75 центів (17 лютого й 27 липня 1875 р.), з другої три рази по 105 золотих, за обидва півроки шкільного року 1875/6 і за зимовий піврік 1876/7 р. Справа звільнення від оплати чесного в дальших півроках, як і побирання стипендійних рат, вимагала колоквіяльних свідоцтв, себ-то свідоцтв приватних іспитів, на означену скількість годин. Серед паперів Франка збереглася низка таких свідоцтв від проф. Омеляна Огоновського: Дня 1 травня 1876 р. зложив Франко іспит „изъ Несторовои лѣтописи"—„отлично"; того-ж самого дня відбув іспит „изъ Литературы рускои (XI—XII в.)"—„съ успѣхомъ знаменитымъ"; 13 жовтня 1876 р. зложив іспит „изъ Исторіи литературы рускои (XIII—XVI в.)"—„съ успѣхомъ знаменитымъ"; того-ж дня відбув іспит „изъ памятника „Правда руськая"—„съ успѣхомъ знаменитымъ"; найближчого дня, 14 жовтня 1876 р., піддався Франко іспитові „изъ порôвнуючои граматики ст. слов. и рус. языка (Наука о падежахъ)"—„съ успѣхомъ знаменитымъ"; дня 22 квітня 1877 р. зложив іспит „изъ памятника „Слово о полку Игоревѣ"—„съ успѣхомъ знаменитымъ" і того самого дня відбув іспит „изъ порôвн. граматики яз. старослов. и руского (Наука о звукахъ)"—„задоволяющо". Дня 12 червня 1877 р. арештовано Франка. Він просидів у слідчій тюрмі аж до процесу, що відбувся в днях 14—21 січня 1878 р., й засуджений на шість тижнів тюрми, вийшов на волю щойно 5 березня 1878 р. Наслідком засуду втратив Франко стипендію, нема й між паперами Франка якихось пізніших колоквіяльних свідоцтв із часу його студій на львівському університеті.

Дня 7 листопада 1879 р. звільнено Франка з військової служби в 55 полку піхоти, а 16 листопада усунено його цілком із звязку з військом. У військовому документі говориться, що причиною цього усунення була нездатність Франка до військової служби. В дійсності соціялізм Франка налякав так військову владу, що вона позбулась його, хоча, як оповідає Карло Бандрівський, Франко почувався добре у війську, вже хоч-би тому, що мав там забезпечене життя. У військовому документі стоїть, що Франко вислужив вірно й чесно 2 роки 9 місяців і 10 днів як одноріч-ник на кошт держави. Ті два роки 9 місяців і 10 днів треба брати як протяг часу, що минув від дня асентирування Франка по день 7 листопада 1879 р.

З другим арештуванням Франка в Коломийщині 1880 р. стоїть у звязку відставлення його „шупасом" із Коломиї до місця уродження Нагуєвич. Виписка[1] з „шупасового протоколу шупасової станції" в Дрогобичі свідчить, що 6 червня 1880 р. староство в Коломиї розпорядило відставити Франка „за шупасовою картою". Таку карту видала коло-

[1] Таку виписку прислав до архіву Франка д-р Іван Кобилецький.

мийська громадська влада 11 червня, а 13 червня в полудне прибув Франко через Стрий до Дрогобича. Того самого дня, 13 червня о 4 годині пополудні, відставлено Франка до Нагуєвич. На харч Франкові видано 15 центів австрійської валюти.

Дня 19 листопада 1890 р. узяв Франко свідоцтво відходу з львівського університету. Тут зазначено, що Франко ходив на виклади згаданого університету від зимового півроку 1875/6 до літнього півроку 1876/7, а опісля від літнього півроку шкільного року 1877/8 до зимового півроку 1878/9 і в зимовому півроці шкільного року 1879/80, отже разом сім півроків. Тут також стояло ось що про поведення Франка: „Zachowanie się akademickie Imć. Pana Franko Jana spowodowało, że Senat akademicki orzeczeniem dyscyplinarnem z dnia 6. Listopada 1878 l. 539 odjął p. Franko stypendyum pobierane z fundacyi Glowińskiego, a to z powodu wyroku c. k. Sądu krajowego w sprawach z dnia 21. stycznia 1878 l. 14441, którym p. Franko uznano winnym występku z §§: 285 i 287 lit. c. tudzież z §§ 8. 285 i 287 lit. h. ustawy karnej jak niemniej wykroczenia z § 23 ustawy prasowej z dnia 17. grudnia 1862 r.“.

Дня 19 грудня 1890 р. Франко заіматрикулювався на філософічному виділі черновецького університету, а з зимового півроку шкільного року 1892/3 є в паперах Франка два колоквіяльні свідоцтва з віденського університету: одно з 10 березня 1893 р. від приватного доцента д-ра Фр. Пастрнека з тригодинного викладу про граматику церковнослов'янської мови з відзначаючим успіхом, а друге з 11 березня 1893 р. від звичайного професора д-ра В. Ягіча з чотиригодинного викладу зо вступу до студій над слов'янською філологією так само з відзначаючим успіхом.

До низки поданих, головно на оригінальних документах в архіві Франка опертих даних до життєпису Франка, додаю дві його автобіографії, обидві написані не його рукою: перша, переписана на аркушику листового паперу рукою дружини Франка Ольги, найшлася між паперами Омеляна Огоновського, що для нього й на його прохання була написана, в архіві Просвіти, друга, написана рукою сина під диктат батька, переховується в архіві Франка під № 444. Перша коротенька автобіографія Франка дещо старша від автобіографії, пересланої Михайлові Драгоманову й надрукованої в додатку до його переднього слова до збірки Франкових оповідань „В поті чола“, що вийшла у Львові 1890 р. Другу автобіографію в формі листу до редакції „Herders Konversations-Lexikon'y“, написану по-німецьки, подаю не тільки в оригінальному тексті, але й в українському перекладі. Друга автобіографія Франка походить на жаль із часу його слабости, з січня 1909 р. Редакція „Herders Konversations Lexikon'y“ звернула Франкові його автобіографію, дякуючи йому заразом у письмі з 17 лютого 1910 р. за ласкавий труд і повідомляючи його, що її референт для слов'янських літератур використав матеріял, який ласкаво доставив редакції Франко. Друкуючи тексти обох автобіографій, зазначую першу, українську, як I, другу, німецьку, як II.

I.

Родив ся я 15 н. с.[1] серпня 1856 в Слободі, присілку с. Нагуєвич[2] дрогобицького повіту. Батько мій Яков був доволі заможний селянин і коваль. Мати походила з сусідного села Ясениці Сільної, з роду дрібної шляхти Кульчицких. Маючи шість літ, пішов я до трівіальної школи в Ясениці Сільній. Початків читаня вчив мене вуйко селянин Павло Куль-

[1] Переписано мильно; має бути: ст. ст. [2] В рукоп. приходить „є“ вамість „е“.

чицкій. Пробувши два роки в Ясениці (до школи в Нагуєвичах[1] було з нашої Слободи дуже далеко ходити), я перейшов до василіянських шкіл нормальних („німецьких") в Дрогобичи, і то від разу до другої кляси. Через усі кляси нормальні йшов я першим або другим преміянтом. Та тількож зараз в першім році мого побуту в Дрогобичі вмер мій батько (в ночи з великодної суботи на неділю 1864 р.). Мати моя вийшла замуж за Гриня Гаврилика, котрий став міні другим батьком.

Гімназію кінчив я також в Дрогобичі. Ту особливо вплинув на мене проф. Іван Верхратский, заохочуючи до читаня книжок руських і до наук природничих. Від него (в другій клясі гімн. і далі) я перший раз дістав Русалку Днѣстровую, львівське видане[1] Шевченка і т. і. Опісля від Щ. Сельского, що ходив кількома роками висше мене, дістав я перші рочники „Правди", котрі зробили на мене велике вражінє[1]. В пятій клясі почав я читати Шекспіра, Шіллера і Гете; велике вражінє[1] зробив на мене також Гомер, для котрого я переборов своє[1] недостаточне знанє грецких початків, яке виніс з ширшої гімназіи, і котрого кілька книг переклав на нашу мову для вправи. В семій і осьмій клясі я переклав так само „Антігону" і „Електру" Софокля.

Скінчивши гімназію в 1875 році, я перейіхав до Львова на університет і записав ся на факультет філософічний, а іменно на філологію клясичну і язик руський. При кінці другого року університетського, в червні 1877 року мене постигло велике лихо: мене арестовано на підставі підозріня о таємне товариство, продержано в слідстві звиш 7 місяців і засуджено на шестинедільний арешт. Се однак не перешкодило мені опісля скінчити университет, особливо лекції д-ра Охоровича з псіхології і антропології і історіі філософіі живо мене заняли. Слухав я також через оден курс лекцій проф. Біліньского з економіі суспільної.

В р. 1880 пойіхав я в гостину до д. Кирила Геника в Коломийський повіт, але там мене опять арештовано на підставі підозріня о агітацію нелегально. По трех місяцях однакож слідство не виказало за мною ніякої провини, але староство коломийське веліло відставити мене примусово на місце уродженя і заборонило являти ся коли небудь в повіті коломийськім. З невеличкими перервами пробув я на селі до початку 1883 року. По смерти В. Барвінського працював я якийсь час в „Дѣлѣ". В тім часі запросив мене д. В. Федорович до Вікна і поручив міні написати біографію єго батька Івана Федоровича. Праця та занимає мене від кількох літ і дала міні можність познакомитися докладно з історією Галичини особливо в 30-их і 40-их роках. В 1883 і 1884 р. працював я при „Зорі", котру редагував 1886. В 1887 вступив я до редакції „Kurjera Lwowsk'ого".

Писательство моє почалося дуже вчасно. Ще в третій нормальній клясі (т. є. в р. 1865) зачав я списувати казки, котрі дуже гарно вміли розказувати деякі мої шкільні товариші. Будучи в третій і четвертій клясі гімназіяльній зачав я списувати пісні народні. По кількох літах у мене їіх зібралося звиш 800. В тімже часі, а особливо в висшій гімназіі, я напсував богато паперу, пишучи драми, поезіі, перекладаючи всяку всячину (письмо святе, Гомера, Софокла, Нібелюнгів, Рукопись Короледворску і т. и.). Перші мої вірші друковалися в „Друзѣ" 1884[2] року. В р. 1885[2] і 1886[2] надрукував я в тій часописі першу свою більшу повість „Петрії і Добущуки", писану під живими впливами не стілько традицій народних, скілько Е. А. Гофмана і Е. Сю. В р. 1876 видав я осібною книжечкою

[1] В рукоп. приходить „е" замість „є".
[2] Всі ті дати мильно переписані; мав бути: 1874, 1875, 1876.

збірник своіх віршів „Баляды и розказы“. В тім же році під впливом белєтристики великоруськоі, особливо Льва Толстого і Тургенева, а також Ем. Золя, зачав я писати ряд дрібних ескізів і новель („галицких образків“), в котрих задумав, не вяжучи ся з гори ніяким планом, змалювати житє галицького народа у всіх єго верствах і проявах, в міру того як досвід житя[1] введе мене в стичність з ріжними тіпами і моментами того житя. Так повстало ще в 1876 році пять образків, з котрих тілько два (Лесишина челядь і Два приятелі) надруковані були в Днѣстрянцѣ. В тімже дусі розпочав я 1877 р. ряд очерків під загальним заголовком „Борислав“; з них три надруковані були в „Друзѣ“ 1877, четвертий „Boa Constrictor“, розпочатий в тім самім році, скінчений був 1878 і надрукований в „Громадськім Друзі“, „Дзвоні“ й „Молоті“, що видавав ся[2], разом з М. Павликом. Дальші образки з житя як простого народу так і інтелігенції руськоі друковалися в „Громадськім Друзі“ (Патріотични пориви), в польськім журналі Tydzień 1878 („Ruteńcy“, три образки), в Дрібній Бібліотеці („На дні“), „Сьвіт“ („Добрий заробок“), Календарѣ „Просвѣти“ (Історія моеі січкарні, Ліси і пасовиска, Сам собі винен), Правді 1879 (Оловець), „Дѣлѣ“ (Грицева шкільна наука, Цигане, Пироги з черницями), Славянськім альманаху (Микитичів дуб), Зорѣ, Prawdzie, Kraju, Kurjer[ze] Lwowskim, Ruchu, Przeglądzie Społecznym, Ватрѣ, Kurjer[z]e Warszawskim і в Руско-Украінській бібліотеці Олесніцького. Крім того написав я для Сьвіта роман „Борислав сьміеся, на конкурс „Зорѣ 1882 історичну повість „Захар Беркут“, на конкурс „Kurjera Warszawskiego“ роман Лелюм і Полелюм, в р. 1886 недруковану досі комедію „Рябина“, в р. 1885 поему „Святий Валентій“, а в 1887 поему „Панські жарти“, що ввійшла в склад виданого в тімже році збірничка поезій „З вершин і низин“.

З перекладів назву Гейне „Німеччина“, зачата ще 1876, докінчена 1882; „Фавст“ Гете, розпочатий ще 1875, докінчений і виданий 1882, „Розбитий збанок“ Кляйста (для театру Грин. і Бібер.), Натан мудрий Лессінга (в рукописі), деякі пєси з Віктора Гюго, Гете, Гайне, Ленау, Шеллі, „Каін“ Байрона, „Княгиня Трубецка“ Некрасова, „Мертві душі“ Гоголя, деякі пєси Щедрина, Помяловського, Золя, Брет-Гарта, Марка Твейна і др.

З наукових річей згадаю „Мисли о еволюції в історіі людскости“ друковані в „Сьвіті“, розпочаті тамже. „Причинки до оціненя творів Т. Шевченка“, статтю „Жіноча неволя в піснях народних“ друковану в „Зорѣ“ і ряд рецензій і статей публіцістичних в „Правдѣ“, „Дѣлѣ“, „Зорѣ“, а також ряд кореспонденцій про руські справи в „Prawdzie“, „Kraju“ і кілька статей в „Głosie“.

II.

Hochverehrter Herr!

Verzeihen Sie, dass ich auf das werthe Schreiben der Redaktion Ihres „Konversations-Lexikons“ vom 5. November vorigen Jahres erst jetzt antworte. Im November und December war ich vom Lemberg abwesend, und erst heute am 15. Jänner fiel mir Ihr Schreiben zufällig in die Hand. Ich hoffe jedoch, meine Antwort wird nicht zu spät kommen, und bitte zugleich im Voraus meinen Dank anzunehmen für die gütige Absicht, meinen Namen und nähere Details über mein Leben und Wirken in Ihrem Ergänzungsbande zu publizieren.

[1] В рукоп „жида“.
[2] Мильно переписано; має бути: я.

Statt schablonenhafter Antworten auf Ihren Fragebogen schicke ich Ihnen hier eine kurze Skizze über mein Leben und Wirken.

Ich heisse Ivan Franko, bin ein Ruthene (Ukrainer), Bauernsohn, in Nahujewyči, Galizien, Bezirk Drohobycz, im Jahre 1856, August, geboren. Mein Vater war neben seinem Bauernstande auch ein Schmied und hiess mit dem Vornamen Jakob. Nach zweijähriger Dorfschule im benachbarten Dorfe Jasenycia Solna absolvirte ich in drei Jahren die vierklassige Normalschule im Basilianerkloster in Drohobycz, und daselbst auch das Realgimnasium, wo ich im Jahre 1875 das Maturitätszeugnis mit vorzüglichen Noten aus allen Gegenständen erhielt. Meine Universitätsstudien in Lemberg (klassische Philologie und ruthenische Sprache und Literatur) wurden im Juli 1877 durch eine Verhaftung unterbrochen, welche eine, fast achtmonatliche Untersuchungshaft, einen politischen Prozess wegen sozialistischer Ideen und eine sechswöchentliche Gefängnisstrafe nach sich zog. Dieser Prozess hatte keine juridischen Nachwirkungen, und ich konnte hernach die Universität weiter frequentieren. Da ich aber auf einen amtlichen Dienst im Voraus resignierte, so hörte ich an der Universität ausser ruthenischen Vorlesungen auch freie Kurse der Psychologie, Paläontologie und Nationalökonomie. Früh auf eigenen Broterwerb angewiesen genos[s]ich im letzten Jahrgange des Gimnasiums und in drei ersten Semestern der Universität ein kleines Stipendium aus den Landesfonds, welches mir aber für den vierten nur um eine Woche unvollendeten Semester, trozdem er von der Universitätsbehörde als giltig bezeugt wurde, vom Landesausschus[s] wegen des Prozesses nicht ausgezahlt (wurde). Im Jahre 1878—79 gab ich zusammen mit M. Pawłyk eine im sozialistischen Geist redigirte Monats[s]chrift „Hromadśkyj Druh" (Gemeindefreund) heraus, welche aber schon nach dem zweiten Hefte wegen der regelmäs[s]igen polizeilichen Konfiskationen aus einem Periodikum in eine Reihe von Sammelschriften unter verschiedenen Titeln, aber mit fortlaufender Paginirung verwandelt wurde. Solcher Sammelschriften erschienen zwei unter den Titeln „Dzwin" (Glocke) und „Mołot" (Hammer), welche beide aber ebenfalls von der Polizei konfiszert wurden, so dass die ganze Publikation, welche schliesslich unter dem Gesammttitel „Młot" von mir mit einer inhaltsangabe versehen wurde, gegenwärtig eine grosse bibliographische Seltenheit ist. In dieser Zeitschrift erschien meine erste grössere Erzählung „Boa Constrictor", welche seitdem in einer Buchausgabe herausgegeben und in die deutsche Sprache übersetzt worden ist (gedruckt in der Wiener „Zeit"), von mir aber nach dreissig Jahren in einer totalen Umarbeitung herausgegeben wurde. Da meine Lage im Wintersemester 1879 unhaltbar wurde, fuhr ich auf eine Privatlektion nach Berezów im Bezirk Kołomyja, wurde aber unterwegs von Gendarmen verhaftet und wegen eines ganz haltlosen Verdachts drei Monate in Gefängnis gehalten, worauf ich als schuldlos aus dem Gerichtsgefängnis zwar freigelassen, von einem Bezirksrichter aber per Schub nach Drohobyč und von da in mein Geburtsdorf geschickt wurde. Nach einigen Wochen kehrte ich aber nach Bereziw zurück, verlebte aber vor der Ankunft eine schwere Woche in Kołomyja, wo ich meine Erzählung „Na dni" schrieb, welche bald darauf von meinen Freunden in Lemberg herausgegeben wurde und später auch ins Deutsche unter dem Titel „Der Bodensatz" übersetzt worden ist (gedruckt in der Wiener „Arbeiterzeitung"). Nach Bereziw kam ich fieberkrank, erholt dort aber meine Gesundheit zurück, verlebte dort zwei Monate und kehrte dann wieder nach Nahujewyči zurück. Im Herbst des Jahres 1880 war ich wieder in Lemberg und besuchte die Universität im Wintersemester. Mit Anfang des Jahres 1881 begann ich mit meinem Freunde Iwan Bełej eine Monatsschrift „Świt" (Die Welt) herauszugeben. Dort erschien unter anderen meinen Arbeiten die Erzählung „Borysław śmije sia" (Borysław lacht), ein Glied in der zwangslosen Reihe meiner Erzählungen über die Verhältnisse der ostgalizischen Naftagruben, zu welcher auch „Boa Constrictor" und der später geschriebene „Millionär" gehören. Da die Zeitschrift

bis Ende des Jahres 1881 nicht erlebte, blieb auch diese meine Erzählung unvollendet. In dieser Zeitschrift druckte ich auch einen längeren Artikel „Gedanken über die Evolution in der Geschichte der Menschheit", wo ich mich bemühte auf Grund der modernen Evolutionstheorie eine einheitliche Weltanschauung und auch Geschichtbetrachtung zu konstruiren.

Noch im März 1881 verliess ich Lemberg wieder, kehrte in mein Heimatsdorf zurück, wo ich mit Frühling desselben Jahres eine schwere Tifuskrankheit überstand und dann die Übersetzung der ersten Teils von Göthes „Faust" vollendete, welche noch in demselben Jahre in Lemberg gedruckt wurde. Das ganze übrige Jahr 1881 bis zum Herbst des Jahres 1882 brachte ich im Dorfe zu, meistenteils mit der gewöhnlichen Bauernarbeit beschäftigt. Im Herbst 1882 schrieb ich infolge eines Konkurses eine historische Erzählung „Zachar Berkut"; diese Erzählung brachte mir nicht nur die aufgesetzte Prämie von 100 Gulden, sondern auch die Einladung des Prämienausschreibers Emil Partyckyj, i[h]m bei der Redaktion der „Zorja" zu helfen und sogar an seinem bescheidenen Mittagstisch eines alten Hagestolzen teilzunehmen. Dies gab mir die Möglichkeit Nahujewyči zu verlassen und mich in Lemberg anzusiedeln. Da die Arbeit bei der „Zorja" nicht viel Zeit brauchte, so nahm ich die im Winter 1883 erfolgte Einladung des reichen Gutsbesitzers Ladislav Fedorowicz gerne an, auf sein Gut Okno im Skałater Bezirke zu kommen, um dort auf Grund eines reichen Familienarchivs eine ausführliche Biographie des Jan Fedorowicz, Vaters des gegenwärtigen Eigentümers, zu verfassen. Ich ging rasch an die Arbeit und machte während meines dreimaligen Aufenthaltes in Okno in den Jahren 1883—1885 eine Menge interessanter Auszüge aus Briefen und Tagebüchern des Fedorowicz, brachte auch einen Band Kopien von verschiedenartigen Dokumenten heim, welche ein im Gutshause weilendes Fräulein Marie Karnecka für mich eingehändig verfertigte. In dieser Zeit, während welcher ich vom Herrn Fedorowicz eine bescheidene Unterstützung von 25 Gulden monatlich bezog, machte ich in Lemberg eigehende Studien über die Zeiten vor dem Jahre 1848 in Österreich, und speziell in Galizien, und schrieb den ersten Teil der Biographie des Jan Fedorowycz, welcher einen, nicht ganz kleinen Band füllen würde (im Ganzen 12 umfangreiche Kapitel) in ruthenischer Sprache, welche bisher aber als Privateigentum des Herrn L. Fedorovicz Manuskript geblieben sind.

In den Jahren 1883—6 nahm ich einen ziemlich regen Anteil an der sozialistischen Propaganda und Arbeiteragitation in Lemberg und lebte von Kor(r)espondenzen, die ich an die Warschauer polnische Wochenschrift „Prawda" und an die Petersburger polnische Wochenschrift „Kraj" schrieb. Im Jahre 1884 wurde ich auch Mitarbeiter der ruthenischen Zeitschrift „Diło" (Das Werk), wo ich eine Menge Artikel, besonders ökonomischen und sozialpolitischen Inhalts schrieb. Für die von der Redaktion des „Diło" herausgegebene „Bibliothek der besten Romane" übersetzte ich Gogols „Tote Seelen". In der literarischen Zeitschrift „Zorja" veröffentlichte ich im Jahre 1883 ein religionswissenschaftliches Studium über die Sintflut auf Grund der damals erschienenen gleichnämigen Studie des Prof. Eduard Suess, befasste mich aber eingehender mit dem biblischen Sintflutbericht, in welchem ich zwei verschiedene Redaktionen Wers nach Wers unterschied, was bei Prof. Suess nicht getan war. Anfangs Mai 1886 heiratete ich in Kiev und lebe seither mit meiner Frau und den vier Kindern in Lemberg. Im Jahre 1887 war ich sechs Wochen lang Correspondent der vom Herrn L. Fedorowicz in Tarnopol veranstalteten ethnographischen Ausstellung, welche zu Ehren der Reise des Kronprinzen Rudolf durch Galizien veranstaltet wurde. Seit Juli 1887 wurde ich Mitarbeiter der polnischen Zeitschrift „Kuryer Lwowski" und blieb an dieser Stelle volle zehn Jahre. Hier publizierte ich ausser einer Menge politischer und ökonomischer Artikel auch eine Reihe Erzählungen und literarischer Studien und erübrigte noch die Mittel meine Universitäts-

studien zuvollenden, zu welchem Zweck ich den Sommersemester 1891 in Czernowitz absolwiren musste. Im J. 1894 nahm ich Urlaub von der Redaktion des „Kuryer Lwowski“ und verbrachte zwei Semester in Wien, wo ich unter Prof. Jagič me ne slavistischen Stud en vervollständigte und im Juli 1894 den Doktordiplom erhielt.

Seit 1889 neigte ich mehr zur wissenschaftlichen Arbeit und verfasste damals meine erste grössere Arbeit über Iwan Vyšeńskyj, einen Athosmönch und ruthenischen Schriftsteller aus dem XVI Jahrh., welche ich erst im Jahre 1894 zum Druck brachte. Als Dissertation zum Doktorat in Wien legte ich eine ausführliche Studie über den altchristlichen Roman „Barlaam und Josaphat“ mit einer spezielen Untersuchung der Parabel von Einhorn und ihrer, wie es mir damals schien, altbulgarischen Überarbeitung. Die Abhandlung über den Romanselbst habe ich später gründlich umgearbeitet und um eine ausführliche Analyse des Inhalts erweitert; sie ist in den J. 1896—97 in den ruthenisch herausgegebenen „Mitteilungen der Ševčenko Gesellschaft in Lemberg“ und auch als Separatabdruck erschienen. Die Abhandlung über die Parabel vom Einhorn wurde auch überarbeitet und durch neuere Literatur vervollständigt und erschien in bulgarischer Übersetzung im „Sbornik“ des bulgarischen Ministeriums der Aufklärung Bd. XIII.

Unterdessen brachten es die politischen Umstände dazu, dass sich eine Anzahl junger intelligenter und unabhängiger Ruthenen in Lemberg zusammenfanden und beschlossen, eine radikale Bauernpartei im Lande zu gründen, welche dem bisherigen ruthenischen Parteigewirr und Program[m]losigkeit der Intelligenz ein Ende machen sollte. Es wurde eine Zeitschrift „Narod“ (Das Volk) gegründet, deren erster Jahrgang 1890 die beste und tüchtigste publizistische Leistung ist, welche die ruthenische Literatur überhaupt aufzuweisen hat. Gleichzeitig begann im Lande, besonders in einigen mehr aufgeklärten Bezirken, wie Kołomyja, Tarnopol, Stanisławów, eine lebhafte Agitation. Es wurden Versammlungen zusammengerufen, an denen Tausende von Bauern teilnahmen, und auf welchen, neben den intelligenten Rednern, sich auch zahlreiche talentirte und ausgezeichnete Bauerredner hervortaten. So entstand die denkwürdige radikale Agitation in Galizien, welche für das ganze ruthenische Volk, für die Bauern so gut, wie für die Intelligenz, eine wahre Schule der politischen Rechte und des Konstitutionalismus wurde, und dabei auch die kräftigsten Antriebe zur ökonomischen Organisation und Selbsthilfe gab. Trotz meiner Mitarbeiterschaft in „Kuryer Lwowski“ stand ich bis zum Jahre 1897, so zu sagen, in der Mitte dieser Bewegung, und zog mich erst 1898 von derselben zurück, um mich der literarischen und wissenschaftlichen Arbeit ganz hinzugeben.

Bald nach meiner Verheiratung 1886 erschien das erste Bändchen meiner Gedichte „Aus Höhen und Tiefen“, wo das grössere epische Gedicht „Pański żarty“ (Scherze eines Gutsherrn) das Wichtigste war und wo das Leben des ruthenishen Volkes in der Hörigkeit, so wie das Moment der Befreiung am 3 Mai 1848 dargestellt wurde. Zwei Jahre später erschien die erste Sammlung meiner Novellen (20 Nummern) unter dem Titel „W poti czoła“ (Im Schweisse des Angesichts), wo allerlei Scenen aus dem Leben der Kinder, Schuljugend, Bauern, Zigeuner, Juden und intelligenter Städter, arbeitenden Volkes dargestellt waren. Die Sammlung erhielt von der russischen Zensur Einlass nach Russland, wurde später ganz ins Russische übersetzt und in der ruthenischen Sprache in Kiev in zwei Bänden unter demselben Titel wieder gedruckt. Im Jahre 1894 erschien die zweite sehr vermehrte Ausgabe meiner Gedichte unter demselben Titel „Aus Höhen und Tiefen“, wo unter Anderem auch meine Erlebnisse im Gefängnis[s] (Gefängnissonette, Jüdische Melodien) verwertet wurden. In den Jahren 1893—4 gab ich unter der Firma meiner Frau eine literarisch-wissenschaftliche Monats-s]chrift „Żytje i Słowo“ (Leben und Wort) heraus, welche sowohl in literarischer

als auch in wissenschaftlicher Hinsicht als erste europäische Revue betrachtet werden kann. Sie erschien zweimonatlich und hielt sich pünktlich zwei Jahre. In diesen zwei Jahrgängen, welche zusammen 4 Bände bilden, erschien mein Roman „Osnowy suspilnosty" (Stützen der Gesellschaft), welcher aber unvollendet blieb. Da ich nicht im Stande war, die Revue in dieser Form weiter zu führen, weil die Zahl der Abonnenten den Kosten zu wenig entsprach, gab ich mit Hilfe der russischen Ukrainer in den Jahren 1895—6 zwei halbe Jahrgänge (zu sechs Heften) einer politisch-literarischen Monats[s]chrift unter demselben Titel heraus. Im J. 1893 schrieb ich in Wien im letzten Herbstmonat eine grössere Novelle (über zehn Druckbogen) unter dem Titel „Für den häuslichen Herd". Diese Erzählung, ursprünglich in polnischer Sprache geschrieben, wurde aus dem polnischen Manuskript ins Deutsche übersetzt, und erschien in der Sonntagsbeilage des Berliner „Vorwärts" im J. 1894. Der ruthenische Text erschien erst 1896 als Bejlage zu der Monats[s]chrift „Żytje i Słowo". Mein[e] Wiener Aufenthalt hat mir die persönliche Bekanntschaft verschiedener Männer verscha(f) ft, deren Freundschaft mir zu Ehre gereicht. Ich nenne unter ihnen prof. Jagić, Dr. Adler, der Herausgeber der „Arbeiter-Zeitung", Prof. Singer und Dr. Kanner, Herausgeber der „Zeit", Abg. Pernerstorfer, u. A. Seit dem J. 1894 wurde ich langjähriger Mitarbeiter der „Zeit", solange sie als Wochenschrift erschien, und habe darin eine lange Reihe ausführlicher über verschiedenartige galizischen Zustände, sowie eine Reihe politischer Märchen ebenfalls über galizische Zustände publizirt. Mein Artikel über „Adam Mickiewicz als Dichter des Verrates" hat mir eine beispiellose Hetze seitens der Lemberger polnischen Presse und mein Ausscheiden aus dem „Kuryer Lwowski" zugezogen.

Da eines meiner ersten gedruckten Gedichte im J. 1874 in der Lemberger Studentenzeitschrift „Druh" (der Freund) erschienen war, so beliebte es meinen Lemberger Freunden im J. 1899 das 25 Jubiläum meiner schriftstellerischen Tätigkeit zu feiern. Ich wehrte mich dagegen, musste es aber doch ertragen, zumal da mein Jubiläum mit der Feier des 100-sten Jubeljahres der Wiedergeburt der ukrainischen Literatur zusammenfiel. Als ein kleines Nationalgeschenk bei dieser Feier erhielt ich 1000 Gulden, welche zusammen mit der Mitgift meiner Frau, die nach Realisierung der russischen Papiere 6000 Gulden ausmachte, mir ermöglichte an Gründung eines eigenen Heims zu denken. Meine Verdienstverhältnisse nach der Ausscheidung von der polnischen Presse gestalteten sich etwas besser, da ich als Mitredakteur und später als einziger Redakteur der Monats[s]chrift „Literaturno-naukowyj Wistnyk" (Literar-wissenschaftlicher Bote), welche im J. 1899 von der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg gegründet wurde, einen festen Gehalt von 100 Gulden monatlich zugesichert bekam. Die Arbeit am „Boten", welche ich volle acht Jahre gewissenhaft führte, liess mir Zeit und Musse übrig, eine lange Reihe origineller wissenschaftlicher Arbeiten, so wie einige sehr wichtige wissenschaftliche Publikationen zu produzieren. Unter den originellen Arbeiten nenne ich zuerst „Der heil ge Clemens Romanus, Geschichte einer Legende", in welcher ich nach eingendem Studium die Enstehung, den historischen Wert, verschiedene Bearbeitungen und Abzweigungen der Legende durch viele Jahrhunderte verfolgte, und bei dieser Gelegenheit solche Temen, wie die Pseudo-Klementinen und der ältere griechische Anagnorismenroman, mit dem sie genetisch[1] zusammenhängen, weiter der Cyklus der chersonesischen Legenden und die mit ihnen ziemlich lose zusammenhängenden Legenden von den Slavenapostel[n] Konstantin und Methodius, so wie schliesslich den Klemenskult in Altrussland und in Italien und schliesslich versprengte Abzweigungen der Klemenslegende bei verschiedenen westeuropäischen Völkern mehr oder weniger ausführlich bearbeitet wurden. Der Ertrag meines Studiums der Legenden über die Slavenapostel im Zusammenhang mit den chersonesischen Klemenslegenden

[1] У рукоп. genötisch.

wurde von mir deutsch in „Archiv für slavische Philologie" Bd... dargelegt, und von russischen Gelehrten Lavrov im russischen Jurnal des Ministeriums der Aufklärung in einer gewissenhaften Analyse auch dem russischen gelehrten Publikum vermittelt. Von meinen weitern Studien, welche vorwiegend in den „Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg", teilweise auch in der „Kievskaja Starina" erschienen sind, nenne ich hier nur: „Chmelnyckyjś Zeit 1648 - 9 in zeitgenössischen polnischen Gedichten", wo auf Grund der polnischen zeitgenössischen Dichtungen gezeigt würde, dass die damaligen Polen, und so gar die Italiener im Chmelnyckyj nicht einen Räuberhauptmann, sondern einen Volksführer sahen, welcher sich des Zieles bewusst war, ein besonderes Reich zu gründen. Die meisten meiner wissenschaftlicher Arbeiten gründen sich auf die von mir entdeckten oder kritisch hergestellten Texte älterer Denkmäler des südrussischen Schrifttums. Eine Reihe der diesbezüglichen Handschriften des XVI—XVIII Jhdt[s] (zwanzig an der Zahl), sämmtlich diesseits und jenseits der Karpathen entstanden und sämmtlich nichtkirchlichen Inhalts habe ich eingehend beschrieben und mit einer Einleitung unter dem Titel „Karpatho-ruthenisches Schrifttum" herausgegeben. Der von mir entdeckte Text eines polnisch-ruthenischen Krippenspiels gab mir Anlass zu einem erschöpfenden Studium dieser Abart des mittelalterlichen Theaters und führte mich zu der Folgerung, dass wir in diesem polnisch-ruthenischen Krippenspiel keineswegs eine Reihe vom deutschen oder lateinischen Weihnachtspiel, sondern eher ein literarisches Überrest der alten Skomorochenspiele zu erblicken haben, welche direkt an das türkische Karagözspiel anschliesst, wie dieses seinerseits seinen Ursprung vom griechischen Mimus nicht verläugnen kann.

Drei Arbeiten habe ich den ukrainischen Volksliedern gewidmet. Die eine „Kozak Płachta" versucht auf Grund eines im J. 1625 in Krakau mit gottischen Lettern publizierten ruthenischen Volksliedes die späteren Umwandlungen und Abzweigungen dieses Liedes im Munde des ruthenischen, so wie des polnischen Volkes vergleichend zu studieren. Die andere „Das Lied vom Recht und Unrecht" (Pisnia pro prawdu i neprawdu) gibt aus der Zusammenstellung der Volks-und Literaturerzeugnissen anderer Völker zu diesem Tema ein interessantes Bild dessen, wie der Kontrast zwischen Recht und Unrecht bei verschiedenen Völkern begriffen und dargestellt wird. Der Weg der Forschung führt hinaus bis zu dem verlorenen Gedichte des Aristoteles „Herkules auf dem Scheidewege" und zu einem grossartigen poetischen Erguss über den Kampf des Rechtes mit dem Unrecht in der Zend-Avesta. Die dritte Arbeit, die ich im J. 1907 unternommen habe, und von welcher bereits ein Band erschienen ist, bezweckt eine mehr wenig[er] systematische Zusammenstellung der wichtigsten historischen Volkslieder des ukrainschen Volkes mit möglichster kritischer Herstellung ihrer Texte auf Grund aller früherer Ausgaben, und wo möglich, neuer oder alter Handschriften. Im ersten Bande wurde auf solche Weise 25 Lieder textlich hergestellt und wissenschaftlich studiert, also auch mir Paralellen bei anderen Völkeren vergliechen. Die Lieder gehören sämmtlich dem XVI und der ersten Hälfte des XVII Jahrhunderts und die bemerkenswertheste Gruppe unter ihnen erzählt herzergreifende Vorfälle aus der Zeit der Türken-und Tatareneinfälle.

Der populäre Zug der 90-er Jahre brachte es mit sich, dass ich populär gehaltene dichterische Umarbeitungen von abendländischen und orientalen Dichtungen ausführte, nämmlich „Lys Mykyta" (Reineke Fuchs) auf Grund der altfranzösischen Renard-Dichtung, „Abu-Kassims Papuschen", in welchem ich das kurze arabische Märchen in ein ausführliches Poem umarbeitete, „Don Quixote" von Cervantes, wo ich eine Anzahl Abenteuer des ersten Teiles und den Schluss des zweiten Bandes in Wersen bearbeitete, und schliesslich das zweite orientale Märchen aus dem „Tausend und ein Tag", nämlich „Bassim der Schmied" auch zu einem umfangreichen, humoristischen Gedicht umarbei-

tete. Diese Umarbeitungen haben grossen Beifall gefunden und die erste von ihnen ist im vorigen Jahre in der vierten Ausgabe erschienen. Für die Gesellschaft „Proświta" (Aufklärung) habe ich im Jahre 1898 als dem fünfzigsten Jubeljahre der Aufhebung der Frohnarbeit in Galizien eine populär gehaltene, aber durchaus wissenschaftiche „Geschichte der Frohnarbeit und ihrer Aufhebung in Galizien im J. 1848" geschrieben, deren erste Auflage von 5000 Exemplaren bereits erschöpft ist. Als Ergänzung zu dieser Arbeit gab ich im J. 1907 in einem speziellen Band des von der Ševčenko-Gesellschaft herausgegebenen Archivs eine „Geschichte der Gründung und Aufhebung der Gemeindespeicher in Galizien" sam[m]t den Dokumenten, wodurch ich eine durch die galizisch-polnische Forschung mehr als ein halbes Jahrhundert verheimlichte Sache gründlich aufklärte. In demselben Jahre habe ich auch durch die Publikation eines polnischen zeitgenössischen Gedichtes die bisher ziemlich mysteriöse und durch polnische Memoiristen zu einer grossen Katastrophe aufgeblähte Geschichte der sog. Polenmassacre in Humańj 1768 durch die genaue Darstellung eines Augenzeugen auf das richtige, sehr bescheidene historische Maas zurückgeführt. Im „Literarisch-Wissenschaftlichen Boten" publizierte ich im letzten Decennium eine lange Reihe literarischer Kritiken und Studien, einen grossen Roman „Die Kreuzwege", und den zweiten „Das grosse Rauschen", sowie eine Anzahl kleinerer Erzählungen. Ausserdem gab ich unter dem Titel „Geheimnisse des poetischen Schaffens" Proben einer psychologischen Analyse des poetischen Schaffens des ukrainischen Dichters Ševčenko nach der von Du Prel (Psychologie der Lyrik) eingeschlagenen Methode. Unter dem Titel „Aus zwei letzten Dezennien" gab ich in derselben Revue eine Schilderung der Entwicklung des Ideenganges der galizisch-ruthenischen gesellschaft auf Grund meiner eigenen Erfahrungen. In derselben Zeit erschienen von mir fünf kleinere Gedichtsammlungen: „Welke Blätter", „Mein Ismaragd", „Aus den Tagen der Sorge", „Sagen und Gedichte" und „Semper tiro" und ausserdem als besonderer Band das grosse Gedicht „Moses". Zu verschiedenen Zeiten gab ich auch einen Band Übersetzungen von Heines Gedichten (Deutschland, mehrere Fabeln, politische Gedichte und Disputation), einen Band Übersetzungen des böhmischen Satirikers Karl Havliček (darunter die Tiroler Elegien, König Laurin und die Taufe des heiligen Vladimir); Goethes „Helena und Faust" (der dritte Akt des zweiten Teils); Sophokles Oedip der König. In derselben Revue gab ich auch Übersetzungen[1] von einer Anzahl der Gedichte von K. F. Mayer, Victor Hugo (darunter der erste Monolog und der dritte Akt des „Torquemada") und schliesslich eine reichhaltige Auswahl der lesenswerthesten Stellen der „Divina-Comoedia" von Dante mit fortlaufender Inhaltsanalyse und einer ausführlichen Einleitung über das Mittelalter und seine Weltanschauung mit Bezug auf Dantes Dichtung; diese letztere Arbeit wurde auf Grundlage der vortrefflichen Monographie meines Freundes Karl Federn, aber doch an vielen Stellen von mir selbständig ausgearbeitet.

Gleichzeitig mit diesen Arbeiten leitete oder eigentlich besorgte ich einige mehr oder weniger umfangreiche Publikationen, so z. B. den fünften Band der „Ethnographischen Sammlung" der Ševčenko-Gesellschaft, welcher eine Menge ethnographischen Materials von den gewöhnlich am wenigsten berücksichten Zweigen der Volkstradition enthält (Volksglauben, Huzulische Beschwörungen, Volkstraditionen über die Hörigkeit, Bettlergebete und ähnliches). In derselben „Ethnographischen Sammlung" sind auch bis her fünf Bände meiner Sammlung der „Sprichwörter des galizisch-ruthenischen Volkes" erschienen. Je zwei Bände der „Ethnographischen Sammlung" bilden zusammen einen Band der Sprichwörtersammlung von wenigstens 600 Seiten Text. Jedes Sprichwort mit eventuellen Varianten wird besonders erklärt und, wo es möglich ist, anderssprachige Pa-

[1] У рукоп. Übersätzungen.

ralellen nachgewiesen. Die Sammlung, welche drei solche Bände oder sechs Halbbände füllen soll, ist nun ihrer Vollendung nahe.

Eine zweite ähnliche Arbeit habe ich unter dem Titel „Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur" unternommen, wo die ersten vier Bände einen nach Möglichkeit vollständigen Żyklus der apokryphen Literatur, welche in verschiedenartigsten südrussischen Handschriften seit dem 10-ten Jahrhundert aufgespeichert worden ist, in folgenden vier Gruppen systematisch geordnet und wissenschaftlich bearbeitet bringen: 1. Alttestamentliche Apokryphen, 2. Apokryphe Evangelien, 3. Apokryphe Apostelgeschichten, 4. Eschatologische Apokryphen. Diese vier Bände sind im Laufe der letzten zehn Jahre erschienen, jeder nachfolgende reicher an Material und interessanter als sein Vorgänger. Der fünfte, gegenwärtig in Druck sich befindende Band soll eine Reihe interessantester und ältester, apokrypher und authentischer Heiligenleben und Legenden bringen. In Aussicht genommen ist noch ein sechster Band, welcher neben Supplementen zu den vier ersten Bänden noch eine reichhaltige Sammlung von handschriftlich erhaltenen falschen Gebeten und Beschwörungen enthalten soll.

Die Beschäftigung mit diesen alten Denkmälern der Sprache und Literatur hat mir die Möglichkeit gegeben einige wichtige wissenschaftliche Entdeckungen zu machen, welche ich teilweise in der „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft", teilweise in „Archiv für slavishe Philologie" deutsch veröffentlichte. In der letztgenannten Zeitschrift gab ich im Bd. XXIV eine kleine Bemerkung zum altpolnischen Lied „Bogurodzica" über die Lesung eines bisher unverstandenen Verses, welche, wie der Mitredakteur des „Archiv", Prof. A. Brückner, sich ausdrückte, ein wahres Ei des Kolumbus für das Verständnis[s] dieses ältesten polnischen Sprachdenkmals geworden ist, und nur auf Grund der genauen Kenntniss des Kirchenslavischen möglich war. In derselben Zeitschrift veröffentlichte ich im Bd. XXIX meine Bemerkungen über die Composition der ältesten südrussischen Chronik, des einzigen, auf uns gekommenen Heldengedichter „Das Lied vom Ihors-Zuge", so wie eine aus dem Griechischen in(s) Kirchenslavische übersetzte Mönchslegende, welche sich als Original des im „Kijever Paterikon" enthaltenen und bisher nicht nur als originell, sondern auch als ein wichtiger Beitrag zum Leben eines Novgoroder Metropoliten betrachteten Erzählung erweist.

In der „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft" habe ich als Beiträge aus dem Kirchenslavischen zu der ältesten Kirchengeschichte vier Artikel beigesteuert, welche säm[m]tlich kleine Entdeckungen bisher unbekannter Texte sind. So ist der erste Beitrag ein Schluss des Pseudoklementinen Romans, der zweite zeigt im Martyrium der heiligen Photinia Überreste eines christlichen karthaginesischen Romans; der dritte aus einem altbulgarischen Texte übersetzt gibt uns einen beträchtlichen Abschnitt der apokryphen Petrus-und Paulusgeschichte, welche Lipsius aus vorhandenen katholischen Umarbeitungen in solcher Reinheit nicht rekonstruiren konnte. Der vierte Beitrag endlich gibt einen volständigen Text der seit dem Dekret des Gelasius vom J. 495 verschollenen und von vielen Gelehrten vergebens gesuchten Offenbarung des hl. Stephanus.

Zum Schluss sei noch daran erinnert, dass ich mit den Mitteln eines im ukrainschen Herausgeberverein niedergelegten Shakespeare-Fond zehn Dramen des englischen Dichters in der Übersetzung des P. Kuliš zum Druck redigirt und mit literarhistorischen Einleitungen versehen habe. Auch an der Gesammtausgabe der Werke des Bukowiner Dichters Joseph Fedjkowycz habe ich teilgenommen, und den umfangreichen ersten Band (Gedichte), so wie den kleineren dritten Band (Übersetzungen von Dramen, darunter Hamlet und Makbet von Shakespeare, welche der Dichter mehrmals überarbeitete) herausgab. Meine letzte und schwi[e]rigste Herausgeberarbeit war die Herausgabe der Gedichte des Taras Ševčenko, bei der es sich darum handelte aus unzähligen Vari-

anten, welche sich in den bisher gedruckten Ausgaben, so wie in den Handschriften des Dichters selbst vorfanden, einen nach Möglichkeit vollständigen und poetisch vollwertigen Text herzustellen. Diese Arbeit kostete mich sehr viel Mühe, da jeder Bogen, auch wegen der durchgehends durchgeführten Akzentuirung der Worte, fünf oder sechs Korrekturen erheischte. Ich glaube aber, meine Arbeit gewissenhaft und gut gemacht zu haben, und den Gedichten des Ševčenko, ohne seinem Texte irgendwo auch nur mit einem Worte Gewalt anzutun, eine frische, lebenswahre und durchaus poetische Physiognomie gesichert zu haben.

Im Jahre 1902 bezog ich mein neues Haus, im J. 1907 legte ich die Redaktion des „Literar-Wissenschaftlichen Boten" nieder, hauptsächlich aus dem Grunde, weil seine Drucklegung nach Kiev versetzt wurde, und arbeitete im Jahre 1907 rastlos an einer grossangelegten Literaturgeschichte des ukrainischen Volkes, deren Skizze, etwa 20 Druckbogen ich bis zum Ende des XVIII-ten Jahrhunderts ausführte. Von ihr ist bisher nur die Einleitung als eine besondere Arbeit „Theorie und Entwickelung der Literaturgeschichte" im Druck erschienen.

Ich hatte seit jeher die Gewohnheit, alles von mir Geschriebene mit meinem vollen Namen zu unterschreiben. Doch brachten es zuweilen die Verhältnisse mit sich, dass meine Beiträge, z. B. in der „Kiejevskaja Staryna", mit Myron, oder nur M*** gezeichnet wurden.

Ich füge noch hinzu, dass ich mich auch in Drama versucht habe. Mein Drama aus dem Bauernleben „Gestohlenes Glück", meine Komödie aus dem Leben eines Schullehrers „Quem Di odere" und mein einaktiges Lustspiel „Meister Čyrniak" hatten überall, wo sie gut gespielt wurden, einen scenischen Erfolg. Unter den von mir in Handschriften entdeckten älteren Werken befindet sich auch ein ruthenisches Mysterium über die Passion Christi aus dem XVII-ten Jh. und ein ganz eigenartiges Drama über die Höllenfahrt Christi, dessen Text ich aus vier verschiedenen, teilweise nur in Bruchstücken erhaltenen Handschriften rekonstruirte, und mit einer wissenschaftlichen Einleitung im Jahre 1908 herausgab.

Die Liste meiner Arbeiten ist hiemit keineswegs erschöpft, aber sie mag hiemit geschlossen werden, da ich befürchte, die Geduld des Lesers zu sehr in Anspruch zu nehmen.

Die letzten zwei Jahre meines Lebens brachten mir ein Ereignis[s], welches vielleicht noch Niemanden getroffen hat, und welches mich in eine direkte und ziemlich unangenehme Berührung mit der, so zu sagen, übernatürlichen, im Grunde aber doch ziemlich natürlichen Geisterwelt brachte. Da diese Berührung in der Unbrauchbarmachung meiner beiden Hände durch geistige Materien mit sich brachte, wurde ich gezwungen alle Arbeiten, die ich mit meinen eigenen Händen verrichten konnte, zu unterlassen, und mich auf solche Arbeiten zu beschränken, welche ich mit Hilfe anderer, vor allem meiner Söhne verrichten konnte. Auf diese Weise entstanden im letzten Jahre meine Übersetzung von Apulejus „Amor und Psyche", eine Biographie des Emil Korytko, eines gebürtigen Polen, welcher durch die Ereignisse der 30-er Jahre des vorigen Jahrhunderts nach Lublana verschlagen, dort zum krainischen Ethnogaphen wurde, und ein Abriss der ukrainischen Literaturgeschichte, welcher nicht meinen wissenschaftlichen Anforderungen aber nur der Noth der laufenden Zeit entsprechen soll. Ich hoffe, dass er in deutscher Übersetzung auch den Anforderungen des deutschen Publikum entsprechen wird.

Verzeihen Sie, dass meine Skizze vielleicht zu lang ausgefallen ist. Ich überlasse es Ihnen zu entscheiden, was und wie aus ihr gedruckt werden kann. Erschiene sie Ihnen ganz unbrauchbar, so bitte ich selbstverständlich im die Rückschickung der Handschrift, da ich kein Brullion besitze, und meine Arbeit

nicht verloren geben möchte. Fänden Sie aber die Skizze, so wie sie ist, druckfähig, so bitte ich um eine Korrektur zur eventuellen Vermeidung von Druckfehlern, welche mir bei der Handschrift meines Sohnes unvermeidlich scheinen. Die Korrektur wird jedenfalls prompt gemacht und zurückgeschickt werden. Falls Sie es vorziehen aus der Skizze nur einen kurzen Auszug zu machen, so bitte ich die Handschrift nach gemachtem Gebrauch mir allenfalls zurückzuschicken, sowie auch den Text des Auszuges im Korrekturabdruck, damit die bei solcher Arbeit unvermeidlichen Missverständnisse vermieden werden.

Ich bleibe hochachtungsvoll Ihr ergebener *Dr. Iwan Franko.*

Lemberg 18-ten Jänner 1909.

Переклад:

Високоповажаний Пане!

Вибачте, що щойно тепер відповідаю на цінне письмо редакції вашого „Konversationslexikon'у" з 5 листопада минулого року. В листопаді й у грудні мене не було у Львові, й щойно сьогодні, 15 січня, попало мені ваше письмо припадково в руки. Одначе сподіваюсь, що моя відповідь не прийде запізно, та прошу заразом згори прийняти мою подяку за ласкавий намір оголосити моє ім'я й ближчі подробиці про моє життя та діяльність у вашому додатковому томі. Замість шаблонових відповідей на ваші питання посилаю вам ось тут короткий нарис мого життя й діяльности.

Називаюсь Іван Франко, я є Русином (Українцем), селянським сином, а народився я в Нагуєвичах, у Галичині, дрогобицького повіту, в 1856 р. в серпні. Мій батько був селянином, а крім того також ковалем і наймення йому було Яків. По дворічній сільській школі в сусідньому селі Ясениця Сільна скінчив я в трьох роках чотирикласову нормальну школу у василіянському манастирі в Дрогобичі й там-же також реальну гімназію, де в 1875 р. одержав я свідоцтво зрілости з відзначаючими нотами з усіх предметів. Мої університетські студії у Львові (класична філологія й українська мова та література) перервало в липні[1] 1877 р. арештування, що потягнуло за собою сливе восьмимісячний слідчий арешт, політичний процес за соціялістичні ідеї й кару шоститижневої тюрми. Цей процес не мав ніяких юридичних наслідків і я міг опісля далі ходити на університет. Але що я згори втратив надію на урядову службу, то я слухав на університеті крім українських викладів також безплатних курсів психології, палеонтології й національної економії. Від ранніх літ зневолений власними силами здобувати собі прохарчування, мав я в останньому році гімназії та в трьох перших семестрах університету малу стипендію з краєвих фондів, одначе за четвертий семестр, що до його закінчення забракло мені всього одного тижня, з огляду на процес не виплатив мені її виділ краєвий, хоча університетська влада признала мені семестр важним. У 1878—79 р. видавав я разом із М. Павликом у соціялістичнону дусі редагований місячник „Громадський Друг", замінений вже після другого зошита через правильні поліційні конфіскати з періодика в низку збірників під ріжними наголовками, але з продовженням пагінації. Таких збірників появилося два, під наголовком „Дзвін" і „Молот", але й їх так само сконфіскувала поліція, так що ціла публікація, до якої нарешті під загальним наголовком „Молот" я зладив зміст, творить сьогодні велику бібліографічну рідкість. У цьому часописі появилось моє перше більше оповідання „Boa Constrictor", видане пізніше в книжковому виданні й перекладене на німецьку мову (друковане в „Zeit" у Відні); по тридцятьох роках видав я його цілком переробленим. Тому, що моє положення в зимовому семестрі 1879 р. було незабезпечене, виїхав я на приватну лекцію до Березова в коломийському повіті, одначе по дорозі жандарми арештували мене й за-для цілком безпідставного підозріння держано мене три місяці в тюрмі; після того мене, правда, випустили як невинного з судової тюрми, але повітовий суддя вислав мене шупасом до Дрогобича й звідти до мого родинного села. Одначе по кількох тижнях я вернув до Березова, але, заки я дістався туди, пережив я тяжкий тиждень у Коломиї, де я написав своє оповідання „На дні", яке незабаром потому видали мої приятелі у Львові; пізніше перекладено це оповідання також на німецьку мову під наголовком „Der Bodensatz" (друковано у віденській „Arbeiterzeitung"). До Березова прибув я хворий на пропасницю, але там я прийшов назад до здоров'я, прожив там два місяці й повернув опісля знову до Нагуєвич. В осени 1880 р. був я знов у Львові й ходив у зимовому семестрі на університет [2]. Із початком 1881 р. почав я зо своїм приятелем Іваном Белеєм видавати місячник „Світ". Там з'явилось поміж иншими моїми працями оповідання „Борислав сміється", кільце в свобідній низці моїх оповідань про відносини в східньогалицьких копальнях нафти, куди належить також „Boa Constrictor" і пізніше написаний „Ярь Зелепуга". Тому, що часопис не дожив до кінця 1881 р., лишилось також це моє

[1] В дійсності Франка арештовано 12 червня 1877 р. *М. В.*

[2] Свідоцтво відходу Франка з львівського університету не згадує нічого про те, щоб Франко ходив на університет у зимовому семестрі шкільного року 1880/1. *М. В.*

оповідання нескінченим. У цьому часописі надрукував я також довшу статтю „Мисли о еволюції в історії людськости", де я старався на підставі модерної еволюційної теорії дати одноцільний світогляд і також погляд на історію.

Ще в березні 1881 покинув я знову Львів і вернув до свого родинного села, де на весну того самого року перебув тяжку хворобу тифу й опісля докінчив переклад першої частини Гетового „Фавста", який надруковано ще в тому самому році у Львові. Всю решту року 1881 аж до осени 1882 провів я на селі, зайнятий по найбільшій частині звичайною селянською роботою. В осени 1882 р. написав я на конкурс історичне оповідання „Захар Беркут"; це оповідання не тільки принесло мені визначену премію 100 гульденів, але й запросини Омеляна Партицького, що розписав конкурс, помагати йому при редакції „Зорі" й навіть запросини на скромні старокавалірські обіди. Це дало мені можливість покинути Нагуєвичі й оселитись у Львові. Тому, що праця при „Зорі" не вимагала багато часу, то я радо прийняв узимі 1883 р. запросини багатого дідича Володислава Федоровича приїхати до його маєтку Вікно в скалатському повіті, щоб там написати на підставі багатого родинного архіву докладну біографію Івана Федоровича, батька теперішнього власника. Жваво взявсь я за роботу й проробив у часі свого трьохразового побуту у Вікні в рр. 1883—1885 масу цікавих витягів із листів і денників Федоровича, привіз додому також том відписів ріжнорідних документів, які власноручно поробила для мене дівчина Марія Карнецька, що проживала в домі дідича. В цьому часі, коли я одержував від пана Федоровича скромну підмогу 25 гульденів місячно, простудіював я докладно у Львові часи перед 1848 р. в Австрії й зокрема в Галичині та написав першу частину біографії Івана Федоровича, яка виповнила-б цілком немалий том (у цілості 12 об'емистих глав) по-українськи, а яка досі лишилась у рукописі як приватна власність пана В. Федоровича.

В 1883—86 рр. брав я досить живу участь у соціялістичній пропаганді й робітничій агітації у Львові та жив із кореспонденцій, які писав я до варшавського польського тижневика „Prawda" й до петербурзького польського тижневника „Kraj". В 1884 [1] р. став я також співробітником українського часопису „Діло", де написав я силу статтей, зокрема економічного й соціяльно-політичного змісту. Для видаваної редакцією „Діла" „Бібліотеки найзнаменитших повістей" переклав я „Мертві душі" Гоголя. В літературному часописі „Зоря" надрукував я в 1883 р. релігійно-наукову студію про потопу на підставі студії такої-ж назви проф. Едварда Суеса, яка тоді появилась, але я докладніше зайнявсь біблійною доповіддю про потопу, де, розбираючи рядок за рядком, повів я ріжницю між двома ріжними редакціями, чого не зробив проф. Суес. Із початком травня 1886 оженився я в Київі й живу відтоді зо своєю дружиною й чотирма дітьми у Львові. В 1887 р. був я протягом шістьох тижнів кореспондентом етнографічної виставки, яку уладив пан В. Федорович у Тернополі на честь подорожи наслідника трону Рудольфа по Галичині. Від липня 1887 р. став я співробітником польського часопису „Kurjer Lwowski" й позістав на цьому місці повних десять літ. Тут надрукував я окрім маси політичних і економічних статтей також низку оповідань і літературних студій і ще заощадив засобів на покінчення своїх університетських студій, а для цієї цілі я мусів закінчити літній семестр 1891 р. в Чернівцях [2]. У 1894 р. взяв я відпустку з редакції „Kurjer'a Lwowsk'ого" та прожив два семестри у Відні, де під проф. Ягічем доповнив я свої славістичні студії та в липні 1894 р. одержав диплом доктора.

Від 1889 р. схилявсь я більше до наукової праці й написав тоді свою першу більшу працю про Івана Вишенського, атонського черця й українського письменника XVI в., яку надрукував я щойно в 1894 р. [3]. На дисертацію до докторату предложив я докладну студію про старохристіянський роман про „Варлама та Йоасафа" з окремим дослідом притчі про однорожця староболгарської перерібки, як видавалось мені тоді. Розвідку про самий роман переробив я пізніше основно й розширив додкладною аналізою змісту; вона появилась у 1896—97 р. в українських „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові" й також окремою відбиткою. Розвідку про притчу про однорожця переробив я також і доповнив новою літературою й вона появилась у болгарському перекладі в „Сборнику" болгарського міністерства освіти т. XIII.

Тимчасом політичні обставини довели до того, що у Львові знайшовсь гурток молодих, інтелігентних і незалежних Українців і постановив заснувати радикальну селянську партію в краю, що мала положити кінець дотеперішньому українському партійному хаосові й безпрограмовості інтелігенції. Засновано часопис „Народ", що його перший річник 1890 р. це найкращий і найпутніший публіцистичний труд, яким може взагалі виказатись українська література. Рівночасно почалась жива агітація в краю, зокрема в кількох більш освічених повітах, як коломийський, тернопільський, станиславівський. Скликувано збори, в яких брали участь тисячі селян і на яких побіч інтелігентних промовців виступали також численні талановиті й визначні селянські промовці. Так повстала в Галичині пам'ятна радикальна агітація, що для всього українського народу, як для селян, так і для

[1] В дійсності 1883 р. *М. В.*

[2] Заховане свідоцтво імматрикуляції Франка на чернівецькому університеті походить із 19 грудня 1890 р. *М. В.*

[3] В дійсності: в 1895 р. *М. В.*

інтелігенції, була справжньою школою політичних прав і конституціоналізму, а при тім дала найбільшу заохоту до економічної організації й самопомочи. Не зважаючи на своє співробітництво в „Kurjeri Lwowsk'ім", стояв я аж до 1897 р., так сказати-б, у середині цього руху й щойно 1898 р. відсунувсь від нього, щоби цілком посвятитись літературній і науковій праці.

Незабаром по мому вінчанні 1886 появивсь перший томик моїх віршів „З вершин і низин", з чого більша епічна поема „Панські жарти" була найважнішою. Тут змальовано життя українського народу за панщини й момент визволення 3 травня 1843 р. Два роки пізніше появилась перша збірка моїх новел (20 нумерів) під наголовком „В поті чола", де змальовано всілякі сцени з життя дітей, шкільної молоди, селян, циганів, жидів і інтелігентних мешканців міст та працюючого народу. Збірку впустила російська цензура до Росії, пізніше її перекладено в цілості на російську мову, а в українській мові надруковано її знов у Київі в двох томах під тим самим наголовком. В 1894 р. [1] появилось друге, дуже побільшене видання моїх віршів під тим самим наголовком „З вершин і низин", де використано також мої переживання в тюрмі (Тюремні сонети, Жидівські мелодії). В 1893—94 [2] роках видавав я під фірмою своєї дружини літературно-науковий місячник „Житє і Слово", що його як під літературним, так і під науковим оглядом можна вважати першим европейським журналом. Він виходив раз на два місяці та вдержавсь пунктуально два роки. В цих двох річниках, що разом творять 4 томи, появилась моя повість „Основи суспільности", що лишилась нескінченою. Тому, що я не був у силі далі видавати журнал у цій формі, бо число передплатників замало відповідало коштам, видав я при помочі російських Українців у 1895—96 роках [3] два піврічники (по шість зошитів) політично-літературного місячника під тим самим наголовком. В 1893 р. написав я у Відні в останньому осінньому місяці більшу новелу (понад десять аркушів друку) під наголовком „Для домашнього огнища". Це оповідання, написане зразу польською мовою, перекладено з польського рукопису на німецьку мову й воно появилось у недільному додатку берлінського „Vorwärts'y" в 1894 р Український текст появивсь щойно 1896 р. [4] як додаток до місячника „Житє і Слово". Мій побут у Відні довів до того, що я особисто познайомився з ріжними людьми, що їх приязнь є для мене честю. Назву між ними проф. Ягіча, д-ра Адлера, видавця „Arbeiterzeitung", проф. Зінґера й д-ра Каннера, видавців „Zeit", посла Пернерсторфера й инших. Від 1894 р. був я довголітнім співробітником „Zeit", яка довго виходила як тижневик, і надрукував там довгу низку докладних статтей про ріжнорідні галицькі справи, як і низку політичних казок так само про галицькі справи. Моя стаття про „Адама Міцкевича як поета зради" викликала проти мене безприкладну нагінку з боку львівської польської преси та спричинила мій виступ із „Kurjer'a Lwowsk'ого".

Тому, що один із моїх перших друкованих віршів появивсь у 1874 р. в львівському студентському часописі „Друг", уважали мої львівські приятелі за потрібне відсвяткувати в 1899 р. [5] 25-літній ювілей моєї письменської діяльности. Я противився цьому, але все таки мусів це знести, тим більше, що мій ювілей зійшовсь зо святом 100-літнього ювілею відродження української літератури. Як малий національний дарунок одержав я з приводу цього свята 1000 гульденів, що разом з віном моєї дружини, яке після зреалізування російських паперів винесло 6000 гульденів, уможливило мені подумати про будову власного дому. Мої заробіткові відносини уложились дещо краще по виході з польської преси, бо як співредактор і пізніше як одинокий редактор місячника „Літературно-Науковий Вістник", основаного в 1899 р. [6] Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові, одержував я місячно забезпечену постійну плату 100 гульденів. Праця у „Вістнику", яку я вів сумлінно повних вісім [7] років, лишала мені вільний час на написання довгої низки оригінальних наукових праць, як і на видання декількох дуже важних наукових публікацій. Між оригінальними працями назву передовсім „Святого Климента в Корсуні, історію легенди", в якій я досліджував по докладному студіюванні повстання, історичну вартість, ріжні оброблення й розгалуження легенди протягом багатьох століть, а при цій нагоді більше або менше докладно оброблено такі теми, як псевдоклементини та старший грецький роман анагноризмів, що з ним вони в'яжуться генетично, далі цикл херсонських легенд і з ними досить вільно звязані легенди про слов'янських апостолів Костянтина й Методія, як нарешті культ Климентія в старій Русі й Італії, та вкінці відірвані відгалуження легенди про Климентія в ріжних західньо-европейських народів. Здобуток своїх студій над легендами про слов'янських апостолів у звязку з херсонськими легендами про Климентія виложив я по-німецьки в „Archiv für slavische Philologie" т. XVIII [8], а російський учений Лавров подав його в російському „Журнале Министерства Народного

[1] В дійсності друге видання „З вершин і низин" має дату: Львів, 1893. *М. В.*
[2] В дійсності: 1894—95 рр. *М. В.*
[3] В дійсності: 1896—97 рр. *М. В.*
[4] В дійсності: 1897. *М. В.*
[5] В дійсності Франків ювілей 25-літньої діяльности відсвятковано 30 жовтня 1898 р. *М. В.*
[6] В дійсності: 1898. *М. В.*
[7] В дійсності: дев'ять. *М. В.*
[8] Назва статті Франка „Beiträge zur Quellenkritik der cyrillo-methodianischen Legenden" (Archiv für slavische Philologie, т. XXVIII, стор. 229—55).

Просвещения" в сумлінній аналізі також російському науковому світові. З дальших своїх студій, що появились переважно в „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові", а частинно також у „Киевской Старине" назву тут тільки: „Хмельнищина 1648—49 рр. в сучасних польських віршах", де на підставі сучасних польських віршів показано, що тодішні Поляки й навіть Італійці не бачили в Хмельницькому начальника розбійників, але народнього провідника, свідомого ціли заснувати окрему державу. Найбільша частина моїх наукових праць основується на текстах старших пам'яток південноруського письменства, які я відкрив або критично відбудував. Низку дотичних рукописів XVI—XVIII в. (двадцять числом)—всі повстали з цього й з того боку Карпат і всі нецерковного змісту—описав я докладно й видав із передмовою під наголовком „Карпаторуське письменство". Відкритий мною текст польсько-українського вертепу дав мені привід до вичерпуючої студії над цією відміною середньовікового театру й довів мене до висновку, що ми ніяк не маємо бачити в цьому польсько-українському вертепі низки німецьких або латинських різдвяних ігор, але швидше літературний останок давніх скоморошіх ігор, які безпосередньо в'яжуться з турецькою ігрою карагез, як остання зо свого боку не може заперечити свого походження від грецького міму.

Три праці присвятив я українським народнім пісням. Одна з них „Козак Плахта" пробує на основі в 1625 р. в Кракові готськими буквами опублікованої української народньої пісні порівняно простудіювати пізніші переміни й відміни цієї пісні в устах як українського, так і польського народу. Инша праця „Пісня про правду й неправду" дає з зіставлення народніх і літературних творів инших народів на цю тему інтересну картину того, як розуміється й малюється в різних народів контраст між правдою й неправдою. Шлях досліду веде аж до втраченого вірша Аристотеля „Геракл на роздоріжжі" й до величнього поетичного впливу боротьби правди з неправдою в Зендавесті. Третя праця, якої я піднявсь у 1907 р. та з якої вже появився один том, має на цілі менше більше систематичне зіставлення найважніших історичних пісень українського народу з як-найможливішою відбудовою їх текстів на основі всіх давніх видань, а де можливо, нових або старих рукописів. У першому томі відбудовано таким робом 25 пісень що до їх текстів і простудійовано їх науково, отож також порівняно з паралелями в инших народів. Усі пісні належать до XVI й першої половини XVII століття, а найгідніша уваги група між ними оповідає про події, які за серце хапають, із часу турецьких і татарських нападів.

Нахил до популяризації в 90 рр. довів до того, що я робив популярні поетичні перерібки західньо-европейських і орієнтальних поетичних творів, а саме „Лиса Микити" на підставі старофранцузької поеми про Ренарда, „Абу Касимових каппів", де коротку арабську казку переробив я в широку поему, „Дон Кіхота" Сервантеса, де я обробив віршами низку пригод першої частини й кінець другого тому, та нарешті переробив я другу орієнтальну казку з „Тисячі й одного дня" „Коваля Бассіма" також на об'ємисту гумористичну поему. Ці перерібки зустріли великі похвали, а перша з них появилась минулого року четвертим накладом. Для товариства „Просвіта" написав я в 1898 р., в році п'ятдесятилітнього ювілею скасування панщини в Галичині, популярну, але наскрізь наукову історію панщини та її скасування в Галичині в 1848 р., а її перший наклад у числі 5000 примірників уже вичерпався. Як додаток до цієї праці видав я в 1907 р. окремим томом „Архиву", який видає Товариство Шевченка, „Громадські шпихлірі в Галичині", історію заснування та скасування громадських шпихлірів у Галичині разом із документами, наслідком чого я основно вияснив справу, яку затаювали галицько-польські дослідники більше ніж півстоліття. В тому самому році звів я також до властивої, дуже скромної історичної міри, подавши докладне оповідання свідка, досить таємничу досі історію так званої уманської різні Поляків у 1768 р., роздутої через опублікування сучасного польського вірша з боку польських мемуаристів до великої катастрофи. В „Літературно-Науковому Вістнику" надрукував я в останньому десятилітті довгу низку літературних критик і студій, велику повість „Великий шум", як і низку менших оповідань. Крім того дав я під наголовком „Із секретів поетичної творчости" проби психологічної аналізи поетичної творчости українського поета Шевченка згідно з методою Дю Преля (Психологія лірики). Під наголовком „З останніх десятиліть XIX в." дав я в тому самому журналі малюнок розвитку ідей галицько-українського громадянства на підставі своїх власних досвідів. У тому самому часі появилось п'ять моїх менших збірок поезій: „Зів'яле листє", „Мій Ізмарагд", „Із днів журби", „Поеми" й „Semper tiro", а крім того окремим томом велика поема „Мойсей". В різних часах дав я також том перекладів поезій Гейне (Німеччина, багато байок, політичні поезії й Диспута), том перекладів із чеського сатирика Карла Гавлічка (між ними Тирольські елегії, Король Лаврін і Хрест святого Володимира); „Гелена і Фавст" Гете (третій акт другої частини); „Едіп цар" Софокла. В тому самому журналі дав я також переклади низки віршів К. Ф. Маєра, Віктора Гіго (між ними перший монолог і третій акт „Торквемади") й нарешті багатий вибір гідних читання місць „Божественної Комедії" Данте з рівнобіжною аналізою змісту й докладним вступом про середні віки та їх світогляд у звязку з поетичною творчістю Данте; останню працю обробив я на підставі знаменитої монографії мого приятеля Карла Федерна, але все таки в багатьох місцях самостійно.

Рівночасно з цими працями редагував я або властиво вів кілька менше або більше об'ємистих видань, як напр. п'ятий том „Етнографічного Збірника" Товариства Шевченка, який містить масу етнографічного матеріялу, з галузей народньої традиції, що звичайно найменше беруться під увагу (Народні вірування, Гуцульські заклинання, Народні традиції про панщину, Жебрацькі молитви й подібне). В тому самому „Етнографічному Збірнику" появилось також досі п'ять томів моєї збірки „Приповідок галицько-руського народа". Що два томи „Етнографічного Збірника" творять разом том збірки приповідок із найменше 600 сторонами тексту. Кожна приповідка з евентуальними варіянтами має окреме пояснення, а де можливо, вказуються паралелі з инших мов. Збірка, що має виповнити три такі томи або шість півтомів, тепер наближається до свого кінця.

Другої подібної праці піднявсь я під наголовком „Памятки української мови й літератури", де перші чотири томи приносять по можності повний цикл апокрифічної літератури, яка нагромадилась у ріжних південноруських рукописах від 10-го століття, в оцих чотирьох систематично впорядкованих і науково оброблених групах: 1. Апокрифи старого завіту, 2. Апокрифічні евангелія, 3. Апокрифічні діяння апостолів, 4. Есхатологічні апокрифи. Ці чотири томи з'явились протягом останніх десятьох років, кожний дальший багатший матеріялом і цікавіший від свого попередника. П'ятий том, що тепер є в друку, має принести низку найцікавіших і найстаріших, апокрифічних і автентичних житій святих і легенд Задуманий іще шостий том, що має містити крім додатків до перших чотирьох томів іще багату збірку рукописних ложних молитв і заклинань.

Зайняття цими старими пам'ятками мови й літератури дало мені можність зробити кілька важних наукових відкрить, які я опублікував по-німецьки почасти в „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft", почасти в „Archiv für slavische Philologie". В останньому часописі дав я в XXIV т. малу замітку до старопольської пісні „Bogurodzica" про те, як читати один досі незрозумілий вірш, яка, як висловився співредактор „Archiv'у" проф. А. Брікнер, стала справжнім яйцем Колумба для зрозуміння цієї найстарішої пам'ятки польської мови, а яка була можлива тільки на підставі докладного знання церковнослов'янської мови. В тому самому часописі надрукував я в XXIX т. свою увагу про композицію найдавнішої південноруської хроніки, одинокої героїчної поеми, що до нас дійшла, „Слова о полку Игоревѣ", як і про перекладену з грецької мови на церковнослов'янську легенду про черця; виявляється, що це те оповідання, котре міститься в Київському Патерику як оригінальне й котре досі не тільки уважалось оригінальним, але й важним знадібком до життя новгородського митрополита. В „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft" подав я чотири статті як знадібки до найдавнішої церковної історії з церковнослов'янського письменства; всі вони це малі відкриття досі невідомих текстів. І так перший знадібок це закінчення повісти про псевдо-Климентія, другий виказує в мученні святої Фотинії останки християнської картагенської повісти; третій, перекладений зо староболгарського тексту, дає нам значну главу апокрифічної історії про св. Петра й Павла, якої не міг зреконструювати Ліпсіус у такій чистоті з існуючих католицьких обробіток. Нарешті четвертий знадібок дає повний текст Виявлення св. Степана, яке пропало від часу декрету Гелазія в 495 р. та якого надаремно шукало багато вчених.

Накінець треба ще про це згадати, що я коштом Шекспірового фонду, зложеного в українській Видавничій Спілці, зредагував до друку десять драм англійського поета в перекладі П. Куліша й додав літературно-історичні введення. Також узяв я участь у повному виданні творів буковинського поета Осипа Федьковича й видав об'ємистий перший том (Поезії), як і менший третій том (переклади драм, між ними Гамлета й Макбета Шекспіра, що їх поет перероблював кілька разів). Моєю останньою й найтяжчою працею як видавця було видання поезій Тараса Шевченка, при якому ходило о те, щоб відбудувати по можности повний і повної поетичної вартости текст із безчисленних варіянтів, які найшлись як у досі друкованих виданнях, так і в рукописах самого поета. Ця праця стоїла мене дуже багато труду, бо кожний аркуш вимагав п'ять або шість корект, також за-для загального переведення наголосу слів. Одначе я думаю, що я зробив свою роботу совісно й добре та запевнив Шевченковим поезіям свіжу, життєву й наскрізь поетичну фізіономію, не зробивши ніде хоча-б одним словом насилля над його текстом.

В 1902 році спровадивсь я до свого дому, в 1907 р. покинув редакцію „Літературно-Наукового Вістника", головно з тієї причини, що його друкування перенесено до Київа, і я працював 1907 р. без відпочинку над широко задуманою історією літератури українського народу, нарис якої, яких 20 аркушів друку, довів я аж до кінця XVIII століття. З неї появивсь досі друком тільки вступ як окрема праця „Теорія й розвиток історії літератури".

Віддавна мав я звичку все, що я написав, підписувати своїм повним іменем. Але деколи обставини спричиняли, що я свої знадібки, напр., в „Киевской Старине" підписував Мирон або тільки М***.

Додаю ще те, що я пробував сил також у драмі. Моя драма з селянського життя „Украдене щастя", моя комедія з життя шкільного вчителя „Учитель" (Quem di odere) й моя одноактова комедія „Майстер Чирняк" мали сценічний успіх скрізь там, де їх добре відіграно. Між старшими творами, які я відкрив у рукописах, находиться також

українська містерія з XVII в. про терпіння Христа та своєрідна драма про вхід Хреста до пекла, текст якої я зреконструював із чотирьох різних рукописів, що почасти збереглися тільки в уривках, і з науковим вступом видав у 1908 році.

Цим цілком не вичерпується спис моїх праць, але хай він цим кінчиться, бо я боюсь, що забагато терпеливости вимагаю від читача.

Останні два роки мого життя принесли мені подію, яка може ще нікому не притрапилась, а яка ввела мене в безпосередні й досить неприємні зносини з так сказати-б, надприроднім, а в дійсності все таки досить природнім світом духів. Тому, що ці зносини привели з собою те, що духовими матеріями зробили мої обидві руки нездатними до вживання, був я приневолений занехати всі праці, які я міг-би виконувати власними руками, й обмежитись такими працями, які я міг виконувати при помочі инших, передовсім своїх синів. Таким робом повстали в останньому році мій переклад із Апулея „Амор і психе", біографія Еміля Коритка, родовитого Поляка, що через події 30 р. минулого століття закинений до Любляни став там українським етнографом, і нарис історії української літератури, який мав відповідати не моїм науковим вимогам, але тільки потребі біжучого часу. Сподіваюсь, що в німецькому перекладі він відповість також вимогам німецької публіки.

Вибачте, що мій нарис може випав задовгий. Лишаю вам до вирішення, що та як із нього можна надрукувати. Коли-б він показавсь вам цілком не до вжитку, то самозрозуміло прошу відіслати рукопис, бо не маю жадного брульйону, а не хотів-би дати свою працю на затрату. Одначе коли-б ви уважали здатним до друку цей нарис так, як він виглядає, то прошу о коректу, щоб евентуально оминути друкарські помилки, які видаються мені неминучими в рукописі мого сина. Коректа зробиться в усякому разі акуратно й відішлеться. Якщо волите зробити з нарису тільки короткий витяг, прошу в усякому разі відіслати мені рукопис, зробивши ужиток, як також текст витягу в коректурній відбитці, щоб оминути неминучі при такій роботі непорозуміння.

Зостаюся з глибоким поважанням віддавний вам *Др. Іван Франко.*

Львів, 18 січня 1909.

По виясненню сих матеріялів Редакція одержала отсі поправки вп. Мих. Возняка:

Про вік батька Івана Франка—Якова маємо дві відмінні версії. В нагуєвицьких метрикальних книгах є під 1824 р. метрика шлюбу 22-літнього Якова з зазначенням, що він уродився 1802 р., а в метрикальних книгах Ясениці Сільної, де в 1855 р. повдовілий Яків брав шлюб із Марією Кульчицькою, матір'ю Івана Франка, вік Якова виносить 45 років. Правдоподібно в другому разі маємо практиковане в селянському житті затаювання літ і зменшування фактичного числа років життя. За це останнє промовляє ось що. В своїй повісті „Основи суспільности" змалював Франко дуже симпатичними рисами коваля Івана Гердера, перенісши на нього по всякій правдоподібности образ свого батька. Про вік Гердера стоїть у повісті, що він „не мав іще й шістдесять літ" (Основи суспільности, Липськ, стор. 86). Яків Франко помер 1864 р. Тим самим вік коваля з „Основ суспільности" можна прикласти до Якова тільки в такому разі, коли він у 1855 р. мав 53, а не 45 років.

Виразнішу вказівку на вік Якова Франка маємо в недокінченій поемі сина, присвяченій „памяті батька мого Яця коваля" п. н. „Історія товпки соли", надрукованій у травневому зошиті львівської „Культури" за 1925 р. Тема поеми обхоплює між иншим і характеристику Яця коваля ще за життя його першої жінки. Приймаючи на службу героя поеми, Яць говорить:

А станеш ту служити по добрі?
Я не скривджу тя певно. Хто гадає,
Що я богач, що я біди не знав,
Не знав недолі, той мене не знає.
Я не богач; що маю, бог ми дав
За труд важкий. Зазнав і я недолі!
А нині що! добра ми бог послав,—
Дітей нема, нема потіхи свої,
А ту вже літ минає п'ятьдесять!
Кому буде здобуток праці моєї?
Волю чужим, а бідним помагать,
Влегшати долю тим, що так блукають,
Як я колись то мусів сам блукать;
Що пригорнутись до кого не мають,
Як я колись не мав...

„Історія товпки соли" писана десь на початку 80-х рр. XIX в. Риси Яця коваля без сумніву схоплені з батька Франка. Коли-ж Яцеві ковалеві вже за життя першої жінки минула п'ятдесятка, то в 1855 р. він міг мати не 45, а 53 роки.

В дійсності батько Івана Франка помер 1865 р., бо першим роком Франкової науки в дрогобицькій василіянській школі був шкільний рік 1864/5, а на іспиті першого півроку був і батько, як відомо з автобіографії Франка, надрукованої в першому виданні збірки оповідань „В поті чола". Крім того за 1865 р. промовляє також ось що. В нескінченому автобіографічному оповіданні Франка „З давніх споминок моєї молодости. Злісний Сидір", надрукованому в квітневому зошиті львівської „Культури" за 1925 р., батько й мати приїжджають до малого Мирона до Дрогобича. З огляду на те, що батько Франка вмер вночі з великодньої суботи на неділю, смерть могла наступити тільки в другому півроці шкільного року 1864/5, себ-то 1865 р.

ТАРАС СЛАБЧЕНКО

АВТОБІОГРАФІЯ М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО

Подана нижче автобіографія одного з найвидатніших діячів української сцени—М. Л. Кропивницького виникла так. Підчас своєї театральної роботи в Полтаві Кропивницький познайомився з Ант. Вас. Марковичевою, сестрою відомого пізніш укр. письменника Д. Марковича. Знайомство з останньою незадовго перед тим овдовілого Марка Лукича потроху перейшло в кохання. Але будучи людиною зденервованою, „мнітельною“ й до певної міри навіть ексцентричною, М. Л. поводився так, що Марковичева боялася, що вона йому буде не до пари й у майбутньому не зможе дати йому щастя. Тому А. В. вагалась. Другою причиною, що спиняла Марковичеву від рішучої відповіди, була ріжниця в походженні (А. В. належала до аристократії) та вихованні. Цього аристократизму вона не хтіла зректись, а Кропивницький був ворогом так всякого прояву панства, як і його самого. Це не тільки затягло роман на кілька років, але й ще більше знервувало Марка Лукича. В кінці 1880 та на початку 1881 р. справу ніби було остаточно вирішено — вони мали побратись. Але все-ж вагання з боку обох не припинилось. В листі до Марковичевої з 4 грудня 1880 р. Кропивницький писав з цього приводу:

„О, как я хочу верить в вас. Как хорошо мне и как легко жить этой верой, дышать этой мыслью. Мне кажется, что Вы должны мне дать то маленькое счастье, которого я так долго искал; большого счастья я не возьму за мое маленькое, потому что в этом маленьком для меня целый мир!“,

а 12 січня 1881 р. М. Л. говорив: „Что ми любим друг друга, это несомненно, по крайней мере я ручаюсь за вас; не знаю, поручитесь ли вы за меня?“

Після Великодня 1881 р. мав відбутися шлюб, про що вони умовлялися ще 29 листопада 1880 р. „Скорее бы Великий пост, чтобы в Полтаву, поближе к Тосе, а там Святое Воскресение, а там Марко скажет: Тося, поедем в Тахтауловку, пусть поп свяжет нам руки!“

Постать Марка Лукича за роки цього роману[1] встає перед нами досить виразно. Провівши своє дитинство майже без матери, що покинула родину, та без батька, що заробляв гроші десь у инших місцях, залишаючи свого сина у знайомих та „друзів“ (з автобіографії бачимо, що то за друзі були), і в оточенні незаможних і пізнавши на собі самому злидні та бідність, маленький Марко виробив у собі недовір'я та зневагу до „вищих“ кіл суспільства,—до панства. Він перейнявся тими-ж самими настроями, що панували серед затурканих та приниженых. Бачачи, як поводиться панство і з иншими людьми, і з ним (а він був і козачком, і льокаєм), М. Л. починає його ненавидіти. Ця ненависть з часом не затихає, а перетворюється на якесь презирство та зневагу.

В листі з 9 грудня 1880 р. (ст. 2) він пише: „Что ж, не я тому виною, меня обстоятельства и пережитое горе научили такими глазами

[1] В нашому розпорядженні є 12 листів Кропивницького з часу від 24 жовтня 1880 р. до 12 січня 1881 р.; всі вони написані з Лисавету, де перебував він тоді, працюючи в тамошньому театрі.

смотреть на панов и питать к ним вечное чувство негодования"... І далі: „...паны, эксплоатирующие нас, такими оплетают нас сетями любезностей и деликатностей, что невольно заблудишься в этом лабиринте, и под конец, пожалуй, отрешишься от того, во что свято верил, что чтил, чему поклонялся".

Через вороже ставлення до панства Кропивницький навіть не хоче бувати в аристократичних колах, куди запрошують його як видатного артиста. Він не терпить звичаїв і тону, що панують у верхах: „Не могу я сидеть на вытяжке и говорить час чопорным языком и прибирать выражения с деликатным соусом вроде: „Да!.. Конечно!.. Если-бы... Как вам угодно... Я с вами вполне согласен и т. д.".

Він і не знає цих звичаїв: „Меня поджигает и подзадаривает какой-то бес поспорить,—признавався М. Л.,—а я молчу, потому что решительно не понимаю, прилично ли спорить, не сочтут ли меня невеждой? Этот ложный стыд, трусливое самолюбие, меня волнует..." (лист з 9 грудня 1880 р., ст. 1).

Але коли-б і знав, то все одно не бував-би там. Утримувало від цього побоювання загубити себе. „Пообедав раз-два у Милорадович,—писав М. Л.,—захочется так же гастрономически угостить свой желудок и в третий раз, и в четвертый, а там и пошла писать и сам не заметишь, как сделаешься прихлебателем, нахлебником и подхалюзой" (лист з 31 жовтня 1880 р., ст. 2—3).

„Хотя и следует: живя с волками, по волчьи и выть, но там, где можно без ущерба, без контроля, вместо вытья взять правильную ноту, я ее всегда беру!" (ibid., ст. 2).

Він не зречеться самого себе, не втратить своєї фізіономії, свого я, що такі протилежні таборові инших. Кропивницький досить високо підносить власну особу не що до якихось безмірних вимог, а що до п р а в, котрі дозволяли йому яко людині казати й твердити:

„Я не хочу, чтобы N имел больше меня прав на то, чтобы раз'езжать на рысаках, курить настоящий турецкий табак, пить самые хорошие вина; я настолько же образован, как и он, а может и больше; зачем же ему все, а мне ничего? Я не хочу, чтобы Р. едва кланялся мне и думал, что этим он оказывает мне величайшую честь; я не хочу, чтобы Д. проматывал и швырял на ветер то, что не он добывал и зарабатывал; я не хочу ничьей протекции, ничьих благодеяний. Видите ли, какой я эгоист!" (лист з 12 січня 1881 р., ст. 4—5).

Це ніби скидається на егоїзм, але егоїзм людини, незадоволеної з життя, що шукає чогось більшого. То скорше біль з приводу инших, нижчих на щаблях життя. Чому N мають те, чого не має маса людей, чому N володіють правами, що їх зовсім немає в инших? Звідси виникає вимога поставити всіх в однакове становище, в тому числі й самого автора листів. Иншими словами, ми тут натикаємось на протест проти соціяльної нерівности. Люди, тому що вони люди, повинні мати однакові права. Отже тут не висовування маленького „я", а образа за „я" велике. Кропивницький не відокремлював себе від маси, він не хотів забути того, що пережив у свій час, що переживали за час його слави ин. Фросі та Сені, про котрих, як видно з автобіографії, він ніколи не забував, завжди схилявся перед їх стражданням, так само страждав за них, як колись Фрося страждала його стражданням. „Вытравьте из моей души любовь ко всему человечеству угнетенному и приниженному, убейте в моем сердце любовь и чувства к порабощенным,—писав М. Л.,—и я буду благодушный россиянин и образцовый член клуба"... (лист з 12 січня 1881 р., ст. 5).

Все-ж певно казали йому, що тут нічого не вдієш, що тут діють суспільні закони! Недарма-ж Кропивницький в одному з листів, очевидно, відповідаючи на такі „заспокоєння", писав, що він знає тільки те, що так не повинно бути: „Я не могу примириться с такой жалкой логикой „Бог создав мир, тай Бог з ним, а ти, жінко, у це діло не мішайсь!", потому что сердце мое пережило и перечувствовало многое множество идеалов, хоть и призрачных, но все таки идеалов; оно не может не заглядывать в будущее и зачерстветь в неведении убаюкиваемое сказочными: „так быть должно", „против судьбы ничего не поделаешь". Нет, я знаю, что не так быть должно, что никакой судьбы нет!" (лист з 12 січня 1881 р., ст. 4).

Але-ж мало не примиритись. Необхідно щось робити, ставити якісь провідні пункти, прямувати до якогось ідеалу. Кропивницький шукав їх і не знаходив. „Укажите мне идеал, — просить він Марковичеву, — в который можно было б уверовать, и я паду ниц перед ним"; і з жалем кінчає: „не укажете, его нет! И вот в моей душе, в моем мозгу вечный хаос, вечный сумбур"... (лист з 12 січня 1881 р., ст. 4).

Не дурно-ж самого себе великий актор звав „непосидячим Марком". Шукаючи й не знаходячи, люблячи й не можучи допомогти, Кропивницький і своїми думками, і характером був винятком у суспільстві, про що й сам писав: „Я был исковеркан, искалечен, я весь из желчи и злобы" (ibid., ст. 8).

І тільки на короткі хвилини забував Кропивницький про загусток „желчи и злобы", може й одчаю, — на полюванні. Друге, в чому незадоволений з життя знаходив забуття, було вино: „Охота и забвение за чаркой вина, — это те паллиативы, без которых я не могу существовать" (лист з 28 грудня 1880 р., ст. 3).

А поза цими паліятивами не лишається нічого, крім страждань. І лишався „безталанний Марко" все при своїх і при чужих стражданнях, на що в нього пішла більша частина життя. „Скорбеть я умею часы, а радоваться могу лишь минуты" (лист з 12 січня 1881 р., ст. 9).

І все-ж великий артист знаходив у собі сили йти мало не що-дня на театральний кон і там перетворюватись, перероджуватись, виносити свої страждання на „лицедійну арену" і знову страждати.

Про все це довелося розказати Кропивницькому, розкритись перед тою, з ким він хтів (але не судилось) прожити другу половину свого життя. Шлюб з А. В. затягнувся на багато років. Кропивницькому здавалось, що між ним і Марковичевою є щось недоговорене, що вони мало знають один одного. І от, хоч М. Л. не раз змальовував себе в листах, він пише ще свою автобіографію, подаючи в ній причини, через що став він власне таким. Це типовий життєпис українського інтелігента, що йде тяжким терновим шляхом, поки завоює собі ім'я.

Вже в дитинстві М. Л. зазнав ряду ударів від життя. Перший удар нанесла мати, що покинула маленьких дітей. Потім маленький Марко терпить від мачухи-селянки, стає козачком, льокаєм, уривками вчиться, попадає в панамарі й зустрічає привіт та ласку лише від простих людей, безмірно бідного гімназистика Пашутина та тихої дівчинки-наймички Фросі, котра, за його виразом, була для нього „сестрою-жалібницею". Далі йдуть роки вчення в бобринецькій повітовій школі, київській гімназії й університеті, „гражданская служба без производства", нещасливий шлюб і вдовецтво, коли М. Л. зістався з двома сирітками. Так дійшов Кропивницький на свому життьовому шляху до зустрічі з Марковичевою, і перед нею розкрив всього себе.

Нам лишається висловити сердечну подяку М. Г. Липі, яка, розу-

міючи всю важність матеріялів, звязаних з ім'ям великого українського артиста, радо ними поділилася з нами.

Автобіографію М. Л. Кропивницький написав на трьох подвійних аркушах великого поштового формату російською мовою. Розбивка в тексті відповідає підкресленням слів у оригіналі. Склади та цілі слова, взяті в квадратові дужки, означають пропуски в тексті, що виникли через попсованість. Крапки поставлено на тих місцях, що цілком знищені в тексті. Останні 2 сторінки пошматовано, в передостанній сторінці правий кутик паперу відірвано; останню сторінку розірвано на 4 частини, і тому кілька рядків на лінії розриву прочитати не можна.

9-го октября 1885 г.
г. Елисаветград.

Антонина Васильевна! Наши отношения приняли такой характер, что я необходимым нахожу показать вам всего себя, не утаивая ничего. Не желая утомлять вас, я постараюсь как можно конспектнее, без деталей и комментариев, изложить вам историю моей жизни, или лучше сказать: историю моего прозябания! Прошу лишь терпения и затем правдивого приговора. Отец мой, дворянин, на 13-м году, остался круглым сиротой и без всяких средств, воспитывался он в елисаветградском уездн. училище, но за смертью отца курса не кончил. Оставшись, как рак на мели, он отправился в ту деревню (имение генерала Живанова), где его отец был несколько лет управляющим, где умер и похоронен. Было это в летнюю рабочую пору; не долго думая, пошел он в поле и стал работать поденно у крестьян; так он прожил около двух месяцев. Однажды генерал Живанов, об'езжая поля, заметил, что в то время как все рабочие отдыхали, какой-то мальчик копошился на ниве и приохачивал себя к работе звонкою песенкой. Генерал приостановил бегунки и подозвал мальчика, стал расспрашивать: кто он, кто его родные? Отец спросил: неужели такое короткое время могло так его изменить, что генерал не может узнать в нем сына своего управляющего? Генерал был поражен и тотчас же усадив мальчика с собою, в бегунки, увез его с поля. Трудолюбивый мальчик был обласкан и получил приют. Короче сказать, отец мой в 16 лет был полным управляющим имением генерала. Так прожил он до 28 лет и наконец, скопив порядочные средства, женился на бедной девушке, дочери капельмейстера. Мать моя была очень красивая женщина, хорошая фортепианистка и с замечательным голосом; эти качества и погубили ее. Отец был коренастый мущина, с лицем рябым от оспы. Отец мой рос в нищете, но на свободе, мать же росла в деспотической семье, где наказание ругани считалось легчайшим; по ея словам, отец ее привязывал ее к дереву и бил возжами, и своим кнутом. Когда отец мой, не зная ничего этого, сделал ей предложение, то она с рыданьями, с воплями бросилась ему на шею; такой порыв, приправленный двумя-тремя ласковыми фразами, принят был отцем за истинную любовь к нему. 5 лет он был вполне счастлив: в это время родилась сестра моя, я и два младших брата (оба ныне умершие). Сестра моя жива и теперь за вторым мужем, за Сочивановым. На 3-м году супружества генерал Живанов умер, имение поступило в опеку, отец мой выехал из Живановки и поступил управляющим имением к князю Кантакузену. Княгиня была женщина молодая и чрезвычайно ветренная, она сдружилась с моей матерью; и из скромной жены, хозяйки и матери, она в три года перевоспитала ее в светскую барышню, кокетку, амазонку и т. п. Все просьбы отца, мольбы, предостережения были слишком слабы и ничтожны в сравнении с тем ложным светом, с той роскошью, какие ей сулило

привитое воображение. Дошло до того, что мать окончательно поселилась в доме княгини и приходила в свою семью как гостья, и кончила тем, что однажды, когда отец уехал, после обеда, в поле,—откуда он только возвращался около 10-ти часов вечера,—она бежала. Этот вечер так памятен мне, что я до сих пор обоняю запах акации и бересты, врывавшийся в открытые окна нашего домика; это было в 1-х числах июня, по словам отца. Помню мы играли с сестрой на полу, в зале, а меньшой брат, грудной, был в спальне с кормилицей; послышался топот и к крыльцу под'ехал экипаж; в комнату вошла мать и начала целовать меня,—я был ея любимец. Потом взявши меня на руки, она долго плакала и, мне кажется, что и до сих пор те дорогие слезы горят на моем лице, затем она ушла в спальню, мы бросились было к ней, но голос: „нельзя!“ заставил нас остановиться. Конечно, мы снова занялись игрой, забыв обо всем. Спустя полчаса в комнату вбежал отец и побежал быстро в спальню, а чрез минуту оттуда послышался стон, рыданья, проклятия и вопли! Чрез четверть часа отец уж держал нас обоих на коленях и тихо плакал. На другой день, девушка, няня наша, сказала нам что: „мама утікли з охвицером и Володю (грудного брата) з собою узяли“. Сокращаю речь и перехожу к тому времени, когда мне уж исполнилось восемь лет и когда, бывшая наша няня, сделалась в доме нашем чем-то вроде гувернантки, или скорее мачехи. Эта девушка была простая крестьянка и, понятно, нарядившись в павлиньи перья, стала помыкать нами; а когда у нее, спустя еще год родился сын, то мы были совсем заброшены. Сестру отец отдал в частную сельскую школу, к одному сельскому учителю, занимавшемуся педагогиею с разрешения добрых полицейских властей (это был поляк-иезуит, присланный из Польши на смирение, после бунта 46 года). Я страшно затосковал и насильно заставил отца отвезти меня в ту же школу. Иезуит из нас, своих учеников, вздумал делать спартанцев, он так был жесток и строг, что плеть его постоянно гуляла по чьей-нибудь из наших спин. Кроме уроков, мы должны были отправлять и домашние работы,—как то: полоть огород, поливать зелень, стеречь по очередно сад, гонять скот на водопой и т. п. Однажды я погнал скот на водопой с другим мальчиком и на улице мы засмотрелись на счастливцев крестьянских детей, которые с наслаждением барахтались в пыли; игра нас пленила, и мы, забыв возложенную на нас обязанность, вмешались в толпу и ну перекидываться и галдеть. Скот разбрелся по селу, время летело незаметно и мы, как говорится, не успели оглянуться, как перед нами, как из земли, выросла грозная фигура иезуита, с плетью в руках. Товарищ мой, быстроногий Ахилес, вскочил и в минуту исчез с глаз; я же, благодаря своей природной мешковатости был схвачен на месте преступления и только неистовым криком давал знать всему селу, как немилосердно истязал меня иезуит. Но это были цветочки, ягодки были обещаны на другой день. Ночью воображение мое быстро нарисовало предо мною ужасную картину „ягодок“, и я, выждав время, когда все уснули, бежал. Далеко ли это было, близко ли, не знаю, помню только, что я забрел на чью-то бакшу (баштан), старик сторож привел меня в курень. Спустя месяц, я очнулся в доме отца, я был в кори; кто меня взял с баштана и как? ничего этого я не помню. Когда я оправился, княгина Кантакузена предложила моему отцу отдать меня к ней, чтобы я учился вместе с ея двумя сыновьями. В доме княжеском я прожил два года; масса гувернеров и педагогов (по выражению Грибоедова: „числом поболее, ценою подешевле“) офранцузили меня и сделали барченком. Поссорился отец с князьями, оставил место, а меня, до приискания себе должности, отвез к некоему генералу

Бутовскому, который просил отца, чтобы он отдал меня ему за сына, с условием, что генерал должен будет воспитать меня и вывести в люди. Отец отдалял время усыновления, а пока так оставил меня у генерала, дескать: привыкнет или не привыкнет? Может быть холостяк генерал и исполнил бы свое желание, если бы к нему не явилась, как снег на голову, сестра его, только что овдовевшая генеральша Гудима-Левкович и не забрала в руки не только все управление по дому и имению, но и самого генерала (и теперь эта старушка божья живет в Елисаветграде, усердно посещает храмы господни и даже плачет, когда хор запоет: „на реках вавилонских, рыдаю и плачу"... Генерал же лет пять, или шесть тому назад скончался).

Между тем отец уехал искать места и поселился где-то в Таврической губернии; полгода не было о нем ни слуху, ни духу. Откуда-то вынырнули на свет божий, какие-то племянницы генерала, сиротки—Персидокибоковы; начались в генеральском доме балы, вечера, имянины!.. Я был окончательно заброшен генералом и нашел себе приют у старушки коровницы, которую все называли криворучкой (у нее действительно была сломана рука), а лучшим моим другом и собеседником был генеральский кучер Тимофей, который особенно был милостив ко мне за то, что я пособлял ему убирать лошадей и чистить конюшню; иногда, чтобы побаловать меня, он позволял мне прокатиться верхом на каком нибудь одре до водопоя и обратно. Этот Тимофей и эта старушка криворучка и теперь еще живы и живут в той же деревне Бутовке, в 30 верстах от Елисаветграда. Наступил август м-ц и генерал вспомнил обо мне. Самой главной причиной моего удаления под сень криворучки это было то, что генеральша хотела меня обратить в комнатного козачка: подать стакан воды, подать трубку (генеральша курила трубку), позвать повара и т. п. Мне эта должность не понравилась и я сбежал. Так вот когда генерал вспомнил обо мне, то тотчас позвал меня и велел доморощенному портному обшить меня, потому что я буквально был оборван; обшили меня в какую-то нанку и снарядили в Елисаветград в уезд. училище. Перед этим, одна из вынырнувших племянниц, вышла замуж за офицера кирас. полка Бракера (ныне Бракер владелец Бутовки и участковый мировой судья в Елисаветграде) и генерал заблагорассудил отдать меня к нему, Бракеру на квартиру. Привезли меня в Елисаветград, отправили в училище. Прошел месяц, другой и я из квартиранта сделался лакеем Бракера; мне отдан был приказ помогать деньщику убирать комнаты и чистить сапоги. В это время, в продолжении двух месяцев, я сдружился с двумя учениками: первый из них Сеня Пашутин (ныне умерший) произвел на меня ужасное впечатление; он жил на квартире у одной тетки своей торговки из милости (он был круглый сирота), за это он должен был утром нести на базар зелень и разный товар своей хозяйки, а вечером приносить тот же товар обратно; днем же, придя из училища, он или няньчил детей, или копался в огороде. Однажды засидевшись у Сени дольше обыкновенного, я заметил, что он стесняется и как будто хочет спросить: чего же ты не уходишь? Я спросил о причине, он долго мялся—наконец уступил моей настойчивости: оказалось, что он сам себе мыл белье; дело было в субботу вечером, а к завтрему он хотел иметь чистую сорочку. Затем Сеня снял с себя рубаху, а сам, прикрывшись какой-то тряпицей, занялся стиркой. Тогда я только увидел, что мое житье не в пример роскошнее: у меня все таки было 3—4 рубахи и два нанковых сюртука и кой-какое верхнее платье. Другой (и ныне друг мой) Коля Синицын пригласил меня однажды к себе. Отец его был достаточный купец и оказался старым приятелем моего отца. Придя к ним, я начал расспра-

шивать о моем отце и между прочим сообщил им о моем горемычном житье. Решили было написать обо всем отцу, а мне предложено уйти от Бракера и поселиться у них, у Синицыных. Это было в конце октября месяца; вечерело, помню был страшный холод; мы, с Колей, воровским манером собрали мои пожитки и, улучив удобную минуту, когда деньщик куда-то вышел, задали стрекача, т. е. бежали. (Вспоминая этот факт, я убеждаюсь, что этот возраст самый удобный для того, чтобы посеять в душе ребенка зерно зла, или добра, и оно взойдет и разовьется в одинаковой пропорции. В самом деле, будь Коля негодяй, он мог бы мне сказать украдь у Бракера деньги, или подожги дом. Я бы охотно это сделал, не сознавая всей важности поступка). Надо было перейти узенький мостик подле резниц, чрез реку Ингул, чтобы попасть к Синицыну. Дойдя до половины мостика, мне показалось, что против нас идет Бракер; я так перетрусил, что не помню как бросился в реку (река не глубока, по народному выражению: воробью по колено!). Вода была ужасно холодная, я промок до костей, какой-то резник вынес меня на берег, обругав при этом: „чертенком толстопузым". Это собственно не ругань была, а незлобивое ласкательство; но у русского мужика ласк не отличишь от ругани. На другой день я уже лежал в горячке и только спустя месяц с лишним я встал с постели. Приехал отец и увез меня в г. Бобринец и определил там в уездное училище. Помню, в день приезда в Бобринец, я сидел у ворот домика, приятеля отца чиновника Юзицы, у которого мы остановились; вижу идет какая-то полная дама, остановилась против меня, постояв так с минуту и осмотревшись во все стороны, она быстро подошла ко мне и начала осыпать меня слезами и поцелуями. Это была мать моя. Что она говорила, о чем распрашива[ла], я ничего не помню, помню только, что я смотрел на нее во все глаза и бессознательно твердил: „так вы моя мама?" Слово „м а м а" как-то меня не трогало и как-то незнакомо и неблагозвучно выходило на моем языке; прошла пора для материнских ласк, я понимал только и чувствовал слово „п а п а". Прошло несколько минут, на улице показался мой отец, возвращавшийся откуда-то, мать вскочила и быстро скрылась за углом соседнего дома. Отец поставил меня на квартире у бабушки, у матери моей матери. Здесь я часто виделся с матерью, которая жила в своем собственном доме и воспитывала младшего брата Владимира; ея любовник майор Рудзевич, умер от холеры, оставив ей дом и небольшую сумму денег. (Мать моя впоследствии сделалась ханжою и богомолицей, кажется нет в России ни одного монастыря, где-бы она не побывала. И в настоящее время она жива, но где она? Я шесть лет уж не имею о ней никаких сведений, иные говорят в Лебединском монастыре монахиней, другие,—что она живет у какого-то помещика подле Харькова и учит его детей музыке. Словом она расточала все имущество на богоугодные дела; так что я уж был женатым, когда пособлял брату Владимиру кончать киевский университет; курса он по болезни не окончил, а назначен был, учителем в ананьевскую прогимназию, где чрез три месяца и умер от чахотки). Прошло около трех лет, я был уже переведен в 3-й класс уездн. училища, как отец мой снова поступил к князю Кантакузену управляющим и я снова попал в княжеский дом под опеку гувернеров. Княгиня всегда видела во мне какого-то гения и клялась, что сделает из меня ученого человека. Покойник отец, вспоминая мое детство, часто говорил моей жене, что я в детстве сочинял сам песни, писал стихи и обладал замечательной памятью.

Эти песни, эти стихи он хранил, но они были похищены у него вместе с имуществом—князем Кантакузеном. Чрез полтора года, снова про-

изошла ссора (причины ссоры т. е. выяснение их заняло бы много места, но я уж и так злоупотребляю вашим терпением и потому сокращаю речь!), отца моего грабят, забирают все имущество, даже документы. (Не думайте, что причины ссоры щекотливы для моего слуха или обидны для души,—нет. Поверьте, если бы мой отец был виноват, я бы не задумался обвинить его. Заметьте, что все это совершалось во времена крепостничества, когда помещики, а также и князья, графы, генералы, были чуть ли не царьками, пред которыми все становые пристава, исправники и целые суды плясали на задних лапках и вертелись, как чорт на заутрене; тогда какой-нибудь заседатель суда считал за особенное счастье пообедать в княжеской столовой, не с князьями, а за вторым столом с приживалками, дворецким и старшими камардинерами и фрейлинами!). Часто у меня заседает в мозгу фраза Некрасова и сидит там гвоздем: „Но прежде чем бросим мы в нее приговор роковой, подзовем-ка ее да расспросим: как дошла ты до жизни такой?“ Сколько людей проходят мимо нас с истомленными, изнуренными лицами, с тоской в душе, с болью в груди, сколько их проходит мимо нас ежедневно? Быть может десятки из них носят такое горе, что не под силу было бы тридцати душам? Живуча, крепка и выносliва человеческая натура! Продолжаю: отец взывает к богу! но бог высоко, царь далеко! Отец жалуется суду, суд чрез месяц назначает следствие; следствие тянется годы, десятки лет. (Только перед смертью за два года—10½ лет тому назад—отец получил копию решения сената, что ему по его иску присуждено с князя 352 р. 45 к., вместо ограбленного имущества на 5 тысяч. Дело возникло в 53 или 54 году, а окончено в 1870 г.—чрез 16-ть годочков!). Куда деваться, кого просить? Отец снова едет искать места, а меня оставляет у друга своего священника Дмитрия Несторовского, в с. Новокрасном, чрез реку от имения князя. (Я пропускаю все о моей сестре, о няньке-мачихе, с двумя детьми, которые также были разбросаны по свету). Но друзья и приятели, как и в песенке поется, до черного лишь дня. Священник, чтобы не даром я ел хлеб у него, сделал из меня что-то вроде пономаря: я звонил в колокола, подавал кадильницу, продавал просфиры, ездил с попом с молитвою и выпрашивал от имени матушки (попадьи): поросят, яичек, цыплят, пшена, меду и т. п. Читал псалтирь по покойникам, за что получал клетчатый миниатюрный платочек и 5 к. серебра, а иногда гривенник. Когда же покойника в деревне не было, я возил воду, чистил лошадей, загонял телят и т. д. Чаще всего мне приходилось читать псалтирь над умершими арестантами (в Новокрасном в то время был один из больших этапных пунктов) и здесь я видел, в среде ссылаемых каторжников, скованных в ножные и ручные кандалы, с перебритыми головами с клеймами на щеках и лбу [1], видел я людей с сердцем и теплой душею; эти отщепенцы, эти подонки благоустроенного общества буквально обливали слезами умершего своего товарища по изгнанию. Как я одевался, в чем ходил? трудно пересказать да и невероятно!.. Ни сыт, ни прикрыт от влияния стихий, а вот жив и здоров! Мне было уж 13 слишком лет, я знал уже и понимал, что такое достаток, довольство и даже роскошь,— какже, я два месяца тому назад был барченком!..

[1] Только в 1862 или 63 году перестали прикладывать клеймо. Это была довольно гуманная мера: три клейма из букв О. К. Р. на клеймах этих обозначались буквы иголками длиною в 2 линии. Палачь прикладывал клеймо ко лбу и бил по ручке кулаком, сняв клеймо, сочившуюся кров, он тотчас затирал порохом. И буквы оставались на всю жизнь,—они значили: „осужден каторжной работе“. Эта операція производилась тотчас после наказания плетьми, когда наказанный находился преимущественно в полусознательном в полумертвом состоянии.

У этого священника была сиротка-девочка, моих лет. Когда им взята была для чего? Этот вопрос остался и доныне не разрешенным. Эта сиротка была еще несчастнее меня, потому что у меня все-таки была надежда когда-нибудь вырваться из этого положения, у нее же никакой. Наконец, меня по крайней мере поп не бил, а сиротка из синяков не выходила. Представьте себе, эта-то несчастная была моим лучшим другом, моею „сестрицею жалібницею"; здесь начало развития моей души. Развития сознательного, полного! Она бывало плачет моим горем, страдает моими страданиями, и это меня облегчало; когда она замечала, что сорочка моя уж была грязна, она ночью бежит на речку, вымоет ее, зачинит, скатает и радуется, что угодила мне. Это худенькое бледное личико, эти большие серые глаза, эти льняные волосы, никогда не умрут в моей памяти. Если она могла урваться от работы, то тотчас бежала ко мне и делала мою роботу; за это она получала от попадьи побои, но выносила все молча, терпеливо, лишь бы только я был ею доволен. Заболела Фрося,—так звали девочку,—желтухой и стала быстро чахнуть. Кухарка попадьи, была лучшей шпионкой попадьи и потому пользовалась ея милостями и благоволением, не выносила стонов страдалицы, она ее выгоняла из кухни; и бедняжка бывало идет в садик и там лежит на голой земле по целым ночам. Однажды утром попадья раскричалась, не видя Фроси: „буди її стервяку" крикнула она на меня. Я бросился в сад и что же увидел: Фрося, свернувшись в клубочек, лежала мертва; я поднял страшный крик и рыдая бросился на труп. Похоронили Фросю и с тех пор слово с и р о т а—моя болезнь, моя дума, мои страдания!.. Это слово производит на меня необ'яснимое впечатление. Исполняя обязанности звонаря и прислужника, я много раз вислушивал насмешки, глотал слезы от ядовитых насмешек княжат, моих соучеников, приезжавших с maman в церковь; а уж о лакеях и лизоблюдах нечего и говорить, те же уж прямо задевали меня, дразнили и потешались над п а н и ч е м-п а н а м а р ч у к о м. Лишь из уст простого народа, кріпацства доносились до моего слуха сожаления,—в роде: „бідна дитина". „Ох, горенько тяжке це ж Марочко?" „Яке ж обідране, та замліле". А иная баба бывало и утешит: „прийдіть лиш до мене Марочко, то я вас и облатаю и в головці поськаю". Другая же бывало, прямо возьмет меня за руку и поведет к себе домой „и нагодує и облатає и поськає"! Вот где основы развития моего сердца, чулого до ч у ж о г о г о р я! Однажды я решился пойти к князю и со слезами у него молить отдать мне хотя мое заграбленное белье и платье. Прихожу во двор княжеский, выходит на балкон княгиня и увидев меня закричала: „что это за оборвыш, гоните его вон!" Я, скрепя сердце поплелся во свояси. Случилось мне читать псалтирь по покойнику в этапе,—я оставил чтение и обратился к одному из плакавших каторжников с вопросом: „скажите мне пожалуйста, как вы убиваете людей?" Каторжник посмотрел на меня и потом сурово ответил: „читай оте, що написано, а до цего тобі зась!" Мне кажется, я и теперь вижу эту длинную фигуру с мгновенно исказившимся лицем и с зловеще горящими глазами. После такого ответа, у меня пропала охота предлагать когда-либо подобные вопросы и я порешил отложить убийство княгини на неопределенное время. (Теперь княгиня уж в лоне ad patres, а князь живет в Елисаветграде; он меня, конечно, в лицо не может узнать, но на меня, при встрече с ним, нападает какая-то дрожь; много раз я думал напиться и пойти к князю поговорить). Так я бедствовал от Великого поста до глубокой осени, пока наконец не приехал за мной отец. Увидев меня в таком положении, отец зарыдал и навсегда рассорился с попом; но поп свалил все на меня: „и не послушен, и дерзок и не хочет учиться, до

книги не загонишь, по целым дням где-то шляется"... и т. д. и т. д. Когда уж мы выезжали из поповского двора, он вынес просфиру и благословляя меня, подал мне ее, я вскипел и швырнул просфиру попу в физиономию,—за что отец чуть было не отодрал меня, ругнув лишь в задаток. Когда уж мы от'ехали за несколько верст и я убедился, что уж меня отец не воротит к попу, тогда только я решился рассказать ему все мое бедствование.

Отец меня отвез снова в Бобринец и здесь уж я окончил уездное училище в 1856 году. Затем меня отвезли в Киев в гимназию (во вторую) где я был три с половиною года на общих квартирах, но считался вольнослушателем,—потому что не представил документов о моем происхождении, так как они заграблены были князем. В училище же я учился на основании свидетельства выданного из местного уездного суда, что я действительно сын дворянина такого-то, этого документа гимназия не приняла в резон. Ультиматум предложен был: или оставить гимназию, или представить документы; и я оставил гимназию, не допущенный держать экзамен в 7 класс. На основании свидетельства гимназии (что я слушал лекции до седьмого класса), меня допустили вольнослушателем в университет с условием чрез год держать вступительный экзамен и представить документы. На основании прошения моего, попечителю учебного округа Н. И. Пирогову,—который меня лично знал, как даровитого гимназиста и актера (тогда у нас часто устраивались в гимназиях спектакли),—мне дали отсрочку еще на год; на третий год, я, по отсутствию документов и по другим причинам, не мог уж оставаться в университете, мне предложили „уехать в родные степи". Так покончил я мое образование. Поступил я в гражданскую службу и прослужив в должностях секретарей и делопроизводителей около девяти лет (поступил я на службу по копиям с документов, которые отец втечении восьми лет едва мог вытребовать!) но производства в чины не получал, без об'яснения причин. Значит я попал в список неблагонадежных! И ныне состою в чине отставного канцелярского 1 разряда. Мне страшно везло, я был любим, но подлости, делавшиеся вокруг, меня отравляли; много раз я ссорился с отцем, выражал ему желание оставить службу и вступить на сцену, но отец грозил мне проклятием. Едва скончался отец, как я подал в отставку, продал все за бесценок и поехал в Одессу дебютировать, где и был принят 13-го ноября 1871 года. Еще будучи чиновником, я женился (в 1868 году). Женитьба моя был самый простой случай, я женат был скорее из мести нежели по любви; впоследствии я любил мою жену. Надо вам заметить, что как только я начал вести жизнь самостоятельную, я начал искать людей, с которыми бы можно было душу отвести; искал сердец, с которыми бы мог поделиться моими думами, моим пережитым... Женщины, как народ более отзывчивый и впечатлительный, под обаянием-ли моего пения, под влиянием-ли рассказов из моего прошлого и безотрадного настоящего, видимо симпатизировали мне, сожалели, скорбели... Для меня достаточно было одного вздоха девушки, чтобы я был ее поклонником. И, боже! как тяжелы были разочарования, когда после двухмесячного знакомства я видел, что мной уж не интересуются, что меня едва вислушивают: „да у него ни гроша за душой, ни карьерры, ни будущего!.." „Уж не думаете ли вы сделать мне предложение? так знайте, что мои родные меня не отдадут за вас, потому что вы бедный человек!" И много раз привелось мне слышать, на мой вопрос—да ведь вы меня кажется любили?—такой ответ: „если хотите, да! любила... но вы бедны!.." Говорили: „я шутила". „От скуки болтала с вами и немножко увлеклась!" т. д. Я озлобился и без

разбора стал говорить всем барышням любезности, комплименты, ухаживал, целовал руки и потом мгновенно прекращал на всегда знакомство. Я прослыл в обществе, за ловеласса, волокиту и комплименщика! Встретил я девушку, которая показалась мне чем-то особенным, не похожую на других, я начал за нею следить, интересоваться ею, я полюбил ее, но никогда не рискнул сказать ей об этом потому что она в сравнении со мною была богачка; я ждал от нее признания, но она видимо кокетничала со мною. Прошло полгода, наконец и более. Я стал думать о ней и томиться. О, она все видела хорошо и все понимала отлично. На масленице (именно во вторник) на вечере в Бобринецком клубе, я танцевал кадриль с одной барышней весьма неразговорчивой и невольно подслухал разговор, происходивший сзади меня. Она, мой предмет, не танцевала и сидела сзади с своей подругой. „Хочешь, Оля, держать со мной пари, сказала она своей подруге, что я скажу Кропивницкому одно лишь слово и он не станет больше танцевать; сделаю так даже, что он завтра поедет к нам на всю масленницу?“ По окончании кадрили она подозвала меня и об'явила о пари, прибавив при этом: „ведь я наверное выиграю?“—„Проиграете!“ сказал я ей, вежливо поклонился и отошел. Больше уж я с ней ничего не говорил, кроме здраствуйте! прощайте! и никогда уж не бывал у них в доме. Эта барышня, ныне мать, кажется, пятерых детей: это madame Фролова, Марья Ивановна; она и теперь живет в Полтаве, муж ея преподавателем в тамошней военной гимназии. Когда я летом приехал в Полтаву, после $12^1/_2$ летней разлуки, Марья Ивановна прочла мою фамилию на афише и бывши в театре прислала за мной; мы виделись, просила бывать, я ответил: ни да, ни нет! На том вечере я познакомился с моей покойной женой; узнав, что она круглая сирота, я начал ею интересоваться, затем стал бывать у них, стал ухаживать и женился. Будь я с нею короче знаком, этой бы свадьбы никогда не бывать, горячка бы миновалась и я снова бы бросился в свет искать сильных ощущений. Наговорив ей на вечере массу любезностей, из желания единственно мстить Марье Ивановне, я поздно спохватися, что уж слишком далеко зашел; а когда услышал от нее, что она уже давно меня любит, я решил, что здесь моя пристань, у этого отчужденного сиротского сердца мой тихий приют. Воспитатели ее, дядя и тетка (последняя впрочем была десятая спица в колеснице и вечно безмолствовала!), не подозревая наших амуров, пригласили меня погостить к ним в деревню. Здесь только я случайно узнал от наушников, что моя невеста вовсе не бедна, что у ней есть порядочное собственное состояние. Это случилось не больше как через час после того, как я дал моей невесте слово сегодня же сказать дяде о моем намерении. Делая предложение, я мысленно молил бога, чтобы мне отказали. Дядя позвал в кабинет жену мою и она на все вопросы отвечала: „или за Марко Лукича, или ни за кого!“ Дядя изьявил согласие и тотчас же над нами был учрежден строгий полицейский надзор, из: приживалок, лизоблюдов, кумушек и т. д. Три месяца я считался формальным женихом, но нам не позволили ни разу остаться с глазу на глаз, ни пройтись по саду, ни сказать шепотом,—как бы из боязни, чтобы мы узнав друг друга, не сказали: „Adio mio caro!“ Нас обвенчали и только тогда мы увидели, что мы далеко не пара,—ужасно! Масса встретилось недоразумений, противоречий во взглядах, в убеждениях, что впоследствии развилось в ужасающие формы. Явились . . . . . доме у моего очага какая-то непрошенная от . . . . . [требовавшая] от меня каких-то правил и приличий . . . . . ка чтобы я ездил с визитами, заводил . . . . . .

. . . . . [зна]комства, вывозил жену в свет . . . . . копоти множества ламп и массы углерод . . . . . ного количества присутствующих,—голова кру . . . . . манится до обмороков). Я протестовал, но м . . . . . [лю]била меня, крепко любила! Но не могла сразу переродиться и изменить взгляды на отношения людей и посмотреть на все это простым не вооруженным глазом; она была так воспитана, она была вполне креатурой своего дяди. Начались маленькие сценки, слезы, с другой стороны наускивания и я сдался, я был побежден; через три года жена прозрела, но было уж поздно: против каждого ея желания, я отвечал желчью и был убежден, что это не ее желание, а прививное, насеянное!.. Она была воспитана с претензиями на аристократизм, на барство (барство это привело ее дядю до нуля, который умер чуть не нищим!); она не понимала слов: „недостаток! нельзя!“ Заметьте, она была вовсе не расточительна, даже скупа, не франтиха и чужда всякого кокетства, но не трудясь никогда она не понимала цены деньгам, цены труду,—что труд капитал! Если у нас в шкатулке оставалось 25 р. а в недалеком будущем хотя бы тысячи предвиделись, она томилась, плакала... впоследствии истерикам не было конца. Она тотчас рисовала в воображении своем картины одну другой мрачнее... То ей казалось что завтра мы пойдем с сумой по миру; то она уж видела детей своих в нищете, безграмотными дурнями и т. д. Воспитанная на героических романах, хотя теоретическое образование получила весьма хорошее, она все рвалась к какой-то деятельности, создавала идеалы и разбивала эти идеалы безжалостно. Вдруг бывало начнет говорить о любви к простому и обиженному народу, а горничную свою чуть не по мордасам бьет. Или рисует такую сцену: „чрез месяц у нас ни гроша, она закладывает свою шубу... Зима, она идет по улице, псевдоаристократы хихикают, указывая на нее: „это жена актера, которая вышла замуж против желания своих воспитателей и бог ее наказал!“ Завтра уж она плюет на то, что скажут, не признает бога... а послезавтра (вставлено и слово.....) снова та же история. Это боязнь, эти опасения, эта борьба, при ея слабых и хрупких силенках расстроили окончательно ее организм. Это была мученица в полном значении этого слова! Это была жертва пошлого и возмущающего воспитания! Какою горячкою деятельности бывало она закипит: накупит холста, ситцев и прочего и усаживается разом шить: мне белье, дочке платьице, сыну костюм. Пройдет день, два, белье недошитое попадает в сундук, платьице в другой сундук, кос[тюм] сына в третий и лежит это там два-три [месяца] клянусь богом! Если можно назвать это счастьем, ... казалось найлучшим в моей скверной жизни то . . . . . два года как будто бы счастлив. Два лишь года . . . . . надцати я могу назвать сносными, остальные десять лет это непрерывная цепь мук и пыток, для обеих сторон! Много времени надо потратить для того, чтобы рассказать, что я вынес, сколько я выстрадал, глядя на ее страдания: ведь она была моя жена, мать моих детей и она любила меня страстно, до безумия, притом же 12 лет! Ее безумная любовь была в вечной борьбе, со страхом за будущее; она не верила ни в мои силы, ни в мой труд. Умерла страдалица, и я,—привыкший к домашнему очагу, к своему гнездышку, хоть и неприглядному,—потерялся окончательно; мне кажется, что своими поступками я напоминаю зверя, выросшего и прожившего многие годы в клети, пущенного на свободу. Я встретил вас, я почувствовал к вам влечение; я искал вас глазами в публике, я злился, когда вас не было в театре; наконец, я начал бывать у вас в

доме, но незначительное обстоятельство, это постоянное присутствие вашего брата Васи, напоминало мне тот надзор (из приживалок, кумушек и т. п.), ту опеку, которая была причиною моей 12 летней летаргии. Начну-ли говорить с вами внезапно, появляется Вася, и я бешусь, злюсь!.. Вы это, конечно видели, но может быть не умели понять? Слово „пара", сказа[нно]е вами в последний вечер, взорвали меня. Пора сама бы . . .

. . ла и теперь может быть считал бы себя счастливей[шим] человеком. Выйдя от вас, я подумал: „нет, она меня [н]е любит!" В воображении моем быстро проносились картины далекого прошлого: вечер в бобринецком клубе, Марья Ивановна, пари!.. „Нет, она меня не любит!" твердил я. Прихожу к Доценке, там ждут меня с ужином. Доценко вдруг говорит: „а тут Мотя (Капитаненко, Матрена Петровна!) как в воду опущенная ходит и все спрашивает: „да скоро ли придет Марк Лукич?" „Да?" спросил я. Накануне только я познакомился с нею, говорил о чем-то, но даже не поинтересовался узнать, кто она и что она? Я подсаживаюсь к ней, говорю, расспрашиваю и узнаю, что она круглая сирота. „Довольно! подумал я. Она меня любит, она меня ждала и я полюблю ее!" (сумасшедший, не правда ли?) „Вот оно, вот то существо, которое любит тебя, томится по тебе, а ты, дурак, его не видишь, не видишь своего счастья и ищешь его где-то там!" Желчь ли это говорила, месть ли, гордость ли, самолюбие ли?.. не знаю. Прошло не больше получаса, и я сказал ей: „я люблю вас, я люблю в вас круглую сироту!" Утром я уехал в Елисаветград; дорогой предо мною стоял неумолимый и грозный вопрос: „что же ты наделал?" Я отгоняю от себя вопрос, я злюсь, я не хочу думать о вас, и не думаю!.. Я насилую себя, и пишу к вам дерзкие письма, а к Матр. Петровне самые страстные!

Как я не хотел ехать в Полтаву! Если бы Манько не приехал за мною, я бы непременно отделался от поездки. Приезжаю, вижу вас и разум мой помутился. Ах, да разве вы не видели? Разве вы ничего, ничего не поняли? Я видел, что делалось с вами, я уверен, что и вы видели мои мучения! Сколько раз во время репетиции я обращался к вам с фразами, относящимися к сотничихе?.. Разве вы не видели моих слез, когда я читал монолог: „Орличко моя. Я очі проглядів, тебе виглядаючи!.." Тяжело было вам, но и мне не легче было. Пощады, помилования, просил я. О, чего бы я не дал тогда, чтобы вы забыли те оскорбления, которые я вам нанес! О, как глубоко я вас оскорбил!..

Вот вам моя душа, мое сердце и весь я пред вами, как на ладоньке. Я больной, измученный, исстрадавшийся!.. Захотите ли вы взять меня истерзавшегося, исстрадавшего и исцелить меня? Или отвергнете меня? Захотите ли вы протянуть мне руку помощи и,—подняв меня, упавшего, сказать: „я прощаю вам все, я забыла ваши оскорбления"? Я не герой, я обыкновенный слабый человек, искалеченный, без воли я!.. Но я не хочу одного только сострадания, я могу любить горячо и пламенно, потому что души я не растратил, стало быть в праве искать любящего сердца. Теперь вы можете сказать, что знаете не тол[ько] мою душу, но и всего меня.

Безталан[ний] Непосидячий Марко.

P. S. Предполагаются ли у ва[с] спектакли и в скором ли времени? Позавчера я сказал Выходце[ву], что больше месяца у него не служу. На днях пишу Елене Ник[ола]евне проект учреждения общества,—но за себя пока не ручаюсь, что перееду в Полтаву. Во всяком случае в Елисаветграде не останусь. Ах, если бы вы знали, что со мною делается? Клянусь, я близок к помешательству!

ПАНЬКО ЯРОШ

„ДОБРОДІЙ", ЗАБОРОНЕНА ЦЕНЗУРОЮ ПЕРЕРОБКА „ГЛИТАЯ" М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО (1895 Р.)

Мені випадково довелося розшукати в Зінов'ївську (Єлисаветі) на горіщі одного диригента, Косовського О. О., серед ріжного паперового сміття оригінал п'єси Марка Кропивницького, „Добродій",—заборонений царською цензурою 12 березня 1896 р. Як значиться на цьому рукопису, це переробка авторового „Глитая", що його заборонила театральна цензура й зняла на якийсь час з репертуару в 1890-х рр. Щоб вернути його репертуарові, автор переробив його й під зміненою назвою „Добродій" подав до цензури на початку 1896 р. В кінці рукопису помітка: „17 ноября 1895 г. Кишенев". Очевидно, день коли було закінчено цю роботу. Далі урядова печатка „Главнаго Управленія по дѣламъ печати" і день вступу: „13 января 96", надпис: „Гербовый сборъ уплоченъ. Надворный Совѣтникъ В. Константиновичъ", нижче—вихідне число—1834 і резолюція: „Къ представленію признано неудобнымъ Спетербургъ 12 марта 1896".

Підходжу до вияснення, що „неудобного" найшла царська цензура в „Добродію". З рукопису видно, що взагалі ідея твору і та соціяльна закваска, якої він повен, у цілому не сподобалася, „неудобною" здалася цензурі, бо в самому рукописі немає ніде ні однієї риски (червоним), яка-б мала свідчити, що головне управління з чим-небудь не погоджується. Оригінал свідчить, що цензурі взагалі не сподобався увесь твір. Сюжет, характеристика осіб і взагалі вся композиція твору Кропивницького здалася „неудобною" („удобно" висловлюючись) управлінню в справах друку, а тому вважаю за необхідне провести паралелі між „Добродієм" та „Глитаєм" і навести ті дії, або відміни, що їх у „Глитаї" нема.

Спершу про дієві особи. Супроти „Глитая" в рукописі додано урядника, шинкаря Юдка, Антона (батька Христі), захожого чоловіка, натомість викинено Вустю (дружину Мартинову).

„Добродій" починається такими трьома явами, яких немає в „Глитаї".

Ява І.

Бичок і захожий чоловік виходять із хати.

Захожий чол. Спасибі Вам за вашу ласку й щедрість, і за вашу хліб-сіль, пошли вам, господи, добра, щастя й віку довгого.

Бичок. Не мені, а богові дякуй за те, що дав мені у груди таке чуле серце, а я тобі дякую за те, що ти здалеку прийшов до мене за позикою.

Захож. чол. Чи є у світі друга така людина, як ви? боже, боже! А чого тільки не плескали люди!..

Бичок. На те вони люди, й на те в них язик у роті.

Захож. чол. Ось і зараз ваші-ж таки селяни казали: „не ходи, кажуть, бо то такий чоловік, що він здере з тебе й оту латану свитину, що на тобі".

Бичок. Де-ж вони, нехай ідуть сюди та в вічі мені оте скажуть; а поза очі кого тільки не кленуть і не ганять?..

Ява 2.

Ті-ж і Мартин Хандоля.

Мартин (на порозі). Йосипе Степановичу, кумцю! Ідіть-бо мерщій, бо мені ніколи.

Бичок. Зараз, зараз! (Мартин пішов назад).

Захож. чол. (показує на Мартина). А цей ось чоловік каже мені: „йди, каже, сміливо, позиче!..“ і спасибі, сам привів мене до вас.

Бичок. Бо то чоловік чесний. Щоб ти, небоже, втямив, що то, що плетуть про мене, то все лихе, наумисне пащекування,—щоб таким способом за моє доброчинство опудити проти мене чесних людей,—то я тобі дарую, три карбованці дарую!..

Захож. чол. Як, не в позику? Та я вам за це в ніжки вклонюся!.. (Хоче впасти вколюшки).

Бичок. Ні, цього не роби! Бо як ти передо мною впадеш раз навколюшки, то я перед тобою двічі. Не мені дякуй, а богові, одному богові.

Захож. чол. То я... я не знаю що й як?.. Та, як знов прикруте мене, то я знов до вас прийду.

Бичок. Знов?.. Але-ж: „не що-дня бредня...“ Не за-для тебе-ж одного в мене кешеня простора, а... Ну, прощай!.. Ходи здоров!.. Мені ніколи, бо там і другі чекають... (пішов).

Ява 3.

Захожий чоловік і ще двоє, котрі надходять з шинку.

1 чоловік. А що вхопив гарячого в обидві жмені? (регоче).

2 чоловік. Держи-ж цупко в руці, щоб не випорснули!.. (регоче).

Захож. чол. Ось дав, та ще й не в позику, а даром.

1, 2 ч-ки. Та ну?

Захож. чол. Ей, ей!

1, 2 ч-ки. От так штука!

Захож. чол. Прохав, щоб ще прийшов. І обідом мене нагодував.

1 чоловік. От і вір після цього брехням!

Захож. чол. Ти-ж казав мені, що то така зажеря, такий сатаноїд.

1 чол. Бо сатаноїд такий є, він мене до цурочки обідрав!..

2 чолов. Не бреши, Антоне, сам ти себе обідрав (до захож.). Ну, ходімо-ж, то хоч почастуєш нас.

Захож. чолов. Та це можна... чарочку-другу, мовляв, після обід на потугу.

1 чолов. От і вір після цього.

2 чолов. А я ні за що не повірив-би!

Захож. чол. Хотів йому до ніг припасти, так він мені каже: „як ти раз припадеш, то я тобі припаду двічі!..“ (пішли в шинок).

В цих трьох явах Кропивницький змальовує процес зубожіння й диференціяції села, підводячи соціяльну базу під „семейну“ драму „Глитая“. Зразу кидаються в очі сентенції селян на адресу Бичкову: „Не ходи, бо то такий чоловік (кажуть захожому чоловікові селяни), що він здере з тебе й оту латану свитину, що на тобі“—і за цими словами якось ввиджається цілі сотні незаможників, що мовчки йдуть у коловоріт здирства, мошенства, піяцтва; розуміючи, що „сатаноїд“ (Бичок) до цурочки обдере,—все-ж змушені вони йти й прохати допомоги. В цих трьох явах зразу виявляється характер типу Бичків—хитрість, стратегія, й тому з деяких його слів зразу-ж розумієш, що основні, типові мазки автор дав, і тип зрозумілий.

В „Глитаї“ немає яви 6 (захожий чоловік і инших двоє, що були на початку дії). В цій яві дотепно змальовано соціяльне зло—горілка й увесь той адміністративно-спекулянтський апарат, що її поширював; тут змальовано жахливе становище п'яної казенної Росії, що в ній потонуло пореформове село, не маючи ні економічних, ні моральних світліших перспектив.

Ява 6.

Захожий чоловік і другі двоє.

1 чолов. Та куди ти хапаєшся? Чудова людина така, а вже й тікає!..

Захож. чолов. Не можу, ей, ей, не можу!.. Зробив вам честь, постановив дві чверточки й шабаш.

2 чолов. Та вернись-бо.

Захожий чолов. (побачивши Бичка). Ондечки він, ондечки та благодушна душечка! (Кланяється. Бичок хутко йде в хату). Ач, ач який!.. Не хоче таки, щоб я йому вклонився! Ну прощавайте, добрі люди (пішов).

1 чолов. Ходім у шинок, там тепер Мартин гуляє.

2 чолов. Мерщій ходім, щоб нас не обманув бува чаркою (пішли в шинок).

Далі в „Глитаї єсть ява III (Бичок і Вустя), якої нема в „Добродієві“. В яві IX замість діялогу між Христею та Оленою всі слова Оленині зібрано в один монолог; це безумовно шкодить так загальному темпові дії, як і художності самої п'єси. Подаю діялог Олени й Христі цілком:

Христя (виходить з другого боку). Здорова була! Ти матери шукаєш, а я батька шукаю, мабуть у шинку сидять!

Олена. Мати певно пішли до глитая! Вже зборщики поцінували телицю, ось ось і до скрині доберуться, либонь і одежу хочуть цінувати. Минає вже наше світле та любе милуваннячко, безпечне проживаннячко... Утиски та жмикрутства одіймають у нас і те маненьке та коротеньке щастячко, которого ми так довго бажали.

Христя. Правду-ж, мабуть, кажуть, що щастя, як хвиля на річці. Вітрець затихне, і хвиля поляже.

Олена. А й чи давно-ж те щастя було, а де воно? Вже той любий рай зароста терном колючим, світле щастячко мов пташечкою пролетіло, мов вихром пронеслося... Вже тільки манячить згадка у думках про те щастя, а незабаром і вона зникне. Тяжко жити без кохання, а либонь ще тяжче з щирим коханням?.. Нащо бідним у грудях чуле серце, чи не легше-б було жити без почуття з холодним серцем?..

Тепер ми підійшли до найцікавішого місця в п'єсі, якого зовсім немає в „Глитаї“, і від того всі „проделки“ Бичка мають суто-сімейний характер. За рукописом „Добродій“ Бичок не сам обмотує селян, із ним у спілці сільський шинкар Юдко, що протягом усієї п'єси не аби-яку ролю відіграє. Юдко—це права рука глитаєва й де не в силі схитрувати Бичок, там починає Юдко. Кропивницький як художник, викриваючи диференційоване село, не міг не помітити цього надзвичайного факту. Досить дотепно цю спілку здирщиків змальовано в „Добродію“ й має вона суто-класовий характер. Шинкар Юдко служить у глитая за агента „сискного“ та за головного секретаря, й просто за кур'єра, бо „ти знаєш,—каже Юдкові Бичок,—одне слово скажу на сходці й шинок у тебе одіймуть“, або ще: „Пам'ятай, Юдку, коли в спілку працювати, цур не хибити,—схибиш—жалкуватимеш!..“ Наводжу цілу яву 13:

Бичок (вийма гроші). Та на вже, що з тобою подієш!

Мартин. Отут поклади, біля мене!

Бичок. Чи годиться-ж хазяїнові отак посереду вулиці валятись?

Мартин. Не чхай мені в ніс, нехай тобі біс! Сідай і ти рядом. Не хочеш? Ого-го, закопилив губу!

Юдко. Мартин Радіонович, не благородно так!..

Мартин. Що ти там гарчиш? На гроші! (Юдко хоче взяти рукою). Е, ні, стривай! Юдко, ти мене любиш?

Юдко. Ви вшьо з жартами, нехай будете здорові!

Мартин. Не любиш? І ніхто мене не любе! І кум мене не любе!.. А я всіх люблю, і всіх буду частувати, хто прийде до мене, я всіх частуватиму (співа):

Прийшов до нього
Цар турецький:
„Що ти робиш, Байдо,
Байдо молодецький?“

Юдко! я Байда, мене почеплять за ребро гаком! (співа):

Візьміть Байду,
Ізвяжіте,
Та за ребром гаком,
Гаком зачепіте!..

Там він і досі висить, сердега! (Зідхає). Юдко, підведи мене! (Жид підводе його, він спотикається). Ти може думаєш, що я п'яний? Ов-ва! веди мене під руку, як бояри ведуть молодого. Ти боярин, а я молодий. Гей, збирайсь, голота. Мартин гуляє! Пропив воли полові, тепер почнем із рябих! Ого-го, у Мартина ще буде на що пити, ще буде та й буде! Відчиняй, бісів капцане, двері! (пішли в шинок).

Бичок. Юдку, вернись сюди на часинку!

Юдко. Га, а що таке?

Бичок. Це ти навчаєш Мартина проти мене?

Юдко (з ляком). Я? Скарай мене боже!..

Бичок. Ти знаєш, що одне слово скажу на сходці і шинок у тебе одіймуть?

Юдко. Знаю!.. Дякуючи вам я їм хліб і він мені не гіркий!

Бичок. То-то! Мартин почина вже ніби до розуму доходити, перелічує по своєму, скільки мені винен, а перш цього не було?.. Зараз натякнув, що якісь люди казали йому, щоб остерігався мене, не вірив?...

Юдко. А хіба мало тут у нас таких, що радніші мене і вас у ложці води втопити?

Бичок (сміється). Нехай тебе й топлять, а на мене треба великої ложки (оглядається). А розвідай нишком, хто це у нас проявився такий мудрий, що Мартина нацьковує?

Юдко. Гаразд, розвідаю.

Бичок. Пам'ятай, Юдку: коли в спілку працювати, то в спілку, цур не хибити, схибиш—жалкуватимеш.

Юдко. Я ще не здурів і не збожеволів.

Бичок. Тож-то.

Юдко. А як у вас діло з Оленою?

Бичок. Ні вперед, ні назад.

Юдко. Коли-б Андрія куди-небудь спровадити з села?

Бичок. О, тоді діло пішло-б на лад.

Юдко. Андрій багато винен у волость, посовітували-б старшині, щоб його куди-небудь найняли у строк, тільки щоб далі від нашого села.

Бичок. А що ти думаєш, це річ розумна?

Юдко. Либонь хтось до вас йде. Я зайду опісля та й порадимось.

З художнього боку це робить приємніше враження ніж монолог Бичка в „Глитаю“. В „Добродії“ ілюструється самий процес роботи двох жмикрутів, перед нашими очима проходить самий процес мошенства, а в „Глитаї“ Бичок дає урочисті клятьби публіці, що, мовляв, он як він зробить. Я вже казав, що в „Добродії“ ширше охоплено соціяльне тло архітектонікою твору, картинами та докінченістю дії, і це твердження обходить усю п'єсу „Добродій“. Як додаток до поданого наводжу ще одну яву (15), де видно наслідки діяльности Бичків і Юдків, що прокляттями, горем та болінням падають на сіру селянську масу.

Ява 15.

Антін і Христя (виходять з шинку, а згодом і Мартин).

Христя. Та ходімте-бо, тату, додому.

Антін. Додому? А чого я піду додому?

Христя. Мати звеліли, щоб ви йшли.

Антін. Мати? А хіба вона може мені веліти?

Христя. А чому-ж ні?

Антін. Не може. Бо я голова, я...

Христя. Та ходімте (тягне).

Антін. Ні, стривай! Хіба вона може?... Ні, не може, я можу!...

Мартин (виходить). Антоне! Не хочу в Юдка пити, не міцна горілка, ходімо на той бік у шинок?

Антін. Ходімо.

Христя. Не пущу, єй богу, не пущу!...

Антін. Так не можна-ж, чоловік просе... Честь... не можна... Як-же то можна? (пішли).

Мартин (обняв Антона і йде співаючи):

Гей ходив чумак
Сім літ по Дону...

Христя (ідучи за ними). От наказаніє... (пішла).

Звідси видно ту сімейну драму, що траплялася що-дня, що-ночи на селі, од чого пахло азіятщиною. Прогрес і цивілізація великої Російської імперії „низших братьев и романтическую деревню“ не обходили.

Зміни в другій дії. Приходять збірщики цінувати стару Стеху за невиплату податків; цікаво те, як збірщики ставляться до своїх обов'язків. Після слів Стехи: „І це-ж ви по божому робите, по-людськи?“ збірщик каже: „Ти-ж знаєш, стара, що ми, мовляв, хоч і начальники, а нарешті теж люди підневільні, ми повинні сповняти те, що вище начальство звелить“. Як бачимо, ця остання одиниця в адміністративному апараті монархізму, що сама себе оббирає, врешті зрозуміла, що над ними тяжить одне велике страшне ярмо. Вони, збірщики, не фанатично ставляться до своїх обов'язків, як це роблять старшини і всі ті, кому корисний сучасний лад, а розуміючи, що якось воно не так, в той-же час не можуть не виконувати наказів „вищого начальства“. Це перший крок у психіці народу, коли він зрозумів, що такий політичний уклад державного життя, який є зараз, не на його руку й тільки гнітить таких, як він, „маленьких начальників“, а через них усю селянську незаможницьку масу; і далі каже збірщик зідхаючи: „Ну, що-ж, мабуть, прийдеться описувати“. Скільки тут чується співчуття до бідацького лиха, а з другого боку необхідности виконати наказ „вищого начальства“. Треба обдерти свого-ж брата, розуміючи, що так воно не годиться, що так не повинно бути. Ці збірщики

в дальшій генезі свого розвитку й стали мужиками з „Fata Morgana“, бо втративши віру в правду й царя з його адміністративною машиною, вони не могли бути „ціпов'язами“. І далі (ibid.) на дорікання та скарги Стехи збірщик відповідає: „А, та й чудна-ж ти людина. Розумієш, начальство? Кажу-ж тобі, що не моя сила, не можу“...

ДІЯ III.

Ява IV.

(Бичок і Юдко).

В цій яві славна двійка обробляє свої справи. Наводжу її всю.

Юдко. Нате вам лист та й вже!

Бичок. Невже готовий? (чита). Оце так. Ага!... Нуда! Ловко придумано!... Ач? Так, так... Авже-ж... А де-ж Андріїв лист, котрого я тобі дав?

Юдко. Я спалив його.

Бичок. Гаразд.

Юдко. Ну, щиро вам служе Юдко? Га?

Бичок. Наперед кажу тобі, що шинок твій.

Юдко. Спасибі. Дякуючи вам, я матиму собі і своїм кіндер шматочок хліба. А що-ж буде з тими грішми, що Андрій через вас переслав Олені, їх у вас аж сорок карбованців?

Бичок. А ти почім знаєш?

Юдко. Хто цікавий, то той усе знатиме. Коли є такі люди, що не можуть за язиком удержати того, що вони знають, то мусять бути і такі, котрі все у язикатих випитують.

Бичок. Я ті гроші удержав за довг Андріїв та за той харч, що цілий рік давав у борг Стесі та Олені.

Юдко. Тадже Андрій вам винен двадцять рублів, а хліба ви позичали Стесі рублів на вісім?

Бичок. Так що?

Юдко. А дванадцять рублів за процент, га?

Бичок. Може.

Юдко. Та це вже більший процент як жидівські?

Бичок. Ну, це вже не твоє діло.

Юдко. Як собі знаєте, ну, я тут не був і ви мене не бачили. Ша!... (пішов хутко).

Бичок. А лист ловко написаний. О, тепер я певен, що Олена буде моєю хоч на день, хоч на тиждень, а буде! Та я задавив-би себе своїми власними руками, коли-б пересвідчився, що з грішми я не матиму чого схочу, що за гроші купити увесь мир не можна!... Нащо і гроші тоді, на бісового баткьа вони? Спалить їх тоді, в воду жбурнуть, на вітер пустить!..

В „Глитаї“ зовсім немає цієї „проделки“, а замість неї монолог Бичка, де він признається, що Андрієвого листа він перехопив і Олена дістається йому. „Глитай“ втрачає через те з художнього боку художню цілість і логічність розвитку дії, а з соціяльного, як і взагалі вся п'єса, діяпазон соціяльного шумування.

В IV дії яву III, де виходять хлопці з дівчатами і співають, у „Глитаї“ перенесено аж на кінець IV дії, а на її місце поставлено яву IV (Стеха), яву V (Молодиці), яву VI (Андрій).

Дія V. В „Глитаї“ немає діялогу між Бичком і Юдком, а замість того монолог Бичків. Наводжу всю першу яву:

Юдко. Не хитро, зовсім не хитро діло обробили, можна було хитріше.

Бичок (ходячи по хаті). Думаю, думаю і ні на чім не зупинюсь! Ніколи мені ще не доводилось бути у такій пригоді. Кажеш, що скоро Андрій прибуде?

Юдко. Ось, ось незабаром.

Бичок. Треба-б її куди-небудь із хати спровадити, доки все це утихомириться?

Юдко. Як-же ви її спровадите, коли вона зовсім стерялася?

Бичок. Ато-ж бо й горе.

Юдко. Зовсім не хитро зроблено діло.

Бичок. Чорт мені подав упустити Олену у свою хату, сиділа-б у матери любесенько.

Юдко. А звісно.

Бичок. Увесь вік розумно робив діло, так кінці ховав, що й наймудріший не розпутав-би, а от під старість такого натворив, що й не знаю, як викрутитись.

Юдко. Не хитро, можна було хитріше.

Бичок. Та що ти все гарчиш: не хитро. Ну, навчи, як хитріше зробити?

Юдко. Навчить? А чом ви ранше не казали навчить, я-б уже навчив, а тепер може й пізно.

Бичок. А може ще й не пізно? Кажи!

Юдко. Краще десять разів перелякатись куща, ніж один раз побачити вовка, чи так?

Бичок. Ну?

Юдко. Пошліть зараз до урядника, а ще краще було-б до станового, тільки що до станового тепер уже пізно, а урядник тут під боком. Пишіть так, що ви прочули, що вас цієї ночи хочуть обікрасти і через те ви просите його благородіє. Або напишіть: його високоблагородіє, так ще краще буде. Просите його високоблагородіє, щоб він приїхав до вас зараз із калавуром. Бо як з'явиться Андрій, то щоб не було якого шарварку, а як у вас сидітиме тут урядник, то все обійдеться благополучно?

Бичок. Либонь так краще буде?

Юдко. І безпечніш, і хитріш.

Бичок. Правду-ж кажуть, що кого бог захоче покарати, то перш усього памороки одіб'є, я сам до цього не домадикувався-б. Спасибі тобі за раду.

Юдко. Ви мені робите добро і я вам повинен добром платити, а як з мене смокчуть кров, то чому мені з них не смоктати.

Бичок. Ну, сказать-би, що я не вчений на цій погані, на бабах. Закортіло на старість! Мало-ж я бідкався хоч-би із своєю вінчаною жінкою, доки вона не вкрала в мене двісті карбованців та не втекла? І голодом її морив, і в льох запирав, і посередь зими у ополонці купав, і бив, і нівечив!..

Юдко. Хіба мені це все треба знати? Краще не гайте часу.

Бичок. А й справді? Кого-ж я пошлю до урядника: Стеха десь забігла, як почула, що Андрій прибуде, наймит поїхав до млина, наймичка відпрохалась до матери, хлопець погнав на ніч на степ волів.

Юдко. Хіба я збігаю? Либонь я буду найсправніший?

Бичок. Чи треба-ж писати?

Юдко. Якщо я поїду, то навіщо й письмо, я краще розкажу, як инший напише. То це я мушу і своєю конякою бігти?

Бичок. Та вже не инакше.

Юдко. Бачте, скільки я вам роблю! Чи буде діло з шинком, чи не

буде, а я бігаю по всяких ділах, як цуцик. Але я надіюсь, що ви мені дасте шматочок хлібця, га? Ну я вже йду! (пішов).

Бичок. Ох, грішний я, грішний! Одначе вже смерка, страшно самому в хаті... (підходе до бокових дверей). Що-ж то Олена робе? (Загляда). Лежить заплющила очі, може заснула, нехай засне, може хоч трохи господь її заспокоє! Піду, покличу кого-небудь із сусідів, доки урядник приїде. Це прийдеться, мабуть, за-для урядника й самовара ставляти, а він любе чай та ще й у накладку!... Як почне дудлить, то менш п'яти стаканів і не п'є. Прямо розореніє (пішов).

І як наслідок Юдкового хитроумства в кінці п'ятої дії, коли Андрій вбиває Бичка, як-раз поспіває урядник — символ жандармської імперії, що завжди напоготові стати за право паразитів. Треба ще зауважити, що в останній дії (V), коли до Бичка в хату приходить Андрій, у „Добродію“ слова Олени розміщено поміж розмовою з Андрієм, а в „Глитаї“ замість цієї розбавленості зустрічаємо Оленин монолог, і це псує художнє враження, вводячи в швидкий, катастрофічний кінець дії великі павзи.

Загалом „Добродій“ має більше діялогів, більше рухливости, ніж „Глитай“, в акції його більше художньої дійсности, а найголовніше рельєфно виступає, як я вже сказав, соціяльне тло, на якому автор хотів вивести свою драму, не вузько-сімейно, а широко-соціяльно. У „Добродії“ загальну картину змальовано ширше, краще та з більшою логічністю в розвиткові дії.

Отже з рукопису ми бачимо широкий процес наступу капіталізму на село з усіма його атрибутами. Яскраво виступають дві сили: адміністративний (офіційний) апарат царату й утиски та шахрайства його „попутчиков“ (неофіційний), Бичків та Юдків, а за ними стогне пригнічена маса бідаків. Оцей рельєф, очевидно, й був причиною короткого вироку: „къ представленію признано неудобнымъ“.

А. МУЗИЧКА

З ТВОРЧОСТИ І. ТОБІЛЕВИЧА (КАРПЕНКА-КАРОГО)

Перша редакція першої дії Тобілевичевої п'єси „Батькова казка" (архівний матеріял)

Одне з дуже цікавих, але найменше розроблених питань у творчості І. Тобілевича,—це переробка творів, не раз така велика проти першої редакції, що виходили майже нові п'єси. Ми звикли до того, що Карпенко-Карий, як і інші драматурги українські, змушені важкими умовинами, в яких перебувала українська література взагалі й українська драма та театр зокрема, зміняв під натиском цензури заголовки своїх п'єс, і тому навіть не заглядали в текст і не придивлялися до внутрішнього процесу та життя п'єс у самого автора та до їх історії. Тільки останніми часами питання про переробки творів від автора коротенько й тільки мимохідь, у замітці, торкнувся акад. С. Єфремов у критично-біографічному нарисі [1] і ширше Ол. Дорошкевич. Цей останній учений у гарній статті, а головно в дуже цінних і цікаво опрацьованих примітках і варіянтах у виданні деяких драм [2] довів, що три видані п'єси Тобілевича (Бурлака, Безталанна, Сто тисяч) „мають довгу історію, часто становлячи в процесі свого творення кілька редакцій, і то цікавих своєю композиційною й стилістичною відмінністю". „Ця відмінність,—каже він далі:—пояснюється двома найголовнішими мотивами: 1) критичним поставленням самого автора (чи сторонніх людей) до первісної редакції п'єси і 2) вимогами царської цензури" [3].

Із згаданих праць Єфремова [4] та Дорошкевича [5], що спираються в своїх твердженнях на свідоцтво самого драматурга, ми бачимо, як автор „Бурлаки", що писав виключно для сцени (Дорошкевич), мусів оглядатися на цензуру. Через неї не всякий сюжет, що хвилював Тобілевича, не всяка тема, що йому подобалася, народжувалися на світ, не всякий тип, що його захоплював, міг бути опрацьований і виведений на сцену. Багато цікавого матеріялу не міг використати цей тонкий обсерватор, що вмів не тільки спостерігати, а й також брати з життя те, що йому було потрібне. До яких подробиць доходило втручання цензури, свідчить факт, що про нього розказує Микола Садовський. Цензорові не подобалося, що п'єса „Безталанна", тоді ще звана „Чарівниця" чи „Хто винен", кінчиться убивством, чоловік убиває жінку через любовницю, і він радив „переробити її так, що коли чоловік кидається її убивати, вона хай візьме дитину, а він, побачивши дитину, приходить до розуму і просить бога й жінки прощення", дарма, що в п'єсі немає в них дитини. На цензорову думку, „це пусте, можна так зробити, що дитина буде" [6]. Відома також історія з назвою цієї п'єси. Сам автор, пересилаючи її М. Садовському після того, як її не дозволила цензура, дав повне право „викинути чи перero-

[1] Акад. С. Єфремов, Карпенко-Карий. Видав. Соробкоп, Київ, 1924, стор. 53. [2] Іван Тобілевич, вибрані творі. З переднім словом, примітками і за редакцією Ол. Дорошкевича, Книгоспілка, 1925. [3] Примітки, стор. IV. [4] Op. cit., стор. 47. [5] Стор. XXXV—XXXVI вступної статті.

[6] М. Садовський, Мої театральні згадки, Л-Н. В., 1907, кн. XII, стор. 408—409.

бити, що буде треба". Садовський змінив назву „Чарівниця" на „Безталання", а цензура помилково назвала „Безталанна" й під такою назвою п'єса залишилася [1].

З другого боку, знаємо, як Карпенко-Карий часто боронив до дрібниць те, що написав. Навіть назви своїх п'єс не хотів зміняти, хоч як радили йому ті, що їм не подобалися церковно-слов'янізми „Суєта" і „Житейське море" [2], а не тільки структури п'єси та психології діевих осіб [3]. І не дивно. На це були важні причини: 1) „В основі кожної побутової п'єси,—справедливо доводить С. Єфремов,—лежить дійсний факт". 2) Тобілевич „довго виношував у собі задуманий сюжет і лише тоді сідав за писання, коли в голові склалося вже все до дрібниць" (стор. 37 і 58), і наперед „накидав етюди для нової п'єси". Серед паперів Карпенка-Карого лишилася докладна, напр., характеристика І. Барильченка, героя „Суєти" та „Житейського моря" (Єфр.). Це були причини, що дозволяли художникові, який творив свої твори „на крові серця (на силі своїй) і на фантазії", довіряти більше собі та не йти „стежкою, яку показують судді". Це зовсім не значить, що Карпенко-Карий не прислухався пильно до голосу критики й завжди був сам із себе задоволений. Як-раз навпаки. Досить яскраво підкреслює сам автор, що доки писав „Суєту", вона йому подобалась, а як написав, не подобається. Те-ж саме каже він про п'єсу „Житейське море" [5]. Є багато місць, які вказують, що Тобілевич, кажучи його словами, „думав цілими ночами над тими увагами, які йому зробили критики" [6]. На драмі „Хто винен" Ол. Дорошкевич показав, як на підставі критики переробив її Тобілевич так ґрунтовно, що в результаті з'явилася „майже цілком нова п'єса „Безталанна" [7]. З иншого місця довідуємося, як цей драматург любив критику взагалі й студіював російську критику, Белінського й Добролюбова [8].

І акад. Єфремов зазначає, як ми вище сказали, що Тобілевич працював над своїми творами чимало („четвертий раз переписав „Гандзю"), переробляючи не раз і таки чималенько проти первісної редакції [9]. Ще одна й, на мою думку, немаловажна, хоча звязана тісно з попередніми, причина, чому автор переробляював п'єси. Це зміна театрального смаку та вимоги сценічні. Українська драма розвивалася дуже швидко й дуже сильно. Деякі сцени й типи ставали трафаретними, і тоді Карпенко-Карий зміняв їх. Таке можна сказати про пізніші редакції більшости п'єс.

Подібної зміни не тільки в назвах, але й у самому тексті зазнала п'єса, відома під назвою „Батькова казка", а перед тим „Гріх і покаяння" чи навіть „Гріх і покута" [10]. Про дві редакції останьої дії, що зовсім міняють ситуацію діевих осіб, згадує вже С. Єфремов [11]. Але задумано було цю п'єсу під назвою „Артист" і під такою назвою було передано першу дію до друку до літературного збірника „Запомога", що його впорядкував і передав був до цензури відомий письменник і бібліограф М. Комаров. Про це оголосив був упорядчик у „Зорі" за 1892 р., ч. 9, стор. 178, сподіваючися, що збірник вийде швидко з друку. Незабаром проте довелося йому там-же оголосити, що збірник „за-для причин, цілком незалежних від упорядчика, не буде друкуватись" [12]. Розуміється, що альманах не вийшов через цензурну заборону [13]. Але в Одеськім Гу-

[1] Ibidem, стор. 412. [2] Ол. Дорошкевич, І. с., Примітки і варіянти, стор. III. [3] С. Єфремов, Op. cit., стор. 39, замітка перша й стор. 47. [4] Ол. Дорошкевич, Архівні матеріяли, стор. XX. [5] Єфремов, стор. 39. [6] Дорошкевич, Арх. матер., XXI. [7] Дорошкевич, Прим. і варіянти, VII—XIII. [8] С. Тобілевич, Життя Івана Тобілевича (Карп.-Кар.), ЛНВ, 1913, VII—VIII, 163.

[9] Op. cit., стор. 53. [10] Зоря, 1893, ч. 11. Ця остання назва п'єси правдоподібно галицького походження. [11] Op. cit., стор. 53. [12] Зоря. 1892, ч. 17, стор 340. [13] „Запрещено на основ. цирк. Главн. Упр. п. д. п. от 19 июля 1892, № 3574".

берніяльнім Архіві зберігся рукопис цього збірника й ми маємо там цю першу дію згаданої п'єси, що її подаємо нижче. Як-же-ж виглядає перша редакція та в якому напрямку робив автор зміни?

Цікаво, що Карпенко-Карий не змінив назв дієвих осіб у другій редакції, як це робив у инших п'єсах напр., „Бурлаці", але зберіг усі ймення першої редакції, пізніше тільки назвавши Костюшка—Костем. Тільки не всі дієві особи виступають у першій дії. Не виступає зовсім у першій редакції Пилип Дорофеєвич, дворецький. Ми не маємо поданих дієвих осіб на початку в рукописі, бо ця дія призначена була до читання, а не вистави (тому-ж таки не такі точні ремарки на початку), але, безумовно, що дворецький мав виступати в дальших діях і то не в малій ролі, і тому Карпенко-Карий ознайомлює нас із ним у друкованому виданні вже в першій дії. Так само про козачка Митьку не маємо згадки в першій дії першої редакції. За те викинена в другій редакції з 1-ої яви згадка про Палажчиного любка Сидірка, про молодого Стороженка, і з другої та кінцевої яви про баришню, панову доньку, як особи, що не виступають ні в одній дії. Вже брак дієвої особи дворецького зменшує першу дію на три яви (II, VIII і IX)[1]. Взагалі маємо всіх яв у рукописі тільки 8, замість пізніших 13, бо й перша ява рукопису розділена пізніше на дві (I й IV друков.) і окрема ява XI друкованого видання в рукописі не відокремлена, бо немає діялогу з лікарем, а звязана з явою VII, що відповідає друкованій яві XII.

У п'єсі „Артист" маємо той самий мотив, що й у пізнішій редакції, неб-то що Никодим жениться із нерівною собі Мариною. Але сама назва п'єси вказує, що автор буде підкреслювати, що Никодим не бачить великих хиб у характері Марини й жениться з нею тому, що він артист. І справді, вже з першої яви з розмови між Палажкою та Пріською видно, що пан учив Никодима довго й тепер він грає так гарно, що „всі пани йому плещуть у долоні, а молодий Стороженко і за руку його трусив... і щось довго балакав". Його скрипка причарувала Марину й та окрутить Никодима, бо цей „хоч багато вчився, але, як то кажуть, „Тюхтій Серйога". Проте найкраще характеризують його як артиста власні його слова, що їх потім, у пізнішій редакції пропустив автор, неб-то слова в розмові з Мариною в яві VI. Ця ява перенесена в другій редакції до яви X й побіч яви XI найбільше збережена з усіх яв первісної редакції, проте викинена як-раз та сценка, що має підкреслити артистичну натуру Никодимову. Це його автохарактеристика та якась дитяча несміливість у ставленні до Марини й у признанні в любові, що відгонить сентиментальністю й деякою неймовірністю.

„Бачите,—каже він.—Я мучусь... ні, не те. Я музика артист, і це не те... Єсть меж людьми такі натури... одним словом, я не похожий на других людей. І через те бачу більше очима і чую більше серцем, ніж другі. Місяць світе і зорі сяють всім однаково, та не всі можуть потонуть у тому промені серцем і душею. Для всіх вони тільки сяють і світять, щоб було видко, а мою душу той світ наповняє таким чарівним почуттям, якого речами не можна вимовить.

Марина. Боже милий! Мені так радісно слухать вашу розмову, як вашу скрипку—говоріть, говоріть.

Никодим. Так само все життя людське: всяка обида, зневага, всяке горе на вас скобзають і легко спадають, як вода з оливи; а у мене легенький подих пригоди гарячим цвяшком залазить у мозок", і далі йде те саме, що й у „Батьковій казці". Сцена признань у любові до Марини

[1] У II і III яві виступає Пилип, а IX ява—монолог Марини, що є наслідком розмови з Пилипом у яві VIII.

відтягається через Никодимову нерішучість, при чому випущене в друкові місце, як Марина, довідавшися, що Никодим її любить, падає йому до ніг і каже: „Простіть мене! Простіть!.. я не варт вас, вам треба чесну дівчину, а я... тяжко вимовить". І Никодимів вчинок після цих слів Маринних має, на мою думку, найбільше підкреслити артистичну рису його характеру. Никодим не тільки не відкидає її від себе після цих слів, але великодушно заявляє: „Годі, встаньте! Не говоріть нічого!.. (підводить її і садовить). Я все зрозумів. Що-б ви не сказали, які-б тяжкі рани не були в душі вашій, вони не по вашій вині опанували вами... Гріх це великий, але він повинен упасти на голову тих, хто погубив єдиного від малих сих, хто не умів, не хотів захистить дитину від гріха, а ще й сам вів на гріх! Не мало вас бідних, замордованих, знівечених, потоптаних квіток, та що маєш робить, коли так складається людське життя? Тільки вперед не гріши, моя нещасна дівчино, моя сужена, дружино моя, і ми будемо щасливі".

Марина. О скоріше сонце на небі потухне, ніж я вам зрадю. Вислухайте-ж мене, я вам все розкажу.

Никодим. Після, увечері, а тепер годі, у мене голова горить, як в огні, я не можу слухать, не можу говорить більше нічого.

Марина (кидається йому на шию, цілуються). Може роздумаєте, одвернетесь від мене.

Никодим. Ніколи в світі.

Марина. А я і умру з вами в серці.

Никодим. Здається, лікар приїхав. Заспокойтесь. До вечора...

Мабуть, бажаючи підкреслити артистичну душу Никодимову, вкладає автор йому в уста образи й порівнання, хоча може й досить утерті: „З вами тут душу одводю, думаю про вас—і мені легше в цій пустині; з першого разу, ви мені засвітили, як далекий огонь для подорожнього, що збився з дороги... я боявся одного, щоб огонь не потух, коли прийду до нього" і т. и.

Яка-ж Марина в „Артисті"? Можна загодя думати, що артист має бути підкреслений не тільки його характеристикою, але й не менш докладною характеристикою Марини. Так воно і є. Є значна ріжниця в характері Марини в рукописі й у друку. Палажка й Пріська в І яві рукопису характеризують її, як дівку „ловку", чи то, як вони кажуть, „по нашому покритка, а по одеському дівка". Вона, на їхню думку, „окрутить Никодима" й „причепилася до нього, як реп'ях до кожуха". З тієї-ж таки яви виходить, що через неї покинув Костюшко Пріську, а тепер вона до Никодима залицяється. З монологу їх у другій яві видно, що Одеса вплинула на неї, що вона сумує за Одесою, а розрадою їй має бути Никодим, що „почище одеських". Уміє вона також добре командувати дівчатами, гонить їх до роботи, коли сама нічого не робить і нудиться, та взагалі показує свою вищість над ними:

Палажка. Костюшко питав, чи ви в дівочій?

Марина. Іди собі.

Палажка. А як він знов мене спита, то що йому сказать?

Марина. Скажи, що я у баришні.

Палажка. Та баришня-ж ще сплять.

Марина. Дурна! Іди собі к чорту.

(Палажка пішла) Костюшко... (задумується). Тьфу, прикро й подумати... (здригнула) бррр! аж мороз поза шкурою пішов, мов гадюка по мені полізла (гладить). От дурна я, от божевільна!"

Одним словом, це тип покоївки гіршого ґатунку. Це підтверджує ява третя, виступ Костюшка. Це звичайний льокайчук, що, певний себе та

Маринииої любови, спочатку приймає теперішню зміну її за жарт, а потім переходить на погрозу. Видко, що Марина не звикла бути без коханця. й почала сама його зачіпати, а тепер тільки бачить, який він дурний, і здригує на саму тільки згадку про свої стосунки до нього. Ця ява пропущена в другій редакції мабуть з тим, щоб Костюшко не вийшов змальований не зовсім гарними фарбами й щоб ізм'якшена була характеристика самої Марини. В яві п'ятій видно з її монологу, що її турбує, чи „зостанеться Никодим у такім почоті, при такім праві, як тепер", і лютує на себе, що „поквапилась на того свинопаса (тоб-то Костюшка, *А. М.*), а тепер верне з душі, задавила-б, як лютого ворога, а він чіпляється". Мабуть це не перше таке становище в неї, на що вказували-б оці її слова: „Ох, доле моя лютая! на віщо ти мене раз-у-раз в сільце ловиш?.. Чи ти закінчиш свої жарти зі мною?.." Правда, є в неї й добрі риси, що через них, мабуть, вона зійшла на таку, як вище сказано. Вона веселої вдачі, захоплюється грою на скрипці, а ще більше щирою розмовою. Коли Никодим одкрив їй свою любов і бажання одружитися з нею, вона не вагається розкрити йому своє минуле, признатися до гріхів. Правда, таке щире признання могло бути й від несподіванки, що її любов узяла такий напрямок. І може зовсім щиро обіцяє вона тоді: „Все, що було до цього часу в моїм житті, пройде, як пропасниця, забудеться, як сон, а його я не забуду до смерти". Цілком природньо, що після цього вона буде вже навіть ласкавіша до Костюшка.

Така точна характеристика дієвих осіб, що випливає з розмов, мала вплив на будову дії. Передусім яви довші, почавши від першої, й довші монологи, а через це й кількість яв менша. По-друге, всі яви були наче експлікацією яви першої. Поодинокі дієві особи виступають ніби на команду, по черзі, наче фігурки, щоб із їхньої розмови виявилося те, про що в першій яві розповідали Палажка та Пріська. Головна дія обертається біля Маринииої любови, що є початком і зав'язкою драми, бо Марина відтягнула Костюшка від Пріськи, а потім кидає його, захопившися Никодимом. Цей останній, не вважаючи на Маринину вдачу, бере собі її за жінку. До цієї драматичної зав'язки ніби причеплені згадки про панову хворобу та його смерть; вони потрібні, щоб ускладнювати драматичну дію та посувати її наперед.

Зміняючи назву п'єси на „Гріх і покаяння", зміняє автор і композицію п'єси, і характеристику дієвих осіб, і навіть стиль. Він підправляє деякі Маринині риси, не так намагається підкреслити Никодимову вдачу, як артиста. Навіть Кость виходить у другій редакції инший. Все це не дає нам права думати, що Тобілевич не дав точної характеристики дієвих осіб уже в першій дії друкованого видання. Тобілевич не належить до драматургів, що розтягають характеристику дієвих осіб до инших дій, і не робить так, щоб типи виходили в нього неясні.

Марина весела дівчина, що вміє співати сільських пісень і своєю вдачею причаровує до себе ідеаліста, чи може навіть народника Никодима, що, знаючи про своє походження, не поривае звязків із кріпаками. Одеса трохи зіпсувала гарну з лиця Марину. Своєю красою та веселою вдачею вона може „закрутить хоч кого", як каже Пилип Дорофеєвич, дворецький. Проте її ставлення до Никодима щире. Вона захоплюється його грою на скрипці, його щирою розмовою, вона вдячна йому, що він розкрив їй очі, й перша признається в любові. Заскочена одначе поважними намірами Никодимовими, каже йому, що вона йому не пара й пан не згодиться на його одруження з нею: „Найдуть вам кращу хазяйську дочку, а не таку... безрідну, бідну і дурну нікчемну покоївку". Коли впевнилась у своїому щасті, вона бажає добра всім, і тому з Костем говорить

лагідно й навіть його цілує й перепрошує Пріську за заподіяну їй кривду.

Ціла-ж дія побудована вже не так схематично, не наповнена тільки розмовами про події, але повна справжнього життя. В центрі дії ніби панова хвороба, отже з одного боку зміна в двірському житті, спокій і нудне життя на кухні, але рівночасно й метушня та біганина біля хворого пана. Тому ява та дієві особи зміняються часто. Виступаючи на сцені, всі дієві особи живуть і своїм життям, а не тільки пановим, і розвивається дія з любов'ю між Мариною та Никодимом, скомплікована ще Костевою любов'ю. Немає отже того штучного зліпку між зав'язкою драми та хворобою пана. Зменшення монологів і оповідань, що мають нам описати дію, збільшення яв робить дію живішою, при чому яви не штучні, дієві особи не виступають ніби на замовлення. Від нудного та сентиментального опису перейшов автор до справжнього життя, до розвитку дії. Тому змінена кінцева сцена, що надто відгонить якоюсь церковщиною та мертвеччиною.

В рукописі першої редакції Марина після слів Никодима: „Невже в моїм житті більше двох хвилин щастя не буде?" стає навколішки й молиться: „Боже! упокой душу раба твоєго Михайла, дай йому царство небесне і нам довгий і щасливий вік", а Никодим закінчує: „Амінь" і плаче. В друкованому виданні викинена ця мелодраматична сцена й замінена короткими словами Марини: „До смерти будемо щасливі". Це психологічно правдивіше й на сцені инакше виходить і робить краще враження.

Перехід від опису до самої дії в першій яві впливає навіть на будову речень. Від довгих описових, стягнених речень першої редакції переходить автор до коротких речень, що мають висловити внутрішній неспокійний стан:

Артист:

Палажка. Чи ти помічаєш, сестро, що з того часу, як пан заслаб, у нас у дворі наче пустка зробилась: гості не бувають, а через те і приїзжих лаксів немає, наші—ет, тьфу на них" і т. и.

Гріх і покаяння:

Палажка. Ой як скучно... Ой, як нудно— нехай йому враг! І чого воно так сумно?" і т. и.

Правда, вже в першій редакції мали ми таку будову в яві третій, де був жвавий діялог між Костюшком і Мариною, але та ява пропущена в друкованій редакції.

Ці всі великі зміни поробив автор, як бачимо, не з цензурних причин і не відразу, а з часом і з художніх мотивів. Можна думати, що коли Карпенко-Карий подавав цілу п'єсу до цензури, то змінив тільки заголовок і або не поробив ніяких змін, або зробив дуже малі зміни. На таку думку наводять мене ось які обставини. Перша дія „Артиста" була готова наприкінці 1891 або на початку 1892 р., а вже 14 серпня ст. ст. 1892 р. цілу п'єсу дозволила до вистави на сцені театральна цензура за № 3964 [1]. 1892—1893 рр. йшла п'єса на сцені й рецензент у „Зорі" каже виразно: „Никодим спершу (коли Марина призналась у любові, *А. М.*) не знає, що робить, бо й у нього ті самі рани в серці, що й у Марини, значить він кохає другу безнадійною любов'ю, що не має взаїмности, але відтак піддається хвилі й жениться з Мариною" [2]. Розуміється, що в рукописі не було згадки про Никодимову любов до иншої дівчини, а рецензентова думка спирається, мабуть, на довгій і неясній балаканині Никодимовій, на його словах, що їх находимо в пер-

[1] Мих. Комаров, Українська драматургія. Одеса, 1906. Стор. 56.

[2] Гріх і покута, Драма на 5 дій Карпенка-Карого, рец. Артист, Зоря, 1893, 11.

шій редакції: „А я полюбив дівчину, хотів-би жениться“, що дають і Марині причину сказати: „Не знаю тієї дівчини, що ви полюбили“. У друкованому виданні немає цього, бо Никодим на признання Марини в любові каже: „Марино, і я люблю вас, тільки не вибрав часу, щоб вам про це сказати“. Тільки нерішучість артиста та якийсь „артистичний“ страх Никодимів підказав рецензентові таку думку й не дозволив йому звернути увагу на оці слова: „З першого разу, як я вас побачив, ви мені засвітили, як далекий огонь подорожнього“.

Але між написанням першої дії й друком п'єси минуло п'ять років, бо п'єсу надруковано 1897 р. в одеському виданні [1]. За цей час ішла п'єса на сцені. Карпенко-Карий драматург і артист приглядався, як іде п'єса, прислухався до голосу театральної критики та голосу публіки, на що звертав він велику увагу, як про це свідчать оці його слова: „Посмотрим, как оно (це про п'єсу „Хто винен“, *А. М.*) выйдет на сцене. Исправить никогда не поздно“ [2]. Дуже правдоподібно, що переробив її Тобілевич до того часу, коли подавав її вдруге до цензури, цеб-то до серпня 1893 р., бо 29 серпня ст. ст. 1893 р. за № 4077 театральна цензура дозволила її вдруге до вистави на сцені [3]. Це підказувало-б нам думку, що саме після перших вистав на сцені, або в часі їх, узявся автор до нової редакції п'єси. Хоча п'єса в першій редакції робила на глядачів велике враження, як це зазначає згаданий рецензент, художній авторів смак та сценічні вимоги підказували йому поробити згадані зміни так, що п'єса, а головно перша дія, виходила зовсім свіжа.

Одна дія драми І. Карпенка-Карого „Артиста“ [4].

ДІЯ І.

Дівоча кімната у панському будинку.

Ява І.

Палажка і Пріська сидять біля столу і шиють.

Палажка. Чи ти помічаєш, сестро, що з того часу, як пан заслаб, у нас у дворі наче пустка зробилась: гості не бувають, а через те і приїзжих лакеїв немає, наші ет—тьфу на них! Носи позакопилюють і ходять мов сонні. То, бувало, пани собі гуляють, а ми собі. Скрізь повно лакеїв: і моргають, і шуткують, і зачіпають—весело було!.. Забіжиш у людську, і там хлопців, як горобців на дереві... Ох! Коли-то я побачусь з Сидоркою?

Пріська. Постривай, нехай наш пан помре, то знову наїде гостей на похорони, і Сидорко твій певно буде!.. А мені, знаєш, байдуже до всього. От третя неділя, як Костюшка зрадив і пристав до нашої Марини Івановни, і з того часу я хожу як мертва.

Палажка. А ти не журись, підожди трошки, то Костюшка знову повернить до тебе, Марина Івановна вже до Никодима залицяїться.

Пріська. Де там. Никодим хиба за-для неї?.. Хоч вона і модниця одеська і всьому там училась, та все-ж таки далеко їй до Никодима.

Палажка. Так-то-так! Никодим не пара нашим, може він і не дивиться на Марину, а що вона, то так як рип'ях до кожуха причепилась до нього. Дві неділі, як Никодим приїхав, а вже вчора мало не цілу

[1] Іван Тобілевич (Карпенко-Карий), Драми і Комедії, т. II, Одеса, 1897.

[2] Ол. Дорошкевич, Op. cit, Примітки і варіянти, стор VII.

[3] М. Комаров, Українська драматургія, Одеса, 1906, стор. 56.

[4] При переписуванні зберігав я точно всі деталі в мові, змінивши тільки правопис. Форму „Артиста“ в назві п'єси вжив, мабуть, упорядчик збірника М. Комаров, бо сам автор уживає в тексті форми „артист“.

ніч сиділа там. Якби сказать баришні—були-б їй посиденьки... (мовчать і по черзі обидві зітхають). Слухай, що міні казала баба Явдоха... казала, що Никодим панів син. Божилася. Вона й матір його знала, померла, каже, давно.

Пріська. Може. Вже не дурно пан учив його так довго, а оце тільки три неділі, як приїхав, і глянь: все тобі до рук прибрав, керує за пана, а пан той з горниці від себе його не випускає. Певно щось єсть таке. А коли-б ти чула, сестро, як він грає на скрипці! І, господи, гарно.

Палажка. Чула я. На тім тижні, ще пан не зліг, були деякі гості, так він грав, силно грав, а всі пани в долоні ляпали... І той, як бо його, молодий... Стороженко чи що—так і за руку його трусив, єй-богу, і щось довго балакав; а наш пан підійшли і по голові Никодима почали гладить. Вчора, чей, я заглянула у вікно до Никодима; він грає, а Марина мало в очі не вскоче. Ловка дівка ця Марина.

Пріська. Яка вона дівка?

Палажка. По-нашому-б то покритка, а по-одеському—дівка. Ото-ж її скрипка причарувала і поназдивися, що вона окрутить Никодима, бо чорт її не взяв: вона дуже пріятна і улеслива, а Никодим цей хоч і багато вчився, але, як-то кажуть—Тюхтій Серйога! Єй-богу так.

Пріська. Міні однаково. Я того лукавого зрадника Костюшку зненавиділа.

Палажка. Помиритесь! (входе Марина).

Ява ІІ.

Ті-ж і Марина.

Марина. Принесіть міні котра утюг, потім поскладайте білє в гардиропні, там принесли з прачешни, та наготуйте баришні чорну сукню, поки вона спить. (Дівчата, поклавши на столі роботу, пішли).

От скука, от скука, хожу, як божевільна, цілий ранок місця не знайду... Ах! Одеса, Одеса, як по тобі не сумовати?.. (Задумується). Правду сказать, Никодим почище одеських. А як на скрипці грає—здається і день, і ніч-би слухала. Вчора мало не до світа слухала і досі чую, як скрипка голосила, стогнала, чарувала душу... Ох! Живцем вона серце з мене вийняла і віддала Никодимові. Не знаю тілько, чи не відцурається він від нього. (Роскладає хвартух білий, готуючись гладить. Палажка вносить утюг). Поверни личком (пробує), гарячий. Постав на конфорку.

Палажка. Костюшко питав, чи ви в дівочій?

Марина. Іди собі.

Палажка. А як він мене знов спитає, то що йому сказать?

Марина. Скажи, що я у баришні.

Палажка. Та баришня-ж ще сплять.

Марина. Дурна! Іди собі к чорту.

(Палажка пішла) Костюшка... (задумується). Тьфу, прикро й подумати... (здригнула) бррр! аж мороз поза шкурою пішов, мов гадюка по міні полізла (гладить). От дурна я, от божевільна!

Ява ІІІ.

Входе Костюшка.

Костюшка. Бонжур, мамзель-стринкозель!

Марина (на бік). Ну й, дурний-же, і як я цього перше не помічала. Ідить собі, щоб часом хто не застав у дівочій.

Костюшка. Хто-ж? Чи не Никодим, га? Ха, ха, ха!

Марина. Та хоч-би й він... Приказано, щоб лакеї не заходили у дівочу.

Костюшка. Никодимові-ж можна, чому-ж нам забороняють?

Марина. Спитайте Никодима.

Костюшка. А це якої (передражнює): „Спитайте!“ Ха, ха, ха! Що-ж ти? вже на „ви“ зо мною, чи що? Слухай, Марино, чи ти не здуріла часом? (Підходить і хоче обнять).

Марина. (Одскакує і заміраїтся утюгом). От новості! Хто вам дав право?

Костюшка. Хто? Сказилась, єй-богу, сказилась! Сама дала, а тепер питає, хто дав.

Марина. Ідить собі, бо пожаліюсь зараз Никодиму Михайловичу!

Костюшка. Так, виходить правду міні казали, що ти просижуєш у нього цілі ночі? і не даремно сидиш—бачу, бачу, куди ти верниш—вже Никодим мене заступив...

Марина. Яке вам діло? Я з вами не вінчалась...

Костюшка. Не вінчалась? А де-ж ти кинеш наше кохання? Хоч воно й коротке, як горобиний ніс, одначе це не шутка.

Марина. Все те буде в морі...

Костюшка. В морі? Ні, я роскажу все, розумієш? все роскажу Никодимові.

Марина. Не лякайте—я й сама йому все роскажу! І чого вам хочеться? Подумайте: чого вам—хочеться?... Хочете, щоб я вас через силу любила? Ідить собі, міні противно з вами балакати, не то любити вас.

Костюшка. Що-ж ти за людина така? Я не вірю, щоб так скоро можна було і любить і зненавидить.

Марина. То повірете.

Ява IV.

Входе Никодим.

Никодим. Ти чого тут?

Костюшка. Я прийшов... я хотів спитать.

Никодим. Ну, потім, нема часу балакать. Нехай кучер зараз коней запрягає. Візьми цей лист, поїдеш за лікарем. Тут всього дві верстви. Коней не жаліть, щоб в мент тут був лікар, кожна хвилина дорога. Гайда! мерщій! (Костюшко вийшов).

Марина. Що там, Никодим Михалович, як панове здоров'я?

Никодим. Так худо, що й не знаю, чи застане його лікар живим (хоче іти).

Марина. Посидьте зо мною, ви йому не поможете, там-же фелшар сидить.

Никодим. Раді-би, коли він і на хвилину не відпускає мене від себе, хиба як засне (вийшов).

Ява V.

Марина (сама).

(Шие). Що воно буде, як пан помре? Чи зостанется Никодим в такім почоті, при такім праві, як тепер?... Боже, мій боже!... Чи я його полюбила, чи міні так здається? Ох, люблю! і так-же мене пече сором, що я сказилася і поквапилась на того свинопаса! тепер верне його з душі, задавила-б, як лютого ворога, а він чіпляється! Ох, доле моя лютая! на віщо ти мене раз-у-раз в сільце ловиш? На віщо глузуєш і мучиш? Чим-же ти закінчиш свої жарти зі мною? Скажи, повідай хоч у сні, щоб знати! Божевільна, божевільна (гірко сміється), єй богу, божевільна (схиляїтся на руки, плаче).

Ява VI.

Входе Никодим.

Никодим. От і я до вас.

Марина (стрепенувшись). Спасибі. А міні чогось так скучно, так скучно, що і сказати не можна.

Никодим. Михайло Миколаєвич заснув, наче заспокоївся. Чи перед смертю спустився покой у його душу, чи й справді господь облигчить його муки. А ви, Марина Івановна, наче плакали, чого це?

Марина. Самі сльози ллються... Нагадала дещо... Е, хіба мало горя, та ще нам бабам. Тілько я не довго сумую. І— і!.. що там про мене балакать, от на що вже ви—мужчина, вчені, пан вас любить, душі не чує—чого-б, здається, ще хотіть? Одначе з того часу, як ви приїхали сюди,—я не бачила вас веселим ніколи: все чогось сумні... і скрипка ваша стоне і ниє, як граєте (покидає роботу і сідає—біля Никодима. Лащится). Чи вам-же сумувать? Гляньте на мене: коли здавить за серце, трошки посумую та й знов весела! співаю собі пісні і тугу розважаю.

Никодим. Я люблю слухать, як ви співаєте наші сельські пісні, хоча вони нагоняють на мене ще більшу тугу.

Марина. То ви мені сьогодня будете грать, а я вам співатиму веселих.

Никодим. Добре, якщо Михайлу Миколаєвичу не буде гірше.

Марина. Ви знаєте... Ні, ви не повіреte. Як я вас не бачу—мені чогось так скучно, так скучно. А ви скучаєте, як мене... (затуляє рот і соромливо опуска голову) трохи, трохи не сказала... Ви не сердьтесь на мене, я собі трошки дурненька.

Никодим. Що ви? Я люблю вашу веселу вдачу. Невесели люде завжде до веселих липнуть. А до того-ж горя у нас обох доволі, то може душа душу почуває...

Марина. Яке у вас горе, що там вас мучить?.. Скажіть!.. Я вас буду розважать... а може й розважу?..

Никодим. Таке саме як у вас з Костюшкою...

Марина (на бік). От і допиталась!

Никодим. Таке, як у Федьки, Мишки... таке, як і у всіх крепаків.

Марина. Не розумію.

Никодим. Всі ви до нього привикли, ніколи об ньому не думаєте, і вам не так важко його переносить, бо ви не знаєте, що є друге, краще життя... (тяжко переводить дух).

Окрім того тут багато залежить і від натури... Ні, ви цього не зрозумієте.

Марина. Кажіть, кажіть! Може я і не все зрозумію, а люблю слухать, як ви балакаєте. Ніхто ніколи зо мною так не балакав, а ваші речі такі, що й не хотів-би, а приймаєш до серця. Кажіть все, може я все зрозумію.

Никодим. Бачите... Я мучусь... ні, не те! Я музика—артист... і це не те!... Єсть меж людьми такі натури... Одним словом, я не похожій на других людей!

І через те бачу більше очима і чую більше серцем, ніж другі. Місяць світе, і зорі сяють всім однаково, та не всі можуть потонуть у тому промені серцем і душою. Для всіх вони тілько сяють і світять, щоб було видко, а мою душу той світ наповняє таким чарівним почуттям, якого речами не можна вимовить.

Марина. Боже милий! Мені так радісно слухати вашу розмову, як вашу скрипку—говоріть, говоріть.

Никодим. Так само життя людське: всяка обида, зневага, всяке горе на вас скобзаются і лехко спадають, як вода з оливи; а у мене, легенькій подих пригоди гарячим цвяшком залазить у мозок і пече його невимовно боляче. Ви самі кажете: заспіваю і забуду обиду; а я чим більше горю, чим більше виливаю свою муку, тим гірше її чую, тим уразніще вона мене дошкуляє. Отим-то ви всі байдужі, що крепаки, а я мучусь і день і ніч, що невільний чоловік. (Марина плаче, Никодим ходе). Окрим цього єсть у мене пекуча мука, я панів син, може чули?.. (Тяжко зітхає).

Матір мою силою віддали заміж і вона померла за гірким п'яницею; а мене відняли від її грудей і зробили тим, чим я єсть тепер, наче на зло мені, бо якби мене забули, як матір мою, то я може-б умер, а коли-б зостався жить, то копався-б у землі і, певно, не вмів-би так почувать своє нещастя, і мирився-б з ним, як другі миряться. Правда, Михайло Миколаєвич любить мене, як рідного сина, я це добре бачу, але, що-ж в тім: він помирає і певно помре; що-ж станеться зо мною після його смерти?.. Одному богові відомо... А я полюбив дівчину, хотів-би женится...

Марина. Батьку мій! Брате мій—не знаю, як вас і назвать (хватає його за руку, хоче поцілувать). Ви очі мені одкрили, тепер я бачу, які ми нещасні крепаки.

Никодим (не дає руки). Що ви? Господь з вами!

Марина. Та я ноги ваші не варт цілувати, а ви руки не даєте... Не знаю тієї щасливої дівчини, що ви полюбили, а як я—вас полюбила, то й міри немає!.. Любіть собі кого хочете... я ніяких надій не маю, я не смію думать, я вам не пара, я тілько тим щаслива, що ви так щиро зараз зо мною балакали, і повік цієї розмови не забуду.

Никодим. Бог з вами! Чом-же ви мені не пара? Я такій-же крипак, як і ви.

Прямо вам скажу: та дівчина, котру я покохав—ви! голос ваш і ваша весела вдача—все до мого серця привітно забалакало; з вами тут душу одводю, думаю про вас—і мені легче в цій пустині; з первого разу, ви мені засвітили, як далекій огонь для подорожняго, що збився з дороги... Я боявся одного, щоб огонь не потух, коли прийду до нього.

Марина (падає йому у ноги). Простіть мене. Простіть!.. я не варт вас, вам треба чесну дівчину, я... тяжко вимовить...

Никодим. Годі, встаньте! не говоріть нічого... (підводить її і садовить). Я все зрозумів. Що-б ви не сказали, які-б тяжкі рани не були в душі вашій, вони не по вашій вині опанували вами. Гріх це великий, але він повинен упасти на голову тих, хто погубив єдинаго від малих сих, хто не умів, не хотів захистить дитину від гріха, а ще й сам вів на гріх! Не мало вас бідних, замурдованих, знівічених, потоптаних квіток, та що маєш робить, коли так складається людське життє?..

Тілько вперед не гріши, моя нещасна дівчино, моя сужена, дружино моя, і ми будемо щасливі.

Марина. О, скоріще сонце на небі потухне, ніж я вам зрадю. Вислухайте-ж мене, я вам все роскажу.

Никодим. Після, увечери, а тепер годі, у мене голова горить, як в огні, я не можу слухать, не можу говорить більше нічого.

Марина (кидається йому на шию, цілуются). Може раздумаєте, одвернетесь від мене.

Никодим. Ніколи в світі.

Марина. А я умру з вами в серці.

Никодим. Здається, лікар приїхав. Заспокойтесь. До вечора (входе лікар і Костюшка).

Явa VII.

Ті-ж, Лікар і Костюшка (здіймають з лікаря верхню одежу).

Никодим. Пожалуйте (одчиняють двери). Михайлу Миколаєвичу худо. Недавно заснув (вийшли).

Костюшка и Марина зостаются удвох. Довго мовчать. Марина шиє, не обертаючись. Голка так і літає в руках.

Костюшка. Марино!... Марино Івановна! Що ви зо мною робите? На віщо вам здався Никодим? Хіба-ж я вас не люблю... хиба-ж моє щире кохання не кохання?.. ми поберемось, я вас буду шанувать, почи-

тувать, ні одним словом не попрекну. А Никодим ще хто його знає, що вам скаже, коли дознається.

Марина. (Кидаїтся до його). Слухайте!.. я вас трошки любила... ти був щасливий... ну й буде з тебе—тепер не можу! Що-ж я маю робити, коли я більше люблю Никодима?

Костюшка. Знаю я, Марино, що тебе манить до Никодима: він камердинер, він керує усим двором, почоту тобі захотілось? Та ще хто його знає, що станется після смерти пана. Може він буде на моїм місці, а я на його. Схаменись!

Марина. Нехай буде, що буде—я люблю його! я з ним готова куди завгодно: на кінець світа, без хліба в землянці буду щаслива—аби слухать його чаривну скрипку, його палку мову, що іде до самого серця. Покинь мене, забудь мене, не докучай, я вже чужа.

Костюшка. Марино, Марино... растоптала ти моє серце. Бог тобі суддя! роспанахаєш ти і Никодимову душу на двоє... Так саме, як мене, і його проміняєш на іншого.

Марина. Ніколи в світі, він один на віки... Я нікого так не любила... Все, що було до сього часу в моїм житті, пройде як пропасниця, забудется, як сон, а його я не забуду до смерти.

Костюшка. Побачемо... побачемо!.. (утерає очі).

Марина (цілує його). Ну годі! мир! будьмо товаришами та й тілько! Хтось іде. (Сідає і шиє).

Ява VIII.

Входе Никодим заплаканий.

Никодим. Михайло Миколаєвич помер.

Марина (скакує). Ох, боже! (мовчать). Царство небесне, вічний покой його душі!

Костюшка. Добре нам за ним жилося, як то буде без нього?

Никодим. Покійника обмивають... А ти скажи, щоб свіжих коней запрягли, лікаря одвезуть і пошли сказать батюшці, щоб дзвонили... (Костюшка пішов).

Марина. Що-ж тепер буде?

Никодим. Буде те, що господь дасть!.. Скажу вам, що після всього, що було зараз, я-б не хотів жить і сам... краще-б було, щоб моя душа одійшла вкупі з його душею на той світ.

Марина. Ох, не кажіть так, не лякайте мене! Що-ж там було?

Никодим. Невимовна радість і тяжка печаль. О, Марино! я був щасливий, як ніколи в житті; я дві хвилини мав батька—таки хвилини варт цілого життя! Покійник благословив мене перед дочкою і лікарем, признав за свого рідного сина, цілував, плакав і сльози наші мішалися укупі. Повік не забуду цього! Наче різцем в серці моїм вирізана ця хвилина. Потім потребував шкатулку, достав бумаги, і от що мені передав. Оце купча на 200 дес. землі, хутір, балка зо всім хозяйством, яке там є; оце банковий білет на моє ім'я на шість тисяч; а оце (цілує бумагу) вольна бумага. Яка радість могла в той мент поривнятися з моєю радістю? І що-ж? Пройшли ще дві хвилини—і його не стало!.. Я не хотів-би волі своєї—як єї не бажав, аби він зостався живим. Об чім так довго я марив і день і ніч, то сталось, але тілько на дві хвилини! Невжеж в моїм житті більше двох хвилин щастя не буде?

Марина. Життя своє я вам віддам, аби ви були щасливи (став навколішки). Боже! упокой душу раба твоєго Михайла, дай йому царство небесне, і нам довгій і щасливий вік!

Никодим. Аминь (плаче).

(Завіса).

ОНИСИМ СУСЛОВ

ПОДОРОЖ ТРУПИ ДЕРКАЧА ДО ПАРИЖУ В 1894 Р.

(Спогади)

Я служив у трупі О. К. Саксаганського. В серпні 1894 р. я одержав з Мелитополя телеграму від антрепренера Деркача; він запрошує мене вступити до складу його трупи режисером і артистом для подорожи до Парижу. Жаль було кидати працю під керуванням такого чудового режисера, яким виявив себе О. К. Саксаганський, але перспектива опинитися за кордоном, та ще й у такому осередку як Париж, керувати театральною справою, самостійно виявити ініціятиву в поставах п'єс, все це було дуже звабно, а до того й умови пропонувалося кращі, ніж ті, що я мав у той час. Не довго вагаючись, я дав згоду й з легким серцем помандрував до Мелитополя.

На вокзалі мене зустрів адміністратор трупи, Сабателі—Італієць, з яким я був знайомий із спільної служби в трупі М. Л. Кропивницького, де він обіймав таку-ж саму посаду й зарекомендував себе з поганого боку. Він відразу ознайомив мене з усіма деталями цього підприємства: Перебуваючи в Одесі, Сабателі познайомився з якоюсь К. І. Петровською, дуже багатою особою, що не знала, в яке вигідне підприємство вкласти свої капітали. Він пораяв їй увійти в спілку з яким-небудь українським атрепренером і, користуючись із франко-руського аліянсу, мандрувати з трупою до Парижу, де, як він їй пророкував, вона наживе мільйони. Намітив він для цієї справи Г. О. Деркача, що теж мріяв зачепитись за багату особу. Згоду складено й теперь напруженим темпом іде формування трупи, для чого й викликано мене.

Звикши до дисциплінованої трупи Саксаганського, мене неприємно вразила розбещеність членів трупи Деркача, а особливо безпросипне піяцтво самого антрепренера. Він мене зустрів приблизно так: „Надіюсь, що ти (він відразу перейшов на „ти") прибереш до рук мою банду й запроваджуватимеш порядок, бо мені нема часу, нема змоги, нема охоти. Сідай, вип'ємо".

В трупі були видатні артистичні сили: Е. Ф. Зарницька, Ю. С. Шостаковська, Г. В Петраківська, Максимов-Полянський, Гайдамака, Глоба, Москаленко, Кірст, Глазуненко, Суходольський, Шатковський та инші. Хор був слабенький, і його треба було поновити. Хором керував О. Домерщиков, а диригентом був Штейман. Почав я наводити порядок, але це завдання було не з легких, бо сам антрепренер подавав приклад невитриманости.

Перемандрували незабаром до Севастополя, де нам треба було конче зорганізуватись, поповнити склад артистів і хору та вирішити, який репертуар ми виготуємо для Парижу.

Мене командировано було до Одеси, де я відібрав в архієрейському хорі найкращі голоси. Мені вдалось знайти сильних басів: Гайдабуру, Карповського. З артистичного персоналу я запросив відомого артиста, комика Касяненко з дружиною—співачкою Орлик. Сабателі послано було до Київа також за хоровими голосами, але він витратив 500 карб. і привіз одного тільки хориста—Васильова.

Загальні збори всієї трупи вирішили ставити в Парижі тільки дві п'єси: „Наталку-Полтавку" Котляревського та „Назара Стодолю" Т. Шевченка з „вечорницями" в другому акті П. П. Нищинського.

Ставити так „Наталку-Полтавку“, як її звичайно виставляють, це була-б для Парижу сумна вистава: зайнято там тільки 6 персон і цілі три дії вони вештаються по сцені перед мертвим селом. Треба було віджити село і для цього я замовив диригентові, талановитому Штейманові увертюру на тему „досвіток“. При кінці увертюри підіймалась завіса й селяни та селянки шли косити з косами та граблями зі співом:„ Ой гаю, мій гаю“. І тільки після того Наталка виходила з відрами по воду й співала: „Віють вітри“. Далі—перша дія цілком. Де-не-де скорочено було текст. При кінці дії вертались косарі й громадільниці під веселий спів: „Ой дуб дуба, дуба, дуба, дівчина моя люба“, і кінчалась дія балетом. В другу дію внесено було при кінці звичай сватання цілком, з розплітанням коси в молодої подруженьками, з усіма піснями жіночого хору, що їх співають при сватанні. Виборний привів возного. Наталка віддає рушники, чіпляє возному на руку хустку. Ця сцена йде мовчки під музику. Після того, як возний з виборним вийшли, Наталка співає: „Чого вода каламутна“. 3-тю дію виконувано цілком, але участь в ній приймають ще й селяни, що заповнюють подвір'я Терпилихи. Діти сидять на дахах та барканах. „Починаймо веселиться“ співають усі селяни, потім танки. В такому вигляді готувалося для Парижу „Наталку-Полтавку“. Декораційну справу доручено було відомому декораторові Яну-Степнякові. Припускалось перед початком і при кінці вистави співати „Марсельєзи“.

З „Назаром Стодолею“ було менше мороки. Скорочено було тільки довгі „монологи“. Одіж було справлено зовсім нову за малюнками відомих артистів. Особливу увагу звернено було на історичне вбрання. Замовлено було сап'янці ріжних кольорів і шапки з червоними верхами. Всього люду в трупі набралося 70 чоловіка разом з оркестрою із 16 чоловіка. Решту музик гадали добрати в Парижі. Аранжировки для оркестри „марсельєзи“ й російського гімну було замовлено також диригентові Штейманові. Виконано було. її так, що увесь час, коли хору співав „Марсельєзи“, в акомпаніяменті чутно було національний російський гімн, і, навпаки, коли співали гімн, в акомпаніяменті чутно було „Марсельєзу“. При кінці серпня все було готове для від'їзду; нас посадили на пароплав, щоб їхати до Одеси, відкіля ми залізницею через Волочиськ повинні були їхати до Парижу.

Від'їзд мав урочистий характер. Мало не все місто вийшло виряджати трупу. Наша оркестра й хор вишикувались на чердаку й, коли пароплав тихо відчалив від пристани, загримів український марш: „Гей-нум, братця, до зброї“. Тисячний натовп проводжав нас криками „ура“ й маханням хусток, аж поки ми не щезли за обрієм.

Море, зовсім спокійне в день від'їзду, на ніч неначе сказилось, і нас потріпало так, що ми приїхали до Одеси зовсім хворі й безсилі. Прийшлось два дні переждати, поки наша адміністрація виклопотала нам два вагони 3 класи для персонажу й один товарний вагон для нашого багажу.

До Волочиську доїхали добре, там пересіли в австрійські вагони; тут і почались непорозуміння й неприємності. Наші хлопці ніяк не могли звикнути до нових для них порядків залізничих, наприклад, потяг від'їздить зі станції без дзвінків, кондуктор гукає „Abfart!..“ і потяг рушає, а наші артисти й хористи ще дожовують на платформі цукерки, печення, допивають пиво й хотять на ході потягу вскочити у вагони, а кондуктори не пускають. Деякі залишаються на станції без багажу, без квитків. Велика була морока з цими дикунами.

В Мюнхені трупа накинулась як сарана на пиво. Недарма баварське пиво вважається за найкраще на цілому світі. Українці виявили до нього велику пошану... Ледве втягли їх до вагонів. Баварці ставились дуже во-

роже до нашої трупи, що весь час співала в вагонах „Марсельєзи". Цей гімн їм не подобався, і вони при всякому випадкові висловлювали своє незадоволення. На станціях появлялись залізничі та військові урядовці й вичитували Деркачеві нотації, що він відповідає за всіх і що доведеться відчепити вагони від потягу, коли трупа надалі не схаменеться й не буде поводитись, як личить статечним артистам. Деркач кліпав очима й запрошував їх випити та закусити. Минули Баварію, Тіроль, прорізали Швайцарію й опинились нарешті у Франції. Тут ставлення до нас людности різко змінилось. На вокзалах, коли пролітала вістка про те, що їдуть „Petits russiens"... з Росії до Парижу, збігався натовп і вітав нас вигуками „Vive la Russie", оплесками й такими виявами правдивого ентузіязму, що деякі артисти почали почувати себе героями, які виконують якесь велике завдання...

В Бельфорі (перша французька фортеця на нашому шляху) нас зустріла делегація від міста, з мером на чолі, міські поважні дами з букетами квіток, представники від військових частин. Мер міста виголосив привітання, просив дати честь і прийняти участь у бенкеті, що уряджало місто спеціяльно для нас. Деркач з радістю дав згоду й ми бенкетували в Бельфорі цілу добу, братались з Французами; коли другого дня нас посадили у вагони, мені мер показав телеграму, яку він адресував до Петербургу нашому міністрові зовнішніх справ: „La troupe de m. Derkatsch a partie heureusement à Paris". Мені це було смішно, здивувався мабуть і міністр, одержавши таку депешу, але Деркач з деякими його горілчанами побратимами приймали всі шани як належне й справді почували себе героями.

До Парижу ми прибули над вечір; одразу нам заявлено було, щоб ми прямо з потягу їхали до театру „Mon plaisir", що на Єлісейських полях, і розпочинали виставу в той таки вечір. Квитки на першу виставу всі були продані. Почалась надзвичайна біганина. Наша адміністрація клопоталася, щоб одержати багаж, розпаковували скрині, артисти відбирали на руки потрібну для вистави одіж. Сабателі заспокоював усіх, що апартаменти для артистів, хору й оркестри найняті й після закінчення вистави кожного одведуть у його помешкання, для чого він ангажував кількох студентів Українців та емігрантів. Довелося всі пакунки забирати до театру [1].

Театр „Mon plaisir" належав до категорії третьоступневих, вміщав він, коли не помиляюсь, стільки люду, що призначивши високі ціни, можна було зібрати до 2000 франків.

Сцена вже була обставлена, коли я приїхав до театру. Декоратор Яно-Степняк, не володіючи французькою мовою, мімікою та рухами керував робітниками сцени. Спізнились ми з початком вистави на цілу годину. Диригент Штейман устиг зробити маленьку спробу з додатковими музиками-Французами, що вже дожидали нас. На сцені вишикувалися 54 персони в розкішному історичному вбранні. Завісу підняли й загриміла марсельєза. Публіка зустріла трупу овацією, посипались на сцену квітки, кричать: „Le hymne russe!" Проспівали. Далі пішло чергування гімну з марсельєзою й так без кінця. Вся сцена була засипана квітками. Нарешті почали виставу. Перша дія мала колосальний успіх. Виборного грав Деркач, Возного—Касяненко, Петра—Глоба, Миколу—Глазуненко, Зарницька грала Наталку, а Терпилиху—Петраківська. Вихід Деркача викликав цілу бурю вигуків і оплесків. Слід зауважити, що Деркач мав дуже грандіозну фігуру (другої такої я ніколи не зустрічав), і

[1] Метушня збільшилася ще й через те, що на вокзальному пероні одна наша хористка родила синочка. Публіка й робітники тут-же визнали його за сина французької нації. Породілю з народженим відвезено було до поліжничого притулку.

тому зовсім не в-дивовижу, що Французи так експансивно поставились до нього. Грав він так собі, але фігурою своєю справляв враження. В антракті до мене в убиральню входить якийсь сивий дідок і рекомендується—„Франціск Сарсе". Почувши прізвище славетного французького критика, я усадив його в крісло й тільки що почав висловлювати свою радість, що бачу в себе таку персону, він мене перебив питанням: „Скажіть, що це означає?" й тиче мені якийсь театральний квиток. Пам'ятаю, що там було надруковано: „Le parterre rang 14". „І такий квиток ви надсилаєте мені—Франціскові Сарсе? Майте на увазі, що я одержую завжди ложі з найкращих паризьких театрів, тільки я тепер по театрах не ходжу, а до вас прийшов довідатись, що це за артисти, що надіслали мені цей квиток на таке місце в театрі, куди я свого „garçon" не пошлю... Наївно, дуже наївно, але ця наївність мені до вподоби, і я дам рецензію в „Figaro" й до „Petit parisien". Познайомте мене з вашими артистами". Особливу увагу звернув він на артистку Зарницьку, котрій сказав: „Votre voix est pure comme cristal". Йому дуже вподобалось жіноче убрання, особливо вишивки на сорочках. Тепло простився з нами й знову додав: „Дам рецензію, ваша наївність дасть вам велику користь".

Другу й третю дію „Наталки-Полтавки" публіка приймала з ентузіязмом, нагороджуючи артистів вигуками й оплесками. Артисткам підносили букети. Особливий успіх мала музична картина „Вечорниці", що кінчається „гопаком", а гопака втинати було кому: Глазуненко, Шатковський, Суходольський і ще дехто, прізвища яких я позабував. Кожен танцюриста мав свою партнерку. В ті часи з нашого почину „гопак" став модним танцем у Парижі.

Після першої вистави почались непорозуміння з помешканнями для хористів і оркестрантів. Більшість претенсій Французів зводилась на те, що не виповнено правил чистоти в кімнатах і вбиральнях. Наші хлопці мовою не володіли й з кожної нагоди вони приводили господарів кімнат до мене, або до Розумного, нашого секретаря, що ми привезли його з Севастополя. Французи ревниво стерегли свою власність і не давали себе обіждати. Доходила справа до суду й нам довелося платити штрафи. Друга вистава мала такий-же самий шумливий характер з овоціями, квітками й повторенням без краю марсельєзи та гімну. На третій день виставили „Назара Стодолю". Публіки зібралось далеко менше, ніж на перші дві вистави. Люди, знайомі з театральними звичаями Парижу, пояснили нам, що не слід було зміняти п'єсу другою, бо це по місцевому означає, що п'єса провалилася. Всього в нас у Парижі пройшло 10 вистав. „Наталка-Полтавка" чергувалася з „Назаром Стодолею". Після десятої вистави директор театру заявив, що надалі театр занятий і далі давати наші вистави він не згодний. Це мало турбувало нашу адміністрацію, бо ми мали підписати дуже вигідні умови з Гюгом—директором гіподрому, що ангажував нас на два тижні, а надалі ми мали скласти умову з імпресаріо Шірманом, що привозив колись до Росії Сару Бернар. Він мав везти нас до Бельгії з платою нам 100.000 фр. на місяць. Але „не так склалось, як жадалось".

Франціск Сарсе додержав свого слова й дав чудові рецензії про наші вистави в „Figaro" й „Petit parisien". Пройшло два дні після останньої вистави, коли несподівано в „Figaro" з'явилася велика стаття, де Гастон Кальмет закликав французьку націю допомогти безщасним 70 „petit-russiens", що прогоріли в театрі „Mon Plaisir" і бродять по Парижу голодні, бліді, безпритульні, ночують на бульварах, простягають руки за милостинькою. „Figaro" відкрило національну підписку для цих сердег. Пожертви просять направляти в редакцію.

Це був несподіваний грім серед ясного неба. Ми не в силах були збагнути, відкіля нависло таке нещастя. Я зібрав товаришів, і ми кинулися до редакції „Figaro“ за поясненнями. До нас вийшов Гастон Кальмет; ми сказали йому, що він, очевидно, став жертвою злої вигадки, що ми матеріяльно забезпечені, що в кожного з нас є гроші, що наша дирекція видає аванси й узагалі ми не розуміємо, як це сталося, що така солідна газета могла так помилитися.

Гастон Кальмет вислухав нас уважно й пояснив: „До мене звернувся ваш директор п. Сабателі, і всю статтю написано з його слів“. Ми заго-моніли: „Який він директор? Він тільки наш адміністратор, якого Деркач, пересвідчившись в крадіжці, вигнав з трупи“. Гастон Кальмет перебиває: „Він нам показав свій контракт з Деркачем. Він одержує згідно з контрактом скількись відсотків з чистого прибутку“. Ми розсміялись і кажемо: „П'ять відсотків—ми це знаємо; хіба це довід, що він директор? Ми просимо вас негайно дати спростування в найближчому нумері вашої газети“.

Кальмет рішуче відповів: „Figaro“ ніколи не бреше й редакція ніколи не стане спростовувати сьогодні того, про що писалось вчора. Ми певні в тім, що ви потрібуєте допомоги. В редакції вже є пожертвуваних грошей більш як 10.000 франків і я вам щиро раджу покористуватись дарами французької нації“. Вклонився нам галантно й зник. Почали ми радитись, що нам робити надалі. Зібрали ми всю трупу й вирішили їхати до нашого посольства, що на його чолі стояв тоді барон Моренгейм. Тут треба пояснити, що після, здається, восьмої чи дев'ятої вистави сталося велике непорозуміння між Деркачем і Сабателі з приводу грошових недостатків у касі. Деркач—взагалі дуже неделікатна особа—викинув Сабателі із своєї кімнати, а далі дав наказ, щоб його більше до театру не впускали. Ображений Італієць помстився чисто італійським способом, пішов до редакції й назавжди оплямив усю трупу.

Барон Моренгейм зустрів нас непривітно. Коли ми йому розповіли про наше горе, він схопився руками за голову й почав голосити: „Тільки-но мої „компатріоти“ з'являються на французькому обрії, зараз-же починається з ними велика морока. Чого ви прибились до Парижу? Хто вас просив приїздити? Псувати наші добрі стосунки з Французами?—Я вам ні в чім помочи не дам...“—гістерично скінчив він свій лемент. Я сказав, щоб усі вийняли гаманці й показали баронові гроші; ми почали йому пояснять, що прийшли не по матеріяльну допомогу, а що нам потрібна моральна допомога, щоб боротися з такою неправдою, і що він повинен викликати Гастона Кальмета до посольства й примусити його дати в „Figaro“ спростування. Після довгого вагання й сперечання барон плаксиво дав згоду другого дня викликати Кальмета до посольства й просив, щоб ми також прийшли туди.

Того-ж таки дня ми поїхали з Деркачем до Гюга підписувати умову, але він нас відразу приголомшив відмовою: „Я із старцями не підписую ніяких умов“. Те-ж саме приблизно нам відповів Шірман, з приводу підписання контракту на Бельгію, але додав: „Коли „Figaro“ надрукує спростування, тоді побалакаємо...“ Ще була в нас надія на щасливий кінець нашої справи.

Другого дня вся трупа розсілась у дворі посольства ще спозаранку. Довго прийшлося дожидати, поки пан барон прокинулись, потім вони приймали ванну, потім снідали. Годині о 12 нас (не всіх, а тільки представників трупи) закликано було до їх „ясної“ персони. Знову почались з боку барона умовляння, щоб ми кинули свою впертість і згодилися взяти гроші, що їх набралося в редакції більш як 25.000 франків. Коли-ж він упевнився, що зламати нашої волі йому не пощастить і що ми твердо не хочемо брати милостини, барон почав нам загрожувати: „Не надій-

тесь на матеріяльну допомогу від посольства та консульств. Ви повинні мені дати підписку, що ні в якому разі ви до нас за поміччю не звернетесь". „З радістю дамо підписку",—гукнули ми хором. Секретар посольства склав підписку, і ми зобов'язались не звертатись до посольства ні за якою допомогою, хоч-би як нам скрутно було. Ми підписалися. Після того барон подзвонив телефоном до редакції „Figaro" й викликав до себе Кальмета. Нам наказано було дожидатись на дворі. Не більш як через годину з'явився Кальмет і нас з двору знову закликано було до кабінету барона. Він умовляв Кальмета написати спростування на його статтю в „Figaro". Той довго не згоджувався. Я пішов до Кальмета й заявив йому, що трупа уповноважила мене викликати його на герць, коли він не виконає наше бажання й не надрукує спростування. Знову на його очах пройшла церемонія показування гаманців з грішми, що повинно було його нарешті упевнити, що Сабателі його піддурив. Кальмет відповів мені, що герць його не злякає, але він іде назустріч проханню барона Моренгейма й у завтрішньому „Figaro" він надрукує спростування. Ми подали один одному руку, він ввічливо вклонився моїм товаришам; на цьому скінчилась наша авдієнція в посольстві.

Ніг під собою не чули ми, вертаючись додому переможцями в такій важній для нашої чести справі. З цілком зрозумілим нетерпінням ждали ми ранку, щоб прочитати в „Figaro", яке спростування написав Кальмет. Одержали газету й читали; власне читав я, а товариші слухали. Все надруковано гаразд: про нашу візиту в редакцію, про те, що викликав Кальмета Моренгейм, про церемонію з гаманцями, повними франків, про бравого режисера, що викликав його на герць, все-все... а далі неприємна приписка: „А все-таки 16 душ із трупи покористувалися дарами французької нації; про це є в нас у редакції власноручні розписки тих, що одержали гроші". У мене в очах закрутилося. Що-ж це таке? Хто-ж із товаришів насмілився на такий злочин? Розслідування показало нам справжню фізіономію милої й галантної людини Гастона Кальмета. На жаль, серед нас не знайшлося відважної людини, що поступила-б з Кальметом так, як через багато років зробила це m-me Кайо, дружина міністра Кайо, убивши Гастона Кальмета за такий-же самий подлий вчинок з його боку.

А зробив Кальмет от що. Він покликав до редакції Сабателі й сказав йому, що треба знайти в трупі таких осіб, що спокусилися-б на гроші, й принести до редакції їх розписки, й видав йому кілька тисяч франків. Сабателі знав, до кого звернутись. З трупою приїхало 16 музик-оркестрантів, що не приймали ніякої участи в розмовах з посольством, з Кальметом і взагалі не цікавились нашими справами; вони не знали навіть, що Сабателі вже не служить і коли він запитав їх, чи не потрібні їм гроші, вони залюбки їх узяли й видали в тому розписки.

Даремно ми ґвалтували, даремно ми в газеті „Le Temps" вивели на чисту воду пакісну гру Кальметову. Наша гра була програна. Більшість французької нації визнала вже нас за старців. Залишились ми за кордоном без притулку, без захисту, без директорів: Петровська—грошове джерело нашої дирекції—зникла невідомо куди. Деркач пив „коньяк" та закусював „фуа". Ці тільки два слова „cognak" і „foi" він вивчив і твердо робив замовлення в ресторанах. Пройшло два-три тижні в безрезультатній боротьбі з обставинами. Диригент наш, Штейман, забрав оркестровки, що написані були спеціяльно для наших двох п'єс, і „прийдеши і поклониша" до редакції „Figaro", одержав чималу суму та й помандрував до Одеси. Те-ж саме зробили 16 музик з нашої оркестри. Спокусились на французькі гроші ще двоє артистів: Шатковський та Глазуненко. Залишилось нас усього 47 чоловіка.

Знайшовся якийсь антрепренер, що запросив нас до міста Бордо в свій театр і повіз туди на свої кошти. Зима видалась на диво люта. Театр не опалювалося й публіка не поцікавилася ознайомитися з нашими виставами. Після двох вистав, що не оплатили навіть і вечірніх на театр видатків, ми упевнились, що треба як-найскорше добутись до якогось портового міста, щоб відтіль повернутися в рідний край. Найближче було до Марселю, а як добратись, коли вже грошей бракувало? Заставили ми в лихваря наш багаж, який він зобов'язався переслати до Марселю накладним платіжем.

Добулись ми до Марселю й розташувались у найкращому готелі, маючи надію заграти в якому-небудь театрі. Вільних театрів було досить, але нам їх не здавали. Одна відповідь скрізь: „Ви сперечаєтесь з газетою „Figaro“ й театру ми вам не здамо“. Почали ми давати концерти по клубах; але за це одержували таку дрібну платню, що ледве вистачало на денний прожиток: Що-дня бродимо в порті й ждемо, чи не трапиться оказії, щоб повернутись додому, а становище де-далі гіршає: наближаєтьчя цар-голод, а надії на поліпшення жаднісінької. Я насмілився, відкинув соромливість геть і дав телеграму моєму приятелеві, редакторові „Le Temps“ Далгейму такого змісту: „Nous sommes abandonés par notre directeur, mourons faime“.

Він зараз-же надіслав нам телеграфно 150 франків і сповістив, що виїхав до Марселю делегат від синдикату французької преси, щоб заняти для нас театр, улаштувати на користь трупі виставу-гала й відправити нас до Батуму. Ще деякі газети й журнали прийшли нам до помочи, надіславши гроші. Приїхав делегат, зняв театр „Variété“ й улаштував на нашу користь виставу з участю французьких артистів. Нам досталося 1.200 франків. Той таки делегат склав умову з пароплавною компанією, щоб нас 47 душ на пароплаві „La Manche“ перевезли з Марселю до Батуму. Адміністрація пароплаву обіцяла дати нам усе для далекої дороги, себ-то матраси, кип'ячу для чаю, а також дозволити прогулянку на чердаку 2 класи. На руки кожному артистові видано було по 15 франків (по 1 франку на день) на харчування. Від'їзд мав діяметрально протилежний характер нашому від'їзду з Севастополя. Деякі з артистів плакали, а деякі раділи, що покидають гостинну Францію. „Vivent les petits russiens!“ прокричали нам услід деякі з наших прихильників, помахали хустками й ми попливли назустріч новим бідам.

Перш за все старшина пароплаву наказала нам покинути чердак і зайняти наші місця в трюмах, що пристосовані були для перевозу худоби; ні столиків, ні стільців, ні ліжок там не було. 14 днів ми валялись на брудній підлозі; на чердак нас не випускали, кип'ячу нам не давали, а в буфеті шклянка кип'ячу коштувала 10 сантимів. Матроси кип'ятили воду десь у машині й таємно приносили нам у наших чайниках і розповідали нам, що капітан та його помічники в спілці з буфетником. Перетерпіли ми чотири добі страшенну бурю на морі. Пароплав кидало як щепку. Всі перехворіли. Я задовольнив себе, виходячи з пароплаву в Батумі; коли до мене підійшов капітан і простяг руку для прощання, я йому відповів: „З вашими матросами ми на прощання всі цілувались, а таким типам, як ви, ми вважаємо за безчестя подавати руку“. Мало не все місто вийшло нам назустріч і тепло вітало нас. На цім скінчилась наша подорож за кордон, що почалась тріуфально, а нарешті, дякуючи безідейності й неорганізованості підприємства, скінчилась ганебно й катастрофічно.

ГАННА БЕРЛО

З ЛИСТУВАННЯ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

Василь Миколаевич Доманицький, талановитий письменник і громадянський діяч, народився 7 березня 1877 року, вмер 28 серпня 1910 р. Скінчивши київську гімназію та історико-філологічний факультет київського університету, де Доманицький був учнем Вол. Бон. Антоновича, Вас. Микол. 1900 р. одержав посаду вчителя в київській приватній гімназії Валькера, але вже з 1901 року мусів покинути службу через тяжку хворобу (туберкульоза). Кілька листів Доманицького, що я передаю в редакцію „України", написав він мені з Ялти 1901—1902 рр., коли його виправлено було з Київа в Крим, бо хвороба його набула загрозливого характеру. З листів його можна бачити, яка се була людина. Добрий, щирий, делікатний, м'якої, лагідної вдачі, він не мав ворогів: його любили і старі, і молоді. Він працював і з Ол. Як. Кониським, і з тими, з ким Ол. Як. Кониський ворогував і називав „Олимпом", себ-то з тою групою старогромадян, з якої складалась редакція „Київ. Старини". Коли з ініціятиви Ол. Як. Кониського засновано було видавниче товариство „Вік", Доманицький, людина надзвичайно працьовита, багато працював із своїми молодими товаришами в тому товаристві. Після смерти Ол. Як. Кониського (1900 р.) видавничий гурток збирався иноді в Якова Миколаєвича Шульгина, иноді в мене, і ми, люди старого покоління, раділи, що склався такий хороший молодий гурток. Про своїх товаришів з того гуртка—Сергія Олекс. Єфремова, Олекс. Ігн. Лотоцького, Федора Павл. Матушевського, якого приятелі його шуткуючи називали Шпонею („Дерптська Шпоня", бо Матушевський, залишивши вчителювання, вступив студентом до дерптського університету), Доманицький часто згадує в своїх листах.

Вірний син України і невтомний працівник, Доманицький за своє коротке життя зробив стільки, скільки иноді найпрацьовитіші люди не подужають зробити і за довгий вік. Коли буде написано біографію Доманицького, Україна знатиме, як багато дав він рідному краєві до того часу, коли скосила його смерть.

Ялта. 15/X—1901.

Високоповажана Анна Львовна! Отже тільки учора та сьогодні рано узявся я одписувати добрим людям, а досі мовчав, і мовчав навмисне. Річ у тому, що увесь минулий тиждень робилися усякі з мене аналізи, і тільки учора мали сказати, що там гарного з того вийде. Отже вчора я й пішов, немов на смертельний присуд, і благополучно вискочив. Усе обстоїть благополучно, і в легких нічогісінько немає, себ-то зловредного, опасного. Певне, сидять ще хрипи од бронхіту, то приписав доктор викурювати їх горчишниками та креозотом. Ой, що-ж то за негідь отой креозот, то й сказати не можу: цілком нефть чи гас.

Лічить мене Єлпатьєвський,—гарна людина і гарний доктор. Велів цілі дні сидіти на дворі, дихати морське повітря, та спати як-найбільш. То я вже сплю годин по 10. А їм, неначе з голодної пущі вискочив. Спасибі, добре годують і чимало дають. Взагалі, кватирою я зовсім задоволений,—її пораяв мені той-же таки Єлпатьєвський. Ну, певно, я ну-

жуся вельми,—бо тож нікогісінько, ані душечки. Читаю цілими днями—та й то обридає. А тут ще, спасибі добрим людям, ані одна душечка, окрім Якова Миколаєвича[1], ні словечка й досі не шкрябнула. Виглядаю що-дня з пошти, немов якої святині—листа або що з Київа, і нічогісінько... Зажду ще днів зо три, а тоді почну лаятись, лаятись, як останній київський ізвощик.

Температура моя скаче між 36,5 й 37,2—далі не забігає. Рано і увечері—зовсім нормальна, ото тільки удень ще трохи голову задирає. Але мабуть скоро вже й остання присмиріє.

Що-ж у вас гарненького чути?

Не їде міністер? Чи вже й не приїде. Читав я, що Вашого Барицького[2] собаки покусали... Бідні вчителі! Де їх тільки лихо не чекає?

Як побачите в гімназії Лесю[3], то добре проберіть її і скажіть, що я страшенно сержуся, що ніхто ані півслова з їхнього дому не шкрябнув.

Якщо Анна Платоновна[4] ще в Київі, то кланяйтесь їй, а також, як бачитимете, то й Волошинові[5].

Бажаю Вам усього найкращого. Я й досі не склав Вам найщирішої подяки за Ваші турботи що до мене в Київі. Але даю чесне слово чесної людини, що про се я не забуду ніколи. З щирим поважанням

В. Доманицький.

14/XI—1901. Ялта. Пансіон Яузлар.

Високоповажана Анна Львовна! Хоч і лаєте, певно, мене за неакуратність мою, за довгу мовчанку, але тут склалася така причина, що ніяк не міг зараз одповісти на листа Вашого. Як-раз в той день, як одержав, спасибі Вам, од Вас листа,—як ухопила мене інфлюенца, так днів з 4 таки добре поторсала. Власне, справжня інфлюенца, з температурою майже під 40°, тяглася трохи більш суток („доби"), але після того з мене зробився вимочений лимон—ледве через хату міг перейти,—то де вже там було писати? А отсе вже третій день, коли б не наврочити, так добре, як ні разу ще не було: температура зовсім нормальна 37,2, 37,1—апетит—дай Боже й повік! От тільки погода у нас зовсім не кримська: то були дощі, тумани, а се почав, вже 3-й день, віяти вітер з Київа, себ-то з півночи, та така холоднеча, що уночі буває 1°—2° морозу, а удень 6—12 тепла. Проте я, як дехто і з инших більш дужих пансіонерів, лежимо удень на дворі, на сонці: ніс посиніє, пальці задубіють, а проте гарно! У нас в пансіоні, хвалити Бога, усе добре: і годують, і дивляться (доглядають), і читать йе що, і люди гарні (певно, не всі, але добре, що хоч скільки йе—то йе). Скучати та нудитись—немає часу; навпаки: дні такі короткі, що хто його знає, де вони так хутко зникають. Одно погано і нудно: нема до кого забалакати по людському; хоч би де поляк який трапився, як нема своєї людини! А то все з Кацапландії: Тверь, Тула, Тамбов, Москва-матушка—хоч лягай та помирай! Спасибі, що хоч свої люде, найбільш Київські не забувають потроху про мене—найбільш братія чесна. А так інші—то дуже не густо—раз-два у місяць.

Радий я дуже, що Сергій[6] мене у редакції заміщає. Тепер мені на душі спокійніще—наче я сам у „Старині" зостався. Певно, поки оговтається там, на те треба буде часу. Але добре, коли добре!

[1] Яков Миколаєвич Шульгин. [2] Барицький—учитель гімназії. [3] Леся Требінська, в той час учениця гімназії, з родини друзів Доманицького. [4] Анна Платоновна Ямпольська, знайома Доманицького. [5] Волошин—службовець в канцелярії попечителя київської шкільної округи.

[6] Сергій Олександрович Єфремов, що в той час заміщав Доманицького в редакції „Київ. Старини".

Що се за біда з Яков. Миколаєв.! Таки клята хороба не хоче ні одної зіми випустити з пазурів родину Шульгиних. Але що сьому дивуватися, коли он „скінчений лікарь" Павло Науменко дістав шкарлятини. Се вже зовсім біси-батька знає що! А там знов з Петербурга пишуть, що Німфод. Мефод.[1] заслабла на тиф. Хоч караул кричи! А тепер, Високоповажана Анна Львовна, я ще маю позичати у сірка очей перед Вами з приводу святкування Вашого ювилею, про який мені вже написали тоді, як святкування одбулося. Хоч би був телеграму надіслав Вам, а то якось тепер соромно. Але що поробиш з народом тим: пишуть-пишуть, іноді 3 аркуші спишуть, а нічого того, що мені треба знати, і не скажуть. Отак саме і з весіллям Катрі[2]. Написали, як вони вже повінчалися і, мабуть, за кордон виїхали. Біда чиста сидіти на краю світа і не знати про визначні появи в громадському житті.

Дозвольте ж хоч тепер, Високоповажана Анно Львовна, скласти Вам щире-найширше бажання у доброму здоровьї та з Вашою незламаною на диво енергією послужити ще хоч стільки ж літ на користь нашому краєві в тих сферах, в яких Ви працювали минуле двадцяти-пяти річчя. Дай Боже, щоб нам довелося разом святкувати наші будучі ювилеї: Ваш 50-літній, а мій 25-літній.

З щирим поважанням *Василь Доманицький.*

18/I—1902. Ялта.

Високоповажана Анна Львовна! Іще раз здоровлю Вас з Новим Роком. Щоб послав він Вам нових сил та здоровля, а більш—то то вже примхи; принаймні мені зараз так здається!

Приїздила до мене Дерптська Шпоня[3], спасибі їй; просиділа коло мене 6 день, і мені зразу полекшало. Може як би ще з тиждень побув, то й геть би поправився. Тут ми гуртом заходилися та устроїли консіліум з Ножнікова та Богдановича (кращі лікарі в Ялті). Знайшли і присудили: процесс у первій стадії, поки що не має угрожающого характера, треба „усиленное питаніе" та як найбільш свіжого повітря. А щоб був апетіт і тоді, коли його немає, то звеліли під шкуру запускать мишьяку, що я й роблю.

Увесь грудень, а особливо почавши з 1 дні Різдва, мені було здорово погано,—так, як ні разу за ввесь час хороби. Як би так ще було як зараз, то-подай, Господи!

Шпоня[3] була у Влад. Боніфат.[4], нині члена-корреспондента Академіи Наук; він виглядає дуже добре, тільки з серцем усе йому лихо. Вони живуть разом з Рильським.

А у нас у Ялті небувалий грандіозний скандал: випав на Новий Рік сніг, та такий, що два дні ізвощики саньми їздили. І зараз лежить зіма, мороз 3—4°, а як 1—2° тепла, то вже й добре. Зовсім не похоже на Крим...

Читав я организацію студенчества по циркуляру міністра. Дуже хитрі та мудрі пункти. А про студентський суд ніде ані-пів-слова; нема і загально студентських сходок. Певно, студенти будуть незадоволені, і навряд чи буде що путне в сім семестрі. Шпоня вже рішив, як закриють університет, то він організує труппу і буде деньги зашибать.

Шкода мені невимовно Якова Миколаєвича[5]. Се вже просто глузування над людиною. Допустити—а тоді знов турляти, се чорти-батька зна що!

[1] Німф. Мефод., дружина Ол. Ігн. Лотоцького.
[2] Катря—старша дочка М. В. Лисенка.
[3] Федір Павлович Матушевський.
[4] Волод. Боніфат. Антонович, що перебував тоді в Ялті.
[5] Як. Мик. Шульгин, що хотів дістати посаду вчителя.

А знаєте, що того студента, що назвав шпіоном Волковича[1], і якого на 7 день засудили, арештовано в Таганрозі, як він їхав до дому? Хочуть загасить процес, який має знов в апеляційнім порядку виникнути. Щось і защитник (Ратнер) крутить...

Що у Вас там у Київі? Невже у Вас літо, а у нас зіма?

Як бачитимете Анну Платоновну[2], кланяйтесь їй від мене; також і Волошину[3]. Тим часом усього найкращого. З щирим поважанням

В. Доманицький.

28/I—1902. Ялта, Пансіон „Яузлар".

Високоповажана Анна Львовна! Дякую, що, не вважаючи на безнастанні турботи, все ж знаходите хвилину, щоб ізгадати про мене. Звичайно, в таких випадках, як виїзд на довгий час або навіки, память людська не сягає дальш, як за перві два місяці. Хвалити Бога, на собі я бачу щось иншого. Може де-хто тільки тим і кермується, згадуючи мене, що ще колись прийдеться у вічі дивитися,—але таких людей, окрім 3—5 оффіціально знаемих, більш не міг би налічити. Взагалі ж бачу і відчуваю з радістью, що таки йе на світі трохи щирих людей; що трохи—то се й добре, бо як забагато—то вже зле... Не треба кращого прикладу щирости—як от Федір Павлович[4]: притягся бог-зна звідки, аж з Петербургу у Крим, щоб тільки мене одвідати. Се вже переходить за межі звичайної „любезности" чи там чого. Ну, та не буду ще інших прикладів наводити: досить того, що почуваючи, що там десь йе добрі, щирі люде—і сам відживаю і, оскільки мога, не сумую.

З легкої руки Федора Павловича, ось уже 28-ий день справи мої (а які ж у мене справи, як не стан власної особи?) стоять не зле. Температура, нехай їй всячина, принишкла і соромиться вище 37,3 підскакувати. А пора б уже їй зовсім „образумиться"! В тілесах теж, не Вам кажучи, де-що зайвого здобув, так що фунтів на кілька навіть більш проти того, що я колись мав maximum.

Як би вже не зопсуватись, то й так добре було б. Погода у нас ось уже тижнів зо два поганенька: хмурно та вохко, немов київський ноябрь або марець.

Про Володимира Бонифатієвича[5] нічого не можу сказать, бо я з хати не вилажу, а він теж, видко, такої самої сістеми тримається. Може колись (а коли?) і я виберусь до нього.

Про Якова Миколаєвича[6] знаю я дуже мало,—він мені писав в самім початку січня,—тоді ще, як його справа не зовсім була вияснена. Проте, хвалити Бога, що все до-ладу скінчилося.

А то що Володимир Павлович[7] недугує, то се мене дуже засмутило. А він ще такий (мабуть ще гірш за мене!), що з лікарями не любить вовтузитись, і може і за понюх табаки пропасти.

Цікаво мені знати, що вийде з студентської орґанізації,—яка вона буде: чи справді така, яку дало міністерство, чи буде змінена в кожнім університеті відповідно поглядів місцевих Совітів Університета. Якось чудно читать об'явки, що ректор „приглашает г.г. студентов на выборы старост". А давно ще було, що за сю посаду, без дальніших розмов, тягали у дядькову хату? „Все йде, і все минає"... А проте йе ще багато де-чого, ради чого треба голову вхопити в руки...

[1] Волкович, професор київського університету.
[2] і [3] А. П. Ямпольська і Волошин—знайомі Доманицького.
[4] Фед. Павл. Матушевський.
[5] Вол. Бон. Антонович.
[6] Як. Мик. Шульгин.
[7] Вол. Павл. Науменко, радактор „Київської Старини".

Ну, та не все й папір терпить... буває, не витримає коверта, лусне, то як же його, кому слід, не заглянути? Тим часом усього найкращого З щирим поважанням *Вас. Доманицький.*

14/III—1902. Ялта, пансіон „Яузлар".

Високоповажана Анна Львовна! Спасибі за поздоровлення. Може, дасть Біг, Вашими молитвами таки вискочу з сього багна. А остобісіло воно— то просто вже до нікуди!

Спасибі, Фортуна викинула сюди ще Володимира Павловича[1] та Кошица. Почали ми були їздити по усих усюдах, та зразу й перетомилися: хто 2 фунти позбувся, хто $1^1/_2$, а Влад. Павловича знов безсонниця напосіла. Проте, до сьогоднішнього дні я почував себе добре,—температури тижнів зо два не міряю, ніяких особливих лікарств не приймаю. Щотижня хожу до лікаря,—кожен раз каже, що ліпше. Але все ж таки й досі не можу багато ходити, а вгору—то й зовсім неможна. Кошиц, про якого я згадав вище,—брат того Кошица—тенора, що був колись у Прянішникова, а тепер на Московській казенній сцені.

Недавно мені довелося бути у Горького і у Чехова. Познайомився з ними, з пів-години побалакав. Славні обоє, хоча Чехов приємніший: мягкий, добрий, соромливий навіть. Горький—людина тверда, різка, але вельми теж симпатична.

Толстому зовсім добре: вже, сидячи у ліжку, читає.

Сьогодні щось мені нездужається,—боюсь, коли б якого лиха не скоїлося. Як що побачите коли Якова Миколаєвича[2], то, будь ласка, ще раз попросіть од мене про те, про що я йому писав, а іменно—про „вид" для мене,—а то зараз у мене немає ані клаптика паперу—чого доброго, на казенний кошт вернуся у Київ. Був у мене одпускний білет од Валькеровського заведенія (по 8 січня), та я одіслав, щоб мені продовжили—і тепер той не шле ні одпуска, ні бомаг принаймні моїх— хоч бери та й плач! Я вже писав давненько про се Якову Миколаєвичу, та не маю від нього й досі відповіді.

Матушевський, бідолаха, скаржиться на свій університет, на стан річей. Чого доброго, борони Боже, скоро прибуде у Київ.

Як то наш молодий ex-редактор, Сергій Олександрович[3]! Писав мені якось і скаржився.

Що там у Вас знову в університеті? То зачиняють, то відчиняють— чорт-батька знає що!

А як Вам подобаються проекти побільшити жалування? Для молодих— воно байдуже, а для тих, що вже послужили чимало, не дуже. А в додачу „классное наставничество"—так і зовсім бог-зна-що!

Ну, бажаю Вам усього, усього найкращого. З найщиршим поважанням *В. Доманицький.*

P. S. Поклон від мене Волошину[4].

5/IV—1902. Ялта, пансіон „Яузлар".

Високоповажана Анна Львовна! Дякую щиро за листа Вашого останнього, за Київські новини, частину яких я знав з листів до Влад. Павловича, а більш мені невідома була. На жаль Володимир Павлович[5] учора вже виїхав до себе на хутір, і головне джерело всекиївських новин счезло для мене. І другий мій приятель, що розважав більш місяця

[1] Вол. Павл. Науменко. [2] Як. Мик. Шульгин.

[3] Сергій Олекс. Єфремов, що за виїздом у Крим редактора „Київ. Старини" В. П. Науменка виконував обов'язки редактора.

[4] Волошин—службовець у канцелярії попечителя київської шкільної округи.

[5] В. П. Науменко.

мене тут на чужині, музика і молодий композітор Кошиц (киянин, мій земляк, родич того Кошица, що був у Прянішнікова, а тепер у Московській опері)—також завтра або по завтрьому виїзджає, і знов я пробуватиму якийсь час, та ще найтяжчий час Великодних Свят, один-одним.

Коли доведеться бути мені у Київі, то ніяк сього наперед сказати не можна. Хотілось би ще у квітні, але навряд: щось лікарі неохоче пускають, кажуть заждати до мая. А воно вже так осточортіло, що далі нікуди. Особливо тепер, коли ось уже скоро два тижні така погода стоїть, що насилу за 2 неділі раз чи два можна було з хати вийти: чистісеньке небо, і страшенна вітрюга з пилом, з холодом; пароходи просто загибають, на сутки опізнюються. Чи воно по всьому світі таке, чи тільки у сій хваленій і преславній Ялті спеціяльно?

Писав я киянам, просив Христом-Богом, щоб хоч Сергія[1] витурили разом зо мною на кумис, але вони, свині (нехай їм легенько гикнеться), ніхто ані ворухнувся, щоб на Сергія вплинути і довести йому, що йому треба сил набратись не звичайним шляхом, а трохи „екстренными мерами", а то переведеться він на те, що і я,—то й буде знать, по чім ківш лиха: що то за смак сидіти рік або й більш у гаспидській Ялті...

Одержав недавно листа від Ол. Ігн.[2]. Скаржиться, бідолаха, на життя своє, а особливо на лихо з Німфод. Мефод.[3]. Знов тяжко була заслабла... Щось нейдеться нашому брату... Добре, що хоч ще Ф. Павл.[4] викинули на рік,—він у Київі буде „клад", а у Дерпті все одно мабуть і на той рік ладу не буде.

Що, як то там редакція в новім складі рухається? Жду з нетерпінням апрільської книжки... Я чув, що за виїздом Влад. Павловича[5] Євг. Хар.[6] так розкритикував усі укр. твори, що нема чого узяти на май... Що ж, коли не пишуть „господа присяжные литераторы"!

Од Валькера вже одержав бумаги, спасибі Вам і Якову Миколаєвичу[7]. Про себе не пишу, бо особливого такого нема нічого—нема кашлю, температури, мокроти. А так собі каліч, що не може ходити, як инші добрі люде. Не хотілось би на кумис, але в гурті поїхав би. А сам—оден—не поїду...

Кого-то оберуть на місце Сіпягина? Та і на наш попечительський трон... Кланяйтеся усім добрим людям. З щирим поважанням

В. Доманицький.

---

[1] Серг. Ол. Єфремов. [2] Олександер Ігнатієвич Лотоцький. [3] Німф. Мефод., дружина Лотоцького. [4] Фед. Павл. Матушевський. [5] Вол. Павл. Науменко, редактор „Київ. Стар.". [6] Євг. Харл. Чикаленко. [7] Як. Мик. Шульгин.

СЕРГІЙ КОЗУБ

КОНСПЕКТ НЕНАПИСАНОГО ОПОВІДАННЯ М. КОЦЮБИНСЬКОГО З РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ 1905 Р. [1]

З кінця квітня до половини червня 1905 року Коцюбинський подорожував за кордоном. За цей короткий час письменник побував у Німеччині, Австрії, Італії, Південній Франції та Швайцарії. Хоч листи його з того часу [2] через побоювання цензури надзвичайно скупі і з них нічого не можна витягти, крім повідомлення про лікування та оглядання пам'яток мистецтва, переважно музеїв, проте не один раз в листах до дружини він обіцяє розповісти за свої враження, як приїде додому [3]. Вражінь тих ми не знаємо. Але уривок, що тут друкується, гадати треба, є спроба написати оповідання на підставі одного такого враження, про які він у листах писати не міг. На звязок уривку з подорожжю вказує головним чином місце дії оповідання—Неаполь, де письменник жив довше, ніж в инших містах [4].

Уривок цікавий ще й з літературного боку. Адже Коцюбинський належить до тих письменників, що одним з перших події та діячів революції 1905 року увів у літературний ужиток і, ставши в художніх творах на бік клас та груп, що творили революцію, до кінця життя свойого найбільше уваги присвятив подіям та громадським явищам, що звязані з революцією 1905 року [5]. Подаваний уривок становить новий, невідомий ще ступінь в обробленні теми: „постать революціонера 1905 року". Тут ми маємо найпершу спробу намалювати цю постать. Коцюбинський змалював нам у „Невідомому" революціонера, замкненого у в'язницю, у „Persona grata"—революціонізування ката, а „В дорозі"—революціонера на спочинку. Досить пригадати ці твори, щоб сказати, що Коцюбинський малював революціонера в усякій иншій обстанові, тільки не на ділі. І от подаваний уривок дає першу спробу Коцюбинського всупереч згаданим творам змалювати революціонера на ділі, підчас революційної акції. Ця спроба не дала нам твору. Так мусило бути. Бо царина Коцюбинського в творчості—то не боротьба, з якою неминуче звязана діяльність революціонера, а переживання та відтворення вражінь. В подаваному урив-

[1] Уривок переховується в архіві М. Коцюбинського (Чернігівський Державний Музей). Оригінал написано рукою М. Коцюбинського на 5 сторінках поштового паперу. 5 сторінка перервана на середині слова. (Можливо, дальші листки уривку загублено).

[2] Розумію листи М. М. Коцюбинського до дружини, надруковані з невеликими пропусками в „Л.-Н. Вістнику" за 1919 р., кн. III та два недруковані листи М. М. Коцюбинського до В. Г. Боровика з 11 травня 1905 р. та 2 червня н. ст. 1905 р.

[3] Листи М. Коцюбинського до дружини:

21/V 1905. Неаполь. „Не гнівайся, що не пишу довгих листів, а тільки одкритки, весь час я блукаю, а вже буду розказувати, як приїду"...

25/V 1905. Вівторок. Генуя. „Не описую тобі своїх вражінь, бо для цього треба багато місця і часу. Хай розкажу. Пишу коротко, аби знала, що я жив, здоров і нічого мені на сталося". Подаю цитати за оригіналами, бо ці місця в друкованих листах (Л. Н. В., 1919 р., кн. III, стор. 295 та 296) проминуто.

Недрукований лист М. М. Коцюбинського до В. Г. Боровика: „За місяць буду вдома і тоді напишу ширше, а тепер бувайте здорові" (Неаполь, 2 червня н. ст. 1905 р.).

[4] Недрукований лист М. М. Коцюбинського до В. Г. Боровика: „В Неаполі затримаюсь довше" (Рим, 11 травня 1905 р.).

[5] Див. статтю „1905 рік в творчості Коцюбинського", „Україна", 1925 р., кн. 4.

кові письменник примушує революціонера заплющити очі, прикинутися, що він спить, і таким способом спостерігати, як нишпорить шпик, „панок з риб'ячими, неспокійно блукаючими очима".

Коцюбинський з природнім нахилом до імпресіонізму та вишколений на той час на кращих зразках імпресіоністичного письма европейської літератури міг тільки в такому аспекті малювати постаті революціонерів, як то ми маємо в „Невідомий", „Persona grata", „В дорозі".

Який ступінь обробленості уривку? Уривок власне становить частину конспекту, які Коцюбинський звичайно складав перед писанням кожного твору.

Над вечір в Неаполї [1]. Над морем. Гори починають синіти. Vila [2] Nationale. Чорні пальми. З corso (пустинного) проіздять останні спізнені екіпажи. Вечірня тиша і вечірній гамір. Везувій фіолєтовий і блідим небом стелить ся довгий жалібний вельон диму. Троє молодих людей сидять на поренчатах, що одділяють море од вулиці. Чужесторонці. Один чорний, голений, як актор, низький і кремезний. Двоє блідих, худих, русявих. Далі ведуть давно роспочату розмову. Так ти до Швайцарії?— Завтра [3]. —Оповіданє веде чорнявий, з середини, про те, як він утік в Росії з тюрми. Ті подивляють його сьміливість, кажуть, що така людина певно не може зазнати страху. Але він перечить. Страх? Що таке страх? Це така дика, атавістична, звіряча сила, яка не залежить од льоґіки, сили волі, розуму. Це те, що часом, мимовільно, обхоплює так само вищу істоту, як найменчу комашку. З ним був такий випадок, якого без сміху він не може тепер згадати, але який, разом з тим, й досі лишив у нього спомин, як про щось важне, непереможне сліпе, з чим годі боротись. Було се так. Йому треба було одвезти в одно місто доручення в одній серьезній справі оруж [4] та зброю в одно місто. Він знав, що за ним взагалі стежать. Але прийнявші де-які заходи обережности, переодягнувшись робітником і скинувши бороду, він всів до вагону З кляси і поїхав. Свої пакунки поклав на верхню поличку і закуривши смердючу люльку (хоч не курить), спльовував на всі боки, як справжній пролєтарій. Він був певний, що на нього ніхто не звертає уваги, а проте грав ролю. Але до нього підійшов якийсь панок з рибячими, неспокійно блукаючими очима і попрохав закур [5] вогню. Він дуже ввічливо подякував і попрохав дозволу сісти. На одповідь, що тут „занято", він сказав, що то нїчого, що зараз уступить місце, як прийде властитель місця і сів. Почав розмову— куди й чого іде. Менї він здав ся непевним, і я хотів збути його бурчанням, але мимохіть почав одповідати, довго, з подробицями, спльовуючи і пускаючи що хвилини клуби противного диму. Грав ролю. Врешті почав позіхати, замовк і удав, що дрімаю. Крізь примкнені повіки стежив за панком. Той пішов на своє місце, через кілька хвилин заглянув до мене з-за поренчів канапки і врешті поліз на верхню поличку, де лежали мої речі. Я стежив. Чого йому там треба? Полапав руками мої пакунки, посунув їх, крутнув злегка головою. Приніс свій чемоданчик і поставив рядом. Потому знову пильно подивився на мене, а що було темно, засвітив сірник і довго шукав по кишенях папіросу, аж поки не погас сірник. Знайшов урешті папіросу і закурив. Ого! То перше прохав у мене вогню, а тепер на одну папіроску спалив аж два сірники. Це почало мене інтриґувати [6]. Невже він стежить за мною? Я не спав і все

[1] Друкуючи, додержую правопису оригіналу.
[2] Так в оригіналі.
[3] В оригіналі „Так ти до Швайцарії?—Завтра" закреслено.
[4] В оригіналі „оруж" перекреслено.
[5] В оригіналі „закур" перекреслено.
[6] В оригіналі „інтиґувати".

дивив ся. Я бачив його блукаючі очи, бо ліхтар здалеку освітлював його лице, його русяву борідку, гостру, клинком і бородавку на лиці, покриту довгими, темніщими волосинками. Я десь його бачив. Моя память перебірала цілу галєрию шпигів, яких я знав у багатьох городах, але не могла згадати, де й коли я бачив цього добродія, при яких умовах. Я почав злегка похрапувати. Мимохіть знов грав ролю. Панок постояв трохи, докурив папіросу і десь щез. Щось пару станцій я його не бачив. Мені стало душно і неспокійно. Пекла згага. На одній станції я вискочив, щоб чогось напитись. Хотів пійти в буфет, випити пива, але згадав, що я робітник—і попрямував до бочки на пероні. Тільки взявся за кварту, приковану [1] до бочки на ланцюжку, як вже за мною почувся вкрадливий, кошачий голос:—Добра вода? Можна пити? Коло мене стояв мій панок. Я навіть здрігнув ся од несподіванки. Це почало вже дратувати мене. Я щось буркнув, хлипнув теплої води і подав ся до вагону. Я ліг на лавці, але не спав. Удавав, що сплю. Я бачив, як той добродій кілька раз проходив через вагон і кожен раз його неспокійні очи блукали по мені та по моїх річах. Я уже був певний, що то шпиг і що він стежить за мною. Вже світало, коли ми приїхали до міста N. Ще потяг не став, а вже мій шпиг скочив по свої річи. Але перше він ухопив за мій пакунок, підняв його вгору і ввічливо подав мені. Я був певний, що на станції мене арештують і вже думав над тим, як би утекти другими дверима. Але мене стиснула юрма пасажирів і випхала разом зі шпигом. За спиною у себе я чув віддих противної людини. Дякуючи безсонній ночі і напрудженим нервам це дратувало мене несказано. На [2]...

---

[1] Слово „приковану“ в оригін. написано невиразно.
[2] На цьому слові конспект розпочатого твору уривається.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ

СПОМИНИ ОЛ. ОЛ. РУСОВА

Кілька разів Олександер Олександрович Русов приступав до писання своїх споминів, але, на жаль, ми маємо їх дуже мало. Це тим більша шкода, що праця цього громадського діяча, письменника й ученого була дуже корисна і тривала протягом мало не 50-ти років (з кінця 60-х років до 8 жовтня 1915 р.,—день смерти Русова).

Нам пощастило знайти деякі матеріяли Русова (а також про нього) в двох архівах: в архіві кол. Наукового Т-ства і в Рукописному Відділі Всенародньої Бібліотеки в Київі. В першому архіві було тільки цікаве листування (листи Русова до Ф. К. Вовка [1]), в другому-ж—досить багато рукописів самого Русова, його чернеток як офіціяльних паперів, так і приватних листів, а також деяке урядове листування до нього і про нього. Серед них ми знайшли оцей цікавий рукопис його (підвідділ документів, № 517); його, очевидно, малося друкувати в журналі „Былое“ (про це ми знаходимо й згадку в цьому журналі), слідом за тими невеликими примітками його, а також Ф. Вовка, що їх було вміщено в „Быломъ“ у „Сводѣ указаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ“ (р. 1907, кн. 6—8). Цей „Сводъ“ містив у собі звідомлення провокатора Веледницького, а також Богославського та Гольденберга, про тогочасні революційні рухи та зокрема про український рух; вони мали бути матеріялом для акту обвинувачення про членів київських українських гуртків 60—70-х років, що намічався в ті часи. Подано його було в „Быломъ“, як матеріял з історії революційних рухів у кол. Російській імперії. Цілу першу частину його присвячено українському національно-революційному відродженню, „сообществу украинофиловъ“, і до неї для пояснення додано вищезгадані примітки Ол. Ол. Русова і Ф. К. Вовка.

Хоч дати в рукопису немає, але тому що в „Быломъ“ є згадка, що ця стаття швидко з'явиться, ми можемо вважати, що її написано десь у рр. 1906—7. Вона пішла, правдоподібно, в набір [2], і було її навіть набрано, але другої коректи не побачила, бо „Былое“ було в кінці 1907 р. припинено.

Цей рукопис містить у собі відомості про арешти, труси та переслідування, що їх зазнав Русов з боку урядових органів. А таких переслідувань Русову довелось перенести багато... На жаль, у цих своїх споминах Русов не подає дат арештів та трусів, що переводились у нього. Встановити-ж ці дати завдяки загальному характерові викладу точно не можна і доводиться обмежитись приблизним наміченням періодів, в які Русов був у згаданій місцевості.

Біографія Ол. Ол. була досить складна. Народився він 1847 р. в Київі (хоч по батькові й був він Росіянин-костромич), де й дістав середню й вищу освіту, закінчивши історико-філологічний факультет філологічний відділ університету. Не вважаючи на своє російське походження, Олександер Олександрович, виросши в Київі, почував себе Українцем;

[1] Їх ми сподіваємося подати в найближчих числах „України“.

[2] Бо на рукопису є напис олівцем, правдоподібно, самого Русова, — прохання прислати другу коректу.

в 1870-х роках вступає він у „Стару Громаду“, де веде жваву роботу. Перші його інтереси були скеровані на етнографію: він допомагає Драгоманову збирати матеріял для „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“, а пізніш бере участь в етнографічній праці при „Юго-Зап. Отдѣлѣ Рус. Географ. О-ства“; з доручення його складає, між иншим, разом з Чубинським програму до збирання етнографічного й статистичного матеріялу. В пізніших-же роках він починає займатися статистикою; 1886 року він переїздить до Чернігова, де разом з Варзаром і Червинським творить так звану „чернігівську“ або „територіяльну“ школу в методі статистичних дослідів. Але з цього часу переважно й починаються переслідування його з боку влади. Як відомо, статистика в ті часи взагалі була наукою опозиційною, антиурядовою, революційною. А до того ще Русов був Українцем, брав участь в українських гуртках, проводив думку про заведення навчання в земських школах українською мовою (в Херсонському і Чернігівському земствах), а тому уряд вважав його за подвійно небезпечного. Через те Олександер Олександрович, цей видатний і корисний діяч і вчений, не мав постійної посади, бо його раз-у-раз звільняли, повсякчас викидали, часто додаючи заборону працювати в статистиці в даній губерні. Добре змалював ці обставини П. Смуток (Стебницький) у своїй статті на смерть Русова[1], де він каже, що коли той був зарахований до неблагонадійних елементів, то „въ этомъ качествѣ за свою жизнь много разъ служилъ объектомъ административныхъ преслѣдованій со всѣми ихъ атрибутами: обысками, арестами, допросами, высылками... Это и было, въ сущности, главною причиною того кочевого образа жизни, который пришлось вести А. А. Русову, какъ перекати-поле носившемуся по полямъ и степямъ Украины въ поискахъ мѣста, гдѣ бы онъ могъ спокойно приложить къ жизни свои знанія и энергію“[2].

І дійсно, таке становище було в Русова. Де тільки не бував він: Київ, Петербург, Чернігів, Ніжен, Херсонщина, Харків, знов Чернігівщина, Полтава, Петербург... І ніде не міг він довго спинитися, всюди його гнали з місця на місце, але й усюди він провадив свою корисну працю, як наукову (статистичну, археологічну та иншу), так і громадську. Треба думати, що матеріяли самого Русова, а також і про нього, збереглися там, у провінції[3], але, на жаль, про них відомостей у нас майже немає. Треба-б пошукати в цих місцях. При ріжних інтересах Русова і його жвавих звязках з людьми цей матеріял міг-би дати багато цікавих відомостей про тогочасне громадське життя Українців.

Цей період утисків та нагінок і описує як-раз Русов у своїй статті: всі ті арешти і допити (правда, уривками та і певними епізодами), всю безглуздість і недотепність „крамолоискателей“, а поруч з тим їх невгамовність і настирливість. В своїому описі автор охоплює 20-ти річний період, аж до 1902 року, коли його нарешті було вислано за межі України. Сталося це через селянські революційні розрухи на Полтавщині в цих роках; а саме так: по приїзді до Полтави міністра Плеве йому булодонесено, що ці заворушення повстали завдяки агітації „статистика Русова“. І ось висилка з меж України, Петербург, а потім закордонна командировка...

І тільки 1908 року міг повернутися Русов на Україну. Останні роки

[1] Памяти Русова, „Украинская Жизнь“, 1915 рік, № 10.

[2] Ibidem, ст. 12.

[3] Напр., ми знаємо, що в Чернігові, в Губ. Архіві збереглося досить багато матеріялів про Русова, а також взагалі про статистичну роботу на Чернігівщині, що була тісно звязана з його іменням.

свого життя Русов провів, нарешті, досить спокійно у Київі, викладаючи в київському комерційному інституті.

Що до утисків з боку уряду проти Русова ми мусимо зауважити, що великою частиною цих своїх переслідувань і арештів, принаймні в першу половину описаного періоду, він мусів завдячувати діяльності своєї дружини, відомої громадської діячки й письменниці Софії Федорівни Русової (народж. Ліндфорс), що стояла в ті часи дуже близько до народовольських кіл. Але й сам Олександер Олександрович, людина взагалі толерантна й аполітична, часто й сам притягав увагу жандармерії, як статистик і український діяч. До того-ж у другій половині описаного періоду революційна діяльність народників майже припиняється, а до соціялдемократів, до яких переходить з часом провідна роля в революційній діяльності, Софія Федорівна ставилася вороже і тому вона стає аполітичною, віддавшись цілком культурній роботі.

Залишається додати, що не вважаючи на бурхливе життя, Русов завжди лишався людиною повною енергії та життьової відваги, і цікава діяльність його та життя, що ціле віддав він для праці над піднесенням селянського добробуту і на оборону прав українського селянства, заслуговує найпильнішої уваги з боку нашого громадянства.

Какъ крамолоискатели разъискивали „украинофильство".

(Воспоминанія).

За періодъ лѣтъ въ 20, или болѣе, мнѣ привелось выдержать 13 обысковъ въ моихъ квартирахъ въ Кіевѣ, Елисаветградѣ, Одессѣ, Херсонѣ, Полтавѣ, Харьковѣ, Черниговѣ, на собственномъ хуторѣ въ Черниговской губерніи, а также нѣсколько разъ бесѣдовать на допросахъ съ жандармскими офицерами и товарищами прокуроровъ. Многое, что осталось у меня въ памяти о дѣйствіяхъ имущихъ власть врываться въ личную жизнь гражданъ и изслѣдовать ихъ личныя воззрѣнія на міръ Божій, можетъ характеризовать до извѣстной степени условія быта зауряднаго обывателя въ послѣднюю четверть XIX и самаго начала XX вѣка. Поэтому я, по предложенію редакціи „Былого", рѣшаюсь занять вниманіе читателей этого журнала нѣкоторыми воспоминаніями, рисующими какъ обстановку обысковъ по политическимъ дѣламъ, такъ и содержаніе разговоровъ при такъ называемыхъ „предварительныхъ дознаніяхъ". Послѣднее, можетъ быть, мало интересно будетъ для русскихъ читателей, такъ какъ относится къ спеціальному виду обвиненій въ украинскомъ „сепаратизмѣ", розыскъ котораго въ умахъ и сердцахъ украинцевъ начался съ 60-хъ годовъ прошлаго вѣка и усилился со второй половины 70-хъ годовъ; но общій характеръ допросовъ по этому предмету вѣроятно былъ одинъ и тотъ же на пространствѣ всей Россійской имперіи, ибо на всемъ этомъ пространствѣ допросы производились людьми одной и той же степени развитія, однихъ и тѣхъ же воззрѣній и однихъ и тѣхъ же чиновъ жандармскаго и судебнаго вѣдомствъ.

Форма и способъ производства обысковъ за все время, какого касаются мои воспоминанія, были одни и тѣ же. Домъ и квартира оцѣпляются. Звонокъ, или стукъ. На вопросъ: „кто тамъ? "слѣдовалъ обыкновенно краткій отвѣтъ: „телеграмма!" или же грубое: „отворите!" Затѣмъ жилое помѣщеніе обывателя наполняется унтерами съ ротмистромъ или подполковникомъ во главѣ, понятыми, полицейскими чинами; товарищъ прокурора имѣетъ видъ или апатичный, или строго-оффиціальный, смотря по тому, состоитъ ли онъ въ знакомствѣ съ обыскиваемымъ, или нѣтъ;

иногда онъ и отсутствуетъ вовсе, если въ этотъ день, или ночь производятся повальные обыски во всемъ городѣ и исполнителей „постановленія“ не хватаетъ на всѣ пункты обыска. Однажды, когда нужно было въ данномъ городѣ произвести въ одну ночь 30 или 40 обысковъ, то на выполненіе этого акта въ моей квартирѣ явился даже становой приставъ съ неподчиненными ему городовыми и понятыми: по недостатку въ городѣ лицъ, опытныхъ во всѣхъ манипуляціяхъ и дѣлопроизводствѣ обысковъ, пристава и ихъ помощники изъ уѣздовъ были вызваны въ городъ для содѣйствія жандармскимъ чинамъ въ выполненіи ихъ обязанностей. Этотъ приставъ счелъ нужнымъ даже какъ бы извиниться въ томъ, что онъ приступаетъ къ дѣйствію, не входящему въ кругъ его обязанностей.

— Видите-ли, я вѣдь, собственно говоря, приставъ такого-то стана и уѣзда, а это—дѣло чиновъ жандармскаго управленія; но разъ я получилъ командировку сюда за недостаткомъ штата въ этомъ учрежденіи, то ужъ позвольте мнѣ произвести обыскъ согласно инструкціи жандармскаго вѣдомства!

Если же замѣны надлежащаго жандармскаго ротмистра или подполковника не было, то, смотря по энергіи или темпераменту послѣдняго, начало обыска варьировалось.—„Раздѣньтесь!“ Такимъ, напр., возгласомъ началъ свои военныя дѣйствія наиболѣе ретивый ротмистръ или подполковникъ въ Елисаветградѣ, ретивость котораго кончилась для него довольно печально. Онъ началъ обыски съ вечера въ моей квартирѣ, затѣмъ, отправивши меня и жившаго со мной товарища въ тюрьму, продолжалъ съ полночи обыскивать другую квартиру моего знакомаго, а оттуда отправился утромъ къ третьему, гдѣ засталъ на столѣ трупъ умершаго его родственника, обыскивалъ и его и снималъ иконы, отыскивая за ними „крамолу“. Его неусыпность и преданность служебному долгу простиралась до того, что онъ вечеромъ не позволилъ моей служанкѣ поставить самоваръ; а когда я, видя его утомленіе, осмѣлился предложить ему выпить рюмку водки и закусить чѣмъ Богъ послалъ, онъ строго сказалъ полицейскому: „Г-нъ приставъ! извольте удалить водку!“

Усердное выполненіе своей обязанности „не щадя живота“ и безъ пищи въ теченіе болѣе чѣмъ сутокъ довело его до того, что вечеромъ на слѣдующій день, окончивъ свою работу, онъ получилъ апоплексическій ударъ, вслѣдствіе чего допросы насъ въ тюрьмѣ производилъ уже другой товарищъ его по службѣ.

Разумѣется, приступъ къ дѣйствіямъ у другихъ, болѣе элегантныхъ ротмистровъ бывалъ и иной: „На основаніи предписанія“ или „постановленія“ такого-то, у Васъ будетъ произведенъ обыскъ...“ и т. д. Если я осмѣливался послѣ этого вставить съ своей стороны реплику, что на основаніи кажется 67-го или 97-го пункта инструкціи жандармскимъ чинамъ, производящимъ обыски и выемки, они объявляютъ обыскиваемому, въ какомъ преступленіи или проступкѣ онъ заподозрѣнъ, то отвѣты бывали разные. Иной ротмистръ съ вѣжливою галантностью вынималъ изъ кармана „постановленіе“ и предъявлялъ его мнѣ, а иные говорили, что это имъ неизвѣстно, ибо они—только исполнительная власть, а присутствіе товарища прокурора достаточно обезпечиваетъ законность ихъ дѣйствій.

Бить никого изъ насъ не били при обыскахъ, какъ то вошло въ обычай въ періодъ „массовокъ“ и собраній въ рощахъ, о чемъ разсказывается въ повѣствованіяхъ Арцыбашева и во многихъ газетныхъ сооб-

[1] На жаль, рік точно встановити не можна. Ми знаємо тільки, що на Херсонщині (Губ. Земстві) Ол. Ол. працював у 1882—89 роках.

щеніяхъ о новыхъ способахъ арестованія подъ открытымъ небомъ въ текущемъ столѣтіи. Разъ, впрочемъ, нѣкоторое физическое воздѣйствіе по отношенію къ моей женѣ передъ отправкою ея послѣ обыска изъ полицейскаго участка въ тюрьму хотѣлъ произвести полтавскій[1] ротмистръ или* подполковникъ. Когда онъ ей сказалъ, что отправляетъ ее въ тюрьму, она попросила разрѣшить ей подъ наблюденіемъ полицейскаго или жандарма заѣхать домой, гдѣ остался одинъ малолѣтній ребенокъ. Товарищъ прокурора сказалъ ей, что по закону она имѣетъ право передъ заключеніемъ въ тюрьму употребить два часа на приведеніе въ порядокъ домашнихъ дѣлъ, и удалился изъ „засѣданія", которое на томъ и окончилось. Тогда жандармскій офицеръ велѣлъ своимъ солдатамъ взять со стула и нести жену мою на рукахъ на извозчика, чтобъ отправить въ „предварительное заключеніе", хотя она ссылалась на разрѣшеніе и указаніе на законъ товарища прокурора. Конечно, она не допустила того, чтобы унтера несли ее, и въ концѣ концовъ подчинилась распоряженію офицера, которое оказалось выше закона, указаннаго „товарищемъ".

Иногда же наоборотъ товарищу прокурора удавалось въ противность мнѣнію жандармскаго офицера отстоять или законность или по крайней мѣрѣ логичность обоюдныхъ ихъ дѣйствій при обыскѣ. Такъ напр. въ Одессѣ[2], обыскивая ящикъ стола, въ которомъ лежали у меня деньги, офицеръ доброжелательно подалъ мнѣ двѣ трехрублевыя бумажки и серебряную мелочь со словами: „это—можете взять себѣ!" Но затѣмъ, отложивши найденый имъ конвертъ денежнаго письма со 125 рублями въ свой портфель, продолжалъ: „а эти деньги и письмо подлежатъ конфискаціи!" Тогда я обратился къ товарищу прокурора.

— Я вижу, сказалъ я, что дѣло клонится къ моему аресту. Останутся въ квартирѣ, какъ Вы видите, дѣти, нянька и кухарка. Не могу же я ихъ оставить на произволъ судьбы, при томъ безъ матери, которая уже арестована. Если письмо частнаго лица ко мнѣ имѣетъ какой нибудь интересъ для слѣдствія, то кому же изъ слѣдователей нужны деньги и какая цѣль арестовать ихъ?

— Конечно, денегъ нѣтъ никакой надобности пріобщать къ слѣдственному матеріалу, разъ въ письмѣ указана сумма ихъ!—сказалъ товарищъ прокурора, пробѣжавъ содержаніе письма, и возвратилъ мнѣ деньги, передавши письмо съ конвертомъ офицеру.

Другой разъ товарищъ прокурора вступился за мою взрослую дочь и ея вполнѣ законную стыдливость. Она обучалась въ то время въ заграничномъ университетѣ (въ Монпелье), а такъ какъ каникулярное время окончилось, собиралась ѣхать за границу и наканунѣ обыска уложила всѣ свои вещи и книги въ сундукъ. Изъ этого сундука, акуратно уложеннаго, офицеръ выкинулъ на полъ кое-что изъ бѣлья и платья, а себѣ отложилъ переплетенную тетрадку личнаго дневника моей дочери. Узнавъ, что эту тетрадку заберутъ, она прижала ее грудью и руками къ столу и съ плачем стала защищать свои дѣвичьи тайны.

— Пусть все забираютъ, весь сундукъ со всѣми книгами, но дневника я не отдамъ ни за что!—кричала она. Офицеръ кивнулъ головою своимъ унтерамъ, но я поспѣшилъ стать между ними и моею дочерью.

— Послушай,—сказалъ я ей,—нельзя такъ! Вѣдь эти люди вооружены саблями, а ты не можешь надѣяться на свою силу... Успокойся, нужно

* Извиняюсь передъ читателями, что изъ желанія быть точнымъ часто повторяю это „или", такъ какъ я всегда слабо зналъ отличіе мундира ротмистра, подполковника, да и теперь не знаю, когда какой именно чинъ производилъ тотъ или другой обыскъ.

[1] Нам відомо, що Русов був у Полтаві з 1899 до 1903 року. Але, здавалося-б, що цей трус мав бути раніше. Чи не змішав Русов міста? *С. Ш.*

[2] Знов таки рік встановити тепер точно не можна (1882—89). *С. Ш.*

иначе... жена моя тѣмъ временемъ говорила прокурору: „вѣдь въ дневникѣ дѣвицы, писанномъ въ Монпелье, которому она повѣряетъ свои настроенія и мысли о разныхъ своихъ знакомыхъ, и котораго и я не позволю себѣ перечитывать, вы, господа, не можете найти ничего, относящагося къ дѣлу, которое васъ интересуетъ. Зачѣмъ же эти лишнія издѣвательства?“

— Тѣмъ болѣе,—прибавилъ я,—что въ постановленіи, которое прочелъ мнѣ г. офицеръ, сказано, что обыскъ предписано произвести у меня и у моего сына, а не у моей дочери...

Офицеръ продолжалъ копаться въ сундукѣ, пересматривая французскія книги моей дочери и откладывая нѣкоторыя въ сторону.

— Квартира вѣдь одна, общая!—говорилъ онъ въ оправданіе своихъ дѣйствій.

Дочь со стыда и отчаянія оставила свой дневникъ на столѣ и выбѣжала выплакивать свое горе въ цвѣтникъ (дѣло было лѣтомъ). Я вышелъ вслѣдъ за нею, чтобы предупредить возможное столкновеніе ея съ стоящими тамъ городовыми и жандармами. Но вскорѣ пришелъ сюда же посланный къ намъ офицеромъ унтеръ-офицеръ, который сказалъ, что насъ просятъ въ комнаты.

— Г. товарищъ прокурора находитъ, что Вашъ сундукъ не подлежитъ обыску,—сказалъ онъ моей дочери:—можете все уложить обратно...и дневникъ Вашъ.

Въ этомъ случаѣ прокуроръ очевидно убѣдилъ офицера, что отецъ и дочь—лица разныя, и если обыскъ производится у отца, то сундукъ дочери пользуется неприкосновенностью. А въ другомъ городѣ и въ другомъ случаѣ, когда обыскъ предписано было произвести у моей жены и когда я спросилъ у товарища прокурора: „зачѣмъ же и мой столъ весь перекапываютъ?“—онъ очень оффиціально и сухо отвѣтилъ:

— Потому что и въ Вашемъ столѣ могутъ оказаться документы, изобличающія Вашу жену въ преступленіи.

Дѣло въ томъ, что этотъ товарищъ прокурора былъ мой знакомый, не болѣе какъ за 1—1½ мѣсяца до обыска пившій со мною „брудершафтъ“ въ Татьянинъ день, который для всѣхъ бывшихъ студентовъ въ Херсонѣ устраивали бывшіе московскіе студенты. Ему очевидно хотѣлось показать мнѣ, что „брудершафтъ“ и немезида, представителемъ коей онъ являлся въ данную минуту, не имѣютъ между собою ничего общаго, а за то квартира моя и моей жены „общая“.

Прикосновенность младшихъ членовъ семьи къ преступленію старшаго считалась тогда несомнѣнною, согласно съ ученіемъ басни Крылова „Волкъ и ягненокъ“ не только въ средѣ крамолоискателей, а и въ болѣе широкихъ кругахъ общества, что можно подтвердить слѣдующимъ эпизодомъ. Когда въ Харьковѣ[1] были арестованы и я и моя жена, дѣти, учившіяся въ тамошнихъ гимназіяхъ, остались одни, пока изъ Кіева не пріѣхала къ нимъ родственница*.

Директоръ 1-й мужской гимназіи узналъ о нашемъ арестѣ изъ газеты, гдѣ городской голова помѣстилъ тотчасъ же извѣстіе, что бывшій городской статистикъ Русовъ болѣе уже не занимаетъ этой должности. Это обстоятельство, а также городскіе росказни объ арестѣ родителей

* Эта ангельски-доброй души дѣвица настолько освоилась съ непрочностью существованія своихъ родственниковъ вслѣдствіе частаго заключенія ихъ подъ стражу, что ей довольно было получить отъ кого-либо краткую телеграмму въ родѣ: „Юра одинъ“,—и она тотчасъ же понимала секретъ, заключающійся въ подобной телеграммѣ, немедленно садилась въ поѣздъ и отправлялась въ городъ, откуда была получена телеграмма, разыскивать оставшагося въ уединеніи ребенка.

[1] Десь між 1890 та 93 роками. *С. Ш.*

ввѣреннаго попеченію директора гимназистика поставили его сначала въ большое затрудненіе: вѣдь яблочко отъ яблони не далеко падаетъ, и сынъ преступниковъ можетъ своимъ тлетворнымъ ядомъ заразить и прочихъ учащихся! Обсудивъ опасность заразы, угрожающей цѣлому заведенію, найлучшими профилактическими средствами онъ призналъ—заключеніе нашего сына 4-го, или 5-го класса въ гимназическую больницу и затѣмъ исключеніе его изъ гимназіи. Женская гимназія того же города, гдѣ обучалась наша меньшая дочь, отнеслась къ этому иначе: педагогическій совѣтъ ея, узнавъ о заключеніи родителей въ тюрьму, постановилъ освободить отъ платы за ученіе дочь нашу до окончанія ею гимназіи. Здѣсь общность родительскихъ и дѣтскихъ міровоззрѣній также признавалась, но разсматривалась подъ другимъ угломъ зрѣнія: если директоръ мужской гимназіи исходилъ изъ политическихъ и санитарно-гигіеническихъ соображеній, то педагогическій совѣтъ женской гимназіи принималъ во вниманіе соціально-экономическія и семейныя условія жизни родителей и ихъ дѣтей. Но возвратимся къ прерванному разсказу и формѣ и способахъ обысковъ.

Можетъ быть разнообразіе въ обращеніи при обыскахъ зависѣло не только отъ личныхъ отношеній производящихъ обыскъ къ обыскиваемымъ, а и отъ степени преступленія, вызвавшаго обыскъ; но результаты обысковъ разныхъ размѣровъ бывали всегда идентичны, представляя варьянты только въ мелочахъ. Разъ, когда я жилъ одинъ, предупредительный звонокъ въ квартиру засталъ меня за писаніемъ письма передъ тѣмъ чтобы принимать ванну, которая стояла рядомъ, закрытая простынею для меньшаго охолаживанія воды. Понятно, что она сохранила такой видъ и во время обыска. Полицеймейстеръ, присутствовавшій при этомъ актѣ, нашелъ нужнымъ почему-то спросить: „что это?“ и когда я ему разъяснилъ, для чего предназначалась ванна, онъ какъ невѣрующій Ѳома пожелалъ вмѣсто перстовъ воткнуть въ ванну свою саблю. Вынувъ ее изъ ноженъ и разрѣзавъ веревочку, сдерживавшую простыню, онъ саблею же помѣшалъ воду, совершенно чистую, и отрапортовалъ о произведенномъ дѣйствіи г-ну ротмистру выразительнымъ взглядомъ и жестомъ. Съ вынутою саблею прослѣдовалъ онъ затѣмъ съ понятыми въ сѣни и тамъ тою же саблею перемѣшалъ все содержимое ведра съ помоями. Съ видомъ, полнымъ сознанія своего геройства, возвратился онъ назадъ къ ротмистру и такъ же безмолвно одною мимикою сообщилъ ему, что ни въ ведрѣ, ни въ ваннѣ не оказалось ничего преступнаго. Сабля послѣ этого старательно была вытерта объ свитку однимъ изъ понятыхъ и водворена на свое мѣсто въ ножны. Другое употребленіе сабли мнѣ пришлось наблюдать у другого полицейскаго или жандармскаго чина, когда я не могъ никакъ найти ключа отъ шкатулки, стоявшей на комодѣ.

— Если не найдете ключъ,—сказалъ онъ,—то можно проще! – и всунувъ остріе сабли около рукоятки въ щель между крышкою и нижнею частью тонкой орѣховой шкатулки, обратилъ ее почти въ щепки, а товарищъ прокурора при этомъ со вздохомъ произнесъ:

— Господи! еще письма!

Ему вѣроятно не столько жаль было орѣховой шкатулки, сколько огорчало то обстоятельство, зачѣмъ ее открыли такимъ полувоеннымъ образомъ и тѣмъ прибавили ему много лишняго труда чтенія чужихъ писемъ.

Во всякомъ случаѣ, какъ выше сказано,—было ли примѣненіе холоднаго оружія при разгромѣ квартиры, или нѣтъ, результатъ получался одинъ. Разбросанныя по полу книги, перевороченныя подушки и одѣяла на кроватяхъ, иногда разрѣзанные тюфяки, разлитое чернило изъ оттолкнутой на письменномъ столѣ чернильницы, разбросанныя письма, книги

въ перемѣшку съ наволочками, снятыми съ подушекъ, съ чемоданами, съ чайною посудою, ложечками и салфетками, вынутыми изъ посуднаго шкапа,—на всѣхъ столахъ, окнахъ, стульяхъ и просто на полу... Но тѣ письма, рукописи и книги, какія по усмотрѣнію посѣтившаго квартиру начальства подлежали „выемкѣ", укладывались обыкновенно довольно аккуратно въ какую-либо картонную коробку или просто пачку, заворачивались, перевязывались, запечатывались, записывались въ протоколъ и удалялись въ чрево китово. Владѣлецъ такимъ образомъ разгромленнаго имущества, если самъ не попадалъ въ то же время и въ то же чрево китово, испытывалъ при обозрѣніи оставшагося довольно странное впечатлѣніе, смѣшанное съ желаніемъ поскорѣе заснуть, такъ какъ разгромъ по большей части оканчивался часовъ въ 4-5 утра. Подкрѣпившись сномъ и проснувшись, онъ замѣчалъ опять ту странную обстановку квартиры, въ которую привели ее незванные гости и которая при дневномъ свѣтѣ производила еще болѣе угнетающее впечатлѣніе, особенно тогда, если спавшія мирно во время обыска дѣти задавали утромъ недоумѣвающій вопросъ:

— Папа! сто это? дэ мама?

Какъ объяснить имъ, что это—обычное условіе быта благополучнаго россіянина, безъ котораго благоустройство государства потерпѣло бы многія detrimenta? Какъ и чѣмъ объяснить, почему сегодня нельзя, какъ вчера вставши, тотчасъ же умываться, пить чай и начинать регулярно свой день, а нужно прежде всего собирать съ полу книги, наволочки и т. п.? Въ такія минуты въ сердце благополучнаго россіянина проникала злость на все окружающее—и на плачущихъ дѣтей, и на себя, и на всѣ предержащія власти, и на все, имъ принадлежащее. Въ такую минуту однажды я совершилъ гнусную экспропріацію. Убирая съ чайнаго стола вмѣстѣ съ горничною все, на немъ наваленное болѣе чѣмъ въ поэтическомъ безпорядкѣ, я замѣтилъ серебряную табашницу, вовсе мнѣ не принадлежащую. „Или товарища прокурора или жандарма или околодочнаго, что производили разгромъ!" мелькнуло у меня въ головѣ,—и ненависть моя къ этой серебряной вещицѣ съ табакомъ и папиросами выразилась въ томъ, что я вынесъ ее на дворъ и съ силою дискометателя бросилъ въ помойную яму[1]. Удостовѣрившись, что она глубоко ушла въ помои, и видъ ея не испортитъ мнѣ аппетита за чаемъ, я возвратился утѣшать дѣтей, и среди хаоса царившаго въ комнатѣ, усадивъ ихъ за столъ, сталъ разъяснять, что мама уѣхала (читай: „арестована!") и что мы сами будемъ пить чай и молоко.

Когда уже кое-какъ наступила сцена семейнаго счастья, раздался звонокъ, а затѣмъ бряцаніе шпоръ. Появился молодой ротмистръ, производившій часовъ 5 тому назадъ разгромъ, и извиняясь, что безпокоитъ меня въ такой ранній часъ, просилъ меня разыскать его серебряный портсигаръ, который онъ, вѣроятно, забылъ при исполненіи своей обязанности или обронилъ, провожая, какъ слѣдуетъ джентельмену, мою жену въ тюрьму.

— Да я вѣдь только что проснулся,—говорю я:—и, какъ видите, не успѣлъ еще осмотрѣться среди этого безпорядка! Едва ли я смогу скоро найти Вашъ портсигаръ.

— Да не извольте безпокоиться; я самъ съ Вашего позволенія поищу!

— Конечно, Вы болѣе опытны въ разыскиваніи разныхъ предметовъ,— согласился я и сталъ наливать дѣтямъ молоко. Маленькая дочка моя, замѣтивъ блестящія и звенящія шпоры ротмистра, ходившаго по комнатамъ

[1] Цей факт свідчить про те, як мусіли переводити труси „крамолоискатели", коли навіть Русов,—ця надзвичайно добра й лагідна людина,—міг виявити таку злість. *С. Ш.*

и переворачивающаго на полу книги, гдѣ они лежали кучею, съ восторгомъ посмотрѣла на шпоры и на меня, сказавши: „цяця!“ А я въ умѣ шепталъ себѣ одну злобную фразу: „чего ты ищешь,—не найдешь!“ Обошедши комнаты и осмотрѣвъ столы, за которыми онъ сиживалъ ночью и пересматривалъ все подлежащее и неподлежащее аресту, ротмистръ явился въ столовую и съ грустью заявилъ, что поиски напрасны.

— Не особенно, видите ли, и цѣнная вещь, но очень удобная для курящихъ,—говорилъ онъ,—и жаль, что пропала!

— Можетъ быть, Вы еще бы поискали съ моей помощью!—съ змѣинымъ участіемъ предлагалъ я.

Но тутъ явилась одна знакомая мнѣ дама и остановилась, чуть вошла въ комнату, широко раскрывъ глаза передъ необычайностью обстановки.

— Нѣтъ, нѣтъ! Я не смѣю мѣшать Вамъ!—отвѣчалъ на мое предложеніе ротмистръ:—да и вездѣ, гдѣ можно было, я осмотрѣлъ: нѣтъ нигдѣ! И, расшаркавшись передо мною и гостьею дамою, удалился.

— А какъ Вы думаете,—спросилъ я у пришедшей:—съ такою ли любезностью встрѣтилъ бы Васъ этотъ прекрасный молодой человѣкъ, если бы вы пришли не теперь, а вчера часовъ въ 10 вечера? Вѣдь тогда онъ, не стѣсняясь нисколько, и Васъ привлекъ бы къ отвѣтственности за то, что Вы сюда вошли!

Я уже зналъ тогда, что крамолоискатели для болѣе успѣшнаго улова душъ и сердецъ, преданныхъ крамолѣ, пользуются тѣмъ же способомъ, какъ и птицеловы, выставляющіе чижика въ клѣткѣ, чтобы, подманивши другого, и его поймать. Такое обращеніе моей квартиры въ птицеловную клѣтку однажды имѣло мѣсто, когда закончивъ къ утру обыскъ и забравши въ тюрьму и меня и жену, непрошенные гости остались въ этой квартирѣ и все время до обѣда обыскивали всѣхъ приходившихъ къ отсутствующимъ уже хозяевамъ квартиры. Но въ данномъ случаѣ молодой ротмистръ, очевидно, отличалъ функціи визита оффиціальнаго и того вторичнаго, когда онъ явился по своему частному дѣлу. А я, признаться, опасался за судьбу пришедшей дамы до момента, пока онъ передъ нею не раскланялся съ ловкостью почти военнаго человѣка. Въ тѣхъ же всѣхъ случаяхъ, когда люди приходили во время обыска, ихъ всегда приглашали оставаться до его окончанія, какъ бы это ни было для нихъ томительно. Однажды ротмистръ или полковникъ даже сильно накричалъ на унтера, который принесъ ему со своей стойки у наружныхъ дверей письмо, адресованное мнѣ. Конечно, письма этого онъ мнѣ даже и не показалъ, а прочелъ самъ, и тогда спросилъ у унтера:

— Кто принесъ письмо?

— Какой то мальчикъ!

— Гдѣ же онъ?

— Ушелъ!

— Какъ же ты, такой-сякой, смѣлъ его выпустить? и т. д.

Бросились за мальчикомъ изъ типографіи, но его уже и слѣдъ простылъ. А въ типографіи, пока не кончился у насъ обыскъ, не закончившійся впрочемъ арестомъ кого либо, вслѣдствіе сообщенія мальчика создавались цѣлыя легенды о томъ, что происходило въ нашей квартирѣ.

Самая процедура обысковъ вообще представлялась мнѣ довольно скучною, хотя непріятною и раздражающею при нелѣпыхъ вопросахъ относительно писемъ и вещей, попадающихъ въ руки жандармовъ: „это кто Вамъ пишетъ?... а это—что такое?... а это зачѣмъ у Васъ?“ Такіе и подобные вопросы, особенно оживляющіе крамолоискателей, когда попадалось имъ что-либо свѣжеотпечатанное или малорусское, меня утомляли,

ибо на нихъ нельзя было отвѣчать сразу, не пересмотрѣвши книги, рукописи или письма.

Усталость, и больше ничего, чувствовалась и въ тюрьмѣ на первыхъ порахъ послѣ долгаго обыска. Болѣе интересны и оживленны были допросы въ тюрьмѣ, черезъ нѣсколько дней, когда уже и жандармская и судебная власти перечитали всю массу взятыхъ ими писемъ, телеграммъ и на основаніи ихъ хотѣли состряпать доказательства и подтвержденіе тѣхъ обвиненій, создать какія имъ представлялось болѣе или менѣе правдоподобнымъ.

Тутъ прежде всего предлагался печатный бланкъ вопросовъ, отвѣты на которые предлагали писать какъ можно короче и яснѣе. Въ первыхъ строкахъ бланка говорилось, что „я, такой то ротмистръ, полковникъ, или подполковникъ, такого то числа допрашивалъ такого то въ присутствіи товарища прокурора такого то". Но на самомъ дѣлѣ большая часть бесѣдъ происходила съ товарищемъ прокурора, который спрашивалъ впередъ у жандармскаго офицера, не разрѣшитъ ли онъ ему задать нѣсколько вопросовъ, а затѣмъ почти уже самъ велъ до конца свой діалогъ съ обвиняемымъ. Можетъ быть это происходило оттого, что представитель жандармеріи не могъ обнять существа такого возвышеннаго предмета, какъ „украинофильскій сепаратизмъ". Другое положеніе онъ испытывалъ, когда передъ нимъ сидѣлъ пойманный за печатаніемъ прокламацій или ея наборомъ съ шрифтомъ въ рукахъ. Тутъ дѣло просто: „гдѣ взяли Вы шрифтъ? Какъ смѣли печатать?" и т. п. Но „сепаратизмъ", да еще украинскій, или украинофильскій—было вѣроятно нѣчто столь неуловимое, а книги и газеты украинскія Львовской печати—нѣчто столь мало понятное, что разговоры о нихъ лучше было предоставить болѣе испытанному въ пониманіи высокихъ матерій товарищу прокурора. Вѣдь вотъ лежитъ напр. какъ поличное „Веселка", книжечка какъ будто и невинная—изъ басень, сказокъ, стиховъ; а изъ нея можетъ быть при искусныхъ вопросахъ товарища прокурора и извлечется твердое основаніе для обвиненія въ сепаратизмѣ. Пусть ужъ лучше онъ изловчается въ діалектикѣ!

Вѣроятно такія соображенія побуждали жандармскихъ чиновъ предоставлять изъ любезности преимущественное право слова чину съ судейскимъ образованіемъ. Но и совмѣстною экзегетикою оба чина доходили иногда до довольно странныхъ выводовъ. Такъ напр. послѣ обыска у меня по подозрѣнію въ томъ, что я организовалъ „украинскую революціонную партію, посягающую на цѣлость Россійской имперіи", какъ сказано было въ „постановленіи", дня через два оказалось, что я—привлекаюсь къ слѣдствію какъ свидѣтель, а обвиняется моя жена, среди рукописей которой была взята приготовленная ею къ печати статья о Дантѣ. Въ донесеніи изыскателей крамолы прокурору судебной палаты какъ то глубокомысленно Данте сопоставлялся съ Гаррибальди и съ поднятымъ имъ движеніемъ для освобожденія Италіи. При личномъ свиданіи съ прокуроромъ судебной палаты я его увѣрялъ указаніями на другія, уже напечатанныя статьи моей жены, что она не могла никакъ смѣшать два такіе разные періода въ исторической жизни Италіи, какъ время Данта и Гаррибальди. Не знаю, вытребовалъ ли онъ рукопись моей жены въ подлинникѣ, а не въ изложеніи ея содержанія въ слѣдственномъ донесеніи; все же въ жандармское управленіе онъ прислалъ предписаніе освободить жену мою изъ подъ предварительнаго заключенія. Но дѣло не въ такомъ qui pro quo, которое въ теченіе дознанія меня изъ обвиняемаго обратило въ свидѣтеля, а жену мою въ обвиняемую; а въ томъ, что знаній о развитіи національнаго украинскаго сознанія у г.г. офицеровъ было мало и часто они не знали, какой обвинительный вѣсъ

имѣетъ письмо отъ Д. Л. Мордовцева или Огоновскаго, текстъ телеграммы къ Лисенку и т. п.! Вставивши свой вопросъ по поводу такихъ документовъ, взятыхъ при обыскѣ, жандармскій офицеръ обыкновенно обнаруживалъ и передо мною и передъ товарищемъ прокурора свое невѣжество и полное отчужденіе отъ текущей жизни, которая для него вѣроятно исчерпывалась знаніями о томъ, что выгоднѣе держать въ рукахъ: даму самъ третей, или козырнаго короля съ тузомъ?

Такъ напр. по поводу найденнаго у меня письма ко мнѣ Мордовцева старшій офицеръ (полковникъ, или подполковникъ) спросилъ меня: „Кто это—Мордовцевъ?“

— Писатель!—отвѣчалъ я коротко.

— А о чемъ же онъ пишетъ?

Я затруднился сразу отвѣчать на такой экзаменаціонный вопросъ по русской литературѣ. Но младшій ротмистръ, присутствовавшій тутъ же, совсѣмъ молодой человѣкъ, выручилъ меня.

— Помилуйте, Иванъ Ивановичъ,—сказалъ онъ:— да Мордовцевъ обо всемъ пишетъ и такъ прекрасно и занимательно! у меня цѣлыхъ 14 томовъ его сочиненій есть, и многія изъ нихъ—просто замѣчательны!

— Нонче такъ много этихъ писателей развелось, что всѣхъ и не упомнишь!—заключилъ разговоръ старшій, желавшій очевидно, чтобы товарищъ прокурора поскорѣе перемѣнилъ тему бесѣды.

Очевидно, съ цѣлью, чтобы жандармскіе чины лучше запоминали разныя фамиліи, и былъ составленъ для нихъ тотъ „Сводъ указаній“, который помѣщенъ былъ въ послѣднихъ книжкахъ „Былого“, но вѣдь дѣйствительно трудно было упомнить всѣ эти фамиліи, а фамиліи писателей едва ли преподаются въ тѣхъ учебныхъ заведеніяхъ, гдѣ воспитываются главные крамолоискатели. Невѣдомы имъ были и другія фамиліи дѣятелей на полѣ самосознанія украинскаго народа.

Вотъ напр. читается мнѣ на допросѣ телеграмма моя Н. В. Лисенку по случаю его юбилея [1]: „Тому, хто в нас будить надію і віру, що сили народнього духа не вмруть, не загинуть, пошли Боже щастя, вік довгий...“ и т. д. Курсивныя слова въ чернеткѣ моей телеграммы были подчеркнуты жандармскимъ или прокурорскимъ краснымъ карандашемъ.

— Это что?

— Какъ видите изъ подписи, моя телеграмма Лисенку, что видно изъ адреса его, написаннаго сверху. Написана же она до отправленія для подсчета числа словъ.

— А кто же это Лисенко?

— Музыкантъ.

— Что жъ онъ на скрипкѣ, или на чемъ играетъ?

— Нѣтъ, на скрипкѣ онъ не играетъ, а издалъ шесть томовъ народныхъ пѣсенъ; затѣмъ онъ извѣстный композиторъ оперъ, думокъ и арій на слова Шевченка и т. п.

— А что значатъ подчеркнутыя слова?

— Вамъ вѣроятно желательно было бы, чтобы тамъ было вставлено слово „революціонныя“ силы; но это едва ли возможно въ данномъ текстѣ, ибо тутъ могутъ подразумѣваться слова: „художественныя“, или „музыкальныя“ силы народнаго духа, но никакъ не „революціонныя“.

Впрочемъ, нѣкоторыя имена были извѣстны и г-дамъ офицерамъ, производившимъ дознанія. Такъ напр. имъ сенсаціонною показалась однажды телеграмма, въ которой стояло: „Лаврову—для Алешни“.

— Какія сношенія Вы имѣете съ Лавровымъ?— строго спрашиваетъ офицеръ.

[1] 30 грудня 1898 р. *С. Ш.*

— Никакихъ!—отвѣчаю я:—его подписавшій телеграмму рекомендовалъ мнѣ для занятія должности управляющаго въ с. Алешнѣ у моихъ родственниковъ, такъ какъ онъ тогда только что окончилъ херсонскую сельско-хозяйственную школу и искалъ мѣста по своей спеціальности.

Собственныя же географическія имена вѣроятно въ невозвратимое время обученія въ кадетскомъ корпусѣ не очень твердо запоминаются производящими дознаніе, ибо они не знаютъ ихъ и въ зрѣломъ возрастѣ. Грѣхъ этотъ раздѣлилъ съ офицеромъ и товарищъ прокурора, что обнаружилось при допросѣ по поводу письма профессора Огоновскаго, взятаго у меня при обыскѣ.

— А гдѣ живетъ этотъ Огоновскій?—спрашиваетъ у меня офицеръ.

— Во Львовѣ!—отвѣчаю я.

— Ну, ужъ въ этомъ случаѣ, Александръ Александровичъ, Вамъ совершенно безполезно давать ложныя показанія,—вмѣшивается товарищъ прокурора:—у насъ установлено уже, что онъ живетъ въ Лембергѣ.

— Я никогда не дамъ себѣ права давать ложныя показанія, и въ настоящемъ случаѣ я далъ правдивое показаніе. Что-же касается Вашей увѣренности относительно мѣста его жительства, то я знаю даже и источникъ ея: вѣдь у Васъ—моя записная книжка, гдѣ и написано: Omelian Ogonowski—Lemberg. Galicien. Oesterreich“ и т. д.

— Да! но Вы только что сказали, что онъ живетъ во Львовѣ.

— Я и сказалъ именно то, что записано въ книжкѣ, ибо Львовъ по нѣмецки называется Lemberg.

Допрашивающіе переглянулись между собою и согласились, что пожалуй Лембергъ и Львовъ—одинъ и тотъ же городъ. Къ стыду моей almae matris, кіевскаго университета, я долженъ сознаться, что допрашивающій меня въ данномъ случаѣ товарищъ прокурора былъ его питомцемъ, ученикомъ профессора Кистяковскаго, и фамилія его была мнѣ знакома изъ старой кружковской жизни кіевскаго студенчества. Но если онъ не зналъ, что такое и гдѣ Львовъ, то очевидно приготовился къ допросу по упомянутому выше „Своду указаній“, открывшему мнѣ лишь теперь секретъ, почему при всѣхъ допросахъ, какіе мнѣ приходилось претерпѣвать, всѣ крамолоискатели неуклонно задавали мнѣ вопросъ о „старой громадѣ“. И этотъ „товарищъ“ послѣ разъясненія содержанія многихъ писемъ, также довольно побѣдоносно спросилъ меня:

— Изъ всего до сихъ поръ разслѣдованнаго видно, что Вы конечно знаете весь составъ „Старой громады“.

— Я прежде всего не понимаю вопроса Вашего,—отвѣчалъ я.—Мнѣ извѣстны многія сотни и даже можетъ быть тысячи „громадъ“, съ экономическою жизнью многихъ изъ нихъ я знакомился по своей обязанности; но такого сочетанія словъ, какъ „старая громада“ я не понимаю: „старая“ можетъ быть шинель, книга, но „громада“ всегда возобновляется и постарѣть не можетъ...

— Такъ Вы говорите, что Вамъ извѣстны и другія громады!—перебилъ товарищъ:—не можете ли ихъ перечислить?

— Это—очень трудно и даже невозможно, ибо сколько есть городовъ и другихъ населенныхъ пунктовъ,—столько и громадъ. Если бы Вы мнѣ сейчасъ предложили писать къ кому-либо въ Петербургъ, то я несомнѣнно началъ бы его фразою: „Як почуває себе Петербурська громада?“, а въ другой городъ я написалъ бы „Лубенська, Полтавська“ громада, что въ переводѣ и значило бы: „каково настроеніе Вашего мѣстнаго общества?“

— Значитъ, Вы хотите сказать, что это имя нарицательное. А какъ Вы объясните бланкъ вотъ этого письма?

Тутъ онъ мнѣ показалъ чье-то письмо изъ Львова ко мнѣ, писанное на листкѣ почтовой бумаги, гдѣ на передней сторонкѣ вверху отпечатанъ былъ портретъ Драгоманова или Шевченка, а на четвертой сторонѣ внизу пропечатано: „на користь Львівської академічної громади".

— Здѣсь несомнѣнно „громада" не нарицательное, а собственное имя.

— Очень можетъ быть, что при какой либо академіи во Львовѣ, или какъ теперь выяснилось—въ Лембергѣ, есть и какая нибудь „громада", т. е. „общество". Поэтому то я и говорю, что „громадъ"—много и знать личный составъ каждой изъ нихъ—совершенно невозможно.

Товарищъ прокурора разсердился и сказалъ внушительнымъ тономъ: —Вы можете, въ качествѣ обвиняемаго отказываться отъ отвѣта на данный вопросъ; на это Вы имѣете право! Но затуманивать свои отвѣты какими-то эльокубраціями въ область грамматики или географіи, мнѣ кажется не позволитъ себѣ ни одинъ уважающій себя человѣкъ, въ особенности въ такомъ серьезномъ дѣлѣ, какъ настоящее! *

Раздражительный тонъ товарища все таки не вывелъ меня изъ равновѣсія, и я спокойно отвѣчалъ:

— Я, Ваше Высокоблагородіе, понимаю всю серьезность и важность дѣла, которымъ мы теперь заняты. Я считаю, что оно дѣлаетъ мнѣ величайшую честь: „посягнуть на цѣлость Россійской имперіи" не рѣшаются сосѣдніе императоры, имѣющіе въ своемъ распоряженіи громадныя арміи; мнѣ же одному въ вашемъ обвиненіи приписывается эта смѣлость. Въ обвиненіи этомъ говорится сверхъ того, что именно я организовалъ ту революціонную партію, которая намѣрена измѣнить границы существующихъ государствъ; но такъ какъ усиліями одного лица этого сдѣлать нельзя, а нужно составить многочисленную партію, то я опять ходатай-

* Теперь, когда уже нѣтъ никакой старой громады, а на Украинѣ при нѣсколько болѣе свободныхъ условіяхъ въ разныхъ мѣстахъ народилось много украинскихъ теченій, можно признаться, что товарищъ прокурора былъ правъ, ибо и онъ, какъ Кіевлянинъ, зналъ, что я только собрался уклониться отъ отвѣта, чтобы не солгать совершенно явно. Но что она была дѣйствительно правильно организованною партіею съ опредѣленною програмою человѣкъ въ 70, а съ молодежью, допускавшейся на ея собранія и до 200 душъ обоего пола, можетъ служить сохранившаяся у меня фотографическая группа, какую я и представляю въ распоряженіе редакціи „Былого". Время снятія этой фотографіи, если не ошибаюсь— 1872—1873 годъ, когда въ громаду принято было значительное число молодежи изъ только что кончившихъ курсъ высшихъ учебныхъ заведеній. Конечно, многихъ членовъ иногородныхъ и не бывшихъ въ данный моментъ въ Кіевѣ, нѣтъ на этой фотографіи. По указанной выше причинѣ я не помню фамилій нѣсколькихъ человѣкъ изъ младшаго поколѣнія, почему и не могу ихъ назвать.

Разгромъ Старой громады произошелъ послѣ 1876 года, когда мало по малу члены ея были высланы изъ Кіева, кто въ Псковъ, кто въ Петербургъ или Москву, или и въ болѣе отдаленныя мѣста. Но смерть ея была не скоропостижна, а происходила подъ неуклоннымъ дѣйствіемъ разныхъ мѣропріятій сверху. Горькія жалобы Драгоманова на неакуратную поддержку изданія „Громады" за границею относились уже къ нѣсколькимъ лицамъ, изнемогшимъ въ борьбѣ, но оставшимся на посту при вынужденныхъ болѣе скромныхъ предпріятіяхъ послѣдующаго періода, когда могла появиться и „молода громада".

Не нужно забывать того положенія, которое занимала „Громада" въ 70—80-хъ годахъ прошлаго столѣтія. Хотя генералъ-губернаторъ Чертковъ и... [1] называли ее центральнымъ комитетомъ украинской партіи, но, не имѣя ни малѣйшаго права существовать, какъ публичная организація, и обладая лишь заграничнымъ (слѣд. „запрещеннымъ") органомъ для ознакомленія украинскаго общества (и только въ полной мѣрѣ въ Галичинѣ) съ своими идеалами, „Громада" сознавала себя тайнымъ кружкомъ заговорщиковъ; открытое признаніе существованія такого кружка, конечно, повлекло бы къ повальному привлеченію всѣхъ къ отвѣтственности и жандармской волокитѣ. Ясно поэтому, что всякій подвергшійся этой волокитѣ, могъ отвѣчать только за себя, но ни въ какомъ случаѣ не за цѣлую корпорацію. Оттого никакъ нельзя было признать существованія организаціи, и не смотря на аресты и разспросы многихъ ея членовъ крамолоискателямъ не удавалось найти искомаго. Выражаясь по терминологіи XX вѣка, „громадяне" называли себя „безпартійными". Напоминаетъ выборы въ 3-ью Думу, гдѣ было столько безпартійныхъ.

[1] В рукопису пропуск.

ствую передъ представителемъ жандармскаго управленія назвать мнѣ по именамъ и фамиліямъ тѣхъ заговорщиковъ, которые якобы подъ моимъ руководствомъ начали организацію подобной партіи. Дѣло дѣйствительно очень серьезное и важное, и я настаиваю на томъ, чтобы мнѣ дана была очная ставка съ этими лицами. Что же касается отвѣтовъ моихъ на Ваши вопросы, то мнѣ хорошо извѣстны права и обвиняемыхъ и свидѣтелей, а такъ какъ г. прокуроръ судебной палаты мнѣ сообщилъ, что въ настоящемъ дѣлѣ я являюсь только свидѣтелемъ, а не обвиняемымъ, то я и не отказываюсь отъ отвѣта, а даю опредѣленный отвѣтъ, что не понимаю вопроса, а на непонятый вопросъ отвѣчать нельзя.

Такая моя реплика произвела ошеломляющее дѣйствіе на товарища прокурора. Дѣло въ томъ, что повѣстки явиться на допросъ присылались мнѣ, какъ „обвиняемому“, а въ донесеніяхъ прокурору судебной палаты я аттестовался, какъ свидѣтель, и когда я пришелъ къ нему, онъ пожимая плечами говорилъ мнѣ, что никакъ не можетъ понять содержанія всего дѣла, гдѣ я являюсь свидѣтелемъ, а обвиняются такія-то лица. Среди нихъ были нѣкоторые мои знакомые, а большинство (напр., начальникъ какой-то тюрьмы) совсѣмъ были мнѣ неизвѣстны.

Товарищъ прокурора замялся съ отвѣтомъ на мою просьбу; а жандармскій офицеръ постарался смягчить раздражительный тонъ коллеги, перешедши на болѣе мягкій.

— Это вѣрно, Александръ Александровичъ, что Вы уже заявляли просьбу объ очной ставкѣ съ Вашими единомышленниками. Но вѣдь Вы же знаете, что по обычаю нашего вѣдомства всякое предварительное дознаніе производится самымъ секретнымъ образомъ*. Дѣло это—обширное, ведется во многихъ губерніяхъ, и до окончательнаго выясненія всѣхъ участвующихъ въ заговорѣ мы не имѣемъ права кому-либо изъ заподозрѣнныхъ въ преступленіи сообщать имена другихъ ихъ сообщниковъ. Вы можете приложить Ваше ходатайство объ очной ставкѣ къ настоящему протоколу, и когда дѣло предварительнаго дознанія перейдетъ въ стадію судебнаго слѣдствія, то нѣтъ сомнѣнія, что Ваше ходатайство будетъ уважено!

Такимъ оборотомъ рѣчи г. полковникъ устранилъ тотъ раздраженный тонъ, какой появился какъ-то нечаянно въ мирной бесѣдѣ „уважающихъ себя“ представителей интеллигенціи.

Но бывало въ иныхъ случаяхъ и такъ, что высокій тонъ верхняго регистра при экспрессіи fortissimo являлся уже съ первыхъ фразъ допроса со стороны опрашивающаго начальника, считающаго своей обязанностью прикрикнуть на подчиненнаго допрашиваемаго. Это имѣло мѣсто напр. въ Екатеринославѣ[1], гдѣ я привлеченъ былъ къ бесѣдѣ совершенно случайно въ отсутствіи товарища прокурора и безъ составленія протокола. Тутъ офицеръ безъ всякаго предисловія началъ выкрикивать фразы въ родѣ: „Вы возбуждаете народъ къ бунту! Ваше участіе во многихъ злоумышленіяхъ несомнѣнно доказано! Вы будете отвѣчать по всей строгости законовъ! Зачѣмъ Вы сюда пріѣхали? Мы слѣдимъ за всѣми этими разъѣздами!..“

Я сначала ждалъ болѣе опредѣленнаго заявленія или вопроса, но когда распекающій меня начальникъ усилилъ свои окрики ударомъ кулака по столу, за которымъ мы сидѣли, я прервалъ его изліянія совершенно спокойнымъ голосомъ.

— Я не понимаю, г. ротмистръ,—сказалъ я,—какая охота Вамъ говорить со мною такимъ повышеннымъ тономъ и такъ тревожить себя. Но дол-

* И дѣйствительно всѣ повѣстки съ предписаніемъ явиться на допросъ всегда носили сверху отмѣтку: „секретно“.

[1] Рік точно встановити ми тепер, на жаль, не можемо (1882—89). *С. Ш.*

женъ Васъ предупредить, что если Вы будете продолжать въ такомъ же тонѣ Ваши вопросы, то я принужденъ буду отказать себѣ въ удовольствіи давать Вамъ отвѣты.

Это немного расхолодило допрашивающаго и онъ, понизивъ тонъ, замѣтилъ, что не до формы выраженій, когда говорится о важной сущности дѣла. Сущность же его состояла въ томъ, что я пріѣхалъ въ Екатеринославъ по просьбѣ тамошнихъ статистиковъ помочь имъ въ совѣщаніи ихъ по составленію программы подворнаго описанія селеній этой губерніи. Разъясненіе этой сущности могло бы произойти при помощи простой справки въ губернской управѣ, зачѣмъ я присутствую тамъ на засѣданіяхъ статистиковъ,—совершенно безъ вызова меня на допросъ и безъ грозныхъ застрашиваній меня отвѣтственностью „по всей строгости законовъ".

Вообще меня часто ставили въ недоумѣніе такія или иныя дѣйствія охранителей порядка. Разъ напр. въ Херсонѣ въ мое отсутствіе они безъ меня осматривали со свѣчею погребъ моей квартиры и сообщили моему брату, присутствовавшему при этомъ, что изъ этого погреба могъ быть произведенъ подкопъ подъ казначейство для его ограбленія, ибо такое ограбленіе имѣло мѣсто въ Херсонѣ нѣсколько лѣтъ назадъ. Когда въ томъ же Херсонѣ на окраинѣ во время большого пожара толпа, разсвирѣпѣвшая отъ того, что ей не позволяли брать воду изъ водопроводныхъ кранов, высадила изъ коляски вицегубернатора, пріѣхавшаго на пожаръ водворять порядокъ, и чуть ли не побила его, — меня отъ преслѣдованій спасло лишь то, что я въ тѣ дни лежалъ не выходя никуда изъ дому и стоналъ отъ страшныхъ болей въ рукѣ, пораженной флегмоной. Хотя объ этомъ пожарѣ и всемъ случившемся тамъ я узналъ позже, но такъ какъ на немъ произошло народное возстаніе противъ власть предержащихъ, то въ городѣ стали поговаривать, что это возстаніе организовалъ я. Въ такомъ же родѣ и полтавскіе Бобчинскіе и Добчинскіе, когда тамъ начались аграрныя волненія, на раутѣ у предводителя дворянства, увѣряли министра Плеве, что организаторомъ возстанія былъ никто, какъ „статистикъ" Русовъ. Эти наговоры привели къ извѣстному докладу г. министра, напечатанному въ „Правительственномъ Вѣстникѣ" за май 1902 г. о вредоносности статистики вообще.

Я и до сихъ поръ не могу уяснить себѣ окончательно, по какому поводу возникали обвиненія, адресованныя ко мнѣ, совершенно ни на чемъ не основанныя, но вызывавшія обыски, а иногда и аресты. Мнѣ приписывали, напр., составленіе малограмотныхъ прокламацій, гектографированныхъ и печатныхъ, сочиненіе книжки подъ заглавіемъ „Дядько Дмитро" и т. п. Являлась у меня лишь догадка, что нѣкоторые изъ моихъ „товарищей" по службѣ дѣлали несуразные доносы на меня въ департаментъ полиціи, или въ мѣстныя жандармскія управленія. Эта догадка явилась у меня однажды потому, что одинъ мой знакомый, разговаривавшій со мной не иначе какъ по-малорусски, встрѣтивъ меня на улицѣ и сообразивъ по расположенію улицъ, что я возвращаюсь изъ жандармскаго управленія съ допроса, спросилъ меня ex abrupto даже не раскланиваясь со мною:

— А що, дядько Дмитро! Ви ще й досі не в дядьковій хаті?

Для незнакомыхъ съ малорусскимъ языкомъ нужно пояснить, что „дядьковою хатою" у насъ называютъ тюрьму, а въ книжкѣ „Дядько Дмитро", отъ имени послѣдняго, разъясняется несправедливость раскладки налоговъ, податей, акцизныхъ и др. сборовъ, падающихъ большею тягостью на бѣдныхъ, и совсѣмъ незначительныхъ для богатыхъ, почему книжка эта считалась запрещенною. Сопоставленіе вышеприведеннаго

привѣтствія съ тѣмъ, что на допросѣ меня спрашивали, не я ли составилъ эту книжку, внушило мнѣ подозрѣніе въ томъ, что и этотъ „товарищъ“ могъ донести на меня.

Но я уклонился въ сторону, приводя случаи, не относящіеся къ допросамъ въ жандармскихъ управленіяхъ, на которыхъ приходилось выяснять, спрашиваютъ ли тебя, какъ свидѣтеля или какъ обвиняемаго? Однажды въ Одессѣ, гдѣ мнѣ по полученіи повѣстки пришлось очень долго разъискивать помѣщеніе жандармскаго управленія, которое я нашелъ лишь послѣ вторичной болѣе настоятельной повѣстки*, я почему-то прежде всего пожелалъ узнать свое положеніе и получилъ отвѣтъ:

— Вы будете допрашиваться какъ свидѣтель.

— Въ такомъ случаѣ позвольте узнать, по какому дѣлу я буду свидѣтелемъ и кто обвиняемый, противъ котораго я буду свидѣтельствовать?

— Да зачѣмъ же Вамъ знать это? Отвѣчайте на вопросы просто какъ свидѣтель!

Это поставило меня въ тупикъ, и я хотѣлъ было отказаться отъ показаній по неизвѣстному для меня дѣлу и про неизвѣстнаго мнѣ обвиняемаго. Но любопытство узнать, какое дѣло затѣяно въ канцеляріи жандармскаго управленія, пересилило, и я покорно взялъ перо и знакомый мнѣ бланкъ. Прописывать между печатными строками опредѣленные начальные отвѣты я вообще хорошо умѣлъ, по предыдущей практикѣ, почему одинъ разъ даже изумилъ товарища прокурора когда на вопросъ „гдѣ воспитывался?“ я написалъ не только „въ Кіевскомъ университетѣ Св. Владиміра“, но и продолжалъ писать: „послѣ чего служилъ учителемъ гимназіи и былъ командированъ Министерствомъ народнаго просвѣщенія за границу для ознакомленія съ постановкою школьнаго дѣла въ Германіи и Австро-Венгріи...“

— Да, позвольте: что это Вы тутъ такъ долго пишете?—спросилъ „товарищъ“.

— Просто для большей связности, ибо я знаю, что слѣдующій вопросъ будетъ: „Не бывалъ ли за границей и когда?“ Вотъ я поставлю здѣсь запятую и буду продолжать противъ слѣдующаго пункта: „гдѣ и пробылъ...“ и т. д.

— Очевидно, Вамъ этотъ бланкъ очень знакомъ, — саркастически сказалъ „товарищъ“:—и вѣроятно дальше мы увидимъ большую цифру противъ вопроса: „Сколько разъ Вы были подъ судомъ?“

— О, нѣтъ: подъ судомъ я никогда не былъ, а на вопросы при дознаніяхъ отвѣчалъ письменно много разъ, почему и знакомъ въ совершенствѣ съ этимъ бланкомъ!—отвѣчалъ я.

Товарищъ прокурора нахмурился: ему, какъ представителю суда, вѣроятно было непріятно услышать, что я знаю, что дѣла такъ называемыя „политическія“ не доходятъ до слѣдствія и суда. Непріятно было также всегда „товарищамъ“ встрѣтиться съ непониманіемъ вопросовъ, какіе для меня, прошедшаго университетскій курсъ, казалось имъ, должны быть совершенно понятны. Я любилъ напр. останавливаться на вопросѣ о моей національности: какъ понимать его? Предки мои были родомъ изъ Костромской губерніи, а болѣе древніе—изъ Новгородской; фамилія Русовыхъ распространена и среди нѣмцевъ въ Помераніи; по убѣжденіямъ и симпатіямъ я—украинецъ; родился и воспитался въ Кіевѣ: „что же мнѣ прикажете здѣсь писать?“ спрашивалъ я. Это возбуждало иногда пререканія между товарищемъ прокурора и офицеромъ, и какъ они рѣшали

* Нашелъ я его и второй разъ случайно, замѣтивъ особо краснорѣчивое объявленіе на доскѣ, прибитой у забора. Текстъ его былъ слѣдующій: „Здѣсь строго воспрещается останавливаться и отправлять всѣ свои естественныя надобности“.

этотъ вопросъ, такъ я и писалъ. Но еще болѣе затрудненій вызывалъ дальнѣйшій пунктъ допроса: „принадлежите ли Вы къ соціальной революціонной партіи, имѣющей въ виду въ болѣе или менѣе отдаленномъ будущемъ...“ и т. д. По дѣлу „о посягательствѣ на цѣлость Россійской имперіи“ я оказался совершенно непонятливымъ при отвѣтѣ на этотъ вопросъ и сообщилъ, что я совершенно его не понимаю.

— Ахъ, оставьте, пожалуйста! Человѣкъ съ Вашимъ развитіемъ не можетъ не понимать, что такое соціальная революція!—возразилъ товарищъ прокурора.

— Вотъ въ томъ то и дѣло,—сказалъ я,—что для соціальной революціи едва ли цѣлью можетъ быть измѣненіе границъ существующихъ государствъ, а мнѣ обвиненіе предъявлено въ намѣреніи нарушить цѣлость границъ Русскаго государства. Текстъ вопроса, какъ онъ напечатанъ,—я понимаю, но въ примѣненіи его къ моему преступленію никакъ въ толкъ не могу взять!

— Да развѣ Вы не видите, что это общій бланкъ, по которому ведутся допросы по преступленіямъ разнаго рода. А вѣдь революція—соціальная она или политическая—во всякомъ случаѣ государственное преступленіе!

— Бываетъ и экономическая революція!—глубокомысленно вставилъ свое слово офицеръ.

— Такъ какъ же быть? не прикажете ли въ бланкѣ зачеркнуть слово „соціальной“?—спросилъ я.

— Нѣтъ, этого нельзя!

Теперь я не помню, какъ мы втроемъ вышли изъ этого затрудненія. Помню только, что разсужденія о революціяхъ разнаго сорта заняли нѣсколько времени у моихъ собесѣдниковъ.

Послѣ уставныхъ, или печатныхъ вопросовъ слѣдовали устные вопросы, вызываемые содержаніемъ взятыхъ писемъ, телеграммъ, рукописей, книгъ и т. п. Отвѣтовъ приходилось писать десятки, чуть не до сотни по поводу каждаго выраженія, изобличающаго меня въ украинофильствѣ или въ сепаратизмѣ. Иногда, разспрашивая отдѣльно по каждому вопросу, производящіе дознаніе не принуждали меня тотчасъ же писать отвѣты, а давали бумагу въ тюрьму, чтобы я позже въ болѣе связномъ изложеніи написалъ о томъ, о чемъ они разспрашивали.

О чемъ же разспрашивали и что желали узнать разслѣдователи украинской крамолы?

Кажется, всегда ихъ задачею было заставить сознаться, что украинскіе крамольники желаютъ отдѣленія Украины отъ Русскаго государства въ особое самостоятельное государство съ своимъ гетьманомъ, своими посланниками и консулами въ чужихъ государствахъ, со своею монетною системою, своимъ особымъ войскомъ и т. д. Поэтому выраженія въ письмахъ или телеграммахъ ко мнѣ, въ родѣ—„все что ведетъ къ свѣту и свободѣ“, „родная наука и родная страна“, „дорогая родина“, „на пользу родного края“, или „народа“, а тѣмъ паче „родная Украина“, „національное самосознаніе“, „украинскій вопросъ“ и т. п. вызывали подробные разспросы: какъ понимать эти выраженія? При моемъ обычаѣ не уничтожать писемъ и телеграммъ и при моей словоохотливости, такихъ такъ называемыхъ „компрометирующихъ“ фразъ при каждомъ допросѣ оказывалось достаточно, а бесѣды бывали очень продолжительны, такъ какъ исходныя точки зрѣнія моихъ допрашивателей и мои были ужасно далеки и нужно было употребить много времени, чтобы мы могли наконецъ понимать другъ друга.

Мнѣ напр. случалось говорить, что для меня не существуетъ „украинскаго вопроса“, ибо такой вопросъ о существованіи украинскаго народа

можетъ существовать лишь у людей, вовсе незнакомыхъ съ географіей и статистикой и полагающихъ, что такого народа вовсе нѣтъ, а съ другой стороны мнѣ и не зачѣмъ проповѣдывать „сепаратизмъ“, такъ какъ онъ на дѣлѣ существуетъ въ языкѣ, нравахъ, обычаяхъ народа, существованіе котораго я никакъ отрицать не могу. Тутъ появлялись на лицахъ допрашивающихъ торжествующія мины: имъ казалось, что наконецъ имъ удалось добиться „признанія“ преступленія со стороны самого допрашиваемаго преступника.

— Вотъ въ этомъ то именно Вы и обвиняетесь, что признаете сепаратизмъ и работаете для распространенія сепаратистическихъ ученій!

— Не понимаю, какъ я могу быть обвиняемымъ въ этомъ! Тогда обвинять слѣдуетъ весь народъ, который говоритъ на своемъ языкѣ, держится своихъ нравовъ и обычаевъ, имѣетъ свои экономическія нужды, отличныя отъ нуждъ другихъ народовъ, но никакъ не меня, занятаго своею канцелярскою работою, которая не отличается отъ работы англійскаго или нѣмецкаго статистика.

— Но вѣдь кромѣ занятій статистикою, какъ видно изъ Вашей переписки, Васъ интересуютъ и такія сочиненія Вашихъ единомышленниковъ, какъ напр. „Життя в горах сибирських“, „Чабан“, „Козлиха“, „Строгий“, „Підлиповці“, „Страшна кара“ и т. п.; Вамъ пишутъ о другихъ, уже напечатанныхъ книгахъ, драмахъ, повѣстяхъ на малорусскомъ языкѣ просьбы, чтобы Вы пристроили ихъ въ книжный магазинъ и т. п.; въ письмахъ, писанныхъ Вамъ, постоянно встрѣчаются слова „украинскій народъ“, „украинскія книги“, „украинскія пѣсни“ и т. д., точно для Васъ и не существуетъ никакого другого народа, а только одинъ украинскій. Какъ же Вы можете отказываться, что не работаете въ пользу украинскаго сепаратизма?

— Да я не отказываюсь, что эти письма ко мнѣ направлены. Авторы ихъ хотятъ: одни—чтобы написанныя ими повѣсти, драмы, стихи и т. п. были напечатаны, другіе—чтобы напечатанныя сданы въ продажу. Что же тутъ удивительнаго? Они знаютъ мое сочувствіе развитію украинской словесности, потому и обращаются ко мнѣ.

— Ну, а Вы что же дѣлали въ отвѣтъ на эти письма?

— Да, очевидно, исполнялъ ихъ просьбы и порученія, но въ чемъ же тутъ можно обвинять меня?

— Да, понятно, что въ сепаратизмѣ! О чемъ же тутъ говорить?

— Если существующій въ дѣйствительности сепаратизмъ украинскаго народа есть преступленіе, то значить весь народъ—преступники, а не я одинъ. Если же Вы хотите меня и то теченіе, которому я сочувствую, обвинить въ политическомъ преступленіи, то гдѣ же у Васъ на то доказательства? Мы вѣримъ, что народъ, чувствуя на себѣ гнетъ, несомнѣнно имѣетъ желаніе освободиться отъ него и стремится къ свободѣ; онъ и добьется ея, а мы тутъ — не при чемъ. Но у главныхъ проповѣдниковъ нашей вѣры и выразителей народныхъ стремленій развѣ есть гдѣ нибудь декларація объ отдѣленіи въ особое государство? Эти проповѣдники: поэтъ Шевченко и публицистъ Драгомановъ. Найдите въ сочиненіяхъ обоихъ хоть строчку, гдѣ было-бы выражено такое желаніе! Въ письмахъ ко мнѣ также нигдѣ нѣтъ ничего подобнаго; если же въ нихъ много говорится объ Украинѣ, то Вы совершенно правы, что для меня не существуетъ другого народа, какъ тотъ, который меня вскормилъ и воспиталъ. Я знаю, что есть напр. португальцы, испанцы, но интересы этихъ народовъ для меня совершенно отсутствуютъ. Помогать изданію или распространенію португальскихъ или испанскихъ книгъ и газетъ я никакъ не могу...

— Но чего жъ Вы хотите достичь изданіемъ и распространеніемъ этихъ книгъ? Можетъ быть Вы желаете даже, чтобы всякій Вашъ хохолъ читалъ и книги и даже газеты на своемъ языкѣ?

— Несомнѣнно желаю, и уже по порученію двухъ земствъ губерній Херсонской и Черниговской—составлялъ разчисленія, во что обойдется для этихъ губерній устройство такого количества школъ, при которомъ возможно было бы всеобщее обученіе, а слѣдовательно и всеобщая грамотность.

Тутъ уже мы переставали понимать другъ друга, ибо всеобщая грамотность и чтеніе украинскими крестьянами газетъ на своемъ родномъ языкѣ товарищамъ прокуроровъ и ротмистрамъ второй половины XIX вѣка казались такою нелѣпостью, какъ въ первой половинѣ прошлаго вѣка помѣщикамъ—отобраніе у нихъ крѣпостныхъ, или какъ нѣкоторымъ публицистамъ еще далѣе 60-х годовъ—мысль, что дѣвушки могутъ быть учительницами въ сельскихъ школахъ. Циническія издѣвательства и разговоры, какіе возникали между допрашивающими по этому поводу относительно „хохла“, заставляли меня перебивать ихъ задушевныя изліянія вопросомъ: „О чемъ еще Вамъ угодно спросить меня?“ Мнѣ, конечно, было крайне непріятно ощущать себя въ положеніи оратора, объясняющаго глухонѣмому отъ рожденія красоты сочетанія звуковъ въ симфоніяхъ Бетховена, или слѣпому красоту подобраныхъ цвѣтовъ въ роскошномъ букетѣ. При подобныхъ разговорахъ на общія темы одинъ изъ моихъ оппонентовъ товарищъ прокурора пустился однажды въ философію, какою заражены были тогда довольно многіе интеллигенты подъ вліяніемъ изобрѣтенія volapuk'a и esperanto.

— Вѣдь вотъ Вы утверждаете, что особый малорусскій языкъ есть и что отъ развитія его кому то будетъ лучше; а найболѣе новыя ученія говорятъ, что не только Ваша ничтожная малорусская литература исчезнетъ, но даже и болѣе развитые языки, какъ напр. обще-національный русскій и другіе нынѣ государственные языки, сольются въ одинъ общечеловѣческій языкъ. Не лучше ли поэтому было бы заботиться о сліяніи языковъ, чѣмъ о раздробленіи ихъ на много совершенно излишнихъ нарѣчій?

— Въ такомъ случаѣ мнѣ съ Вами пришлось бы условиться прежде всего, на какомъ языкѣ давать мнѣ показанія: на латинскомъ ли, общемъ для образованныхъ людей Европы, или признать за Langue uniwerselle—китайскій или англійскій, на которомъ говоритъ найбольшее число людей? Если бы я сталъ отвѣчать на Ваши вопросы какъ съумѣю по-латыни, то едва ли бы Вы согласились меня выслушивать!

— Зачѣмъ же латинскій? есть уже esperanto...

— Знаю, что есть; знаю, что и слово это обозначаетъ „надежду“ на то, что когда-то всѣ народы усвоятъ корни словъ романскихъ народовъ; но я, напр., питаю другую надежду (не принимая во вниманіе ни китайцевъ, ни персовъ, для которыхъ esperanto такъ же неизвѣстенъ, какъ и латинскій языкъ), что и украинская литература разовьется, несомнѣнно, до степени, при которой на ней будутъ выражаться всѣ оттѣнки обще-человѣческихъ знаній. И опять спрашиваю Васъ, какое преступленіе я совершилъ, обладая такою вѣрою и надеждою? Я препровожденъ былъ въ тюрьму для того, чтобы „не могъ скрыть преступленія, предусмотрѣннаго ст. 218 Уложенія о наказаніяхъ“, но изъ всѣхъ Вашихъ вопросовъ не вижу и намека на то, чтобы уличить меня въ преступленіи ни противъ этой, ни противъ какой бы ти ни было статьи закона. Развѣ есть законъ, воспрещающій говорить или писать на языкѣ, относительно развитія котораго въ будущемъ у меня есть вѣра и надежда, явившіяся вслѣдствіе того, что я получилъ филологическое образованіе?

— Но вѣдь Вы же хотѣли составить по малорусски книжку по политической экономіи, и не отказываетесь отъ этого!

— И не отказываюсь, но утверждаю, что нѣтъ ни одной статьи какого-бы то ни было закона, воспрещающей составлять книги по политической экономіи! Вы утверждаете, что цѣль составленія подобной книжки была познакомить народъ „съ давленіемъ, оказываемымъ на него правящими классами, и тѣмъ подготовить его къ измѣненію въ болѣе или менѣе отдаленномъ будущемъ существующаго порядка государственнаго управленія". А я отвѣчаю, что такой цѣли и быть не могло. Народъ узнаетъ не изъ книжекъ о давленіи, производимомъ на него правящими классами, а изъ ежедневныхъ столкновеній съ этими классами, и ему разсказывать объ этомъ нечего. Не знаетъ же онъ, какъ угнетаютъ его иностранные конкурренты по земледѣлію, торговлѣ и промышленности; а въ политической экономіи разъясняются отношенія между добывающею, перерабатывающею и передающею промышленностью, и это народу нужно знать, чего не можетъ отрицать и вѣдомство, называющее меня революціонеромъ. Какова будетъ тенденція данной книжки по политической экономіи и какія тенденціи въ области этой науки должны почитаться преступными, правительство опредѣлить не можетъ, а потому и статьи, опредѣляющей преступленіе, на которое Вы указываете, также быть не можетъ. Знать о томъ, будетъ ли книжечка, какую я хотѣлъ бы составить,—цензурна или нецензурна, также ни Вы ни я впередъ сказать не можемъ. А доказательствомъ, что книги по политической экономіи не представляютъ ничего законопреступнаго, можетъ служить и то, что взятые у меня учебники Иванюкова и Мистрисъ Фоусетъ, которые г. жандармскій офицеръ считалъ для меня главною уликою въ моемъ преступленіи, обѣ напечатаны съ одобренія цензуры!

Грознѣе, конечно, выражались крамолоискатели, и скромнѣе отвѣты приходилось давать тогда, когда рѣчь шла не о политической экономіи, а о взятыхъ при обыскѣ малорусскихъ книгахъ заграничнаго изданія *. Много ихъ осталось во владѣніи Харьковскаго губернскаго жандармскаго управленія, когда земляки изъ Галичины прислали намъ 3½ пуда своихъ книжекъ, газетъ и журналов [1]. Тутъ были и переложеніе Донъ-Кихота на украинскій языкъ въ стихахъ, и дѣтскіе журналы въ родѣ „Дзвінка", и разныя статьи политическаго и экономическаго содержанія, и юмористическіе журналы, наконецъ нѣчто ужасное—журналъ „Громада" Драгоманова и Волкова въ нѣсколькихъ экземплярахъ! Тутъ уже была явная крамола! Ссылки на то, что именно въ этихъ книжкахъ заключается, и какіе бы то ни было доводы хотя бы изъ области понятій и построеній, чуждой прокурорамъ и подполковникамъ, были совершенно излишни: одно имя Драгоманова служило достаточнымъ для изготовленія состава преступленія. Въ этомъ случаѣ мнѣ впрочемъ пришлось бесѣдовать съ тогдашнимъ прокуроромъ Судебной палаты, извѣстнымъ криминалистомъ Закревскимъ, богатымъ помѣщикомъ Полтавской губерніи. Онъ и самъ признавалъ себя до извѣстной степени украинофиломъ, но стоящимъ на другой точкѣ зрѣнія. По его мнѣнію, мы жили въ періодѣ, когда украинское національное самосознаніе не нарождается, а уже умираетъ или даже умерло, оставивъ по себѣ лишь слабые отзвуки въ „исчезающихъ" пѣсняхъ.

— Вѣдь и я люблю украинскую пѣсню, но гдѣ и когда? Когда выѣдемъ въ глубь степи подальше отъ села и когда тамъ услышишь ее,

* Я пробовалъ разъ утверждать, что заграничныя изданія—не запрещены, ибо они не разсматривались еще цензурою; но—это ни къ чему.

[1] Десь між рр. 1890—1893. *С. Ш.*

какъ воспоминаніе о быломъ нашего народа *; но то, чего Вы добиваетесь, я не могу считать сколько-нибудь плодотворною для кого-либо работою.

— А если я, Ваше Превосходительство, люблю эту пѣсню, какъ залогъ будущаго развитія нашего народа, какъ основу для художественнаго вдохновенія и творчества будущихъ нашихъ композиторовъ, то вѣдь и я и Вы исходимъ изъ однихъ и тѣхъ же симпатій, которыя не могутъ быть преступными, ибо ничьихъ интересовъ не нарушаютъ...

— Да, все это хорошо, но то, что проповѣдуетъ Драгомановъ, со статьями котораго я имѣлъ случай познакомиться за границею...

— И что же онъ преступнаго проповѣдуетъ?—перебилъ и я въ свою очередь г. прокурора. Но увы! изъ дальнѣйшихъ разговоровъ я узналъ то, чего лучше было бы мнѣ и вовсе не узнавать. Начитанный въ предметѣ своей спеціальности землякъ мой очевидно и поверхностно не былъ знакомъ съ сочиненіями также земляка своего Драгоманова, и едва ли прочелъ хоть какую-либо статью его о федерализмѣ и автономіи. Можно ли было продолжать бесѣду съ лицомъ, не поинтересовавшимся даже при такомъ удобномъ случаѣ заглянуть въ конфискованныя у насъ книги и статьи Драгоманова? Но онъ желалъ, чтобы ему подана была мотивированная записка, объясняющая ту точку зрѣнія, согласно которой мы считали, что изданіе и распространеніе книгъ на украинскомъ языкѣ не только не безполезно, но даже желательно. Это, говорилъ онъ, поможетъ ему ориентироваться въ томъ фактѣ, который повлекъ за собою заключеніе въ тюрьму меня и моей жены.

Жена моя и написала такую подробную записку, въ которой доказывала, что ни свобода религіозной совѣсти, ни свобода употребленія родного языка не можетъ быть стѣсняема никакими законами и циркулярами въ виду того, что это—такая же потребность человѣческаго существованія, какъ потребность думать и дышать. Какъ ориентировался г. прокуроръ въ дѣлѣ, по которому составлялъ свое окончательное заключеніе,—конечно осталось намъ неизвѣстнымъ; но послѣ этого Харьковскаго инцидента съ книгами, полученными изъ-за границы, явилось запрещеніе выписывать нѣкоторые галицкіе журналы и газеты.

Если съ такимъ политически развитымъ лицомъ, какъ прокуроръ палаты, трудно было говорить о сущности „украинофильства“ (какъ окрестили наше міросозерцаніе крамолоискатели вѣроятно изъ подражанія другимъ терминамъ—„англофильство“, „славянофильство“, „руссофильство“, бывшихъ тогда въ модѣ), то съ уѣздными и вообще нижними чинами судебнаго и жандармскаго вѣдомства и подавно трудно было поддерживать разговоръ объ идейныхъ основахъ того или другого общественнаго движенія. А при допросѣ относительно частныхъ уликъ, находившихся въ письмахъ и телеграммахъ моихъ знакомыхъ, насколько я былъ словоохотливъ, настолько же изобрѣтательными были и крамолоискатели. Цѣлью ихъ какъ будто было разузнать новыя фамиліи новыхъ лицъ для составленія другого „Свода указаній“, подобно отпечатанному въ „Быломъ“. Всякая фамилія, подписанная подъ письмомъ или телеграммою, доставляла имъ какъ бы наслажденіе, при чемъ разспросы въ большинствѣ случаевъ начинались съ того, какъ давно я знакомъ съ тѣмъ или другимъ лицомъ?

— Давно Вы знакомы съ г. Лучицкимъ?

— Да еще съ 50-хъ и 60-хъ годовъ!

— Ого!—воскликнулъ при этомъ офицеръ.

*) Кажется этотъ прокуроръ былъ сыномъ извѣстнаго издателя украинскихъ песенъ еще въ 30-хъ годахъ прошлаго столѣтія, когда и онъ и Метлинскій старались скорѣе записывать украинскія пѣсни, пока они „еще не исчезли“ совсѣмъ.

— Что же тутъ удивительнаго?—сказалъ я:—я зналъ его еще студентомъ и гимназистомъ.

— А кто же онъ такой?—продолжалъ офицеръ.

— Профессоръ Кіевскаго университета.

— А почему же онъ телеграфируетъ Вамъ изъ Ирклѣева?

— Потому что тамъ его собственное имѣніе или имѣніе его жены.

— А не можете ли объяснить, кого онъ разумѣетъ въ своей телеграммѣ подъ „уродами“? – вмѣшался товарищъ прокурора.

Мнѣ разумѣется непонятно было, о чемъ идетъ рѣчь, и я просилъ прежде прочесть телеграмму, чтобы дать отвѣтъ. Оказалось, что г. Лучицкій въ телеграммѣ статистику назвалъ зеркаломъ, въ которое не любятъ заглядывать уроды, ненавидящіе ее и преслѣдующіе. Отвѣтъ мой поэтому состоялъ въ перестановкѣ словъ телеграммы, что въ ней уродами отправитель называетъ тѣхъ, кто ненавидитъ и преслѣдуетъ статистику.

— Да кто же они такіе?

— Изъ телеграммы я не вижу болѣе точнаго опредѣленія этихъ уродовъ!—отвѣчалъ я. Очевидно и товарищу прокурора и жандармскому офицеру желательно было, чтобы я назвалъ уродомъ какое-либо начальствующее лицо, и тогда несомнѣнно уличенъ бы былъ въ неуваженіи властей. На такую догадку навело меня то, что у моего знакомаго Беренштама было взято при обыскѣ мое письмо къ нему, въ которомъ я говорилъ, что опять „марсіане“ (т. е. жители Марса или служители Марса) зашевелились и начинаютъ свои изслѣдованія. У него на допросѣ также добивались, кого я разумѣлъ подъ именемъ „марсіанъ“, и при этомъ даже спрашивали: „ужъ не мы ли это?“; но и онъ также не далъ конкретнаго опредѣленія этихъ полумифическихъ, полуастрономическихъ существъ.

Вообще большое изумленіе у допрашивающихъ вызывало то, что съ корифеями украинскаго національнаго движенія какъ напр. Старицкимъ, Кропивницкимъ, Костомаровымъ и др. я знакомъ очень давно—съ 50-хъ и 60-хъ годовъ прошлаго столѣтія. Когда я признался напр., что Кропивницкаго зналъ еще гимназистомъ въ 50-ые годы, то подполковникъ усумнился въ правдивости моего показанія.

— Но вѣдь я же его видѣлъ недавно въ театрѣ,—сказалъ онъ:—и онъ еще молодой человѣкъ. Какъ же онъ могъ учиться такъ давно въ гимназіи?

— Да вѣдь на сценѣ и старый человѣкъ въ роли молодого можетъ показаться молодымъ!—замѣтилъ я.

Я могъ бы исписать еще нѣсколько страницъ, припоминая такіе мелкіе діалоги по поводу того или другого лица, существованіе котораго обнаруживалось для крамолоискателей изъ письма, найденнаго у меня и пріобщеннаго къ дѣлу. Но достаточно ограничиться пересказаннымъ выше почти съ стенографическою точностью; вѣдь всѣ такіе или другіе діалоги могутъ характеризовать только отдѣльныхъ лицъ, допрашивавшихъ меня въ разное время отъ средины 70-хъ годовъ до 1902 года. А можно ли по моимъ воспоминаніямъ опредѣлить, какая вообще была цѣль розыска объ украинофильствѣ, каковъ былъ общій планъ этого розыска и что собственно интересовало разыскивателей? Вѣроятно читатели ждутъ отвѣта на этотъ вопросъ, но я затрудняюсь дать на него ясный отвѣтъ. Кромѣ одного случая, когда въ Харьковѣ полученъ былъ ящикъ съ неразсмотрѣнными предварительною цензурою книгами, для другихъ случаевъ обысковъ трудно было даже выдумать поводъ. Въ Харьковѣ дѣйствовали по вполнѣ правильно задуманному плану розыска. Когда жандармамъ стало извѣстно, что изъ Галичины отправленъ ящикъ съ книгами въ $3^1/_2$ пуда, то за этимъ ящикомъ слѣдили отъ самой границы, гдѣ можетъ быть переправившій его наемный человѣкъ другой партіи и самъ

сообщилъ жандармамъ за приличное вознагражденіе о его содержимомъ. Когда этотъ ящикъ прибылъ въ Харьковъ, то его изъ таможни выдали получателю, а затѣмъ, какъ говорили тогда, подкупили горничную той квартиры, куда онъ былъ перевезенъ. Она вынимала нѣкоторыя книги и носила въ жандармское управленіе, а послѣ обозрѣнія ихъ тамъ приносила обратно и водворяла на старое мѣсто. Получивъ затѣмъ свѣдѣнія отъ шпіоновъ, въ какіе дома и квартиры разнесены книги изъ полученнаго багажа,—во всѣхъ этихъ квартирахъ въ одну ночь сдѣлали обыски. Тутъ дѣйствительно накрыто было ясное преступленіе—желаніе читать книги, не дозволенныя цензурою; во всѣхъ же остальныхъ случаяхъ, сколько я ни изощрялъ своей догадливости, узнавши впослѣдствіи, какъ начиналось и велось дѣло, никогда не могъ отыскать повода, повлекшаго къ обыскамъ и арестамъ. Вѣроятнѣе всего, что обыски эти предпринимались на-угадъ въ предположеніи найти что-нибудь, изобличающее украинофиловъ въ желаніи ниспровергнуть весь существующій строй и порядокъ, а тогда уже и обвинить въ какомъ либо преступленіи. Дѣло въ томъ, что „украинофильство“, или какъ позже стали выражаться „украиноманство“, даже въ устахъ изобрѣвшихъ этотъ терминъ, было та tabula rasa, на которой еще требовалось написать послѣ діагноза кое-какое опредѣленіе, каковое и можно было вставить въ извѣстный раздѣлъ, параграфъ и статью уголовнаго уложенія. Въ украинофильствѣ заподазривали стремленія и къ политическому обособленію, и къ соціально-экономическимъ переворотамъ, и къ антицензурнымъ выпадамъ, и къ пробужденію національной розни (особенно по отношенію къ великороссамъ *), и къ демократическимъ формамъ общежитія и т. д. Въ послѣднемъ случаѣ мнѣ напр. ставилось даже обвиненіе въ томъ, что, слѣдуя народному обычаю, я къ простолюдинамъ обращался на „Вы“, а не на „ты“. „Неужели это правда, что Вы съ мужиками разговариваете также, какъ и съ равными себѣ?“ Такой вопросъ задалъ мнѣ одинъ подполковникъ или ротмистръ среди разговоровъ при допросѣ. И онъ былъ изумленъ, когда я ему сообщилъ, что говоря по украински развѣ только къ членамъ своей семьи и очень близкимъ друзьямъ можно говорить „Ты“; къ низшимъ же говорятъ въ нашемъ народѣ „ты“ только тогда, когда уже отбудутъ воинскую повинность и начинаютъ считать себя поэтому чуть не дворянами.

Очевидно въ то время, къ которому относятся мои воспоминанія, при допросахъ еще пока только собирались признаки, по какимъ въ будущемъ предполагалось изловлять опасную секту „украинофиловъ“. Теперь, кажется, время для подобныхъ изслѣдованій прошло и все, что я разсказалъ здѣсь, отошло въ область „былого“. Что скажетъ будущее? Будутъ ли и послѣ насъ допрашивать ощупью, чтобы выловить кое-что и въ новомъ „Сводѣ указаній“ растолковать, какъ старая идея украинскихъ „народовцiв“ (какъ сами они себя называли) по присущему всѣмъ идеямъ свойству дифференцировалась и дала разныя теченія, вышедшія изъ одного демократическаго русла, проложеннаго Шевченкомъ, или же при полной свободѣ мыслей и дѣйствій не будетъ никакой надобности ни въ самой крамолѣ ни въ крамолоискательствѣ? Пусть на этотъ вопросъ отвѣчаютъ уже тѣ, у кого сильна вѣра въ то, что свѣтъ поборетъ тьму, а не тѣ люди „былого“, которые сходятъ или уже сошли съ поля битвы за свободу!

А. Русовъ.

---

* Мнѣ приходилось напр. на допросахъ интерпретировать фразу Шевченка: „Кохайтеся, чорноброві, та не з москалями“ въ качествѣ фразы противъ милитаризма вообще и въ частности противъ разврата солдатъ и офицеровъ, и увѣрять допрашивающихъ, что я перевожу въ ней „москаль“ не словомъ „кацапъ“, а словомъ—„солдатъ“.

ОСИП ГЕРМАЙЗЕ

З ІСТОРІЇ СЕЛЯНСЬКИХ ХВИЛЮВАНЬ ТА НАРОДНИЦЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ 70 РР.

До споминів Ол. Ол. Русова.

Дуже показним і важливим гніздом розвитку народництва на Україні була, безперечно, Чернігівщина. Тут організовувався гурток з братами Жебуньовими на чолі („сенжебуністи", як їх іронічно називано в швайцарських колах революційної інтелігенції з Росії), тут провадив свою пропаганду Стефанович з Франжолі і низка инших більш і менш визначних народників, як от приміром Трезвінський, що про нього недавно подав цінні матеріяли С. Буда („Україна", 1926, кн. IV).

Тут на Чернігівщині робив спроби серед селянства працювати і Ол. Ол. Русов, молодий захоплений ідеєю українського відродження діяч.

Про народницький рух на Чернігівщині ми маємо небагато зібраного матеріялу.

Перед істориками революційного українського руху велика задача прослідити народницькі гуртки на Чернігівщині, установити їх діяльність, з'ясувати вплив їх на селянське населення, зрештою вияснити ті взаємовідносини, що були між народниками, з одного боку, та ліберадами чернігівськими, яких чимало було серед місцевого поміщицтва, з другого боку.

В цій замітці ми подаємо деякий матеріял, відшуканий нами в чернігівських архівах. Він освітлює трохи поставлені тут питання, а заразом додає кілька подробиць до політичних митарств, так барвисто розповіджених покійним Олександром Олександровичем.

Події, що її описують наші документи, сталися у червні—липні 1879 р.

11 липня цього року повітовий ніженський ісправник писав чернігівському губернаторові дуже тривожні чутки про неспокій серед селянства. „В прошлом июне месяце—оповідав він,—в некоторых селах Мринской волости между населением разнесся слух, что крестьяне, работающие у помещиков, будут закрепощены за ними. Слух этот не имел серьезных последствий и ограничивался наиболее крупным случаем ухода нескольких женщин с работ на огороде в имении г-жи Забело в с. Кукшине; которые, по раз'яснении им местным старшиною всей нелепости подобных толков, тогда же возвратились к своим занятиям—и порядок более не нарушался".

Слідство в цій справі, що його ісправник доручив зробити приставу, дало деякі імена виновників ширення непевних чуток.

Пристав, що мав директиви відшукати „виновного в распространении... слухов... и обнаружить причины появления оных", доносив, що „в первоначальных рассказах о закрепощенни обвиняется житель с. Кукшина бессрочно-отпускной рядовой Никифор Захаров Король.—Относительно же причин, естли не безусловно порождающих различные толки в народе, то во всяком случае много способствующих к возбуждению оных,—ісправник вважав за свій обов'язок—указать на следующее обстоятельство: по постановлению нежинского Земского Собрания о составлении статистического описания уезда в конце прошлого года приглашенным Земством дворянином Русовым начали собираться в уезде потребные для того сведения. Время избранное Земством для исполнения этого труда по многим причинам оказывается крайне неудачным. В виду распускаемых в на-

роде людьми неблагонамеренными слухов о передаче земли,которые, естли и не пользуются общим доверием, то нельзя отрицать, чтобы хотя в частностях не возбуждали каких либо затаенных надежд и ожиданий, а при таком настроении умов населения, затрогивать вопросы, касающиеся материального быта крестьянина, возможно только с крайней осторожностью.

Еще более неудачен выбор г. Русова для исполнения задачи Земства. Не имея положительных данных—обережно писав ісправник—я не решаюсь прямо обвинять Русова в каких либо ложных толкованиях крестьянам, но во всяком случае с уверенностью могу сказать, что присутствие его в уезде и избранный им способ собирания статистических сведений, весьма вредно влияют на народное спокойствие. Приступив к своим занятиям Русов не установил для них определенной последовательности, которая дала бы возможность следить за его действиями; напротив он неожиданно появляется то в той, то в другой местности и о своих приездах не дает знать ни полиции ни волостным правлениям, входит в непосредственные сношения с крестьянами, расспрашивает их о хозяйстве, средствах к жизни и поземельных отношениях к крупным собственникам. Подобные вопросы при непонимании крестьянами прямого их значения, дают повод к различным предположениям как о деятельности Русова равно и самой его личности, не только в среде крестьянского населения, но и в кружках более развитых. После каждого посещения Русовым какой либо местности, он и его вопросы надолго остаются предметом толков и разговоров между крестьянами, которые принимают даже Русова за то лицо, которое будет наделять их землею. Такое предположение о личности Русова едва ли само собою могло придти в голову крестьян. Скорее можно думать, что подобная мысль им кем либо не без цели подсказана. Судя вообще по образу жизни и действиям Русова, политическая благонадежность его крайне сомнительна, а то обстоятельство, что именно в уездах Борзенском и Нежинском, в которых последние два года он в качестве статиста (sic!), вращался в среде населения, наиболее распространены ложные слухи сильно говорит не в его пользу и трудно об'яснить случайностью“ [1].

Як відомо, Русов був піонером у нас земської статистики, тієї роботи, що їй народницько-соціялістичні кола надавали такого великого громадського значіння. Робота Русова як статистика на Чернігівщині збагатила нашу науку взірцевою працею. Проводячи статистичні обслідування, народницька інтелігенція мусіла входити в порозуміння із земськими ліберальними діячами, використовуючи земську легальну можливість для своєї мети. Чернігівська влада очевидно помітила цей звязок між земськими лібералами та народницькою інтелігенцією, що в Земстві працювала, і поробила із цього в цьому випадкові страшні висновки.

Спритний чоловічок, помічник чернігівського пристава, якийсь Гальський, що його було послано таємно в райони, де пройшов неспокій серед селянства, повідомляв своє начальство, що на місцях одбуваються неприпустимі з погляду начальства події і що в них винні земські ліберали, серед яких висовувалась постать відомого Петрункевича.

Рапорт Гальського подає цінні риси для діяльности як самого Русова, так і инших осіб революційно-народницького напрямку.

„Раскрывая действия—доносив Гальський—лиц, ведущих преступную пропаганду в Борзенском уезде, я обнаружил, что земский врач Волькенштейн, не имея ученой степени на звание доктора, был определен Борзенским земством на должность земского врача в местечко Ичню, Борзенского уезда. К раскрытию этого послужило следующее обстоятельство: в Ичанскую аптеку Погоды явился какой-то крестьянин с це-

[1] Черніг. Істор. архів, Справи канцелярії губернатора, 1879 р., № 247.

лию получить лекарства, при чем пред'явив рецепт с подписью доктора Волькенштейна. Разобрав рецепт, аптекарь усумнился в правильности его, почему обратился к адрес-календарю врачей и не найдя Александра Александровича Волькенштейна, для раз'яснения этого обстоятельства написал ему записку, на которую получил уклончивый ответ. После чего Волькенштейн в эту же ночь вместе с женою скрылся, оставя свое дитя (в оригіналі „дѣтя") на попечение Петрункевичевой.

...По собранным мною сведениям врач Волькенштейн вместе с женою в политическом отношении крайне неблагонадежен и есть повод полагать, что Волькенштейн есть совершенно другое лицо и что он назначен земством на должность врача для удобнейшего распространения в крестьянской среде преступной идеи. Затем имею честь доложить: бывший учитель киевской гимназии Русов две недели тому назад в хуторе Сребдольском, Борзенского уезда крестьянину Михаилу Шейке говорил: „вот, вот скоро настанет время, когда и вы будете панами, так как август месяц решит все, потому что с'едутся иноземные государи для выбора Русского Царя, а этого, как преступника, сошлют в Константинополь или Иерусалим в заточение". Из этого надо предполагать—робив висновок Гальський,— что готовится новое предприятие на покушение жизни монарха" [1].

Одночасно з обслідуванням, що його зробила в справі розрухів чернігівська поліцейська влада, цими розрухами і агітацією заінтересувалася і влада жандармська. Начальник чернігівського жандармського управління полковник фон-Мерклін писав 12 липня до чернігівського губернатора: „...Слухи о том, будто бы будут записывать в крепостных всех работающих у помещиков, проникли.. в Нежинский уезд, и хотя не случалось, чтобы рабочие уходили от кого-нибудь массами, но в прошлом июне месяце были случаи в Моинской волости, что по несколько человек рабочих, напуганних этими слухами, уходили с работ, а потом возвращались и продолжали работать

Откуда возникли эти и кто первый распустил их, добиться невозможно, но из сведений полученных из тех мест, где были подобные толки видно, что слухи эти возникали после приезда в ту местность собирающего по уезду статистические сведения дворянина Русова. Так, в с. Кукшине вышеозначенной волости были случаи, что крестьяне, узнав о приезде чиновника (Русова) и боясь, что это тот самый чиновник, который будет записывать в крепостные, уходили по домам, но потом, видя, что чиновник этот не записывает в крепостные, а собирает сведения о землях, снова приходили и продолжали работать. О том, чтобы слухи эти распускаемы были Русовым, не имеется никаких данных; но распространению слухов много способствуют его раз'езды, цель которых крестьянам не вполне известна.

Вообще можно сказать, что собрание статистических сведений в настоящее время, при напряженном состоянии умов простого народа, способного верить всяким нелепым толкам, крайне неудобно, а тем более, когда собирание этих сведений поручено людям неблагонадежным в политическом отношении, каковым представляется Русов.

Русов этот был в Киеве учителем гимназии и, как говорят, удален за неблагонадежность, потом он служил в Чернигове в статистическом бюро, бывшем при губернской земской Управе и, оставшись без места, когда бюро это было земским собранием закрыто, приглашен теперь для собрания статистических сведений в Нежинский уезд.

Русов находился в очень близких отношениях с Петрункевичем и с другими лицами того ж направления и, хотя, как я сказал, не имеется

[1] Ibidem.

положительных данных, чтобы он сам распространял в народе какие-нибудь слухи, но раз'езжая по уезду, он, как человек неблагонамеренный, умышленным умолчанием о настоящей цели своих поездок может возбуждать толки или поддерживать те, которые уже ходят в народе. До приезда в Нежинский уезд Русов собирал сведения в Борзенском уезде; и по мнению многих был также, если не вполне, то отчасти виновником распространившихся там в народе слухов" [1].

Тимчасом, як ішла ота переписка про Русова, Петрункевича та пропаганду, хвилювання селян зростали й район їх ширився. В тому-ж таки місяці червні, коли одбувалося хвилювання в Борзенському та Ніженському повітах, маємо аналогічні випадки і в Конотіпському повіті.

В с. Рубанці цього повіту дівчата, що працювали на бурякових плантаціях в Парафіївці, Борзенського повіту, принесли чутку звідтіля, що, як переказує урядовий акт,—„будто бы на днях приедут жандармы и будут переписывать людей и кого застанут работающих на панов, тот будет обращен опять в крепостную зависимость, а если ни у кого у панов на работе не будет, то паны поневоле оставят свои земли, которые и будут разделены между крестьянами поровну" [2].

Що до числа учасників в цих селянських протестах, то в окремих випадках, як напр. в маєтках Тарновського, робітники на буряках кидали роботу в числі 127 одного разу і 270 чоловіка в другому. Але чутка значно збільшила ці цифри і навіть в урядовому повідомленню знаходимо ми цифру 800 робітників, що покинули працю, замість 270, як це пізніше спростовувалося відповідними урядовими органами.

Офіціяльна комісія, організована чернігівським губернатором для розслідування цих розрухів, подала такі цікаві подробиці про них.

„13 июня поденные рабочие (з Борзенського повіту) около 270 человек (а не 800, как первоначально донес исправник), отправляясь на работы на свекловичные плантации нежинского предводителя дворянства Тарновского, встретили на дороге крестьянина Григория Нечая, который сказал им, что в Западнянской экономии, арендуемой купцом Чайкиным, жандарм согнал с работ всех людей, об'явив, что оставшиеся на работах будут обращены в крепостное состояние. Вследствие этого рабочие поверив слуху начали расходиться по домам, но управляющий экономиею Тарновского, узнав об этом немедленно прибыл к рабочим и своими убеждениями успел возвратить их к работам... Затем в следующие дни работы пошли своим порядком и хотя 23 июня в той же экономии 127 рабочих (67 Борзенского уезда и 60 Прилукского Полтавской губ.) опять оставили работы и ушли по домам, но по собранным... сведениям оказалось, что эта последняя забастовка рабочих произошла от недовольствия на экономию за дурное будто бы продовольствие, большие штрафы и по другим причинам, не имеющим никакой связи с причинами оставления работ 13 июня и после сделанных советником Лазаренком (присланий з Чернігова урядовець) убеждений рабочие Борзенского уезда почти все возвратились к своим занятиям и спокойствие водворилось" [3].

Пильні шукання „виновників" розрухів дали владі ще нові імена:

„Что касается до открытия виновников распространения в Борзенском уезде между крестьянами ложных слухов—писав чернігівський губернатор тимчасовому харківському генерал-губернаторові,—то по собранным выезжавшим в Борзенский уезд начальника черниговского губернского жандармского управления полковником фон-Мерклином при помощи

[1] Ibidem. [2] Ibidem. [3] Черніг. Істор. Архів. Справи губернатора, 1879 № 166 „О прекращении собирания статистических сведений в Нежинском у.".

сыскных агентов сведениям, можно прийти к положительному убеждению в участии в распространении этих слухов—учителей мартыновской школы Ерченко и Фастовецкой Чудновского, что подтверждает священник с. Мартыновки Алексей Левицкий, который об'яснил приставу 3 стана Борзенского у. и помощнику пристава г. Чернигова Гальскому, что означенные, как ему известно, распускают вышеозначенные учителя, при чем присовокупил, что относительно Ерченко это могут подтвердить сын его Левицкого и землемер Александр Залесский". Собрать же положительные фактические данные к обвинению Ерченко и Чудновского в распространении в Борзенском уезде ложных слухов в то время было весьма трудно, так как усиленные допросы для приобретения чего-либо положительного в этом деле, отвлекли бы крестьян от полевых работ, что могло бы возбудить между ними ропот и оказалось бы сподручным неблагонамеренным лицам".

Але все-ж таки були відомості про неблагонадійність цих осіб. Їх підозрівали в приналежності до гуртка чернігівського лікаря Білого, висланого перед тим адміністративно з Чернігова. „Еще в марте месяце с. г.—читаємо в губернаторських повідомленнях—борзенский исправник доносил о заявлении вдовы дворянина Дашковой, что образ мыслей учителя Ерченко ей известен, так как она с ним хорошо знакома; она основывала свое убеждение о неблагонадежности Ерченко в политическом отношении на том, что он, а также учитель Иван Чудновский совместно с врачем Белым читают книги атеистического и религиозного содержания, из которых у Ерченка она заметила стихи „Железная дорога" и „Протест сосланной в каторжные работы Елисаветы Хиницкой". Затем из донесения того же исправника оказалось, что Ерченко и Чудновский имели постоянные сношения с врачем Белым и весьма часто собирались по ночам то у него, то у себя на квартирах; это подтверждает свящ. с. Фастовец Лука Чудновский, сторож фастовецкого училища и священник с. Мартыновки Левицкий, и что учителя эти под руководством Белого старались распространять свои воззрения между молодежью в школах и на народных гуляньях".

Инше повідомлення вказує на те, що Чудновський та Ерченко ніби-то ширили чутки серед селян, направлені проти поміщиків, не сами, а „своими агентами", з яких названо козака С. В. Кущенка та дячка О. Тхоржевського.

Під підозріння в ширенню отих чуток підпав ще один селянин на прізвище Майстренко, що його характеристика видається нам особливо цікавою, бо урядове повідомлення підкреслює його „хохломанство"; треба думати, що це означало свідомість і відповідну активність Майстренка в відношенню українському.

„Что касается до крестьянина Михаила Майстренка—писав чернігівський губернатор,—то о прямом участии его в распространении слухов об оставлении работы у помещиков обнаружено очень мало данных; имеются только указания местного исправника о том, что упомянутый слух в с. Фастовцах первоначально распространен был служащею у Майстренка козачкою Лукерьею Федоренко. Майстренко, как личность весьма близко стоявшая к высланному по политической неблагонадежности в Костромскую губернию землевладельцу Петрункевичу, в качестве управляющего его имением, усвоил себе воззрения Петрункевича, и таким образом вступил в кружок неблагонадежных лиц. Майстренко еще прежде обвинялся в произнесении дерзких слов против особы государя императора по поводу последней войны с Турцией и... возбуждал жителей м. Ични против местного священника... По об'яснению козачки Ульяны Дубининой, Михаил Майстренко, бывши у нее в доме, произносил дерзкие слова об особе государя императора и порицал его величество в непристойных выражениях по поводу последней турецкой войны.—Козак

м. Ични Петр Майстренко заявил, что когда он был на обеде у крестьянина Фаддея Майстренка, то Михаил Майстренко между прочим говорил, что „из прихоти одного царя бедных солдат гонят на убой и режут как баранов“.—Крестьянин Фаддей Майстренко подтвердил почти все сказанное выше и присовокупил, что в доме Михаила Майстренко бывают часто по ночам посторонние личности — Вдова коллежского регистратора Елизавета Павлова рассказал следующее, что когда в м. Ичне в апреле месяце с. г. было молебствие за избавление от угрожавшей государю императору опасности 2 того же апреля, она, Павлова с дочерью своею ишли [1] помолиться и на пути их следования нагнали крестьянина Михаила Майстренка, который ишел [1] один, опустив голову вниз и, не замечая их Павловых близкого присутствия, произносил такие слова довольно громко, как бы говоря с собою: „Вот дурак!—этот Соловьев; какой болван, стрелял пять раз и не попал, вот если бы я стрелял, то наверно—сразу повалил бы“.—Крестьянин Григорий Гончаренко слышал, как Михаил Майстренко в феврале месяце минувшего года на станции „Григоровка“ Либаво-Роменской ж. д. разговаривал по поводу событий последней войны: „государь император гонит бедный народ на убой, ему не жалко человеческой крови“.

Всі ці плітки і свідоцтва, розуміється, мало ще говорять про якусь активну революційну чи пропогандистську роботу. З них проте випливає, як безперечний факт, те, що Майстренко належав до елементів опозиційних і настроених антиурядово.

Борзенський ісправник давав ще й свою характеристику Майстренка, яка для нас видається особливо цікавою й цінною.

„Из собранных... мною сведений видно, что Майстренко родом из местечка Ични, где имеет усадебный двор. Майстренко по характеру своему весьма хитрый и пронырливый человек, тип крестьянина совершенно потерял, а выглядывает скорее лицом привеллигированного сословия, хотя впрочем влияние его на крестьян тех местностей где находятся его земли осталось прежнее, хорошо грамотен, по убеждению хохломан до мозга костей; жена и дети Майстренка почти всегда живут в местечке Ичне, сам же он беспрестанно странствует по разным местам уезда, но чаще всего бывает в своем хуторе около деревни Вишневки, там он имеет 500 десятин земли, в селе Плоске вблизи которого он купил 100 десятин земли и кроме того там же арендует имение Ивана Ильича Петрункевича, с которым находится в дружественных отношениях, бывает часто в городе Борзне и ездит в город Киев“.

На підставі цих усіх даних чернігівський губернатор вважав, що Майстренко „служит соединительным звеном“ між якоюсь революційною організацією в Борзні, що вона була відома губернаторові, та „сельскими обывателями тех местностей, где он пользуется значительною популярностью“.

Останнім в серії запідозрених чернігівською владою неблагонадійних осіб названо сільського писаря Ічанського козака Осипа Гужовського. Він був на думку влади „один из агентов землевладельца Петрункевича, личность весьма неблагонадежная... выгнанный отцом своим из дому за праздную жизнь и дурное поведение“. Гужовського обвинувачено в тому, що він „постоянно возбуждает крестьян и распространяет между ними вредные мысли. Гужовский еще во время исполнения должности сельского писаря Иченского общества, под видом собирания статистических сведений... составил о злоупотреблениях местного станового пристава особую записку, которая рассылалась по волостям... Эта записка была составлена Гужовским с целью подорвать уважение к полицейской власти, чему служили доказательством... сведения о возбуждении им сотских против

[1] „Ишел“, „ишли“—в оригіналі.

станового пристава... В настоящее время Гужовский подбирает охотников из местных крестьян для протеста против арестования Мих. Майстренка".

Губернатор, подаючи відомості про цих осіб, просив, щоб Єрченка та Чудновського було вислано поза межі Чернігівщини назавжди, а Майстренка та Чудновського „хотя временно". Треба додати, що Єрченко, Чудновський та Майстренко були відразу заарештовані й сиділи в тюрмі.

Що-ж торкається ніби головного виновника селянських заворушень,— Русова, то арештувати його з наведених вище причин влада не зважувалася, а вирішила поставити йому перешкоди до єднання із селянством. Це можна було зробити, припинивши статистичне обслідування.

І от міністерство внутрішніх справ, повідомлене відповідним способом чернігівським губернатором про всі ті події, тегеграфно пропонує 27 липня „немедленно" припинити статистичні досліди в Ніженському повіті, „в виду тенденциозности этих исследований, вредного влияния их на сельское население и неблагонадежности лиц, коим исследования эти были поручены". Цікаве відношення до цього розпорядження Ніженського земства. На засіданні уже в жовтні місяці земський гласний Троцина різко виступив проти цієї дивної заборони провадити обслідування, яке ось-ось мало вже закінчуватись. Троцину піддержали гласні Милорадович та Миловидов, але, коли справу було поставлено на голосування, то протестанти зібрали всього на всього 5 голосів, а решта гласних—15 не посміла повстати проти безглуздого наказу міністерства.

В усякому разі саме обмірковування цієї справи утворило певну атмосферу біля неї („обсуждение этого вопроса возбудило много толков", висловлюється офіціяльний документ), і ніженський маршалок В. Тарновський вказував на це в докладній записці до губернатора, оперуючи аргументами побитої голосуванням земської меншости.

„Описание в уезде—писав він—давно уже окончено и осталось только неоконченным в самом городе Нежине описание нескольких домов и лавок. Нежинским земством на статистику уезда и города была затрачена, кроме труда, довольно значительная сумма денег, каковая затрата должна остаться непроизводительной, так как без окончания описания города земство не может воспользоваться своим неоконченным трудом". В результаті Тарновський просив дозволити закінчити все-ж таки роботу „под личной ответственностью моей или членов Земской Управы".

І тільки 3 грудня харківський тимчасовий генерал-губернатор прислав повідомлення, що з боку влади немає перешкод до закінчення статистичного обслідування.

На цьому кінчається матеріял про цей досить заплутаний епізод.

Факти, що в тому матеріялі знаходяться, дозволяють нам конкретніше і певніше познайомитися з фактичною діяльністю українських народників в 70 рр., з тими складними взаємовідносинами, що виникали часом помимо волі самих діячів між ними та селянством, зрештою цікаве питання про взаємини українства, народництва та поміщицького лібералізму так само знаходять в наведеному матеріялі свою ілюстрацію. І поруч із цим не повні, але барвисті маємо вказівки на селянські настрої, форми класової боротьби селян-наймитів,—сезоновий сільський пролетаріят, що його експлоатовано було на бурякових плантаціях.

Звернути увагу також хочеться і на незнану досить постать багатого селянина, „убежденнейшего хохломана" Майстренка, що такого клопоту завдав чернігівській адміністрації.

Гадаємо, що всі ці відомості в пригоді стануть історикові українського народництва та історикові поміщицького лібералізму на Україні.

„ТЕРЕН У НОЗІ“
НЕДРУКОВАНА ПОЕМА ІВ. ФРАНКА

Український текст Франкового оповідання „Терен у нозі“ появився в 1906 р. в XXXV й XXXVI тт. „Літературно-Наукового Вістника“. Перед тим друкувалось це оповідання по-німецьки ще в 1904 р. у вечірньому виданні віденського денника „Zeit“, у чч. 527—532 п. н. „Der Dorn im Fusse. Eine Erzählung aus dem Huzulenleben“. У віденській редакції перележало оповідання від початку 1902 р. Було готове вже бодай у січні 1902 р., коли листом із 4 лютого 1902 р. могла редакція денника звертатися до Франка з таким проханням: „Вашу новелу „Терен у нозі“ ми перечитали з великою цікавістю. Вона дуже нам сподобалась і ми бачимо в ній гарний приклад українського рідного мистецтва. Одначе ми осміляємось запитати Вас, чи не були-б Ви готові скоротити новелу в кількох місцях, виключно самі описи. На нашу думку, гостріше зазначення акції не тільки піднесло-б мистецьке враження оповідання, але й зробило-б його для друкування у нас далеко догіднішим; бо в його теперішньому об'ємі ми мусіли-б розділити його на 3 – 4 фейлетони, що певне мусіло-б статися коштом мистецького враження“. Що відписав і зробив Франко на пропозицію віденської редакції, розвязка цього, сьогодні заслонена перекладом українського тексту з німецького, криється в листах Франка до редакції денника „Zeit“.

Як тема оповідання „Терен у нозі“ захопила Франка, бачимо це з того, що в 1907 р. він узявся обробити тему оповідання в поемі, але на жаль докінчив її не перед своєю хворобою, а тільки вже в часі хвороби. В архіві Франка зберігся і старий недокінчений текст поеми в течці ч. 403 й новий, писаний під диктант Франка двома чужими почерками в ч. 508. Друкуючи перший текст, подаю відміни старшого в примітках.

ТЕРЕН У НОЗІ.

Присвячую пам'яті Зиновії Бурачинської.

По обіді. Літо. День чудовий.
Усміхається пречисте небо.
Все повітрє пахощами дише
З полонин від свіжих перекосів,
Із зрубів від спілої малини,
Із ґрунів з живичної смереки.
З панотцем ми вийшли у садочок,
На шпилі під яблонею [1] сіли.
Ось під нами Черемош ізвився [2],
Як гадюка та срібно-зелена;
Він шумить, клекоче, мов скажений,
Під горбком гризе скалистий беріг.
Та над ним в святочному спокою
Гріється мале село гуцульське.
Понад берегом стежки стрічками,
На стежках то легіні купками,
То [3] гуцулки в горботках червоних.
Дітвора купається край [4] моста,
На шкапетах їдуть ґосподарі [5],
Пишно їде дівчина-Гуцулка,
Пишно їде і циґаро курить.

Довго-довго мовчки ми сиділи,
Напували легкі тим повітрєм
Запахущим, напували душу
Супокоєм, тихою красою.
І промовив панотець старенький:
„Що, любуєтеся? Й [6] справді варто
Инше тут житє, як там у Львові,
Менше шуму, грому біганини,
Та про те“—
„Про те не менше горя“—
Я домовив, як [7] він зупинився.

„Горя! Ну, се зіле всюди пнеться [8],
Та не теє я хотів сказати.
Простота тут, первісні ще люди.

[1] яблунею. [2] звиваєсь. [3] В оригіналі помилка: „Ту“. [4] купаєсь коло. [5] господарі. [6] любуєтесь? І. [7] дорік коли. [8] пнеся.

Гляньте, ген по горах, по узбічах,
На верхах, сегельбах недоступних,
Всюди Гуцул гніздиться, ґаздує.
Любить він, як [1] той орел, самотність,
Любить жити сам серед природи,
Так, що [2] инколи пів днини ходу
До найблизшого бува [3] сусіди.
Можете собі подумать, пане,
Що за люди, погляди та вдачі
Виростають у такім околі,
На гірських вітрах, під шум потоків
В ненастанному стогнаню ліса,
При маржині вічно та [4] в безлюдді
Як тут дико пристрасти буяють,
Як тут близько від думок до діла,
І які тут скорі [5] переходи
Від високих поривів геройства
Аж до звірства найдикшого шалу [6]!“

Він замовк і голову повісив
Мов думками десь блукав [7] далеко.
Потім знов заговорив помалу:
„От хоч би про себе вам сказати!
Трицять літ жию вже тут між [8] ними,
Час було привикнути до всього.
А про те нераз таке побачу
І в такі безодні серця мушу
Заглядать, що жах мене проймає [9].
Иншим разом знов із уст тих простих
Щось такеє блисне, що мов світич
Враз освітить [10] ясно все довкола,
Шлях покаже там, де весь мій досвід
І наука стежки не знаходить.
Ось послухайте одну пригоду,
Що мені притрафилась недавно!
„Тому рік—було так само гарно...
Косовиця. Я лиш пообідав
І [11] збирався йти на онсей ґруник,
Де якраз докошували сіно.
Аж тут входить Гуцул. „Слава“ —„Слава!“
„Відки, сину?“—„Я тутешній, отче,
Кочеранюків Олекса“. Тут лиш
Я пізнав. Його отець далеко
Жив, аж під верхом Катрафійовим,
Що найменше шість годин дороги
На кони страшенними плаями.
„Що-ж чувати?“—„Та гаразд, панотче [12],
Лиш нам неньо, бачу, вмерти хоче“.
„Що, твій неньо? Адже тиждень тому
Він ходив ще в Кути на дарабі“.
„Та ходив, а як вернув, панотче,
То почув себе якос не добре,
І як ляг, то не встає й до нині.
Та я зі [13] шкапєм прийшов, панотче,
Та просив-бих [14]—неньо так просили,—
Сповідаться [15] хочуть. „Руш, Олексо!—
Так казали—та проси доконче [16]...
Та не гайтеся“ [17]... „То вже, панотче,
Як би ласка“...—І вклонився в ноги.

„Що-ж—говорю,—сину, тут не ласка,
Тут повинність. Збігай лиш, небоже,
По дяка!“—„Та я вже був, панотче,
Зараз він прийде... Ось вже й [18] надходить“.

„Швидко ми зібралися в дорогу,
Посідали усі три на коні
Тай побралися плаями в гори.
В нас дорога не для скороходів:
Наче нитка вється понад кручі,
Через зломи, попід облазами,
Крок за кроком, кінь один за другим.
Поганяти їх ані не думай!
Кінь гуцульський тут ґосподар [19] повний,
Тут показує увесь свій розум.
Ти сиди на нім, та лиш любуйся,
Як спокійно темносиніім оком
Він безодню мірить обік себе,
Як безпечно, легко, делікатно
Він по стежці йде на пядь широкій
Над такими дебрами, що в тебе
Дух захапує. Тобі здається,
Що лиш крикни тут, то вже сам голос
І тебе й шкапя здмухне у провал [20].
„Ось ми мовчки їдем, і міркую
Я про Кочеранюка старого.
Гуцул—богатир, на все около
Найславнійший з давніх літ керманич,
Чоловік порядний і статочний,
Всі його за чесність поважають,
Рад його всі слухають охотно [21].
Не старий ще, сімдесять [22], здається,
Не дійшло ще. Два сини жонаті
І отсей ще парубок. І що-ж то [23]
Сталося йому, що занедужав?
Адже [24] перед тижнем ще здоров був
Що-ж—гадаю,—на все божа воля!
В Гуцулів—керманичів здоровлє
Наче та осінняя [25] погода:
Тут сміється, а за хвилю—фуґа!
Черемош зрадливий. Певно мусів
Десь перестудитися порядно.
Сто разів не шкодило нічого,
А вкінці таки своє зробило.

Сонце вже за кичеру сідало [26],
Як ми стали на Катрафійовім.
Під самим верхом у видолинку
Мов у пригорщі якій великій,
Серед запахущої левади
Кочеранюків лежав осідок.
На нових смерекових побоях
Пурпуром горіло ще проміне,
І тиша стояла скрізь велика
І спокій і пахощі літнії.

Ми пустили коні на леваду,
А самі війшли в тісне подвірє.
Тут сиділи вже два-три сусіди
Пикаючи люльочки спокійно,
А під голим небом, на мураві,
Лиш веренею одною вкритий
Хорий наш лежав. Лице запало,
Очи дивним полумям горіли
І вдивлялися недвижно в небо.

Поздоровив я усіх присутних,
Підійшов до хорого. „Миколо,
Що ти робиш? Чую, щось жартуєш?“

[1] мов. [2] щоб. [3] було [4] і. [5] І які близенькі. [6] найдикійших оргій. [7] блудив. [8] жию тут межи. [9] здіймає. [10] осьвітит. [11] Тай. [12] папотче. [13] зо. [14] би. [15] Сповідатись. [16] проси, щоб конче. [17] гаючись...[18] вже. [19] господарь. [20] прірву. [21] Всі його поради слухать раді. [22] шістдесять. [23] І що се. [24] Аджеж. [25] Се мов та осінная. [26] хилилось.

„Ні, паночте годний, не жартую!
Смерть моя надходить, добре чую".
„Що-ж таке болить тебе, Миколо?"
„Все болить, паночте! В грудях коле...
Ну, та що вже, час мабуть до дому".

Попросив я всіх присутних вийти,
Сам засів Миколу сповідати,
Причастив його, святим олієм
Помазав, а там засів з ґаздами,
Розмовляю та синів питаю,
Чи давно захорував їх дедьо,
Що йому робили, чим лічили?
„Та як з Кут прийшли, тай зараз кажуть:
„Це, синки, остатній раз ходив я.
Вже мені Черемоша [1] не бачить,
Прийдеться відай мені вмирати".
Так говорять, а самі нічого,
І не видно так по них, щоб хорі,
Лиш в очах горить щось незвичайне.
Ми собі не [2] в гадці. От гадаєм,
Може дедьо випили де троха.
Аж в ночи взяли стогнати дуже,
Вхопили кольки їх попід груди.
Вже ми всяко їм давали раду,
Привозили й дохторя [3] із Жабя,
Та, як бачите, не помагає".

„Що-ж казав вам доктор?—Та нічого!
Подивився, вусами порушав,
Записав лікарство тай поїхав.
А десятку треба було дати.
А як я до Жабя з ним вертався,
То сказав: „У твого дедя [4], каже,
Слабість не страшна, а хлоп він сильний
Вітримав би ще й утроє гірше.
Тілько щось таке в душі у нього,
Щось його гризе і мулить,—каже,—
Отсе може в гріб його загнати".

Здивувало се мене не мало,
Бо на сповіди ніщо такого
Я не чув від хорого Миколи.
„Ну, а що-ж,—питаю знов у сина—
Говорив вам дедьо [5] щось такого?
Скаржився на що чи гризся чимось [6]?"
„Ні, лиш те одно ураз говорить:
„Діточки, ви мною не журіться [7]
І не [8] тратьтесь ні на які ліки,
Бо мені ніщо вже не поможе,
Бо я знаю, смерть моя приходить [9]".

Отсе все ми зтиха [10] говорили,
Сидячи на тесаній колоді
Коло хати осторінь старого.
Він лежав недвижно все на місці
Із лицем оберненим до неба,
Не стогнав, лиш звільна важко [11] дихав,
Бачилось, що спав по маслосвятю.

Втім рухнувся, пробував устати [12],
Застогнав і важко головою
Впав на подушку. „Олексо, де ти?"
Син до нього [13]. „Панотець ще гезде [14]?"
„Гезде [14], дедью, будуть ночувати,
Бо в низу вже пітьма западає.
Може вас занести у хороми?"
„Ні, небоже, полежу ще гезде [14].
Панотця поклич!"

Я наблизився.
„Мучуся, паночте,—рік Микола,—
Мучуся, та ні, не можу вмерти".
„Ну, не говоріть таке, Миколо!
Відки вам се в голову засіло [15],
Що вам конче нині смерти треба?"
„Ой, паночте, це [16] я добре знаю,
Та не те гризе мене і мучить!
Але гріх у мене, гріх на серці
Непрощений, тим то вмерти годі".
„Що за гріх такий? Скажи, [17] Миколо
Адже тілько що ти сповідався [18]!
То хиба ще тайний гріх у тебе [19]?
Що-ж, я можу сповідь доповнити.
Вийдіть, люди!"

„Ні, най не виходять!
Най до мене близше всі приступлять!
Дивний се у мене гріх, паночте!
Я вже й сам не знаю, що з ним діять,
Як його з душі своєї збути [20]?
Я його вже тричі сповідався,
Задля нього тричі йшов я пішки [21]
До святого Йвана до Сучави,
Мене тричі з нього розрішали,
А про те він на душі й до нині,
Ніби камінь вчеплений до шиї,—
Через нього й вмерти я не можу.
Ось лежу й гляджу [22] в святеньке небо,
І мені здається, що хтось гнівно
Замика його передо мною,
Що там щось мов темна-темна хмара
Мені в гору стежку заступає;
Що на мні тут щось тяжкеє висить,
Мов торби каміня й глою повні,
І не можу я ступити з місця.
Радьте що, паночку поважний,
Поможіте душу облекшити [23]!"

„Ну, скажіть, що мав йому я радить [24]?
Гріх якийсь його турбує душу,
Хоч його він тричі сповідався.
Може сповідався він [25] нещиро,
Затаїв подробиці найтяжші,
І гризе той [26] гріх його сумліне?
„Вияви—кажу йому—Миколо,
Вияви свій гріх зовсім по правді!"
„Так, паночте, добре ви сказали.
Та не тілько вам, і всім присутним
Виявлю, чей серцю лекше буде.
Сядьте, ґазди, гезде коло мене,
Слухайте, що буду повідати".

Сіли всі ми коло нього близько,
І при ньому також поставали [27]
Три сини—три явори гірськії,
Дві невістки—дві гуцульські кралі.
А на небі власне перші зорі

1) Черемошу. 2 собі й не. 3 дохтора. 4 дядя 5 Дедьо говорив вам. 6 на що? Чи турбувався? 7 не турбуйтесь 8 В тексті чужою рукою пропущено „не". 9 Вже я знаю, що вмирати мушу. 10 стиха. 11 лиш важко-важко. 12 піднятись. 13 него. 14 тута. 15 Цього рядка бракує в тексті, писаному чужою рукою. 16 се. 17 Скажіть. 18 Ви сповідались. 19 То хиба сей гріх і затаїли. 20 Моєї збутись. 21 Пішки йшов я. 22 Гляжу. 23 Полекшити. 24 Що я мав йому порадить, сину. 25 Ну, що, може сподівавсь. 26 Сей. 27 І сини при ньому поставали.

Виринали, тихо миготіли.
„Слухайте[1], паночку величній[2],
Слухайте, мої сусіди любі!—
Так говорить стогнучи Микола —
Сорок [3] літ, а може й більше тому,—
Я ще парубком гуляв. Як нині
Тямлю: день був літній, як сегодне[4],
По левадах бренькотіли коси,
А я гнав із рабенця дарабу.
Як тепер її ще бачу: чвірка,
На переді Лесь Гутюк при кермі,
Я при задній. Десь коло полудня
Ймились ми спочити в Ясенові.
На зарінку дітвори богато.
Ми собі дарабу причепили,
До шинку побігли поснідати.
Закусили, тютюну купили,
Тай гайда дарабу кочувати.
На дарабі, як звичайно, діти
Бігають, з дараби в воду скачуть,
Плещуться—нам се не в дивовижу.
Най собі! Відбили ми дарабу,—
Діти всі на беріг. Ба, дивлюся,
На заді коло моєї керми
Хлопчик скулився... вже не маленький,
Може так дванацять літ, тринацять.
Скулився, сидить і не вважає,
Що дараба вже на бистру воду
Випливає: „Хло,—кажу до нього,—
Ти куди?“—„Я там!“—сказав недбало
Тай кивнув[5] недбало головою
В низ на Черемош, на мене навіть
Не поглянув, тай сидить спокійно,
Мов чогось у воду задивився.
„Се мені також не в дивовижу.
Думаю—хлопчіще провезеться,
Певно хоче на той бік дістаться[6].
А як схоче злізти, нам не штука
З бистрини на мілчу воду зїхать,
Ну, а там нехай бриде сарако.
А вода під нами каламутна,—
Клявзу, бачте, в Шибенім пустили,
Та проте і я і Лесь, ми[7] знали
Кожде місце, де злазити[8] можна.
„І стою собі, держу за керму,
Десь колись у воду нею вдарю,
Люльку курю і мовчу, байдуже
Про хлопчіща [9]. Та бо мій хлопчіще[10]
Мовчки встав не кажучи ні слова,
Закотив штанята по коліна,
На конець[11] дараби наблизився,
І легенько, мов ніде нічого,
Звісив ноги, сам спустився в воду,
І без голосу, без пари з рота
Щез безслідно в каламутній хвилі.
„Сталось се так скоро, так нежданно,
Так спокійно якось і природно[12],
Що я глупо витріщивши очи
Все те бачив, кождий рух хлопчини,
І не встиг сказати ані слова.
„Зразу навіть я аж розсміявся,
Думав: хлопець певно плавле добре,
Хоче з бистриною побороться[13].
Та бо бачу: ні сліду хлопчини.
Може за дарабу де вчепився?
Ні, не видно! Може так нурця дав
І за хвилю вирине далеко?
Ні, не вирина! Дараба наша
Відплила вже шмат від того місця,
Але хлопця ні сліду ні духу!
Тут мороз пройшов мені по тілі.
Так мені зробилось якось дивно,
Ніби сам я вбив[14] хлопчину того,
Ніби сам[15] зіпхнув його з дараби,
Ніби[16] ніс в руках свою дитину
І нараз її у воду кинув.
„І я з жахом позирнув на Леся[17],
Чи не бачив він, що за плечима
В нього сталося? Ні, Лесь спокійно[18]
Кермою поскрипує своєю.
Потім ще я з більшим жахом глянув
На село, на береги, чи там хто
Не побачив, що тут в мене сталось?
Ні, дрімають береги на сонці,
Верби вітє у воді купають,
Де-де з хат ще дим клубами вється,
Та на вулицях нема нікого,
Навіть діти знад ріки побігли[19].
Відітхнув я, знов гляджу у воду,—
Вже далеко ми від того місця,
Але хлопця ні сліду ні духу.
Але знов мені на серці стало,
Мов би хто вколов, або горячим
Жигалом до рани доторкнувся.
Страшно так чогось, аж в горлі дусить,
Але з середини рівночасно[20],
Преться слово на уста—не слово,
Але крик страшний, немов булькоче
І кипить у горщику замкненім [21].
Пережив я там такую хвилю
Повну страху й дикої трівоги,
Яких мало хто переживає [22].
„Перегнали ми вже Устеріки,
Де Черемош Чорний з Білим збігся
І дісталися на більшу воду,
Де пливе дараба безпечнійше.
І мені там стало спокійнійше
На душі, я відітхнув глубоко,
Мов тягар який з плечий скотився.
Вчасно доплили ми до Вижниці,
За свій труд одержали заплату,
Накупили дечого для дому,
Й досвіта, підночувавши троха,
Рушили назад у наші гори.
Перейшовши із Вижниці в Кути,
Ми пішли гуртом досить великим
Серед жартів та розмов веселих.
Я в тім гурті був найвеселійший,
Мов би то вчорашньої пригоди
І зовсім зо мною не бувало.
„Поки ми дійшли до Ясенова,

[1] Слухайтеж [2] Величний. [3] Трицять. [4] День літний був, ось як нині. [5] Махнув. [6] Дістатись. [7] І я і Юра. [8] Злізати. [9] Хлопчища. [10] Хлопчище. [11] Кінець. [12] Якось, натурально. [13] Поборотись. [14] Мов би я убив. [15] Мов би я. [16] Мов би. [17] Юру [18] Сталось? Ні, спокійно Юра. [19] діти кинулись купатись. [20] Замість двох останніх рядків усього один: страшно так чогось і рівночасно. [21] Цей рядок у тексті з 1907 р. останній. [22] На боці дата: 5 IX 1912.

Весь наш гурт помалу розійшовся
І ми з Лесем тільке два зістали.
Та коли ми наближаться стали
До шинку, перед яким учора
Ми свою дарабу припинали,
В мене знов мороз на душу вдарив,
І я боязно зирнув довкола,
Чи не йде хто, хлопця не шука.
До шинку я ні за які гроші
Не вступив би, бо мені здавалось,
Що там зараз хтось мене пізнає
І спитає: „Де мій хлопець дівся?“

„А в шинку мені було потрібно
Взяти ще горівки повну фляшку
Косарям. Ось попросив я Лесся:
„Нуко, мой, візьми у мене грош
Йди в шинок, там полишив я фляшку.
Заплати шинкарці за горівку,
А я тут на тебе зачекаю“.

„Лесь привик мене від давна слухать.
Гроші взяв та до шинку потюпав,
Та як лиш від мене відвернувся,
Мене хтось мов прутом з заду вдарив.
Вдарила така страшна трівога,
Що я, міцно заціпивши зуби,
Натиснув на голові крисаню
І дмухнув дорогою що духу.
Я не біг, хоч чулося—летів би,
Але йшов і йшов, не оглядався.
Не було думок ні тямки в мене,
Лиш перестраху чуте шалене.
І я йшов і йшов, не оглядався,
Аж у груди духу вже не стало.
Аж дійшовши на край Ясенова,
Сів на камени я край дороги
І тут Леся дожидав старого.
Надійшов він десь за пів години.
„Вибачай,—сказав мені,—небоже!
Троха там загутався в шиночку,
Люльку запечи була потреба.
А ось на тобі твою горівку“.

„Взяв я фляшку, і мене скортіло
Випити її хоч половину,
Аби в серці хробака залляти.
Та як тілько відіткав я корок
І до шийки ротом прихилився,
Щось такеє вдарило на мене,
Що з відразою та жахом мало
Я ту фляшку не пустив на землю.
Та отямившися на хвилину,
Лесеві я дав її й промовив:
„На та випий!“ Але більш ні слова
Я не міг тоді йому сказати.
Тілько знаю, що від тої хвилі
Я горівки вже не мав у роті.

„Я зарікся того дня ніколи
На Черемош більше не ходити,
Ні дараби більше не гонити.

„Так прожив я дві чи три неділі
Дома при роботі ґосподарській.
Та коли в неділю коло церкви
Я почув, що повінь у вівторок
Буде йти, хоч се звичайне діло,—
Щось мене торкнуло в саме серце.
І я не міркуючи нічого,
В понеділок досвіта зібрався
І з сокирою пішов у Жабє.
Там покликав Леся я старого
І ми в двох пішли аж на Дземброню,
Тай давай дарабу лаштувати.
Злаштували, переночували,
А в вівторок повени діждавши,
В низ рікою ми її пігнали.

„Не було турботи ні гризоти,
Тілько як ми вже до Ясенова
Наблизилися до того місця,
Де в ріку на бистрині глубокій
Із дараби зсунувся хлопчина,
Знов мене обхопила трівога,
І я пильно в воду став глядіти,
Чи не вирне з неї потопленник.
Але шумно гнала бистра хвиля,
Клекотів Черемош під скалою,
А дараба сунула стрілою,
Та хлопчини ні сліду не видно.

„І почав я між керманичами
Де в кого розвідувать помалу,
Чи не бачив хто дня того й того
Втопленого низше Ясенова.
Та ніхто не міг мені сказати.
А вертаючи із Кут до дому,
Я почав також у Ясенові
У шинку чи де будь на дорозі
Звідувать по троха у прохожих,
Чи в кого тут хлопець не втопився.
Та ніхто не міг мені сказати,
І мій страх помалу став минати.

„Та бо не минуло моє лихо!
Як бувало де з ким посварюся,
Жінку вдарю в злости чи дитину,
То ануко завше тої ночи
Мені сниться, що плину водою
І сидить у мене на дарабі
Той сам хлопець скулений і тихий
І глядить у каламутну воду,
І помалу із кінця дараби
Босі ноги в воду опускає,
Потім обернувшись на дарабі,
Між ковбками черевом лягає,
За ковбки вчепившися руками,
Звільна в воду тіло посуває,
Тоне в хвилях, тілько з хвиль до мене
Кілька раз руками замахає.
Були ночи ті страшні для мене,
Весь день потім я ходив маркітний,
Щось неначе ссало в мене душу,
Що я гріх свій відкупити мушу.

„Вибравсь я до сповіди святої,
Панотцю, що був тут перед вами,
Розповів усю свою пригоду,
Правда, дещо троха промовчавши.
Панотець подумавши, говорить:
„Що-ж, небоже, я не можу знати,
Чим би ти тут міг буть винуватий.
Адже хлопця в воду не зіпхнув ти.
Що не остеріг його перед водою,
Се не гріх ще, бо не міг ти знати,
Чи він ліпше воду ту не знає.
А що страх тобі такий діймає,
Я на те не вмію ради дати“.

„Так прожив я рік один і другий,
Часто забував свою пригоду

І не чув уже страху ніколи
Пливучи побіля Ясенова.
Та ось трафилося мені лихо,
Що я дома за якусь дрібницю
Дуже всердився і в пересердю
Тяжко та побив свою Марічку,
Що водою мусів відливати.
Не заслабла жінка з тих побоїв,
Та я ніч мав після них страшную,
Бо мені приснився знов Черемош
Каламутний, хлопець на дарабі,
Його втопленє у бистрих хвилях
І його лице таке трівожне,
Мов би помочи благав від мене.

„Решту ночи я провів безсонно
І надумався відбуть покуту,
Перейтися пішки до Сучави
І там гріху свойого сповідаться.
Та не мав я щастя у Сучаві.
Трафив на священика старого,
Що спішився і невважно слухав
Та нерадо сповіди моєї.
Та коли скінчив я свою сповідь,
Він сердито обізвавсь до мене:
„Глупий Гуцуле, се все дурниця,
Що тобі до голови приходить.
Сповідай мені гріхи достотні,
А не привиди та сни пяницькі!
Певно ти над міру випиваєш,
Тому й сни такі погані маєш“.

„Не признався я тому попови,
Що вже кілька літ не пю горівки,
Та не ждучи в нього розгрішіня,
Я перехрестився й віддалився.
І була мені тут довша пільга,
Бо в житю я більше пильнувався,
Здержував свій гнів та пересердє,
І з сусідами миром держався.
Аж коли моя Марічка вмерла,
Не проживши й десять літ зо мною,
Я побачив знов у сні хлопчину,
Що з води махав мені рукою.
Знов тоді пішов я до Сучави,
Той раз там застав черця старого,
Що спокійно вислухавши сповідь,
От таке сказав до мене слово:
„Синочку, коли усе по правді
Ти сказав ось тут передо мною,
То даю тобі я розгрішінє,
Хоч їй Богу сам не знаю за що.
І не завдаю тобі покути,
Бо ти сам себе в грісі не знаєш,
Сам собі покуту накладаєш“.

„От таке я виніс із Сучави,
І було мені від того часу
Двацять літ житя у праці й труді.
Двацять літ тих ви мене, панотче,
Знали, то й не буду вам казати,
Що прожив я без гріха тяжкого,
Хоч то чоловік і не безгрішний.
Але не було й одного року,
У якім би втоплений хлопчина
Нічю в сні мені не появлявся,
Мов невтишений докір сумліня.
„Та отсе два тижні тому буде,

На боці дата: 6/IX.

Як в останнє плив я до Вижниці
І перепливав попід стрімкії
Скелі, що понизше Ясенова,
Я побачив, як з води брудної
Висунулося щось сніжно біле,
Мов рука дитяча невелика.
Та рука один раз, другий, третій
Вирнула з води, мов купка піни,
А потім здалось мені, що крепко
Кінець керми моєї вчепила.
Я почув, як керму щось черкнуло,
І мене мов вхопило за серце.
І мені відразу ясно стало,
Що мені не довго смерти ждати“.

От таке нам розповів Микола,
І не знав я, що йому сказати [1].
Та мовчали також і сусіди,
Не було між нами розговору,
І тиша стояла довгу хвилю.

Аж ось найстарший віком з присутних,
Юра Рахманюк, от так промовив:
„Не в образу це тобі, Миколо,
Але як зайшло вже на бувалє,
Не прогнівайся, коли згадаю,
Як провів своє ти парубоцтво.
Не скажу, аби ти був ледащо,
Але був ти гордий син богацький,
Краса й слава поміж парубками.
Тілько кров була горяча в тебе
І були над міру дужі рукй
І душа над міру напаслива.
Не було в селі такого ґазди,
Щоб ти з ним у сварку або в бійку
Не зайшов за будь яку марницю.
Сам я теж зазнав руки твоєї,
Та нехай се йде з тими часами!
Не скажу, аби ти вдався в дедя,
Бо твій дедьо був спокійний ґазда,
І не знаю, чи не через тебе
Передчасно він зійшов зі світа.
І не знаю, чи ти вдався в маму,
Бо вона була ґаздиня чемна
І тебе женила в добрім роді.
Але в тебе щос було з опришка,
Що не знає стриму ані тями,
Аби тілько злість свою зігнати
І на своїм ворозі помститься“.

Важко від тих слів зітхнув Микола
І сказав: „Спасибі тобі, Юро,
Що згадав ти ті часи страшнії,
Які я прожив мов у тумані.
Мало що з них мені доси в тямці.
Те лиш доси добре памятаю,
Як мене перед моїм вінчанєм
Моя мати у своїй коморі
На колінах із слізми благала,
Аби я не збиткував ніколи
Ту Марічку, що вона для мене
За дружину вірну обібрала“.

„Не гаразд ти й з нею жив, Миколо,
Перший рік або два перші роки,—
Мовив далі згадуючи Юра.—
Так було не раз, що прибігала
Твоя жінка аж до мене сночи,
Від твоїх тікаючи побоїв.

І не раз мені впадала думка:
„Цес напевно не добром закінчить!
Знайде смерть собі безчасовую
З топірця, або на шибениці".

„Бог з тобою, Юро!—скрикнув з жахом
При тих Юриних словах Микола,
І перехрестився весь тремтячи,—
Знаєш, часом і мені самому
Щось таке на думку приходило.
Та було твердеє серце в мене,
Що не знало стриму ані впину".

Та спокійно мовив далі Юра:
„Прийшов стрим тобі і впин відразу,
Бо відразу ти устаткувався,
Пити перестав та забіячить,
З ворогами якось поєднався.
Се мені було на вдивовижу,
Бо не знав я про твою пригоду,
Про яку тепер нам розповів ти.
Розумієш ти її значіне?"

„Не в догад мені ще якось, Юро",
Тихим голосом сказав Микола.

„Ось послухай моєї пригоди,
Що мені іще в літах хлопячих
Трафилася,—може й твоя власна
Тобі стане май зрозумілійша.
Мав тоді я вісім літ чи девять,
А тебе ще й не було на світі,
Як одного теплого літнього
Дня ми хлопці із верха свойого
Захотіли збігати в долину,
Аби в Черемоши покупаться.
Захотіли, зараз і побігли.
З верха в низ не тяжко було збігти,
Другий верх ми перейшли помалу,
А з верха побачили в долині
Черемош як срібную гадюку.
Під верхом лісок був невеликий,
Сей ми перебігли дуже живо;
А з ліска вела крутая стежка
Стрімко в низ зеленою лукою.
Потім треба через яр глубокий
Перебраться на другу леваду,
Перелізти кілька перелазів,
Перебіти почерез дорогу,
Перескочити ще два потоки,
А потому з берега стрімкого
На зарінок—тут уже і купіль!

„Враз зо мною бігло вісім хлопців,
Майже всі були від мене старші.
Як лиш ми добігли до потока,
Хлопці чуючи ріку вже близько,
Закричали і побігли чвалом.
Та я, скачучи через потічок,
Скочив так незручно, що натрафив
На сухий безлистий корч терновий.
Тут я скрикнув від острого болю,
Бо тернова шпичка величенька
Вбилася мені в пяту порядно.
Зразу я не завважав нічого,
А хотів лише дігнати хлопців
І підбіг за ними кілька кроків.
Але тут почув, що від гиляки
Відламалася тернова шпичка
І застрягла у пяті у мене.
Се була мені не першина вже.
Я таких тернів уже не мало
Мав в ногах гуляючи босоніж
По ярах та ґреготах зарослих.
Знав я, що робить в такому разі,
І не кажучи нікому й слова
Сів на муріжку посеред стежки,
Виняв голку, що мені в сорочку
В пазуху встромляла завше мама
З ниткою, аби як що подреться,
Зараз міг на собі я зашити.
Я присів, пяту свою оглянув
І побачив, що тернина влізла
Геть у мясо і при самій шкірі
Заломалася зовсім гладенько,
Так що пальцями ніяк не вхопиш.
Тут спокійно я пяту послинив,
Виняв голку і продовбав шкіру,
Поки вістрем голки не завважив
За конець тернини, й розхитавши
Не підтяг її, щоб було за що
Пальцями вчепить і витягнути.

„Кілько хвиль я порався з ногою,
Пять чи десять, я не міг і знати,
Та мої товариші за той час
Перебігли і луку й потоки,
Перелізли через перелази,
Розложилися всі на зарінку,
Сорочки та гачі поскидали
І з веселим криком та сміхами
Плюскотали вже у срібних хвилях.
Плюскіт той я чув уже здалека
І я, біль забувши невеликий,
Біг що духу почерез леваду [1],
Аби лиш до купелі допасти.

„Ось уже я вибіг на дорогу,
Коли чую, здалека від Жабя
Крик надноситься понад рікою:
„Сокотіться! Геть з води! Ратуйте!"
Се мабуть кричали різні люди,
Та не чули окриків тих хлопці,
Що в ріці купалися весело.
Та я вчувши крики, зупинився,
Глянув у той бік, відки кричали,
І побачив раптом, як рікою
Понад доси чистою водою
Вал котився жовтий, каламутний
Заввишки, здавалося, на хлопа,
Несучи ковбки, тріски й гиляки,
Шумлячи та ревучи страшенно.
Вал котився скоро наче вихор,
Здіймав воду рівно з берегами,
І я бачучи те дивне диво,
Закричав до хлопців: „Мой, тікайте!"

„Та вони за шумом не дочули.
Ще хвилина й вал той надкотився
Понад них, і щез увесь зарінок
І все шмате і всі хлопці разом,
Ніби їх і не було ніколи.
Я лиш сам один із них лишився,
І мені відразу ясно стало,
Що як би не терен той, що в ногу
Мені вбився і спинив на хвилю,

[1] На боці дата: 7/IX.

Був би я загинув враз із ними.

„От таке й твоє було, Миколо!
Як би не той хлопець в Ясенові,
Що мов на очах тобі втопився,
Був би ти розпився й розпустився,
Був би може десь погиб у бійці,
Або в криміналі опинився[1“].

Так оповідав старий той Гуцул,
І словам його я здивувався,
Бо здались вони мені мов яспий світич
Що розсвічує нічну темряву[2].
Вже стемніло, хоч не студеніло,
І сини внесли Миколу в хату,
А нас всіх просили до вечері.
Всі ми там і переночували,
А коли ми рано повставали,
Спав Микола на своїй постелі
Тихо та спокійно, без диханя,
Бо в ночи заснув сном непробудним.

Писано до рядка 375 на початку 1907 р., а докінчено в Криворівні в дд. 5—7 вересня 1913 р., а рядки 798—816 дописано д. 15 вересня 1914.

Подав *Михайло Возняк.*

---

[1] Далі перекреслені оцих п'ять рядків:

Я гадаю, що не був то хлопець,
Але був лише тобі самому
Видний та дітливий пальць божий,
Що відвів тебе від злої стежки
І поміг тобі життє своє направить.

Цим кінчиться текст із 1913 р.

[2] Далі є знак пропуску, але пропущені рядки або не дописані, або написані на окремій карточці, загубились.

З портрета роботи худ. К. Б. Кондратьєвої.

Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич,
помер 2 листопада 1926 р.

М. П. ДРАГОМАНОВ

ІЗ СПОМИНІВ ВОЛОДИМИРА ДЕБОГОРІЯ-МОКРІЄВИЧА

(Писано весною р. 1922).

I.

Року 1881, розбитий у своїх народньо-бунтівницьких віруваннях, я втік за кордон і опинився був у Женеві, що була, сказати-б так, збірним пунктом російської еміграції. Сюди поперед мене приїхали товариші з одних зі мною гуртків—Судзиловський, Стефанович, Засулич і ще кілька чоловіка; тут під той час перебували Кравчинський, Крапоткин і чимало инших емігрантів, з якими я тоді був спізнався. Тут жив також і Михайло Петрович Драгоманов із своєю сім'єю, і з Драгомановим я також познайомився того разу.

Треба сказати, що мені довелось уже раз зустріти його за якийсь час перед тим. Це трапилось було літ із п'ять тому—в Київі—у члена Української Громади В. Л. Беренштама, якого я, як старого свого вчителя з кам'янець-подільської гімназії, часами одвідував. Я був нелегальний, і мені здалось незручним знайомитись із Драгомановим; але я багато чував про нього від студентів і, пам'ятаю. з великим зацікавленням розглядав його тоді крізь одчинені двері з сусідньої горниці. Він повертався до мене то спиною, то боком і, не сівши ні на хвилину, ввесь час простояв у залі перед круглим столом, по другий бік якого стояв Беренштам і про щось з ним розмовляв. Незабаром Драгоманов пішов, але його незвичайно стрункa, випростана постать відзначилася в моїй пам'яті. То була людина середнього зросту, з темнорусявим довгим волоссям, зачісаним назад, і такими самими темнорусявими вусами та бородою. Вдягнутий був він у піджачний костюм якогось темного кольору.

Таким самим побачив я Драгоманова і року 1881 в Женеві. Таким він зоставався більш-менш і до кінця днів своїх. Правда, в Софії перед смертю у нього було чимало вже й сивизни на голові, але він усе так само зачісував своє волосся назад, з невиразно-позначеним проділом збоку, і хоча ходив надзвичайно повільно, держачи пр ву руку на лівому боці грудей,—він слабував на аневризму аорти,—проте спину тримав так само рівно, як і попереду.

Під цю першу добу моїх із Драгомановим зустрічів я мало встиг з ним зблизитись, бо мені треба було шукати роботи,—отже довелось покинути Женеву. Я перебрався до Парижу.

Що до поглядів с.оїх Драгоманов був федераліст і близько підходив до прудоніянців. Через те в період його перебування за кордоном з 1876 до 1880 року серед революціонерів, що під той час ще додержувались „народництва", в якому було теж багато прудоніянства, в нього було чимало щирих приятелів і навіть друзів. Отже, у нього зав'язалися досить близькі стосунки з людьми, що гуртувались коло „Общини", революційно-соціялістичного часопису, що виходив у Женеві: Клеменсом, Кравчинським, Раллі, здається Аксельродом... Проте, не стану перелічувати поіменно, бо під той час я жив ще в Росії, то й не був близько знайомий із закордонними „общинниками", то може що до декотрих імен я й помиляюсь. Завважу тільки, що приятелювання, напр., із Сергієм

Кравчинським (Степняком) не переривалось у Драгоманова через усеньке життя, і Михайло Петрович завжди говорив про нього надзвичайно тепло. Сам Кравчинський у своєму листі до мене признається, що з усіх Росіян, яких він зустрічав за кордоном, найбільше любив він Михайла Петровича Драгоманова.

До кінця сімдесятих років належать прегарні політичні брошури, що їх написав Драгоманов: „Турки внутренніе и турки внѣшніе"—з приводу російсько-турецької війни та визволення Болгарії, і „За что старика обидѣли"—з приводу замаху Засуличевої на Трепова.

З останньої брошури ми бачимо, що до терору, який саме тоді зароджувався, Драгоманов ставився прихильно. Збройні одсічі при арештах він не тільки виправдував, але й безумовно навіть хвалив. Вбивство шефа жандарів Мезенцева він теж ухвалив. Коли Сергій Кравчинський після цього вбивства завітав до Женеви, Драгоманов, зустрівшись із ним, звернувсь до нього із словами: „Дозвольте стиснути вашу мужню руку". Ці слова мені переказували люди, що сами чули їх. Сам я не міг їх чути, бо тоді не жив ще за кордоном. Проте можу ствердити, що Драгоманов узагалі спочував цій події, так само й замахові Засуличевої на Трепова; про це мені не раз доводилось чувати од нього самого.

Брошура „За что старика обидѣли" була, здається, останньою, до якої революційні соціялісти поставились добре. Вже „La Tyrannicide", що його написав Драгоманов з приводу вбивства Олександра II, більшість наших революціонерів зустріла дуже неприхильно, бо в цій брошурі вже інші бреніли ноти. Драгоманов до цього нового терористичного акту, здається, почав ставитись далеко не так, як до пострілу Засуличевої та до вбивства шефа жандарів.

Отже, разом з тим, як народництво тратило ґрунт, заступаючись народовольством з одного боку, а з другого—чорнопередільством, що невдовзі перетворилось на соціял-демократизм; разом з тим, як анархо-федеративні принципи заступались централістичними з тенденцією до захоплення влади, ставлення Драгоманова до революційного руху почало також мінятись. Обвинувачуючи його, багато хто дорікав йому, ніби він змінився,—попереду спочуваючи революційній боротьбі, а потім на неї нападаючись.

Але безсторонній історик повинен буде висловити в цій справі саме противну думку: не Драгоманов змінився, а революційний рух повернув і пішов зовсім не в той бік, куди йшов попереду. Від анархізму та крайнього децентралізму він перекинувся до якобінізму та централізму. То було справді таке salto mortale, з яким не всякий міг миритись. Треба було мати дуже розтяжливі політичні переконання, щоб перетравити такий скік. Драгоманов не здатний був на це, і зняв проти цього принципіяльну боротьбу.

З 1881 року в Женеві почало виходити „Вольное Слово"; в ньому Драгоманов узяв участь і до нього революціонери поставились дуже підозріло. Потім підскочило ще декілька додаткових справ, що загострили боротьбу; непорозуміння, що виникли в Драгоманова із Стефановичем та його гуртком у багатьох инших справах, довели антагонізм до того, що Драгоманову послано було од певної групи осіб одвертого листа, і багато хто з емігрантів порвав з ним зносини.

Треба сказати, що в ліберальній частині російського громадянства, переважно земській, до революційного руху, після того, як він набрав терористичного характеру, почали ставитись неприхильно.

Ще року 1878, на самому початку тероризму, земці, ведучи пере-

говори з революціонерами, першою умовою згоди виставляли припинити терор, визнаючи, що він залякує громадянство і відштовхує уряд у бік реакції. Це негативне ставлення до терору особливо різко виявилось після царевбивства. Серед петербурзьких ліберадів може й були люди, що дивились на цю справу инакше; але ці люди, звичайно, не виявляли думок того ліберального осередку, що гуртувавсь у нас головним чином по земствах,—цього єдиного до певної міри організованого осередку, на який урядові доводилось більш-менш зважати. Ось що каже в цій справі між иншим один з найзначніших земських діячів, І. Петрункевич, як то зазначає Богучарський на стор. 401 своєї книги „Изъ исторіи политической борьбы въ 70—80 годахъ XIX вѣка": „На харківському ювілейному з'їзді (у жовтні 1878 р., ювілей був на пошану українського письменника Квітки) відбувались наради і тоді вже висловлено, що всякий терор, чи червоний, чи білий, однаково небезпечний за-для громадської волі та встановлення правопорядку" (курсив наш), і далі, що „терористичні акти не допускали ніяких виступів, залякували громадянство й розлючували уряд".

Отже мусимо визнати, що визвольний рух у 70—80-х роках минулого віку плив двома течіями, що мало торкалися одна одної і були майже одна одній ворожі: революційно-соціялістичною, що прибрала при кінці 70-х і на початку 80-х років головним чином терористичного характеру, і земсько-ліберальною, конституційною, що йшла на легальному ґрунті й рішуче висловлювалась проти всякого терору—і червоного, й білого.

На чийому-ж боці була правда? На боці терористів чи земців? Біг подій показує на надзвичайно цікаве з'явище: Олександер II наважився змінити курс своєї внутрішньої реакційної політики і прикликати до урядування ліберального Лоріс-Мелікова після нападів од терористів. Напади ці йшли один по одному, з пострілу Засуличевої почавши. Зокрема, оскільки пригадую, саме вбивство Мезенцева й викликало цей поворот і закликання потім Лоріс-Мелікова до врядування.

Та, з другого боку, і падіння Лоріс-Мелікова було прямим наслідком знову-таки терористичного акту—вбивства царя. Терор, таким чином, був тим дужим засобом, уживати якого можна було, в-очевидьки, тільки дуже обережно. Невчасно пущений в діло спосіб цей, замість користи, наробив шкоди.

Хоч-би як глузували з Лоріс-Меліковської „конституції", беручи її що-разу, як ми пишемо про неї, в лапки, взиваючи її „куцою",—хоч-би як силкувались ми довести її нікчемність,—тепер, після всього, що перебули ми,—цей далекий момент нашої історії виявляється перед нами в иншому зовсім світлі. Чверть віку реакції, з початку царювання Олександра III аж до скликання Державної Думи, являє собою суцільний, злісно-безглуздий, хмурий час, лихі сторони якого важко навіть собі уявити що до згубного їх значіння для країни. І жодного нема сумніву, що нам незмірно краще жилося-б, коли-б на початку 80-х років у нас укріпилась була, замість реакції, хоч-би найкуціша Лоріс-Меліковська конституція.

З 1881 року, як я гадаю, Драгоманов виразно стає прихильником земсько-конституційного напрямку, зайнявши в ньому безперечно крайню ліву позицію. Сказаного, гадаю, досить для того, щоб зрозуміти причини, через які в багатьох революціонерів утворилися ворожі до Драгоманова стосунки. Федераліст і прихильник земств не міг подобатись централістам-революціонерам. І на це, звичайно, доводиться зважати.

Згодом, коли пристрасті заспокоїлись і люди почали спокійніше ставитись до цих змаганнів та суперечок, багато обвинувачень проти Драго-

манова сами собою одпали, втративши всяку вагу. Але деякі із цих обвинувачень, що здавались поважнішими та істотнішими, не тільки не пішли в непам'ять, але навіть виявили тенденцію зостатись на віки вічні, перетворюючись на історичні факти. Як на спробу подібного роду—перетворити на безперечний історичний факт—треба дивитись на досліди Богучарського про ролю Драгоманова у визвольному рухові кінця минулого століття, надруковані у виданій від нього 1912 року його книзі: „Изъ исторіи политической борьбы въ 70—80-х годахъ XIX вѣка".

Вияснюючи значіння Драгоманова в цьому визвольному рухові, було-б помилкою поминути без уваги цю працю Богучарського, і тому ми зупинимось на ній.

Досліди Богучарського про Драгоманова торкаються головним чином двох питань: питання про „Вольное Слово", орган ліберального напрямку, що виходив у Женеві в 1881—83 роках і що його редактором був якийсь час Драгоманов,—і питання про переговори, що їх тоді-ж таки провадила через Нівинського двірська організація „Священной Дружины" з „Исполнительнымъ Комитетомъ" Народньої Волі, в яких Драгоманов також брав участь.

Про „Вольное Слово" я розкажу потім, а тепер почну з переговорів.

У переговорах з Нівинським брали участь: Драгоманов, я, Лавров і Оловенникова. Переказуючи й освітлюючи цей епізод, Богучарський надає ролі Драгоманова дуже негарного характеру, який разом з тим цілком не відповідає історичній правді.

Тільки два й є джерела що до участи Драгоманова в цих переговорах,—а саме: мої спомини, що надруковано їх у часопису „Былое" за 1907 р., та спомини самого Драгоманова. Перекажу коротко, що я писав про цю участь Дрогоманова. Року 1882-го, не пам'ятаю напевне місяця, мене викликав Драгоманов з Парижу телеграмою; приїхавши до Женеви, я познайомився там з Нівинським. Назвавши себе посланцем двірської організації „Добровольной Охраны", на чолі якої, як казав Нівинський, стояв Шувалов, Нівинський сказав, що організація ця поставила собі метою добитись для Росії конституційного ладу і з приводу цього бажала-б прийти до порозуміння з „Исполнительным Комитетом" Народньої Волі. Не маючи з ним звязку, організація зупинилась, як на посередниках між собою і „Исполнительным Комитетом", на Драгоманові, Лаврові й Мокрієвичі.

Я не стояв у безпосередніх зносинах з „Исполнительным Комитетом", і тому запропонував замість себе ввести до переговорів з Нівинським—Оловенникову, що перебувала в Парижі, а для цього мені треба було їхати назад до Парижу. Переговоривши про це з Драгомановим, ми з ним так і поклали зробити. Того-ж дня д-р Нівинський і я виїхали до Парижу. На цьому участь Драгоманова в переговорах і кінчається.

Майже те саме каже й Драгоманов у своїх споминах про зустріч і переговори з Нівинським.

Здавалося-б, що тут можна було-б лихого вигадати що до Драгоманова? Проте в переказі Богучарського на стор. 427 його книги цей самий епізод ось як звучить: „Коли Нівинський прибув за кордон на переговори з народовольцями од імени „Земської Ліги"(?), то він з'явивсь перш за все до Драгоманова, який негайно викликав з Парижу телеграмою Дебогорія-Мокрієвича („в дуже важливій справі", як оповідає про це в своїх споминах сам Мокрієвич) і доручив йому одвезти Нівинського до Парижу на переговори з Лавровим, що Мокрієвич і зробив" (курсив скрізь наш).

Те, що Нівинський з'явивсь перш за все до Драгоманова, для нас поясняється простим, чисто географічним міркуванням: од Женеви до Росії ближче, ніж од Парижу, і у всякому разі для кожного, хто їде з Росії, вона—більш по дорозі до Парижу, ніж Париж—до Женеви. Так само і в моєму вислові, що мене викликав Драгоманов телеграмою „в дуже важливій справі", також жоднісінької компромітації для Драгоманова нема. Справа була безперечно важлива і телеграму негайно треба було мені послати, бо я що-хвилини міг виїхати з Парижу до Марселя, і про те Драгоманов знав. Але Богучарський, видимо, вбачав у цих дрібницях, підкреслюючи їх, якусь компромітацію для Драгоманова. В цілому-ж переказ цього епізоду має у нього надзвичайно гидкий, злісний характер. Читаючи його, кожен має право сказати: який, одначе, владний, безцеремонний добродій був із цього Драгоманова. Телеграмами викликав до себе людей, доручав їм перевозити—кого він уважав за потрібне,—з однієї країни до иншої,—там ці люди мусіли заводити між собою переговори. І все це робилося за вказівками Драгоманова.

І це той самий Драгоманов,—скажемо ми од себе,—що одзначався надзвичайною коректністю та прямотою в своїх стосунках до людей. Драгоманов, який писав і проповідував, що „до чистої справи треба і засобів чистих", і обурювався з приводу крутійств, практикованих частенько серед революційних кругів. Той Михайло Петрович Драгоманов, професор університету, який уникав нав'язувати навіть своїм слухачам, сказати-б так, учням, будь-яку думку про ту чи иншу історичну подію, дбаючи найбільше про те, щоб знайомити їх із сировим матеріялом, на підставі якого вони мали-б самі вже змогу самостійно робити висновки. Це той самий Михайло Петрович Драгоманов, який ніяк не міг примусити Кузьму Ляхоцького, колишнього складача при друкарні „Громада", щоб він вчасно виконав ту чи иншу роботу; упреться, було, Кузьма, піде блукати по околицях Женеви, і Михайло Петрович тільки руками розводить, терпляче дожидаючи, коли зміниться в Кузьми настрій.

Надавши з самого початку епізодові з Нівинським неправдивого освітлення, Богучарський каже далі: „Так міг зробити Драгоманов, звичайно, тільки тоді, коли-б у Нівинського були поважні рекомендації. Од кого?.. Драгоманов був знайомий з Шуваловим особисто, це нам напевне відомо, але коли і як зав'язалася така знайомість, ми, на жаль, не знаємо. Тимчасом встановити цей момент було-б дуже важливо".

Одна неправдивість спородила другу: неуґрунтоване та фальшиве освітлення факту призвело Богучарського до помилкової думки, що Нівинський мав до Драгоманова рекомендації од Шувалова!

Далі він пише так: „Ми вже говорили вище, що, на нашу думку, Мокрієвич сплутав „Добровольную Охрану" з „Земською Лігою" (можливість чого цілком припускав і в особистій розмові з нами сам Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич). У № 13 „Былого" (закордонного) з'явились прислані йому од д. Павлика, написані ще року 1889 від М. П. Драгоманова „Воспоминанія о переговорахъ Добровольной Охраны и Исполнительнаго Комитета русской соціально-революціонной партіи въ 1882 году". У цих споминах Драгоманов говорить також про д-ра Нівинського (імення його він, одначе, не називає), як про члена „Добровольной Охраны", од імени якої, як каже Драгоманов, і проваджено переговори (через Лаврова) з „Исполнительнымъ Комитетомъ". „Але ми знов кажемо,—провадить далі Богучарський,—що ні в паперах Лаврова, ні в документах „Дружини", що стосуються до цієї справи, немає назви „Добровольной Охраны". І там і там фігурує „Земская Лига", себ-то організація, вигадана—як ми вже довели вище документально,—„Свя-

щенной Дружиной". З тих самих споминів Драгоманова виходить, ніби Нівинський з'явився до нього без усяких рекомендацій, а проте Драгоманов одправив його з Мокрієвичем до Лаврова" (курсив наш),—уперто провадить Богучарський і потім каже далі так: „Це зовсім неймовірно для такої поважної та обережливої людини, як Драгоманов. Тут треба подати, що спомини Драгоманова, які він призначав 1889 р. для друку,—не являли в собі свідомо повної істини" (курсив наш).

Так од однієї помилки до другої, як похилою площиною, Богучарський і докотився до безглуздого висновку, що Драгоманов у своїх споминах набрехав. В усьому цьому переказі епізоду з Нівинським звертає на себе увагу перш за все несерйозне ставлення автора до матеріялів, на підставі яких він викладав історичний факт. Зазначу хоч-би те, що в моїх споминах Нівинський називав себе посланцем „Добровольной Охраны", а не „Земской Лиги", як каже Богучарський. Звичайно, пам'ять могла мене зрадити, і я міг помилитись. Але коли й Драгоманов у своїх споминах каже те-ж таки саме (зазначу, що я дізнавсь про існування Драгомановських споминів тільки з книги Богучарського), то Богучарському, поміркувавши над цими відомостями, треба було відмовитись од свого твердження. Але це значило-б для нього відмовитись і од своїх здогадів, а з тим він не міг помиритись. Наперед узята думка, ніби все, що стосувалось до переговорів з „Исполнительнымъ Комитетомъ", виходило від „Священной Дружины", головним чином її правого крила—Щербатова, Шульца та инших реакціонерів, які, щоб дурити людей, привластили собі назву „Земской Лиги",—ця наперед узята думка не давала Богучарському правдиво глянути на питання і призвела його до того, що епізод з Нівинським в його освітленні прибрав дуже негарного характеру. Виходило так, буцім-би то Нівинський, посланець двірських реакціонерів, за посередництвом Драгоманова, до якого він мав рекомендації од Шувалова(?),—встиг пролізти в емігрантське товариство: Драгоманов накинув Нівинського Мокрієвичеві, а той повіз його до Парижу й зазнайомив з Лавровим та Оловенниковою.

Я поспішав їхати до Марселя і тому в Парижі я був присутній на одному тільки засіданні, що відбулося в помешканні Лаврова; підчас його д-р Нівинський майже слово-в-слово знову переказав перед Лавровим та Оловенниковою все те, що говорив Драгоманову й мені в Женеві. Отже говорив він і про „Добровольную Охрану", що організувалася біля царя, і про Шувалова і т. ин. Тимчасом у паперах Лаврова, як каже Богучарський, ніде не згадується про „Добровольную Охрану", а говориться тільки про „Земскую Лигу".

Як це пояснити?

Що старий Лавров, який спершу не хотів, але нарешті таки згодився увійти в переговори з Нівинським,—не переставав морщитись при одному слові „Охрана",—це було помітно всякому, і розумний та й хитренький Нівинський, очевидячки, дуже швидко постеріг це й постарався, щоб позбутись зайвих „треній", замінити в дальших своїх переговорах з Лавровим „Добровольную Охрану"—„Земской Лигой". Петро Лавров охоче пішов цьому назустріч і, само собою зрозуміло, в своїх паперах ні разу не згадав ні про „Добровольную Охрану", ні про Павла Шувалова. Д-ру Нівинському, здається, ця зміна назв так сподобалась, що в дальших зносинах із Лавровим, не задовольняючись вже і „Земской Лигой", він почав іменувати свою організацію „Партіей либеральныхъ земцевъ",—бо-ж це звучало ще ліберальніше. Переказуючи про це на стор. 330,

Богучарський дивується з цієї зміни назви, а тимчасом треба було йому тільки уважніше вдуматись, і йому-б стало зрозумілим усе.

Щоб скінчити з „Драгомановськими провинами", зостається ще зазначити деякі місця з книги Богучарського і потім перейти до питання про „Вольное Слово".

На стор. 426 Богучарський пише: „М. П. Драгоманов, звичайно, щиро був переконаний, що його газета („Вольное Слово") була органом „Земскаго Союза"; справді ж виходило щось зовсім инше; і коло нього снували такі постаті, як 1) Аркадій Мальшинський, член „Земскаго Союза", 2) граф Павло Павлович Шувалов, член „Земской Лиги", 3) д-р Едуард Нівинський, член тієї-ж таки „Лиги".

Називаючи Мальшинського, Шувалова й Нівинського членами то „Земскаго Союза", то „Земской Лиги", Богучарський говорить це в тім розумінні, що все це було не що инше, як хитрування та витівки „Священной Дружины", ніякої бо „Земской Лиги" справді не існувало, а „Земский Союз"—якщо й існував, то був кволою організацією, що не могла підтримувати за кордоном власного друкованого органу. Ці три особи таким чином були, на його думку, непевними людцями, що компромітували кожного, з ким заходили в стосунки. Подивимось, проте, чи так воно було справді,—тільки ми почнемо свій перегляд з д-ра Нівинського. По факти підемо зовсім недалеко. В тій самій книзі Богучарського на стор. 336 ми знаходимо характеристику д-ра Нівинського, яку зробив один із членів „Священной Дружины" в докладі своєму центрові. Ось що він пише:

„Доктора Е. (Едуарда Нівинського) вказав мені брат № 8 (П. Шувалов), яко особу, що може, через свої звязки з народовольською партією, бути мені корисною. Хоча д-р Е. не згодився-б служити агентом, але ладен був допомагати ліберально-конституційній партії в Росії в боротьбі проти терористів. Справді, то д-ра Е. підозрювано було, як особу, яку послав „Исполнительный Комитет" народовольської партії, щоб розвідатись про сили й діяльність „Священной Дружины". Зазнайомившись ближче з д-ром Е., я постеріг, що він має нахил вірити в існування земської ліберальної ліги в Росії й уважав, що брати 6-й (Воронцов-Дашков), 8-й (П. Шувалов) і я належимо до цього союзу, який дбає про заведення в урядуванні виборчої системи, але саме за-для цього бореться з терором... Я ствердив доктора що до цієї думки".

Уважаю, що наведених рядків досить, щоб вияснити особу Нівинського. То була людина благонадійна й політично незаплямована. В найгіршому разі можна припустити, що він сам підпав під містифікацію „Священной Дружины". Але, беручи на увагу, що його рекомендував братові-докладчикові Павло Шувалов,—людина, згідно з усіма вказівками, як це побачимо далі, ліберальних поглядів,—і ця думка одпадає, бо хто кого в ті часи містифікував та дурив при царському дворі,—реакціонери лібералів, чи навпаки,—важко сказати. То були інтриги та обопільне підурювання двох течій, що одна з одною боролися, і не подоба історикові, освітлюючи та оцінюючи цей історичний момент, валити все й усіх на одну купу тільки через те, що все це відбувалося навколо царя та хоч-би навіть і під одним спільним девізом—охорони цього царя від „злоумышленников". Не треба забувати того, що охорону особи царя від замахів з боку революціонерів на його життя диктували двірським колам умови тогочасного історичного моменту, і зоставатись „приближеннымъ" до царя, не беручи участи в його охороні, було неможливо. Через те і праві й ліві, і реакціонери й ліберально настроєні вельможі, щоб не втратити свого впливу,—усі, один перед одним,—наввипередки хапались, щоб виявити свою ревність у справі охорони.

Через довгий час після того, як велося переговори через Нівинського Драгоманов спіткався десь у південній Франції чи Швайцарії з вельможною особою, яка схарактеризувала цей момент двірських інтриг та підкопування одних під одних словами „c'était odieux".

Переказуючи мені про цю свою зустріч, Драгоманов, пам'ятаю, додав: „Ви роззявили-б рота, коли-б я назвав вам цю людину". Він натякав на дуже високе становище його при дворі. Не сумніваюсь, що Михайло Петрович назвав-би мені його, коли-б я виявив був хоч найменше бажання дізнатись про цей секрет. Але я змовчав.

Про цю зустріч Драгоманова з вельможною особою я згадував у своїх споминах, надрукованих у „Быломъ". Але того разу я не подавав жодних своїх що до цього думок та здогадів. Тепер я гадаю, що то був саме Павло Шувалов, з яким Драгоманов тоді саме, на мою думку, й зазнайомився.

Хто-ж такий був отой Павло Шувалов? Що то була за людина? І про цю особу, знов таки не ходячи далеко по факти, скористуємось даними, наведеними в книзі Богучарського. Павло Шувалов був член „Добровольной Охраны". На стор. 435 ми читаємо: „Але що таке організація „Мужественныхъ добровольцевъ" („Священная Дружина" або „Добровольная Охрана")? Чи була вона виключно знаряддям „сыска" чи чимнебудь складнішим? Ми ладні думати,—каже Богучарський,—що саме таки складнішим. Звичайно зараз після 1-го березня 1881 року найголовнішим завданням новоутвореної організації була виключно боротьба з терористами, силу яких в урядових сферах безмірно перебільшували,—але потім,—коли цілою низкою єзуїтських інтриг Побєдоносцеву та К⁰ пощастило „порахуватись" з великим князем Костянтином Миколаєвичем та княжною Юр'євською і „повалити" гр. Лоріс-Мелікова, гр. Мілютіна та ин. „конституціоналістів", серед самої „Дружины" виникли різні течії. Боротьба з терором об'єднувала, без сумніву, всіх дружинників, але далі починалися вже різкі суперечки. Тимчасом як А. П. Щербатов або сенатор Шульц вбачали в утвореній організації виключно засіб для „искорененія крамолы",—инші, і серед них особливо гр. П. Шувалов, честолюбно мріяли за допомогою організації не тільки терор припинити, але й заступницького ладу з двома палатами, неодмінно з двома палатами, з яких верхня мусить по змозі наближатись до англійської палати лордів, добитися".

„З цього тільки погляду,—каже далі Богучарський,—і стають зрозумілими всі вчинки гр. Шувалова, з його присилкою конституційного проєкта П. Петрункевичеві (про що розповідає сам Петрункевич), з особистим знайомством з Драгомановим і Гольцевим, з підтримкою „Вольнаго Слова", з пропозицією Н. Я. Ніколадзе улаштувати йому побачення з носителем верховної влади, підчас якого загрозити (цареві) відродженням терору й т. ин. З'ясувати усе це самою тільки провокацією було-б, звичайно, дуже просто, але разом з тим і історично неправдиво".

Треба сказати, що мало не в один з Нівинським час (трохи пізніше) провадились переговори тієї-ж таки „Священной Дружины", або „Охраны" з „Исполнительнымъ Комитетомъ" за посередництвом саме тільки згаданого Ніколадзе. Маючи адреси та рекомендації від літератів М. Михайловського та С. Кривенка, Ніколадзе увійшов у безпосередні зносини з членом „Исполнительнаго Комитета" Л. Тихомировим, що емігрував близько цього часу й перебував біля Женеви. Ось що переказує про ці переговори сам Ніколадзе в своїй статті „Освобожденіе Чернышевскаго", надрукованій у „Быломъ" за 1906 р.:

„Коло половини грудня 1882 р. Л. А. Тихомиров приїхав до мене в

Париж. Як і казав мені в Петербурзі М. К. Михайловський, він привіз мені од імени конгресу руської соціяльно-революційної партії заяву, що коли уряд дозволить російському громадянству мирну пропаганду соціяльних поглядів, хоча-б у такій скромній мірі і в тих вузьких межах, в яких це дозволено в сучасній Німеччині, і коли, крім того, він дасть амнестію та певну пільгу громадській діяльності (в пресі, земстві й т. ин.), то революційна партія зобов'яжеться припинити революційну діяльність і скасувати себе, яко партію протиурядову". І далі: „Що-ж до зобов'язання не робити жодного замаху перед і підчас коронації, то воно зумовлюється двома вимогами:

1) Щоб цар послав довірену особу, яка зробила-б слідство про кричущі несправедливості, заподіяні на Карі політичним засланцям; 2) щоб звільнено було й вернуто до рідної країни М. Г. Чернишевського". „Власноручну записку Л. А Тихомирова, що резюмував ці пропозиції й зобов'язання, я особисто передав гр. Воронцову-Дашкову, вернувшись до Петербургу в останніх числах грудня 1882 року".

„Тимчасом боротьба при дворі гр. Д. Толстого з гр. Воронцовим-Дашковим скінчилася цілковитим розгромом останнього". „Скоро тільки я став був перед гр. Воронцовим-Дашковим,—провадить далі своє оповідання Ніколадзе,—він зустрів мене заявою, що надії й міркування його розвіялись..." „Для дальших переговорів про виконання даних мені обіцянок (дозволу видавати газету) гр. Воронцов-Дашков прохав мене побачитись з флігель-ад'ютантом гр. П. П. Шуваловим".

„Першого-ж мого з гр. Шуваловим побачення цей пояснив мені, що саме того часу шанси гр. Воронцова-Дашкова дуже впали. Настрій при дворі після мого од'їзду несподівано змінився. Вплив гр. Д. О. Толстого зміцнів і „Дружину", на яку спирався гр. Воронцов-Дашков, має бути скасовано. А тому сподіватися зміни урядової програми та здійснення колишніх міркувань уже не слід".

„Гр. Шувалов не ховав од мене свого розчарування що до революційного партії. Він уважав, що вона пропустила надзвичайно рідку оказію, щоб завести в Росії парламентарний лад. Для цього треба було, на його думку, не сходити з позиції листа „Исполнительнаго Комитета" до Олександра III з приводу 1-го березня. Загальні місця та туманні вимоги цього листа треба було поставити в більш конкретній, діловій формі—параграфів конституції. Переходячи до поставлених вимог—„ce sont des misères",—він заявив мені, що гр. Воронцов-Дашков уже добився наказу царевого, щоб послати на Кару флігель-ад'ютанта барона Нольде. Для звільнення Чернишевського треба, щоб його діти подали „всеподданнѣйшее" прохання та діждатись коронаційного маніфесту".

Гадаю, що з наведеного кожному стане ясно, що то була за людина з гр. Шувалова. Це був переконаний прихильник представницького ладу. Ми бачимо, що й сам В. Я. Богучарський дивиться на нього також як на конституціоналіста; і проте цей актив на користь Шувалову все-ж таки падає в очах Богучарського, і він сам рівняє його до темних осіб, що компромітують усіх, до кого вони стають у ближчі стосунки. Чому?—спитає кожний. Та тому, що Шувалов брав участь у боротьбі проти терору народовольців. Але-ж проти терору як-найкатегоричніше висловлювались і земці. Боротьба-ж Шувалова з терористами зовсім не мала поліцейського характеру, і коли він сам її провадив, то тільки на принципіяльному ґрунті. Він підтримував „Вольное Слово", що провадило такого рода боротьбу. Як-же поставились революціонери до цього органу преси?

На стор. 433 книги читаємо: „Небіжчик Варфоломій Олекс. Зайцев і декотрі инші революціонери уважали „Вольное Слово", головним чином

за його боротьбу з терористичним напрямком, за орган суто провокаторський. Це, звичайно, не так,—каже Богучарський.—Коли на початку 80-х років з метою прямої провокації поліцейська влада надумала поставити за кордоном справжній провокаторський орган, вона надала йому напрямку не антитерористичного, а ультратерористичного. То була газета „Правда", що виходила в Женеві одночасно з „Вольнымъ Слевомъ". І далі він каже: „Така гидотна та злочинна течія серед розшукних органів Росії не вмирала од Судейкина аж до Азефа, але „Вольное Слово" являло собою, без сумніву, щось зовсім инше. Воно було органом групи людей, що належали до „мужественныхъ добровольцевъ". Вони послали за кордон Мальшинського видавати газету, що мала на меті боротьбу з народовольством".

Отже, „Вольное Слово" хоч і не провокаторська, а проте дуже грішна газета, бо вона боролася з „Народньою Волею".

„Не можна не пожалкувати,—каже Богучарський на стор. 404,—що жоден з авторів надрукованих у „Сборникѣ памяти В. О. Гольцева" статтів не розказав нічого про знайомство Гольцева із Шуваловим. Невже цей факт нікому з друзів покійного не відомий? Тимчасом він має дуже важливе значіння, щоб освітлити історію „противуправительственныхъ сообществъ не столь вредныхъ". І таку щиру людину, як Гольцев, здається, також одурив Шувалов".

Отже виходить, що П. Шувалов, як злий геній, встиг одурити не самого тільки Драгоманова, але й Гольцева—двох безперечно щирих, розумних, навіть, може, саме найрозумніших людей того часу, коли брати на увагу дозрілість політичних поглядів. Як це розуміти? Спробуємо розплутати це питання.

Треба визнати, що неясністю саме політичних поглядів завжди відзначались революційні соціялісти. Сам я колись був ним, перебув цю слабість і дуже добре знайомий з її проявами. Ми почали з відкидання політики, і ввесь перший період нашого руху пройшов під прапором народництва, характерною рисою якого був аполітизм. І коли саме життя примусило нас нарешті зняти боротьбу проти уряду, то борючись ми все-ж не зовсім виразно розуміли саме політичне значіння цієї боротьби. Ми не розуміли сути політичної волі і через те не могли добиватися її. Своєю боротьбою з урядом терористи сподівались добитись не тільки цілей політичного характеру, але й якихось инших, особливих. Які-ж то могли бути цілі? Очевидячки, соціялістичні, і до того-ж насущніші та важливіші для терористів, ніж політична воля...

Це й виявлялось за час усіх їхніх сутичок з конституціоналістами. Так, це позначилося з самого-ж початку підчас київських переговорів 1878 року, коли вони на доводи І. Петрункевича не згоджувались припинити навіть тимчасово свій терор. Справді, коли-б у програмі київських терористів було виразно поставлено, як найближча мета, здобуття політичної волі, то проста логіка, що,—прилучаючи свої сили до громадських, земських сил,—вони тільки наближаються до своєї мети, привела-б їх неодмінно до згоди з земцями. Такої певности та виразности поглядів у них не було. І не було цієї певности поглядів не тільки в київських терористів 1878 р., але геть у всіх революційно-соціялістичних організаціях навіть пізніших періодів. Окремі люди, звичайно, розуміли, але організації їх, у цілому, знов кажу, не мали цієї певности та виразности поглядів.

Це саме виявилось, як ми дізналися з книги Богучарського, за переговорів того-ж таки І. Петрункевича з Михайловським, прихильником Народньої Волі, коли Михайловський у своїх одповідях став був на ту

позицію, що руському народові, мовляв, треба землі, а не конституції. При цьому Богучарський додає од себе, що Михайловський сам собі перечив, бо в „Летучемъ Листкѣ“, надрукованому раніш од цих переговорів, сам таки Михайловський говорить цілком визначно про конституцію, Земський Собор і т. ин. Але саме суперечки, плутаність та безладність у політичних питаннях і були характерними для революційних соціялістів. На стор. 465 тієї-ж таки книги ми читаємо: „Поки живі були й перебували на волі Квятковський, Михайлов, Желябов та декотрі інші люди народовольського центру, в ідеях „Народной Воли“ реалістичні ноти безумовно переважали утопічні. Говорено було про завоювання політичної волі, про зміну державного ладу і майже обходили мовчанкою той утопічний пункт програми, який оголошував „захоплення влади“. Але зійшли з кону ці люди, і в 8—9 числі „Народной Воли“ з'явилась дивовижна вступна стаття. В ній говорилося про те, що тимчасовий революційний уряд, разом з політичним визволенням народу, переведе економічний переворот: скасує право власности на землю та знаряддя продукції. В 10 числі „Народной Воли“ помічається вороття знову до поглядів Желябова і т. д.

Отже ми бачимо, що люди з тієї-ж самої організації, і до того добре упорядкованої організації, говорили один—одно, а другий—друге в такому кардинальному питанні, як питання про політичну волю. Ясно, що не це питання було тим, що звязувало їх, а було всім їм спільне щось инше, незрівняно важливіше та ближче, ніж політика. „Звичайно,—пише Богучарський далі,—і народовольці в особі своїх таких видатних не лише діячів, але й мислителів, яким був Желябов, не подолали завдання синтезу „соціялізму“ і „політичної боротьби“, зовсім безпідставно ставлячи ці два розуміння в суперечність одно до одного. Завдання це розвязав тільки перший російський соціял-демократ Г. В. Плеханов та його гурток „Освобожденія труда“.

Так гадали й ми, поки читали Плехановські перші брошури: „Наши разногласія“, „Политическая борьба и соціализмъ“. Проте той самий Плеханов літ двадцять по тому повинен був зміцніти в своїх поглядах. У своїй промові на другому з'їзді Рос. Соц.-Дем. Раб. партії, що відбувся в Брюселі в серпні 1903 року, він каже так:

„Кожен даний демократичний принцип має розглядатися не сам по собі, в своїй абстрактності, а в його стосункові до того принципу, який можна назвати основним принципом демократії, а саме до принципу, який проголошує, що „salus populi suprema lex“. В перекладі на мову революціонера це означає, що „успіх революції є найвищий закон“. І коли-б для успіху революції треба було обмежити дію того чи иншого демократичного принципу, то зупинитись перед таким обмеженням було-б злочинством. Як особисту свою думку я скажу, що навіть на принцип загального виборчого права треба дивитися з погляду зазначеного від мене основного принципу демократії“. І далі він каже: „Революційний пролетаріят міг-би обмежити політичні права вищих клас подібно до того, як вищі класи обмежували колись його політичні права. Про придатність такого способу можна було-б міркувати хіба з погляду правила: „salus Revolutiae suprema lex“. І на цей самий погляд ми повинні були-б стати і в питанні про довгочасність парламентів. Добрий парламент слід було-б зробити довгим, а лихий— розігнати його через два роки, а якщо можна, то й через два тижні [1]“.

Отже, врятування революції—це найвищий закон. З цим

[1] „Полный текстъ протоколовъ Второго очередного съѣзда Рос. Соц.-Дем. Раб. партіи“, Женева, 1903, стор. 169—170.

девізом революційні соціялісти неухильно працювали від початку до кінця. Де-ж тут видно було розуміння політичної волі? А там, де не існувало розуміння, не могло бути й добрих наслідків. І через те боротьбу революційних соціялістів в 70–80 рр. XIX в. і в 1903—6 рр. нашого віку, що мала надзвичайно енергійний, часом навіть героїчний характер, не можна навіть назвати в строгому розумінні слова боротьбою за політичне визволення народу. Справді ж, це було щось инше.

Для соціяліста, що стояв на революційному ґрунті, на мою думку, плутанина в питаннях політичних була неминуча. Повставала вона з того, що сама ідея здійснення соціялізму шляхом революції, якщо не визнавати захоплення влади, була не що инше, як плутанина розуміннів. Само по собі, визнати захоплення влади було, звичайно, помилкою, але це принаймні з логічного боку послідовно; отже, кажучи коротко, коли визнати революційний шлях для здійснення соціялізму, то треба визнати й захоплення влади. Зрікшись-же якобінства й захоплення влади, треба було зупинитись на якихось инших засобах, инших способах боротьби,—очевидячки, не революційних, а еволюційних. Для соціяліста-еволюціоніста питання політичного характеру ясні. Для соціяліста-революціонера—питання ці в тумані. Здійснення політичної волі, звичайно, дороге для соціяліста-еволюціоніста, бо воля ця дасть йому змогу вільно переводити в життя свої ідеали через пресу, слово, зібрання й т. ин. Для соціяліста-революціонера навіть воля друку й слова виявляються проблематичними, і він легко може їх зректись, найвищим бо для нього законом являється вратування революції. Для того, хто бажає й вірить у здійснення соціялістичних змін без якоїсь попередньої підготовки народу, для якої треба чимало часу, або висловлюючись виразніш, яка наростає протягом довгого ряду літ, бо-ж питання торкається основних, як-найглибших змін у житті багатомільйонної маси,—той неминуче захоче „перескочити" (термін, що його часто вживано на початку 80-х років) через буржуазну конституцію і просто перейти до вищих форм життя. Оця віра, що можна „перескочити", і вносила плутанину в погляди революційних соціялістів, і історик повинен завжди мати її на увазі що-разу, як він хоче характеризувати наш визвольний рух кінця XIX і початку XX століття. А саме цього й мало помітно в книзі Богучарського. Ми схиляємось до думки, що він мабуть і сам слабував на деяку невиразність що до своїх політичних поглядів. Докази перед очима. Отже, говорячи про той пункт народовольської програми, де трактується про захоплення влади, Богучарський взиває цей пункт утопічним і ставиться до нього дуже непохвально; і разом з тим, визнаючи погляди російських соціял-демократів, і зокрема плехановські, за незрівняно дозріліші з політичного боку, він не помічає брюсельську промову Плеханова, який явно опинивсь на ґрунті того самого захоплення влади, бо-ж справді—коли-б це революціонери мали змогу „притиснути руських буржуїв" і позбавити їх політичних прав, як не захопивши владу в свої руки? Допустити, що Богучарському була невідома ця промова, ми не можемо. А ось і друге. На стор. 400 своєї книги Богучарський каже: „Думкою про союз із лібералами був дуже серйозно перейнятий Желябов, але для тих справ, які він узяв на свої плечі, ледве вистачало 24-х годин на добу, і через те Желябову в цій сфері не тільки нічого не щастило здійснити, але навіть зробити до того перші кроки. Через те-ж, що між народовольцями й земцями-конституціоналістами не було будь-якої згоди, визвольний рух того часу, звичайно, багато втратив".

Але-ж на якому ґрунті могла скластися ця згода у Желябова з зем-

цями, коли головною роботою у Желябова було царевбивство, а у земців— першою вимогою ставилось припинення терору?

Тогочасний визвольний рух, як я казав це вже попереду, йшов двома течіями, що не стикалися і майже ворогували одна з одною,—соціялістично-революційною і земсько-конституційною. В освітленні цього питання в Богучарського помітно значний дефект. Хоч він і згадує про земський рух, але якось мимохідь, мов би знехотя, як про щось дуже вже другорядне та мізерне в порівнанні з боротьбою, яку провадила Народня Воля. Правда, Народня Воля являла собою дуже тісно збиту організацію, иншими словами—з м о в у, тимчасом як земсько-конституційна течія носила більш-менш широкий, громадський характер і мала незрівняно менш організованости; проте вона заслуговувала на більшу увагу від історика, який пробує характеризувати визвольний рух 70—80 рр. XIX в., ніж уділяє їй Богучарський. В книзі своїй він сам виступає виразним прихильником революційних соціялістів; з цього випливає його несприятливе ставлення й до Драгоманова й до Гольцева, цих двох найбільш тямущих та дозрілих наших політичних діячів, яких ролю й значіння у визвольному рухові 80-х років Богучарський цілком не зрозумів і не оцінив. Але коли поводження Гольцева й особливо Драгоманова, на його думку, було варте догани через те, що вони „накладали" з Шуваловим,—то вже про самого П. Шувалова й казати було нічого. Особу цю зачислено було до безапеляційно-негативних явищ у російському житті вже за те одно, що він утворив „Вольное Слово", яке боролося з народовольцями. Крім того, цей „честолюбний" вельможа мріяв про представницький лад з двома палатами, „обов'язково з двома палатами",—докірливо додає Богучарський,—„з яких верхня повинна по змозі наблизжатись до англійської палати лордів".

Гріх цей уявляється нам в иншому світлі: подібне честолюбство в російського вельможі здавалося-б нам не тільки гідним похвали, бо-ж ми гадаємо, що коли-б у нас менше було серед вельмож чисто-російських рабів та більш таких, що подібні до лордів, то нам, само собою зрозуміло, було-б краще. Так само й те, що Шувалов підтримував „Вольное Слово", де писалося проти народовольства, ніяк, на нашу думку, не накладало на нього темної плями. Ми з певністю кажемо, що в с я к и й и н ш и й к о н с т и т у ц і й н и й о р г а н п і д т о й ч а с н е м и н у ч е б о р о в с я-б з Н а р о д н ь о ю В о л е ю, бо,—як висловився земець І. Петрункевич,—у с я к и й т е р о р—ч е р в о н и й і б і л и й—о д н а к о в о н е б е з п е ч н і д л я г р о м а д я н с ь к о ї в о л і т а з а в е д е н н я п р а в о п о р я д к у,—а діяльність народовольців зводилася головним чином саме до терору.

Драгоманов і Гольцев були видатні наші борці за політичну волю, що мали не тільки розум і знання, а й відповідний темперамент. Вони не належали до тих євангельських рабів, що закопали свої таланти в землю, і яких, на жаль, чимало було у нас,—а, навпаки, охоче витрачали свої сили для загального добра, не зупиняючись перед риском. Михайло Петрович Драгоманов, при великій ініціятиві, відзначався невідступністю й мужністю. Гольцева я особисто не знав, але з усього видно, що й він належав до людей того-ж таки типу. Ці борці не могли пропустити непоміченим Павла Шувалова, який являв собою особливу цінність завдяки своєму становищу при царському дворі. І ми бачимо, що до згоди з Шуваловим приходить спершу Гольцев, а потім втягується й Драгоманов. І цей крок не тільки їх не компромітує, але їхню політичну дозрілість виявляє.

Зостається сказати декілька слів про Мальшинського, особу, згідно з тими даними, що їх наводить Богучарський, справді непевну. Як він по-

трапив у редактори „Вольного Слова“, ми не знаємо, як не знаємо й того, чи відоме було П. Шувалову або Гольцеву минуле Аркадія Мальшинського. У всякому разі дивитися на нього очима Елпідіна, як на шпига або урядового агента, нема жодної рації. Вже самий той факт, що з Мальшинським уважали за можливе підтримувати стосунки такі люди, як Гольцев і Драгоманов, а ми цим людям дуже довіряємо,—доводив певну коректність Мальшинського. З другого боку ми знаємо, що розшукати в той час людину, яка згодилася-б поїхати за кордон редагувати ліберальний орган, було дуже й дуже важко,—отже, може, вже через це одно доводилось миритись, принаймні, на перший час, з Мальшинським,—та проте-ж його й замінив Драгоманов, що перейняв редагування „Вольного Слова“ на себе.

„Відомий земець,—читаємо на стор. 404,—що брав участь у „Земскомъ Съѣздѣ“, в листі до нас (цеб-то до Богучарського) прямо каже, що на підтримування „Вольного Слова“ Вик. Ол. Гольцев одержував кошти безпосередньо од гр. Шувалова, з яким він був знайомий“. Отже „Вольное Слово“ матеріяльну підтримку мало від П. Шувалова, і підтримка ця йшла через руки Гольцева. Чом-же Гольцев так цікавився долею цього органу? Не можна допустити, щоб уся роля Гольцева зводилася до самого тільки пересилання грошей. І, безперечно, участь його в цій справі була незрівняно глибша. З відомостей про „Земскій Союзъ“, що походять од І. Петрункевича (див. стор. 397—399 книги Богучарського), ми довідуємось, що початок цьому „Союзові“ покладено було в Москві на з'їзді, якого ініціятиву брав на себе тоді Гольцев і декотрі тверські земці. Другий видатний земець, імення якого Богучарський не наводить, в особистій розмові з Богучарським говорить (стор. 404—5): „Союз існував більше як назва, ніж у дійсності. Організованого не було нічого, каси—також. Гольцев зібрав щось із 70—80 карб.,—оце, здається, й усе, що було в його розпорядженні як „союзна сума“.

Отже ми бачимо, що Гольцев був одним з ініціяторів організації „Земскаго Союза“. Він клопотався й про влаштування „союзної“ каси; одно слово, Гольцев був найенергійнішим і разом з тим центральним членом цього „Союзу“. Зібрати грошей серед земців йому не пощастило (усього 70—80 карб. зібрав),—але залишити саму думку він не схотів і почав шукати коштів де-инде. Знайомство з П. Шуваловим, а може навіть не просто знайомство, а ближчий духовний звязок, дали йому змогу здійснити свій план. Викторові Олександровичеві Гольцеву, я майже певен цього, і належить ініціятива видання за кордоном „Вольнаго Слова“, органу з земсько-конституційною програмою,—а зовсім не „Священной Дружинѣ“, як це каже Богучарський. Отже через те, треба гадати, Драгоманов уважав „Вольное Слово“ за орган „Земскаго Союза“. Мені невідомо, чи зустрічавсь коли Драгоманов із Гольцевим,—гадаю, що ні. Але пам'ятаю, що коли я, прочитавши якусь статтю Гольцева в одному з російських журналів, заговорив про цю статтю й про Гольцева з Михайлом Петровичем,—він одповів мені майже буквально такими словами: „Під статтею Гольцева я ладен підписатись, не читавши“. Само собою зрозуміло, що, встряваючи в цю справу, Шувалов подбав провести в організації „Священной Дружины“ ту думку, що корисно, мовляв, було-б, маючи на меті боротьбу з терористами, організувати подібний орган за кордоном,—так само як і послати для переговорів з терористами з одного боку Ніколадзе, а з другого—Нівинського, якого він і рекомендував „Священной Дружинѣ“. Переказуючи потім Драгоманову всю сітку цих двірських інтриг та викрутнів, Шувалов з відразою скрикнув: „C'etait odieux!“

От у якому вигляді уявляю я собі тепер увесь цей епізод з „Вольнымъ Словомъ“ та участю в ньому Драгоманова, переговорами з Нівинським та ин., а зовсім не так, як викладає все це Богучарський у своїй книзі!

Чим-же пояснити те, що Василь Яковлевич Богучарський, людина розумна, безперечно щира, маючи, здається, потрібний матеріял, щоб правильно оцінувати події, які він описував, не зважаючи на те, заплутався й дійшов до помилок? Гадаю, що трапилось це через те, що до оцінки ролі Драгоманова в подіях, які він описував, він підходив з неприязною думкою, або, певніше, з настроєм, який непомітно для нього самого склався в нього перше ніж він узявся до вивчення справи. На Михайла Петровича Драгоманова сипалось чимало гидких докорів по революційних виданнях 80-х років, і на Богучарському,—людині дуже вразливій,— це мусіло відбитись.

II.

З 1882 до 1885 р. я прожив у автономій Румелії (Південній Болгарії), а звідти після перевороту, себ-то після прилучення Румелійськаго краю до Болгарського князівства, поїхав до Швайцарії. Під цей свій приїзд до Швайцарії, де я прожив того разу коло трьох років, я дуже зблизився з Михайлом Петровичем Драгомановим. Року 1888 в Женеві склався гурток людей, що надумалися виступати з чисто політичною програмою. До гуртка цього увійшли емігранти: Іван Добровольський, Михайло Драгоманов, Володимир Бурцев, Василь Маслов-Стокоз, Павло Зелинський і я.

В період „народохожденія“ ми, — принаймні більшість народників, — не надавали жодного значіння політичній волі; гадали, що наш нарід може обійтись без неї, переступивши якось одразу в анархічний лад (потім у народовольців слово „анархічний“ замінено словом „соціялістичний“). Наступні по народниках народовольці та соціял-демократи надавали значіння вільним політичним порядкам, але лише стільки, скільки вони могли служити для соціялістичних цілей. Наш-же гурток стояв на тій засаді, що політична воля взагалі не потрібує ніяких виправдань; вона потрібна не тільки соціялістам та для соціялістичних цілей, а всім людям взагалі. Особиста недоторкальність, воля думки та віри, воля преси, право зібрань і т. ин. сами по собі є благо, і всі розумні люди повинні добиватись їх здійснення. Року 1889 гурток наш і розвинув цю програму в низці статтів у неперіодичному виданні, якому ми дали назву „Свободная Россія“ і три числа якого випущено було в Женеві. Всупереч иншим тогочасним російським закордонним виданням, в „Свободной Россіи“, як я вже казав, пропаговано ідею політичної волі і разом підкреслювано ту думку, що справжню волю в Росії можна здобути тільки перевівши широке місцеве самоврядування та як-найбільшу децентралізацію. Зазначалось між иншим те, що тільки за самоврядування буде змога вільно розвиватись усім національностям, які перебувають на величезній території Російської держави. Національне питання таким чином розвязувалося само по собі, мов-би входячи в питання самоврядування. Що за широкого самоврядування національне питання повинне було втратити свою гострість, це ми виводили з живого прикладу Швайцарії, де дуже миролюбно жили поруч три національності: Французи, Німці та Італійці,—саме тоді, як в Альзасі, що його завоювала Німеччина, Французи завжди билися з Німцями.

Уважаю за потрібне сказати, що провідні статті „Свободной Россіи“ виробляв спільно увесь гурток, зокрема-ж місця, що трактували про наці-

ональне питання, редагував Драгоманов. У „Свободной Россіи“ між иншим Драгоманов надрукував був низку статтів, і в них викладав історію наших земств, їх боротьбу з чиновництвом та їх політичні виступи в формі подання „адрес на височайше ім'я“. Статті ці, здається, з деякими додатками, було потім випущено окремою брошурою з назвою: „Либерализмъ и земство“. Тому, отже, даремно деякі з українських революціонерів тепер, як серед с.-д., так і серед с.-р., намагаються знайти в Драгоманові свого однодумця; з революційними соціялістами він мав мало спільного.

В політиці — федераліст, в питаннях здійснення соціялізму — строгий еволюціоніст, — такий був, коротко формулюючи, Драгоманов. До комунізму, до якого йдуть послідовники Маркса, він був більш ніж байдужий. Коли заходила розмова про комунізм, він любив згадувати про зустріч славнозвісного Роберта Оуена у Відні з російським царем Олександром I, коли, одповідаючи Оуенові, який намагався виставити цареві перед очі всі гарні сторони від нього пропонованого людського співжиття, Олександер I сказав, що в Росії щось подібне до того вже робить Аракчеєв. Чи то факт, чи тільки один з історичних анекдотів — не знаю, але Драгоманов видимо уважав його за характерний, коли любив його згадувати. Своїм духовим складом Драгоманов наближався до анархізму, в якому людська особа, з її волею та всебічним розвитком, являє собою найвищий ідеал.

На трьох числах „Свободная Россія“ скінчила своє існування. Нас ніхто не підтримав, і голос нашого гуртка пролунав, як то кажуть, у пустелі. Висловлював дехто думку, що орган, який не мав своєї певної економічної програми, не міг утворити навкруги себе широкої організації. Може це й так, і ми були засуджені на невдачу; зазначу тільки, що економічні питання ми вилучили навмисне з програми через те, що ці саме питання й були головним чином спірні, а ми в той час намагалися утворити „єдиний фронт“ для боротьби з самодержав'ям.

Георгій Валентинович Плеханов жив під той час у Женеві, і мені часто доводилося зустрічатися з ним та балакати: хотілось прийти до якоїсь згоди. „Я добре знаю,— казав він якось мені,— що за „Свободной Россіей“ зовсім не стоять ліберали. Адже це ваш гурток утворив цю програму,—ви—російські революціонери, а зовсім не ліберали“.

Якщо виключити Драгоманова, що ніколи не належав до революційних організацій, то що до нас увага ця була правдива. Але вона жодним способом не розвязувала питання по суті, бо коли навіть зробити неймовірне припущення, що лібералів у Росії зовсім не було (звичайно, Плеханов цього не припускав), то й у такому разі для російського громадського діяча, очевидячки, иншого завдання не було, як утворювати цих самих лібералів,—инакше кажучи—самим нам, революціонерам, треба було перетворитись на лібералів, бо-ж найближчим черговим завданням для Росії все-ж лишалось здобуття політичної волі, а не здійснення соціялізму. Ця думка, здавалось, ясна була, наче день; проте вона аніяк не давалась нашим революціонерам-соціялістам, хоч як близько підходили до неї декотрі з них, як, напр., соціял-демократи в перший час свого існування, коли вони виступали в ролі критиків народництва та народовольства.

В останні роки свого життя Драгоманов присвятив свої сили організації радикальної партії в Галичині. Йому дуже хотілось утворити там щось аналогічне до нашого народництва, тільки позбавлене його аполітизму. Оскільки це йому пощастило, не берусь судити, бо з галицькими справами знайомий я поверхово; але знаю те, що йому чимало доводилось

витрачати сил на боротьбу із шовінізмом та національною виключністю, що глибоко вкоренилися були в галицькому громадянстві. Разом з тим Драгоманов дуже пильно стежив за бігом подій у Болгарії, куди його незабаром було запрохано на професора в софійський університет. Несила націоналізму, як провідної ідеї в організації державного життя, била там у вічі.

Тимчасом подібний націоналізм був слабістю більш-менш спільною багатьом слов'янським племенам. В ім'я його племена ці боролися одне з одним і не давали одне одному жити. Моравці й Чехи, Українці й Поляки, Поляки й Великоросіяни, що провадили русифікацію Поляків, Білоруси й Великоросіяни, Українці й знов таки Великоросіяни в тій-же самій ролі русифікаторів („обрусителів"), Серби й Хорвати і т. д. І то зовсім не низи, не самі по собі народи провадили цю боротьбу, а націоналістичні верхи цих племен, що керували цими народами. Але пальму першенства що до цього взяли все-ж таки мешканці Балканського півострова, де на невеличкій порівнюючи території живе шість племен, з яких двоє слов'янських, за приводом своїх близькозорих політиків, завзяту провадять боротьбу одно з одним з найдавніших часів аж по сей день.

Кожен націоналіст, починаючи з геніяльного Гете, який бажав, щоб його Німці зробилися „страшними" сусіднім народам, і кінчаючи дикуном з Соломонових островів, перейняті однаковим ідеалом. Усі вони незмінно йдуть до того, щоб бути страшними своїм сусідам, і тому клопочуться перш за все, щоб об'єднатись, зібрати всіх своїх одноплеменників в одне суцільне, в єдину, як-найсильнішу державу. Тому всі вони по суті централісти та мілітаристи, що жертвують волею свого народу за-для „страху ворогам", який стає кінець-кінцем головною їх метою. Усі вони між иншим страшенно бояться асиміляції й клопочуться про відокремлення свого народу. А що асиміляція можлива з близьким, спорідненим народом швидше, ніж з дальнім, то через це до націй споріднених вони ставляться завжди з більшою ворожнечею, ніж до далеких племен.

Драгоманов умер 1895 року на 54-му році. Останні роки він прожив у Болгарії, де національне питання стояло особливо гостро, і це, як я гадаю, зробило чималий вплив на остаточне формування і, сказати так, одшліфовку його поглядів на це питання. Звичайно, з того великого друкованого матеріялу, який лишив нам покійний Михайло Петрович, певне можна насмикати деяких суперечностів, але треба пам'ятати одно— що громадський діяч не родиться готовим; погляди виробляються в нього більш чи менш спроквола і прибирають остаточну форму вже в певному періоді життя. Тут, як мені здається, існує для кожного своя кульмінаційна точка, і історикові, характеризуючи людей, що вже зійшли зі сцени, треба вміти розібратись у тій спадщині, яку лишає нам кожен діяч по собі. За таку кульмінаційну точку в Драгоманова в національному питанні, що цікавить нас, я вважаю найкращі дві праці, написані в останні роки життя і видані під назвами: „Чудацькі думки" і „Листи на Наддніпрянську Україну".

Уважаю за найдоцільніше зробити з цих брошур декілька виписів, що допоможуть нам з'ясувати собі його погляди.

„Листи" викликані були полемікою, що її почав Вартовий (псевдонім Б. Грінченка); він був незадоволений думками Драгоманова, висловленими 1891 року, в низці статтів, що їх друкувалося в галицькій радикальній газеті „Народ". На стор. 41 „Листів" читаємо: „Д. Вартовому видимо страшно немилі українські радикали. Він їм закида зневагу до націоналізму, легковаження української мови" і т. д... Далі: „Ми вже сорок разів викладали своє profession de foi в сій справі. Ми говорили,

що ми признаємо національності, як очевидний факт, як результат певних природніх і історичних обставин життя народнього (хоч иноді ще необсліджених науково, і завше перемінних)... Ми признаємо важність найвиднішої ознаки, народньої мови, як способу морального звязку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі і національних, на автономію, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної і соціяльної, в почуттях і інтересах національних, бо инакше ми-б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості, або космополітизму; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненавистів до других національностів". І далі: „Я всякий раз, коли була потреба, казав одно: космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці! Я полемізував 30 років проти російських псевдокосмополітів, котрі не признавали української національности, котрі, виступаючи проти космополітизму, рвали єдину провідну нитку безпохибного людського поступу і саму підставу новішого возрождіння національностів і відкривали дорогу до себе для всякого шовінізму, виключности й реакції". На стор. 43 читаємо: „Він (Вартовий) каже: „кождий, хто принесе хоч крихту обмоскалення у наш нарід (чи словом з уст, чи книжкою)—робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту" і т. д. На це Драгоманов одповідає Вартовому так: „ми раді-б помилитись, але нам видиться, що слова сі треба розуміти так, що всякий, хто дасть Українцеві московську і взагалі не українську книжку, той робить йому шкоду. Ми вже мали пригоду говорити про подібну думку, з поводу проповіди „своєї науки" в книжці д. Чайченка про Квітку і показали, скільки лицемірства в такому націоналізмі наших народовців, котрі сами-ж їздять учитись на лікарів, юристів і т. д. по чужих вищих школах. Правда одна для мужика й для пана, і ставши логічно на таку точку, перестанемо читати і московські книги Потебні й Житецького про українську мову, московські і польські книги Антоновича і Яблоновського про українську історію, перестанемо їздити у Відень учитись у Німців медицини, бо бували-ж пригоди, коли який січовик віденський осідав у Відні або в якому Тиролі і німечився і т. д. Скажуть, що я довів думку до такого кінця, де вона мусить бути абсурдна. Так вона й у початку своєму абсурд!"

„Не кажучи вже, що люди живуть не одною національністю з її мовою (инакше, напр., Фрацузи мусіли-б увесь вік плакати, що вони тепер не говорять по-гальському, хоч дійсно вони приняли не мало лиха, поки пороманились), а станемо на просту точку щоденного життя. Візьмім, напр., ідеального україномюбця і народолюбця де-небудь у полтавському селі, такого, що сам не тільки ширить між народом, а й пише українські книжки. Поряд з ним живе письменний мужик, котрий схоче, напр., навчитись з книжки, як ліпше вправляти бджоли або ліс, ріллю і т. д. і просить у мене об тім книжки. Української книжки такої нема, а московська (а в Галичині польська) єсть, — так народолюбець не дасть її, такої книжки, щоб він не помосковився або не сполячився? Де-ж тут буде народолюбство?"

Треба зазначити, що полеміку зняв був Вартовий, очевидячки, не так тому, що він бажав сперечатись із Драгомановим, як на те, щоб вияснити питання; він прийшов кінець-кінцем до згоди з Драгомановим і в остаточному висновку виявився його однодумцем. Драгоманов-же, як бачимо, зовсім не боявся асиміляції, — цього „Хо" націоналістів, — якщо вона, само по собі зрозуміло, не переводиться в життя шляхом урядових примусів, що по суті своїй завжди бувають насильством. Не недавать російської книжки, коли немає підхожої українською мовою, а утворювати українську книжку,—такий єдино правдивий шлях, на його думку

Подивімось тепер, що гадає Драгоманов про сепаратизм. На стор. 46 „Листів" читаємо: „В принципі не тільки всяка нація чи плем'я має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть-же й досі посеред Італії республіка С. Маріно і певно люди в ній мають свої рації зоставатись осібною державою. Схотіли дві части Аппенцелю поділитись на осібні півкантони, і живуть собі так і т. д. і т. д.,—то чому-б не то Україні, а навіть Миргородові чи Сорочинцям не бути осібними державами, аби вони схотіли того і мали силу поставити на своєму?" І далі: „Огляд історії і теперішньої практики европейських народів показує, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубности. От через те і я, не бачучи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (selfgovernement), до котрої і в усій Росії, в тому числі і в великоруських земствах, висказувалась стільки раз явна симпатія, і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії".

Отже бачимо, що Драгоманов любив земства і сподівавсь, що вони перебудують російську державу на децентралістичних основах. Його-ж сепаратизм, що він перевів до кінця, до відокремлення Сорочинець у осібну державу, являє собою не що инше, як прудоніянство; то єсть крайній децентралізм і автономізм найменших людських громад—аж до окремих городків та сіл, тимчасом як сепаратизм націоналістів в основі своїй завжди централістичний, і хоча сами вони відокремлюються від центра, але тільки на те, щоб утворити замість його свій, новий центр. Для націоналістів центр перш за все об'єднання, а не автономізм.

Зостається ще зазначити те, як ставився Драгоманов до питання про національне об'єднання. Для цього ми звернемось до другої його брошури: „Чудацькі думки", що її написано трохи раніш від „Листів".

Говорячи про італійський національний рух, що допровадив до об'єднання, Драгоманов звертає увагу на той факт, що „не всі Італійці зібрались в одну державу, Італійське королівство. Зістались осібні від нього між иншим ті, що живуть у Швайцарії, в країнах Тесинській і Гравбюнденській. Вони у свій час дуже помагали братам своїм в Італії добути волі та єдности, а все-таки ніколи не думали й не думають прилучатись до них в одну державу. Через що се? А через ті порядки, в яких вони живуть у Швайцарії" (стор. 10). Розповівши про швайцарські порядки, про широке самоврядування, яке мають громадяни цієї держави, Драгоманов говорить далі: „От через те, коли-б швайцарські Італійці пристали до Італії, то нічогісінько не виграли-б, як люди національности італійської, а стратили-б, принайменше тепер, немало: переміняли-б свої виборні краєві уряди на королівські, мусіли-б служити по кілька років салдатами та відбувати походи в далекі краї, тоді як тепер у Швайцарії постійного війська нема" і т. д. Одно слово: „усю ту волю тепер-би стратили швайцарські Італійці в Італії та до того мусіли-б платити більше цло і всякі додатки, щоб удержувати королівський уряд та військо. От

через що швайцарські Італійці радо братаються з королівськими у спільнім письменстві, всяких умілостях та штуках, а все-таки не думають відділятися від Швайцарії"...

Отже національне об'єднання, коли воно не допроваджує людей до більшої волі, а, навпаки, урізує її, Драгоманов не похвалював. Національну ідею ставив він на другий план, і в першу чергу висовував загальнолюдську ідею волі.

„Сама по собі думка про національність,—каже Драгоманов у „Чудацьких думках" (стор. 13),—ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось иншого, такого, що-б стало вище над усіми національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра-б була спільною всім національностям".

В тій таки брошурі Драгоманов, мов-би вгадуючи події, що ми пережили їх за останні роки, каже: „Послухайте, з якою ненавистю говорять иноди наші люди про Москалів, Поляків, Жидів, і подумайте, що-б сталось з тими сусідами, коли-б удалось нашим націоналыникам узяти уряд на Україні в свої руки. Яке-б вони їм „обукраїнення" приписали!" (стор. 20). Отже, подібно до того, як пограбування, що заподіяла нам злодіяцька ватага, не дає нам права із свого боку нападати на сусіду та грабувати його, так і на „обмоскалення" не можна одповідати „обукраїненням",—додамо ми від себе.

На цьому ми закінчимо виписи.

Що-ж мають наші крайні ліві, з одного боку, і шовіністи, з другого, спільного з Драгомановим? Нічогісінько. Через що-ж вони все таки чіпляються частенько за Драгоманова та силкуються так чи сяк притулити його ім'я до своїх заходів?—Кожна політична течія, кожна партія мусить вважати на громадську думку і, по змозі, не йти зовсім усупереч із нею. Дбаючи про свій успіх, вона мусить наводити якісь теоретичні підвалини своєї програми, вказувати на певні, усім відомі ймення та авторитети і т. д. Одним з таких імен і стало ймення Михайла Петровича Драгоманова. Так болотяна птиця „чортова курка", щоб перебратися з однієї очеретяної гущавини до другої, опинившися перед прогалиною, вискакує на широке латаття та й біжить по ньому, аби швидше заховатись у другій темній гущавині.

Приїздючи до Софії, я звичайно зупинявсь у Михайла Петровича Драгоманова. Він займав верхній поверх невеликого будинку, і квартира в нього була таки просторенька. Одну велику горницю було завалено його бібліотекою, яку він, перевізши із Женеви, так і не встиг упорядкувати. Остання моя з ним зустріч трапилась місяців за два перед його смертю. Спеціялісти-лікарі заборонили йому робити будь-які зусилля, навіть говорити голосно. Тимчасом, як професор, він не міг устерегтися від того. Правда, дома зате він говорив не инакше, як пошепки, більшу частину часу півлежачи на ліжку, біля якого лежали потрібні йому книги та прилагоджено було рухомі полички, щоб він міг писати, не підводячись.

Повільно сходив він по сходах, щоб сісти на візника та їхати до університету, і години через дві ще повільніше зіходив до себе на другий поверх. Ступивши раз та піднявшись на один східець, він зупинявся, передихував і робив тоді другий ступінь. Так тяжко — повільно зіходив він по сходах нагору. Праву руку він незмінно притуляв до лівої ключиці, але його постать, коли дивитись на нього ззаду, зоставалась, як і попереду, характерно-випростаною.

Під ту годину в нього гостювала Леся Українка, рідна його небога,

що приїхала з Росії й прожила кілька місяців. Втім, не скажу, скільки саме часу вона в нього прожила, знаю тільки, що вона була при його смерті.

В той самий час галицькі приятелі, прихильники Драгоманова влашували на пошану 30-літньої його громадської діяльности ювілей. Галичани прислали йому вишивані рушники, скатерки, вирізьблені дерев'яні тарелі та инши речі ручного виробу, і Михайло Петрович, дивлячись на усе це, порозкладене на столі, мовив мені раз пошепки: „Похорон мій справляють".

Треба сказати, що про перебіг свого слабування та про своє самопочуття він уникав розмовляти з околишніми людьми. Иноді тільки вирветься, було, в нього мимохідь кинуте олово. Особливо уникав він розмов про це з Людмилою Михайлівною, дружиною своєю. Він бачив, як вона страшенно турбувалась за ним, і тому уникав балачок з нею на цю тему, майже завжди звертаючи розмову на жарт. Пам'ятаю, запитав я раз Людмилу Михайлівну про Михайла Петровича,—як він себе почуває, і вона одповіла мені: „Хіба-ж він скаже мені коли про себе правду? Завжди одповість якоюсь фразою, якої й змісту не можна вгадати". „І завжди він такий був—додала Людмила Михайлівна,—коли, було, почну розпитувати про щось таке, що торкається його та турбує мене, то в одповіді його я ніколи не могла вгадати, чи шуткує він, чи навсправжки говорить".

З Лесею Українкою він був далеко більш одвертий. Незадовго перед смертю він сказав їй: „Не хотілося-б мені, щоб мене ховали православні попи. Зберуться—накадять ладаном... Пастор—краще".

Леся подбала, щоб це його бажання виконати: його поховано було по-лютеранському...

І лежить наш Михайло Петрович на кладовищі в Болгарії, дожидається коли задумають земляки перевезти його на рідну землю. Хай-би хоч могилу дала йому й земля, коли не зуміла зберегти його за життя.